

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

АРХИТЕКТОНСКИ ФАКУЛТЕТ

мр Марко С. Николић

**ПРИМЕНА ПРИНЦИПА ЗАШТИТЕ И
ПРЕЗЕНТАЦИЈЕ ГРАДИТЕЉСКОГ
НАСЛЕЂА НА СРЕДЊОВЕКОВНИМ
УТВРЂЕНИМ ГРАДОВИМА У СРБИЈИ**

докторска дисертација

Београд, 2014.

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

АРХИТЕКТОНСКИ ФАКУЛТЕТ

мр Марко С. Николић

**ПРИМЕНА ПРИНЦИПА ЗАШТИТЕ И
ПРЕЗЕНТАЦИЈЕ ГРАДИТЕЉСКОГ
НАСЛЕЂА НА СРЕДЊОВЕКОВНИМ
УТВРЂЕНИМ ГРАДОВИМА У СРБИЈИ**

докторска дисертација

Београд, 2014.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF ARCHITECTURE

Marko S. Nikolić, MSc.

**IMPLEMENTATION OF THE PRINCIPLES
OF BUILT HERITAGE PROTECTION
AND PRESENTATION IN THE MEDIEVAL
FORTIFIED TOWNS IN SERBIA**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2014.

Ментор:

проф. др Мирјана Ротер Благојевић, ванредни професор, Универзитет у Београду,
Архитектонски факултет

Чланови комисије:

проф. др Мирјана Ротер Благојевић, ванредни професор, Универзитет у Београду,
Архитектонски факултет

проф. др Александар Игњатовић, ванредни професор, Универзитет у Београду,
Архитектонски факултет

проф. др Илија Лалошевић, ванредни професор, Универзитет Црне Горе,
Архитектонски факултет у Подгорици

Београд, 2014.

ПРИМЕНА ПРИНЦИПА ЗАШТИТЕ И ПРЕЗЕНТАЦИЈЕ ГРАДИТЕЉСКОГ НАСЛЕЂА НА СРЕДЊОВЕКОВНИМ УТВРЂЕНИМ ГРАДОВИМА У СРБИЈИ

Резиме

Основна теза рада заснива се на преиспитивању принципа аутентичности и интегритета приликом приступа заштити и презентацији средњовековних утврђених градова у Србији. Доследнији приступ омогућио би квалитетније очување градитељског наслеђа као верног документа прошлости (аутентичност концепције и форме, материје и суштине, коришћења и функције, традиције и технике) и преношење његовог значења на будуће генерације. Одступање од принципа очувања аутентичности и интегритета у заштити и презентацији градитељског наслеђа доводи до губитка споменичких вредности споменика културе, као и до умањења могућности његовог опстанка или кандидовања на Листу светске културне и природне баштине. Због тога је неопходно унапредити методологију заштите и презентације средњовековних градова и утврђења у Србији са изузетним универзалним вредностима. То захтева бољу усклађеност домаћег законодавства са међународним смерницама и праксом, израду успешне стратегије сваког локалитета како би се сачувао за будуће генерације (примена савремених принципа и метода у заштити и презентацији, која се огледа у примени нових материјала, технологија и конструкција, стварању услова за развој специфичног културног пејзажа, очувању нематеријалног наслеђа и сл.), али у складу с поштовањем аутентичности и интегритета споменика културе.

Кључне речи: аутентичност, интегритет, изузетне универзалне вредности, унапређење

Научна област: АРХИТЕКТУРА И УРБАНИЗАМ

Ужа научна област: ИСТОРИЈА, ТЕОРИЈА И ЕСТЕТИКА АРХИТЕКТУРЕ И
ВИЗУЕЛНИХ УМЕТНОСТИ И ОБНОВА ГРАДИТЕЉСКОГ
НАСЛЕЂА

УДК број: 719:725.182(497.11)"04/14"(043.3)

IMPLEMENTATION OF THE PRINCIPLES OF BUILT HERITAGE PROTECTION AND PRESENTATION IN THE MEDIEVAL FORTIFIED TOWNS IN SERBIA

Abstract

The main thesis of this paper is based on a review of the principles of authenticity and integrity at the outset of protection and presentation of medieval fortified towns in Serbia. Consistent approach would allow for a better preservation of the architectural heritage as a true document of the past (the authenticity of the design and form, substance and essence, management and function, tradition and technique) and the transfer of its meaning to future generations. Compromising the principle of preservation of the authenticity and integrity in the protection and presentation of architectural heritage leads to a loss of monumental value of cultural monuments, as well as to a lessening of the possibility of its survival or application for the World Heritage List. Therefore, it is necessary to improve the methodology of protection and presentation of medieval towns and fortresses in Serbia with Outstanding Universal Value. This requires better coordination of national legislation with international guidelines and practices, development of a successful strategy of each location in order to preserve it for future generations (application of modern principles and methods in the protection and presentation, which is reflected in the use of new materials, technologies and constructions, creation of the conditions for development of a specific cultural landscape, preservation of intangible heritage, etc.) but in regard for the authenticity and integrity of cultural monuments.

Keywords: authenticity, integrity, Outstanding Universal Value, improvement

Scientific field: ARCHITECTURE AND URBANISM

Specific scientific field: HISTORY, THEORY AND AESTHETICS OF
ARCHITECTURE AND VISUAL ARTS AND RENEWAL
OF ARCHITECTURAL HERITAGE

UDK Number: 719:725.182(497.11)"04/14"(043.3)

САДРЖАЈ

Резиме и кључне речи на српском језику	II
Резиме и кључне речи на енглеском језику	III

I УВОД

1.0 Проблем и предмет истраживања, циљ и задаци истраживања, полазне хипотезе и научне методе истраживања	1
2.0 Критички приказ досадашњих истраживања и извора	11

II ПРЕГЛЕД КЉУЧНИХ ИДЕЈА О ОЧУВАЊУ СВЕТСКЕ КУЛТУРНЕ БАШТИНЕ У 19. И 20. ВЕКУ

1.0 Историјски преглед водећих идеја и теоријских дела у области заштите културног наслеђа до половине 20. века	20
1.1 Период до краја 18. века	20
1.2 Период 19. века	28
1.3 Период прве половине 20. века	40
2.0 Међународне организације у области заштите градитељског наслеђа и њихова улога	47
3.0 Преглед најзначајнијих савремених повеља и препорука у области заштите културног наслеђа у свету	53
3.1 Приказ Атинске и Венецијанске повеље и савремених реакција на њих	
3.2 Конвенције о светском наслеђу	59
3.3 Приказ конвенција о заштити археолошког наслеђа	62
3.4 Приказ повеља о пределима	68
3.5 Приказ повеља о аутентичности	73
3.6 Оквирна конвенција Савета Европе о вредности културног наслеђа за друштво	79
3.7 Препорука о промовисању туризма ради унапређивања културног наслеђа као фактора одрживог развоја	81
3.8 Конвенција о заштити нематеријалног културног наслеђа	83
3.9 Декларација о презентацији и интерпретацији културног наслеђа	85

III ПРИНЦИПИ АУТЕНТИЧНОСТИ И ИНТЕГРИТЕТА У КОНТЕКСТУ СВЕТСКЕ КУЛТУРНЕ БАШТИНЕ

1.0 Успостављање и еволуција појма изузетне универзалне вредности	
1.1 Увођење појма изузетне универзалне вредности	87
1.2 Оперативни приручник	89
2.0 Анализа критеријума за упис на листу Светске културне баштине	97
2.1 Успостављање основних критеријума и водича за спровођење методологије	97
2.2 Приказ изузетних универзалних вредности и концепата вредности	103
3.0 Анализа и тумачење принципа аутентичности и интегритета	107
3.1 Теоријски и филозофски приступ појму аутентичност	107
3.2 Тумачење појма аутентичност кроз повеље и акте	112
3.3 Основни аспекти принципа аутентичности	116
3.4 Тумачење појма интегритет	119
4.0 Анализа примене принципа аутентичности и интегритета, као и критеријума Изузетне универзалне вредности	125

IV ПРИСТУПИ И МЕТОДЕ У ЗАШТИТИ И ПРЕЗЕНТАЦИЈИ СРЕДЊОВЕКОВНИХ УТВРЂЕНИХ ГРАДОВА У СРБИЈИ У 19. И 20. ВЕКУ

1.0 Еволуција теоријског приступа и практичног деловања на заштити и презентацији градитељског наслеђа кроз законе и институције заштите	136
1.1 Истраживање националне баштине до краја 19. века	136
1.2 Проучавање и заштита у 20. веку	145
1.3 Приступи након II светског рата	148
1.4 Критички приказ актуелног легислативног и институционалног оквира	154
2.0 Заштита и презентација средњовековних утврђених градова у Србији	163

2.1 Основни типови и карактеристике средњовековних градова у Србији	163
2.2 Развој заштите и презентације утврђених градова	168
2.3 Приказ карактеристичних примера (Београдска тврђава, Смедеревска тврђава, Нишка тврђава, Пиротска тврђава и Вршачка тврђава)	171
3.0 Анализа заштите и презентације карактеристичних примера средњовековних утврђених градова	191
3.1 Средњовековни утврђени град Стари Рас	191
3.2 Средњовековни утврђени град Голубац	206
3.3 Средњовековни утврђени град Маглич	220
3.4 Средњовековни утврђени град Сталаћ	231
4.0 Валоризација досадашњих приступа заштити и презентацији средњовековних утврђених градова код нас и у свету	242
4.1 Основни критеријуми валоризације	242
4.2 Усклађеност са домаћим законодавством и међународним повељама и препорукама	242
4.3 Анализа и валоризација поштовања принципа аутентичности и интегритета приликом избора метода заштите	246
4.4 Анализа и валоризација поштовања принципа аутентичности и интегритета приликом ревитализације и презентације	249
4.5 Анализа и валоризација односа према поштовању и стварању специфичног културног пејзажа и карактера предела	254
4.6 Анализа и валоризација односа према очувању и презентацији нематеријалног културног наслеђа	258
V ПРЕПОРУКЕ ЗА УНАПРЕЂЕЊЕ ПРИСТУПА ЗАШТИТИ И ПРЕЗЕНТАЦИЈИ АНАЛИЗИРАНИХ СРЕДЊОВЕКОВНИХ УТВРЂЕНИХ ГРАДОВА И УТВРЂЕЊА	
1.0 Стање и проблеми од непосредног утицаја на заштиту културног наслеђа у нашој средини	259

2.0 Унапређење институционалног приступа и законске регулативе и могућности њихове имплементације у домаће законодавство	263
3.0 Унапређење приступа заштити кроз примену одговарајућег метода заштите и савремених принципа	265
3.1 Сагледавање елемената Изузетних универзалних вредности према одговарајућим критеријумима	265
3.2 Предлог будућег приступа заштити и обнови на истраживаним локалитетима	268
4.0 Унапређење приступа ревитализацији и презентацији у циљу укључивања у савремени живот	272
4.1 Препоруке и пројекти за унапређење приступа	272
4.2 Препоруке за унапређење ревитализације и презентације кроз примере	275
5.0 Унапређење приступа очувању елемената и вредности специфичног културног и природног предела	280
6.0 Унапређење очувања и презентације нематеријалне културне баштине	283
VI ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА	285
VII БИБЛИОГРАФИЈА	
1.0 Извори	294
2.0 Литература	297
VIII ПРИЛОЗИ И ИЛУСТРАЦИЈЕ	315
БИОГРАФИЈА АУТОРА	436
Изјава о ауторству	439
Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада	440
Изјава о коришћењу	441

I УВОД

1.0 Проблем и предмет истраживања, циљ и задаци истраживања, полазне хипотезе и научне методе истраживања

Проблем и предмет истраживања:

Сprovedено истраживање је научна студија која се бави преиспитивањем примене најзначајнијих принципа заштите и презентације градитељског наслеђа код нас и у свету – принципа аутентичности и интегритета, а у односу на различите савремене приступе заштите и презентације средњовековних градова и утврђења у Србији, који су примењени у прошлости и данас. Предмет рада је сагледан у односу на досадашња истраживања, необјављене и објављене изворе, те објављене теоријске радове који су референтни за изабрани предмет рада.

Приступи заштити и презентацији градитељског наслеђа у Србији нису последњих деценија у потпуности базирани на савременим принципима очувања градитељског наслеђа у свету. Све до 70 – тих година 20. века, у погледу заштите културног наслеђа, Република Србија као део СФР Југославије је заузимала значајно место у међународним организацијама, као и њена пракса. Од осамдесетих година, услед разних неповољних друштвених и економских околности дошло је до значајног заостатка Србије у праћењу савремене доктрине праксе и заштите. Посебан заостатак бележи се на прелому векова, када је широм Европе дошло до значајних промена и помака у теоријским приступима и теоријским разматрањима заштите, који се огледају у флексибилнијем и динамичнијем приступу заштити и презентацији градитељског наслеђа прилагођеном савременом добу и потреби да се наслеђе активније користи.

Основни проблем којим се бави ово истраживање је неразумевање¹ и једнострана интерпретација² савремене доктрине заштите формулисане у међународним повељама и препорукама, посебно у односу на принципе очувања аутентичности и интегритета приликом заштите и презентације градитељског

---

¹ Повод за ово истраживање је неразумевање савремене доктрине заштите и ревитализације градитељског наслеђа, нејасна систематизација терминологије, као и недовољно разумевање које се односи на читање међународних повеља и препорука.

² Једнострана интерпретација се односи на начин на који се савремени приступи заштити и презентацији транспонује у архитектонску и урбанистичку праксу.

наслеђа у Србији. То се пре свега огледа у великој мери у превазиђеним приступима заштити и обнови градитељског наслеђа, као и у неповезаности савремених теоријских подлога и праксе. Кључни проблеми у приступима заштите и презентације градитељског наслеђа, па тако и средњовековних утврђених градова, везани су за: недовољну примену међународних повеља и препорука и неусаглашеност домаћег актуелног Закона из 1994. године са међународним смерницама и праксом; надлежности и обавезе на нивоу заштите, недостатак сарадње међу институцијама заштите различитог нивоа; као и низак ниво свести појединаца и институција о важности културног наслеђа за друштво. Неадекватни и неусаглашени приступи у заштити и ревитализацији једног споменика културе или просторне целине доводе до губитка споменичких вредности, па сами тим и до умањења могућности да се споменик или целина одржи и пренесе будућим генерацијама у свом аутентичном облику. Промене у схватању аутентичности у прошлости и садашњости, у свету, су изразите након 2000. године. У прошлости се тежило очувању аутентичности, у смислу очувања споменика или целине у затеченом стању, уз минималне интервенције. Сада, кроз савремене приступе дозвољавају се веће промене, усклађене са међународним повељама и препорукама које подразумевају примену нових материјала, технологија и конструкција, стварању услова за развој специфичног културног пејзажа, очувању нематеријалног наслеђа и сл., а све у циљу укључивања локалитета у савремене токове. Због тога је у овом научном раду акценат на покушају да се разумеју, разјасне, систематизују и валоризују сви елементи и релације који дефинишу принципе очувања аутентичности и интегритета заштићених споменика и простора у ширем смислу, као и њихове примене у очувању специфичне врсте градитељског наслеђа – средњовековних градова и утврђења у Србији.

Основни постулат очувања градитељског наслеђа у свету, данас, почива на приступу да наслеђе треба да задржи, рехабилитује и увећа свој културни значај. Савремена доктрина заштите у 21. веку увела је бројна нова тумачења, појмове, елементе и активности, које у поступку очувања баштине омогућавају да се одржи основни примарни значај наслеђа као поузданог извора из прошлости – његову аутентичност и интегритет, али и да се наслеђе, као и његов значај, стално

увећавају одрживим коришћењем и укључивањем у савремене токове. На основу тога се препоручује, да се градитељско наслеђе користи за бројне активности које обезбеђују његову економску одрживост и шире његове вредности, кроз историјски, културни и едукативни значај. Развојем оваквог савременог приступа, међународне организације, као што су: Унеско, Икомос, Икром, Савет Европе и др., кроз бројне смернице, повеље и препоруке, успоставиле су ново разумевање градитељског наслеђа – не као економски трошак, већ као део интегралног и економски одрживог елемента укупног развоја друштва. Сада се истичу универзалне и специфичне вредности, посебно значај материјалне и нематеријалне културне баштине за очување идентитета заједнице. Доношење важних међународних повеља и препорука са савременим приступима очувању градитељског наслеђа, представља прекретницу у схватању и улози културног наслеђа, али и значајно се унапређује теоријска подлога заштите градитељског наслеђа.³

Иако се појмови аутентичности и интегритета последњих година све више уграђују у многе међународне повеље и друге документе, као концепти од пресудног значаја за упис на листу Светске културне и природне баштине, још увек има недоумица, па и забуна у њиховој интерпретацији. Суштина је да треба да се препозна критична концептуална разлика између аутентичности и интенгритета у оцењивању, мерењу и пројектовању стратегија за побољшање стања конзервације добара светске баштине. Сасвим концизно, али и недовољно јасно речено, аутентичност треба да се схвати као способност добара да пренесу значај током времена, она се третира као стање промене, а интегритет као

---

³ Венецијанска повеља (Икомос – Венеција, 1964), Конвенција о заштити светског културног и природног наслеђа (Унеско - Париз, 1972), Конвенција о светском наслеђу (Унеско – 1982), Конвенција о заштити архитектонског наслеђа Европе (Савет Европе – Гранада, 1985), Европска конвенција о заштити археолошког наслеђа (Савет Европе – Валета 1992), Конвенција о заштити и управљању археолошким наслеђем (Икомос – Лозана, 1990), Документ о аутентичности из Наре (Унеско, Икомос, Икром – Нара, Јапан, 1994), Европска конвенција о пределу (Савет Европе – Фиренца, 2000), Повеља о аутентичности и реконструкцији историјских грађевина (Рига – 2000), Евро – медитеранска повеља о интегративној валоризацији културног наслеђа (Савет Европе - Рим, 2002), Повеља о промовисању туризма ради унапређења културног наслеђа као фактора одрживог развоја (Савет Европе – 2003), Конвенција о заштити нематеријалне културне баштине (Унеско – Париз, 2003), Оквирна конвенција о вредности културног наслеђа за друштво (Савет Европе – Фаро, 2005), Венецијанска декларација ИНТБАУ – за очување споменика културе у 21. веку (Интбау – Венеција, 2006), ИНТБАУ СИБИУ меморандум – за заштиту наслеђа и промовисање традиционалне архитектуре у централној и источној Европи (Интбау – Сибиу, 2007) и др.

способност добара да то обезбеде или одржавају током времена.⁴ Недоумице око ових појмова биће преиспитане у наставку раду.

Појам аутентичности је присутан у међународним повељама већ деценијама, од Венецијанске повеље 1964. године. Он је посебно дефинисан и разрађен у познатом документу из Наре из 1994. године, као један од основних квалификационог фактора за номинације споменика на Листу светске културне и природне баштине. Овде се аутентичност схвата као висина степена до којег су добра светске баштине истинито, аутентично и веродостојно изражена обележјима која носе вредност. У зависности од врсте културног наслеђа и његовог културног контекста, сматра се да су добра испунила услове аутентичности (тзв. „*тест аутентичности*“) ако је њихова културна вредност истинито и веродостојно изражена различитим карактеристикама, које се односе на облик и дизајн, материјале и супстанце, употребу и функцију, традицију и систем одржавања, локацију и положај, језик и друге облике нематеријалне баштине, дух и осећања, и друге интерне и екстерне факторе.⁵

Појам интегритета, као квалификациони фактор за номинације на Листу светске културне и природне баштине, уведен је нешто касније. У *Оперативном водичу за номинацију добара за Листу светске баштине* из 2008. године наводи се да је интегритет мера целовитости и нетакнутости природне и/или културне баштине и њених обележја.⁶ Испитивање услова интегритета стога захтева процену у којој мери добро укључује све елементе потребне да искажу његову изузетну универзалну вредност, да ли се обухватају све адекватне величине које обезбеђују потпуну представу својстава и процеса који преносе њен значај и да не трпи негативне ефекте развоја и/или занемаривања.⁷ У оквиру ове дефиниције постоје две основне идеје: „*Целовитост*“ и „*Нетакнутост*“. У случају „*целовитости*“ ради се о томе да је потребно да се обезбеде сви елементи неопходни да се „*исприча прича о локалитету*“, односно да ли је добро очувано у

⁴ Н. Stovel, Effective use of authenticity and integrity as world heritage qualifying conditions, <http://www.ct.ceci-br.org>, (2007), стр. 1.

⁵ Ј. Јокилето, Аспекти аутентичности, у: *Гласник Друштва конзерватора Србије*, бр. 26 (Београд: Друштво конзерватора Србије, 2002), стр. 11-16

⁶ *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*, (Paris: UNESCO – World Heritage Centre, 2008), став. 89.

⁷ Исто

великој мери да покаже све своје историјске функције и процесе; а у вези са појмом „*Нетакнутост*“ поставља се питање о стању добра у односу на угрожавање његовог постојања и све ризике у окружењу око њега.⁸

Укратко речено, оба ова појма су усмерена на способност посматраног добра, баштине, да пренесе свој значај. У случају аутентичности то се пре свега односи на значај и културну вредност, а у случају интегритета на управљање и одржавање локалитетом у будућности, тако да се очува његов значај и културна вредност током времена.

У оквиру докторског рада дато је детаљно тумачење примене принципа очувања аутентичности и интегритета као квалификационих услова за споменике светске баштине, као и њихове примене у нашој средини. Ова два принципа су од пресудног значаја за сортирање номинација за Листу Светске културне и природне баштине и унапређење активности на очувању добара Светске баштине. У раду су најпре истакнуте критичне концептуалне разлике између аутентичности и интегритета у мерењу и пројектовању стратегија за побољшање стања културних добара. На овај начин, кроз детаљну критичку анализу и валоризацију је показано да дефисањем ова два принципа на овакав начин, могу да се обезбеде конкретни показатељи за примену јединственог принципа. Специфичност у предмету рада огледа се и у анализи услова и могућности примењивости наведених принципа у односу на досадашњу праксу, домаће Законе, као и међународне повеље и препоруке. У раду је указано на напоре усмерене ка изградњи свести о значају ових проблема и промени односа према припремама за номинацију културних добара за пријем на листу Светске културне баштине, као и о односу према културном наслеђу након његовог уписа.

Предмет истраживања били су карактеристични примери средњовековних утврђених градова и утврђења - Голубац, Стари Рас, Маглић и Сталаћ, који представљају једну од највреднијих група наслеђа у земљи, на којима се кроз анализу, компарацију и валоризацију проверавало у којој мери су се кроз њихову досадашњу заштиту поштовали и примењивали актуелни принципи очувања градитељског наслеђа дефинисани у прихваћеним међународним

---

⁸ Исто

конвенцијама и препорукама, као и какве је то имало утицаје на данашње стање овог наслеђа и какве су могућности унапређења тог стања.

Карактеристични примери који су анализирани, изабрани су према унапред постављеним критеријумима, и то: 1. категорија културног добра коме локалитет припада у односу на значај (културно добро од великог значаја – Сталаћ, културно добро од изузетног значаја – Голубац и Маглић, и културно добро под заштитом Унеска – Стари Рас са Сопоћанима); 2. тип средњовековног утврђеног града (утврђени град са цивилним насељем – Сталаћ, утврђени град са војном посадом – Голубац и Маглић, и утврђени град са двором и утврђеним насељем – Стари Рас); и 3. време настанка средњовековног утврђеног града (Стари Рас и Маглић – XIII век, Голубац и Сталаћ – XIV век). На наведеним изабраним примерима, који се разликују по категорији културног добра коме припадају у односу на значај, показане су предности и мане досадашњих приступа њиховој заштити и презентацији, али је указано и на елементе које треба променити и прилагодити савременој пракси, како би се стекла могућност да и споменици културе нижег ранга стекну могућност кандидовања на Листу светске културне баштине. Сматрам да је неопходно напоменути да за овај рад нису изабрани наши најпознатији средњовековни градови, као што су Београдски и Смедеревски град, зато што су они у великој мери били предмет истраживања и заштите приказаних у литератури, већ градови који нису били предмет опсежнијих анализа, те могу да дају јаснији увид у тренутно стање на пољу заштите и презентације средњовековних градова код нас и омогућавају да се на адекватан начин сагледају могућности за њихово унапређење.

Циљеви истраживања:

- Основни научни циљ истраживања био је да се дефинишу приступи и мере које ће допринети бољем разумевању и примени кључних савремених принципа заштите и презентације градитељског наслеђа – очувања аутентичности и интегритета, односно квалитетнијој презентацији њихових споменичких вредности и унапређењу савременог коришћења - кроз студију случаја, заштиту и презентацију средњовековних градова и утврђења у Србији

Подциљеви истраживања били су:

- испитивање усклађености међународних повеља и препорука са домаћим законодавством у области заштите културног наслеђа, утврђивање недостатака у нашем актуелном закону и указивање на могућности њиховог превазилажења;
- утврђивање предности и мана досадашњих приступа очувању градитељског наслеђа у нашој средини, са посебним освртом на средњовековне утврђене градове, као и препознавање елемената и приступа које треба унапредити у будућем односу према заштити и презентацији средњовековних утврђених градова у складу са новим приступима у свету;
- афирмисање савремених приступа у заштити и презентацији средњовековних градова и утврђења у Србији у циљу побољшања услова и могућности приступа номинацијама за Листу светске културне баштине споменика културе од изузетног значаја.

Задаци истраживања:

Произашли су из постављених циљева истраживања, тако да је формулисано неколико задатака истраживања у овој научној студији:

- анализа садржаја и усклађености међународних докумената везаних за заштиту културних добара (ратификованих и оних чија ратификација предстоји у процесу придруживања Европској Унији) у односу на садржај законских и других прописа у Србији;
- анализа досадашњег деловања у заштити и презентацији средњовековних градова и тврђава у Србији, на примеру Голубца, Старог Раса, Маглића и Сталаћа;
- анализа кључних принципа који дефинишу савремену доктрину заштите у свету, односно принципа очувања аутентичности и интегритета споменика и предела;

- анализа критеријума и њихових садржаја за споменике са изузетним универзалним вредностима који се номинују за Листу светске културне баштине, односно њихово дефинисање пре и после Наре (1994);
- анализа услова и могућности примене савремених међународних принципа заштите и презентације градитељског наслеђа на конкретном типу и врсти културног наслеђа (споменици културе – средњовековни градови и утврђења) у Србији.
- Формулисање препорука за унапређење приступа заштити и презентацији анализираних средњовековних градова и утврђења у Србији

Научне хипотезе:

Кроз истраживања спроведена у циљу поставке докторске дисертације утврђена су три основна проблема истраживања из којих су изведене научне хипотезе:

- **Динамичнији и креативнији приступ у тумачењу и примени принципа очувања аутентичности и интегритета допринео би квалитетнијој заштити и садржајнијој презентацији средњовековних градова и утврђења у Србији са изузетним универзалним вредностима, што би унапредило досадашњи приступ у заштити и презентацији ове врсте градитељског наслеђа, у циљу активнијег укључивања локалитета у савремене токове.** То захтева бољу усклађеност домаћег законодавства са међународним смерницама и праксом, израду успешне стратегије сваког локалитета како би се сачувао за будуће генерације (примена савремених принципа и метода у заштити и презентацији, која се огледа у примени нових материјала, технологија и конструкција, стварању услова за развој специфичног културног пејзажа, очувању нематеријалног наслеђа и сл.), али у складу с поштовањем аутентичности и интегритета споменика културе.
- **Доследнија примена принципа очувања аутентичности и интегритета приликом заштите и презентације средњовековних градова и**

утврђења у Србији омогућила би квалитетније очување градитељског наслеђа као верног документа прошлости (аутентичност концепције и форме, материје и суштине, коришћења и функције, традиције и технике) и преношење његовог значења на будуће генерације. При томе се и увећава његова историјска, културна, едукативна и социо-економска вредност и улога у развоју савременог друштва.

- **Непоштовање принципа очувања аутентичности и интегритета у заштити и презентацији градитељског наслеђа доводи до губитка споменичких вредности споменика културе**, као и до умањења могућности његовог опстанка или кандидовања на Листу светске културне и природне баштине.

Научне методе истраживања:

У оквиру рада на докторској дисертацији примењено је неколико метода којима су провераване постављене научне хипотезе.

Почетну фазу рада представљала је формулација предмета истраживања и интерпретација основних теоријских појмова који су релевантни за истраживање.

Методолошки поступак у формирању информационе основе истраживања заснован је на историографском методу, прикупљању грађе, примарних и секундарних извора. Као примарни извори коришћени су интегрални текстови повеља и других докумената из области заштите, извештаји, истраживања, пројекти заштите и презентације изабраних примера средњовековних градова тврђава, као и друга писана и илустрована грађа. Коришћени су и подаци, цртежи и друга илустрована грађа објављена у монографијама, научним и стручним часописима и другим публикацијама. Такође, примарни извори су допуњени и радом на терену, кроз прикупљање података и њиховом анализом у виду цртежа и фотографских снимака. Секундарни извори су били текстови који о проблему истраживања говоре посредно, као и разговори са релевантним стручњацима који су се бавили, или се и данас баве, истраживањима, заштитом и презентацијом градитељског наслеђа.

Након тога се приступило систематизацији прикупљених извора, селекцији и њиховој критичкој анализи.

Другу фазу истраживања је представљала компаративна анализа, као примарни метод, који се спроводи упоређивањем теоријских основа са референтним примерима из праксе, кроз студије случаја. На основу тога поставља се нови методолошки приступ очувања наслеђа, за будућу праксу.

Поред тога примењен је и аналитички – упоредни метод, при поређењу са примерима добре праксе. У раду је коришћен и историјски метод, самим тим што се посматра процес истраживања, заштите градитељског наслеђа у дужем временском раздобљу. У истраживању је заступљен и научни метод анализе садржаја као веома значајан, под којим се подразумева утврђивање и сређивање прикупљених података, постављање чињеница и њихову класификацију по утврђеном систему. Поред наведених метода, аналитички поступак такође обухвата класификацију и систематизацију знања, при чему се испитују и систематизују претходно дефинисани принципи и карактеристике.

Резултати истраживања дати су кроз синтезу, тј. сумирање и интерпретацију претходних анализа. Закључна разматрања представљају производ синтезе резултата анализа и њиховог упоређивања са постављеним хипотезама и основним теоријским постулатима.

Текст је документован одговарајућим фотографским и графичким прилозима.

2.0 Критички приказ досадашњих истраживања и извора

За анализу досадашњих и тренутно владајућих принципа заштите градитељског наслеђа био је неопходан систематичан преглед кључних дефиниција изложених у међународним конвенцијама, повељама и препорукама, које су доносиле светске организације као што су: **Унеско** (UNESCO – United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation – Организација Уједињених нација специјализована за образовање, науку и културу у целом свету), **Савет Европе** (Council of Europe) и међународне невладине организације, као што су: **Икомос** (ICOMOS – International Council on Monuments and Sites – Међународни савет за споменике и пределе), **Икром** (ICCROM – International Center for Study of Preservation and Restoration of Cultural Properties – Међународни центар за студије очувања и рестаурације културних добара), као и **Европа Ностра** (Europa Nostra – The Voice of Cultural Heritage in Europe – Глас културног наслеђа у Европи).

Из тог разлога, за даља истраживања, **као основни извори теоријских ставова и принципа који дефинишу савремену доктрину⁹ заштите били су изворни текстови међународних докумената, повеља и препорука, који се односе на успостављање савремене методологије заштите и ревитализације градитељског наслеђа**, као што су: Међународна повеља о конзервацији и рестаурацији споменика и споменичких целина у: С. Ненадовић, Заштита градитељског наслеђа, (Београд: Архитектонски факултет, 1980), стр. 155 – 157.; The Venice Charter (Venice: ICOMOS, 1964), <http://www.icomos.org/venice charter.html> – 15.10.2011.; The Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, (Paris: UNESCO, 1972), <http://whc.unesco.org/archive/convention-en.pdf> - 15.10.2011.; Закон о културним добрима, у: *Службени гласник републике Србије*, од 22.12.1994. године; The Nara Document on Authenticity (Nara: ICOMOS, ICCROM, UNESCO, 1994), <http://www.international.icomos.org/charters/narae.htm>–15.10.2011.; The Riga Charter on Authenticity and Historical Reconstruction in Relationship to Cultural Heritage (Riga, 2000), http://www.alters-rathaus-halle.de/dokumente_17.asp – 15.10.2011.;

---

⁹ *Доктрина*, скуп мишљења неке научне, филозофске школе, идеологије, покрета.

Evropska perspektiva održivog razvoja, (Kotor: EXPEDITIO, Centar za održivi prostorni razvoj – Kotor, 2005).; *Evropske konвенције и препоруке у области културног наслеђа*, (Kotor: EXPEDITIO, 2005).; Венецијанска декларација INTBAU - за очување споменика културе и целина у 21-ом веку, у: *Инфо – урбанистички завод Београда*, бр. 20 (2007), стр. 32-34.; INTBAU SIBIU MEMORANDUM – међународни меморандум за заштиту наслеђа и промовисање традиционалне архитектуре у Централној и Источној Европи, у: *Инфо – урбанистички завод Београда*, бр. 20 (2007), стр. 35.; Европска конвенција о пределу, у: *Гласник ДКС*, 32 (2008), стр. 18-22.; *Конвенција о заштити и унапређењу разноликости културних израза*, (Београд: Министарство културе републике Србије, 2009).; *Конвенција о заштити нематеријалне културне баштине*, (Београд: Министарство културе републике Србије, 2009).; *Инструменти и методологија за изучавање, конзервацију и валоризацију културног наслеђа*, у: *Гласник ДКС*, бр. 33 (2009), стр. 33-36.

Релевантни страни и домаћи теоријски радови и студије које се баве питањима очувања градитељског наслеђа, посебно средњовековних градова и тврђава, односно дефинисањем принципа аутентичности и интегритета подељени су у три групе:

1. У оквиру прве групе издвојене су монографије и радови у периодичним научним публикацијама, као и у електронској форми, који су усмерени на основне принципе заштите и презентације градитељског наслеђа, као што су: *Nara Conference on Authenticity*, K.E.Larsen, ed., (Nara - Japan: UNESCO, ICCROM, ICOMOS, 1995).; Filden, B. i Jokileto, J. *Smjernice za upravljanje područjima svjetskog kulturnog nasljeđa*, (Kotor: Ministarstvo kulture i medija republike Crne Gore, projektor – Centar za kulturno nasljeđe, 2005).; Jokilehto, J. Considerations on authenticity and integrity in world heritage context, <http://www.ct.ceci-br.org>, 2006. – 10.05.2011.; Jokilehto, J. World Heritage: Defining the outstanding universal value, <http://www.ct.ceci-br.org>, 2006. – 10.05.2011.; Stovel, H. Effective use of authenticity and integrity as world heritage qualiifying conditions, <http://www.ct.ceci-br.org>, 2007. – 10.05.2011.; Petzet, M. “What is Outstanding Universal Value?”, in: *Values and Criteria in Heritage Conservation, Proceedings of the International Conference of*

Icomos, Iccrom and Fondazione Romualdo Del Bianco, Tomaszewski, A. (ed.), (Florence: Edizioni Polistampa, 2 – 4. March 2007), p. 315-321.; Falser, M. From Venice 1964 to Nara 1994 – changing concepts of authenticity?, in: Conservation and Preservation – Interactions between Theory and Practice in memoriam Alois Riegl (1858-1905), Proceedings of the International Conference of the ICOMOS International Scientific Committee for the Theory and the Philosophy of Conservation and Restoration, 23-27. April 2008, (M. Falser, W. Lipp, A. Tomaszewski, ed.), p. 115 – 132.; Koenraad, B. The Nara Grid: An Evaluation Scheme Based on the Nara Document on Authenticity, APT Bulletin, vol. 39 – no. 2/3 (2008), 39-45, <http://www.istor.org/stable/25433951>, 10.05.2011.; Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention, (Paris: UNESCO – World Heritage Centre, 2008).; Price, S. N. and King, J. (ed.) Conserving the authentic: essays in honour of Jukka Jokilehto, (Rome: ICCROM, 2009).; Haspel, J. Contrast versus context. A conflict between the authenticity of the past and the authenticity of the present, in: Conservation and Preservation – Interactions between Theory and Practice in memoriam Alois Riegl (1858-1905), Proceedings of the International Conference of the ICOMOS International Scientific Committee for the Theory and the Philosophy of Conservation and Restoration, 23-27. April 2008, (M. Falser, W. Lipp, A. Tomaszewski, ed.), p. 215 – 231.; Conservation - Principles, Dilemmas and Uncomfortable Truths, Alison Richmond – Alison Bracker, ed., (London: Victoria and Albert Museum, 2009).

Монографије и радови из ове групе дају значајна сазнања о савременим принципима заштите и презентације културног наслеђа. Поред дефиниција принципа аутентичности и интегритета, као и њихових садржаја, кроз ове радове дате су и смернице за управљање споменицима и целинама са изузетним универзалним вредностима.

2. У оквиру друге групе издвојене су монографије и радови у периодичним научним публикацијама, који су усмерени на заштиту средњовековних утврђених градова, као што су: Дероко, А. *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, (Београд: Просвета, 1950).; Дероко, А. О конзервацији наших средњовековних градова, у: *Зборник заштите*

споменика културе, књ. 1 – св. 1 (1950), стр. 30-34.; Дероко, А. *Град Голубац*, (Београд: 1951).; Здравковић, И. Средњовековна утврђења и њихова заштита, у: *Зборник заштите споменика културе*, књ. XIV (1963), стр. 121 – 124.; Дероко, А. *Средњовековни градови на Дунаву*, (Београд: Туристичка штампа, 1964).; Тасић, Д. *Стари Рас*, (Нови Сад, 1969).; Поповић, М. *Tvrđava Ras*, (Beograd: Arheološki institut, 1999).; Поповић, М. и Симић, Г. *Утврђења у Србији*, (Смедерево: Регионални завод за заштиту споменика културе, 2003).; Ђорђевић, С. О потреби и могућностима ревитализације средњовековних градова у Србији, у: *Саопштења*, књ. XXXVII – XXXVIII (2005-2006), стр. 241 – 244.; Minić, D. i Vukadin, O. *Srednjovekovni Stalać*, (Beograd - Kraljevo: Arheološki institut i Zavod za zaštitu spomenika kulture, 2007).; Djokic, V., Radivojevic, A., Roter Blagojevic, M. Promotion of the Cultural Heritage of Mediterranean City in the scope of upgrading Cultural Tourism, in: SPATIUM, International Review Urban and Spacial Planning, Architecture, Housing Building, Geodesia, Environment, No.17-18, (2008), pp. 84-91.; Милошевић, Г., Ротер-Благојевић, М., Јадрешин-Милић, Р., и Николић, М.: Обнова и презентација утврђења Рам на Дунаву и његове околине у функцији културног туризма, у: *Гласник ДКС*, 34 (2010), стр. 89-94.; Roter-Blagojević, M., Milošević, G., Jadrešin-Milić, R. i Nikolić, M.: A New Life of the Old Ottoman Fortress – Investigation of Renewal and Protection Potentials of the Ram medieval Fortress on the Danube, in: *Proceedings 5th International Congress on Science and Technology for the Safeguard of Cultural Heritage in the Mediterranean Basin*, vol. II, Diagnostics and Restoration (1st Part), Istanbul, Turkey, 22- 25. November 2011, Associazione Investre in Cultura and Valmar, Roma, pp. 27-33.; Поповић, М. *Maglički zamac*, (Beograd: Arheološki institut, 2012).; Roter Blagojević, M.; Milošević, G.; Jadrešin Milić, R.; Nikolić, M., A new life of the Ottoman fortress Ram, у: *Journal of Cultural Heritage*, Vol. 14/3 (2013), pp. S20 – S24.

Монографије и радови из ове групе дају значајна сазнања о нашим најзначајнијим средњовековним утврђеним градовима. Међутим, те монографије су доста застареле у односу на савремену теорију и праксу заштите градитељског наслеђа. Новије монографије се у великој мери баве само анализом откривених остатака и постојећег стања, док се у мањој мери баве принципима које треба применити приликом радова на заштити и презентацији остатака. Текстови који

се баве питањима заштите и презентације средњовековног града Рама и његове околине, као и текст који се односи на унапређење у приступу заштите медитеранских градова, на примеру града Будве, аутори су у складу са савременим концептима модерне конзервације приказали које елементе треба уградити у нове приступе заштити градитељског наслеђа у нашој средини.

Такође су за тему заштите и ревитализације средњовековних утврђених градова, као и принципа који су на њима примењени током обнова, значајна истраживања стручњака запослених у Заводима за заштиту споменика културе, који су кроз њихове извештаје и закључке, као и пројекте заштите и презентације средњовековних градова дали значајан допринос истраживању ове теме. Ови необјављени извори чувају се у Документационим центрима завода за заштиту споменика културе и других институција. Посебно је значајна следећа документација: Документација Републичког завода за заштиту споменика културе о средњовековном граду Стари Рас; Голубац; Маглич и Сталаћ.¹⁰ Међутим, веома често је ова документација недоступна стручној јавности. Увидом у исту, уочава се да је она несређена, без одговарајућих извештаја о годишњим радовима на споменицима, а ако они и постоје, може се закључити да се извештаји углавном понављају са истим подацима.

3. У оквиру треће групе издвојене су монографије и радови у научно стручним публикацијама или објављени у електронској форми који се баве историјом заштите и општим проблемима очувања и ревитализације градитељског наслеђа, као што су: Стеле, Ф. Основни принципи рестаураторства, у: *Зборник заштите споменика културе*, књ. 1 – св. 1 (1950), стр. 15 – 22.; Николић, Р. Осврт на извесне одредбе Унеско-ве препоруке из 1972. године за конзерваторске радове на споменицима архитектуре у свету досадашњих теоријских сазнања, у: *Зборник заштите споменика културе*, књ. 26-27 (1978), стр. 163-167.; Стеле, Ф. Томић, С. *Споменици културе, њихова својства и вредности*, (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1983).; *Чувари баштине 1947 – 1997*, (Београд: Републички завод за заштиту споменика

---

¹⁰ Видети главу VIII, библиографија – извори, необјављена грађа.

културе, 1998).; Sranley-Price, N., Talley, M.K.Jr., Melluco V. *A Historical and Philosophical Issues in the Conservation of Cultural Heritage*, (The J. Paul Getty Trust, 1996).; Vokić, D. *Teorijski okviri konzervatorske – restauratorske prakse*, (Zagreb: Art Studio Azinović, 1999).; Jokilehto, J. *A history of Architectural Conservation*, (London: Butterworth – Heinemann, 1999).; Burden, E. *Illustrated Dictionary of Architectural Preservation*, (New York: The McGraw Hill Companies, 2004).; Krstić, B. *Zakonodavstvo arhitektonske baštine*, (Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, 2006).; Varoli-Piazza, R. *Sharing Conservation Decisions: lessons learnt from an ICCROM course*, (Rome: ICCROM, 2007).; Jokilehto, J. The idea of conservation. An overview, у: *Conservation and Preservation – Interactions between Theory and Practice in memoriam Alois Riegl (1858-1905), Proceedings of the International Conference of the ICOMOS International Scientific Committee for the Theory and the Philosophy of Conservation and Restoration*, 23-27. April 2008, (M. Falser, W. Lipp, A. Tomaszewski, ed.), p. 21 – 35.; Шурдић, Б. Европске конвенције – прилика Србије за реформу политике у области културног наслеђа, *Гласник ДКС*, 32 (2008), стр. 9-13.; Kurtović-Folić, N., Milošević, G., Roter-Blagojević, M., Nikezić, A. (2008): Arheološki park kao integrisani deo kulturnog predela – savremeni pristup zaštiti i prezentaciji arheološkog nalazišta Medijana kod Niša, у: *Zbornik radova Prve regionalne konferencije o integrativnoj zaštiti*, ЕСРD, Beograd, стр. 203-226.; Ротер-Благојевић, М., Милошевић, Г. и Николић, М. Истраживање могућности обнове и презентације археолошког локалитета Timacum Minus у контексту специфичног културног пејзажа, у: *Гласник ДКС*, 33 (2009), стр. 101 – 108.; Николић, М. Заштита нематеријалног културног наслеђа, у: *Гласник ДКС*, 33 (2009), стр. 27 – 30.; Roter Blagojević, M., Milošević, G., Radivojevic, A. A New Approach to Renewal and Presentation of an Archaeological Site as Unique Cultural Landscape, in: SPATIUM, *International Review Urban and Spacial Planning, Architecture, Housing Building, Geodesia, Environment*, No.20, (2009), pp. 35-40.; Антић, И. и Живановић, К. Одрживо коришћење наслеђа као предуслов успешног управљања, у: *Гласник ДКС*, бр. 34 (2010), стр. 9-12.; Николић, М. Примери савремене изградње у циљу презентације археолошких локалитета код нас и у свету, у: *Гласник ДКС*, бр. 35-36 (2011-2012), стр. 210 – 213.; Nolic, M. Visitors centers at archeological sites in

Serbia as an input for sustainable development of the Country, in: *Journal of applied engineering science*, no. 1 – vol. 9 (2011), pp. 253 – 258.

Монографије и текстови у оквиру ове групе у великој мери дају значајна сазнања везана за развој заштите културног наслеђа кроз историју, али су посебно значајни текстови који се баве унапређењем приступа заштити и презентацији градитељског наслеђа, кроз бројне и разноврсне примере у нашој средини.

Поред наведених радова, посебан допринос сагледавању питања везаних за савремену методологију заштите и презентације градитељског наслеђа, разматрању принципа аутентичности и интегритета, дали су најзначајнији аутори у свету својим теоријским радовима, као што су: Ђезаре Бранди (Cesare Brandi)¹¹ у својој књизи *Теорија рестаурације* (Београд: Генерална дирекција за сарадњу у развоју министарства спољних послова Италије, Министарство културе републике Србије, 2007), а затим Јука Јокилето (Jukka Jokilehto)¹², Херб Стовел (Herb Stovel)¹³ и Бернард Филден (Bernard Fielden)¹⁴. Изузетно значајан допринос разумевању повеља и препорука о проблемима заштите, дао је Јука Јокилето, у својим бројним чланцима, од којих су поједини преведени и објављени код нас, а који су приказивани у Гласнику Друштва конзерватора Србије, као што су:

---

¹¹ Ђезаре Бранди (1906. – 1988.), италијански историчар уметности и специјалиста за теорију конзервације и рестаурације. Његове најважније књиге посвећене интерпретацији уметничких дела су: *Le due vie* (1966) и *Theoria generale della critica* (1974). Од филозофа издвајао је Хајдегера, а сматрао је своје ставове блиским Дерида. Године 1963. објавио је своје најзначајније дело *Teoria del Restauro*, које је оставило снажан утицај на модерну конзервацију.

¹² Јука Јокилето (1938 -), дипломирао је архитектуру и урбанизам на Политехници у Хелсинкију. Током своје каријере бавио се архитектонским и урбанистичким пројектовањем, а посебно се истиче његов рад у области културног наслеђа. Предавао је на бројним универзитетима у свету из области историје и теорије конзервације, а тренутно ради у звању ванредног професора на Универзитету у Новој Горици. Члан је бројних међународних организација, а посебно се издваја његов ангажман на месту саветника генералног директора Икрома. Бави се питањима заштите светског културног и природног наслеђа. Аутор је бројних монографија, текстова и студија.

¹³ Херб Стовел (1948 – 2012), један је од најпознатијих светских стручњака у очувању светске баштине. Током своје дуге каријере, професор Стовел направио је изузетан допринос у очувању наслеђа и Конвенцији светске баштине. Аутор је бројних књига и публикација о разним темама везаним за наслеђе, он је можда био најпознатији по својој улози у изради Документа о аутентичности из Наре, 1994. Као део Икром делегације, између 1998 и 2004. године, проф Стовел је направио посебан допринос јачању политике и праксе Конвенције о светској баштини, посебно кроз развој своје глобалне стратегије за обуку.

¹⁴ Бернард Филден (1919 – 2008), био је архитекта конзерватор који је током своје каријере радио на бројним споменицима у Великој Британији, али и у свету. Посебно се истиче његов рад на заштити Кинеског зида, Таџ Махала у Индији и чувене Ал Акса џамије у Јерусалиму. Изабран је за директора Икрома 1977. године. Објавио је бројне монографије и текстове из области заштите и обнове културног наслеђа.

Конзервација између праксе и теорије, у: *Гласник ДКС*, бр. 27 (Београд: ДКС, 2003), стр. 9-14.; Новији међународни трендови у заштити културног наслеђа, у: *Гласник ДКС*, бр. 25 (Београд: ДКС, 2001), стр. 11-14.; као и Аспекти аутентичности, у: *Гласник ДКС*, бр. 26 (Београд: ДКС, 2002), стр. 11-16. Посебно је дао значајан допринос сагледавши укупан однос према заштити градитељског наслеђа кроз историју, у књизи *A History of Architectural Conservation*, (London: Butterworth-Heinemann, 1999).

У нашој средини такође постоје одређени број аутора који својим теоријским радовима разматрају питања која се односе на савремену методологију заштите. За истраживање ове теме значајно је дело **Слободана Ненадовића**¹⁵, *Заштита градитељског наслеђа*, (Београд: Архитектонски факултет Универзитета у Београду, 1980), у коме аутор на систематичан начин говори о проблемима, методологији, принципима и могућностима заштите градитељског наслеђа кроз значајне примере у нашој средини, као и о терминологији у области заштите културног наслеђа. Такође, значајан допринос у сагледавању методологије и принципа заштите, ревитализације и презентације градитељског наслеђа код нас и у свету, даје у свом делу **Јован Нешковић**¹⁶, *Ревитализација споменика културе*, (Београд: Архитектонски факултет Универзитета у Београду, 1986).

---

¹⁵ Слободан Ненадовић (1915 – 2004), редовни професор Архитектонског факултета у Београду, један је од најзаслужнијих истраживача и стручњака у области заштите и ревитализације споменика културе током друге половине 20. века у Србији. Бавио се проучавањем, заштитом и обновом националне монументалне и народне архитектуре, као и едукацијом студената. Његов истрајан, свеобухватан и садржајан научни и стручни рад оставио је дубок и неизбрисив траг у теорији и пракси из области заштите и проучавања градитељске баштине. Аутор је бројних монографија, текстова и студија у овој области.

¹⁶ Јован Нешковић (1929 – 2006), редовни професор Архитектонског факултета у Београду, бавио се проучавањем, заштитом и ревитализацијом градитељског наслеђа, као и едукацијом студената у овој области. Дуги низ година био је руководилац последипломског курса Заштита, ревитализација и проучавање градитељског наслеђа. Настављајући рад професора Александра Дерока, Ђурђа Бошковића и Слободана Ненадовића, професор Јован Нешковић је уградио своје знање у нека од највећих и најзнаменитијих споменика културе у Србији, као што су: Смедеревска тврђава, Петрова црква код Новог Пазара, Стара чаршија у Новом Пазару, а посебно на манастиру Ђурђеви Ступови код Старог Раса. Објавио је бројне монографије, текстове и студије из ове области. Био је такође обдарен литерарним и цртачким способностима.

Поред тога, у новије време, **Светислав Вученовић**¹⁷ у свом обимном делу *Урбана и архитектонска конзервација*, том 1 – Свет, Европа (Београд: Друштво конзерватора Србије, 2004), дао је веома обиман приказ међународних прописа, конвенција и препорука, али и практичних приступа проблемима заштите и ревитализације разних врста градитељског наслеђа у периоду друге половине 20. века. За истраживање домаћих и међународних закона, прописа, конвенција и препорука у области градитељског наслеђа на његову заштиту и презентацију, референтну основу чине и дела Владимира Бргуљана, *Извори споменичког права у Југославији* (Београд: Службени гласник, 2000) и *Међународни систем заштите културних и природних добара – увод и збирка опитних аката*, (Београд-Загреб: РЗЗЗСК, 1985), као и публикације *Европске конвенције и препоруке у области културног наслеђа*, (Котор: Expheditio, Центар за одрживи просторни развој – Котор, 2005) и *Културно наслеђе – избор најзначајнијих докумената Савета Европе у области културног наслеђа*, (Београд: Центар за очување наслеђа Косова и Метохије, 2004).

---

¹⁷ Светислав Вученовић, (1928 - 2013) архитекта конзерватор, био је запослен најпре у Савезном институту за заштиту споменика културе, а потом од 1969. – 1988. године у Заводу за заштиту споменика културе града Београда. Своје знање и искуство у области заштите и ревитализације градитељског наслеђа применио је при изради студија заштите подручја Косанчићев венац и Кнез Михаилова улица. Израдио је пројекте обнове више споменика културе, као што су: Конак кнегиње Љубице, Конак кнеза Милоша и ревитализација хотела Српска круна за потребе Библиотеке града Београда. Написао је три капиталне монографије из области проучавања и заштите градитељског наслеђа, као и бројне текстове и студије. Поред наведене у тексту, ту је и *Урбана и архитектонска конзервација, Југославија – Србија*, том 2 (у припреми за штампу) и управо објављена књига *Градитељство Котора*.

II ПРЕГЛЕД КЉУЧНИХ ИДЕЈА О ОЧУВАЊУ СВЕТСКЕ КУЛТУРНЕ БАШТИНЕ У 19. И 20. ВЕКУ

1.0 Историјски преглед водећих идеја и теоријских дела у области заштите културног наслеђа

1.1 Период до краја 18. века

Споменици културе, као основни елементи културног наслеђа, од давнина су били предмет интересовања људи, пре свега кроз однос генерација према прошлости. Много се спорије развијала свест о потреби очувања и заштите споменика културе, старих грађевина, споменика и других објеката културне баштине, изграђених у претходним генерацијама. Требало је да прође много векова да би се схватила потреба за заштитом споменика културе и културног наслеђа и да би се ови радови организовали на ефикасан и широко прихваћен начин.¹⁸

Први кораци у овом правцу начињени су у Италији, у којој је ренесансни хуманизам схватао не само историјски значај очувања прошлости, већ га је прихватио и као модел који може да инспирише тренутни и будући развој културе и целог друштва. Међутим, треба имати у виду да је још средином 14. века Франческо Петрарк (*Francesco Petrarck*) указивао на разлике између античке (*historiae antiquae*) и савремене историје (*historiae novae*) и настојао је да се уведе нови концепт односа према старинама, како паганским, тако и хришћанским, што је на неки начин већ тада указивало на уметнички правац ренесансе.¹⁹ У овом правцу деловало је више запажених архитеката и инжењера, који су радили на рестаурацијама старих грађевина, а посебно се издваја Леон Батиста Алберти (*Leon Battista Alberti*), архитекта, хуманиста и истраживач старина, који је схватио да су стари споменици вредни заштите због своје лепоте,

---

¹⁸ М. Јовановић, *Музеологија и заштита споменика културе*, (Београд: Филозофски факултет, 1994), стр. 131.

¹⁹ Исто

градитељских квалитета, историјског, али и едукативног значаја.²⁰ Његова десетотомна књига о архитектури, која је писана под утицајем идеја Витрувија (*Vitruvius*), имала је највећи утицај на све ренесансне писце о архитектури, а и на све покрете усмерене ка заштити културне баштине и градитељског наслеђа, посебно у време просвећености, током 17. и 18. века.²¹

Нешто другачији приступ имао је Антонио Аверлино (*Antonio Averlino*), познатији као Филарет (*Il Filarete*), који се архитектуром бавио на практичнији начин, пројектовањем и планирањем идеалног града Сфорцинда (*Sforzinda*).²² Као и Алберти и Филарет је правио аналогију између архитектуре и човека, тврдећи да и грађевина има свој животни век, од рођења до смрти. Трећа велика личност у овој области у 15. веку био је Франческо ди Ђорђо Мартини (*Francesco di Giorgio Martini*), који је установио практичне грађевинске норме, препознајући едукативне вредности старих руина.²³ На тај начин, мада индиректно, допринео је будућој конзервацији ових споменика.

У овом оквиру мора да се истакне и рад чувеног уметника и научника Леонарда да Винчија (*Leonardo da Vinci*), који је тежио градњи по мери човека, у погледу њиховог структурног интегритета и пропорција,²⁴ као и чувени уметник Рафаело Санти (*Raffaello Santi*), који је 1515. године именован за „Управника мермера и камена града Рима“.²⁵ Његовим залагањем је објављена листа споменика које треба заштити (*Epigrammata Antiquae Urbis*), због чега неки сматрају овог чувеног сликара и вајара првим конзерватором.²⁶ У овом документу је одређено да сва ископавања и истраживања у граду Риму и околини, на удаљености од око 10 км, морају да се претходно најаве Рафаелу у року од три дана. Он је имао и овлашћења да даје сагласност за материјале који ће се употребити за конструкцију цркве Св. Петра, за чију градњу је, због дебелих

²⁰ L. B. Alberti, *The ten books of architecture*, (New York: Dover Publications, INC., 1986).

²¹ J. Jokilehto, *A History of Architectural Conservation*, (Oxford : Butterwoth Heinemann, 1999), стр. 21 – 27.

²² Исто, стр. 27.

²³ Исто, стр. 27-28.

²⁴ Исто, стр. 28.

²⁵ Исто

²⁶ J. Jokilehto, The idea of conservation, у: *Conservation and Preservation – Interactions between Theory and Practice in memoriam Alois Riegl (1858-1905), Proceedings of the International Conference of the ICOMOS International Scientific Committee for the Theory and the Philosophy of Conservation and Restoration*, 23-27. April 2008, (M. Falser, W. Lipp, A. Tomaszewski, ed.), стр. 21 – 35.

зидова и великих димензија, коришћено и много камена и мермера са старих грађевина. Рафаело је припремио и мапу старог Рима, те је ангажовао више уметника који су припремили премеравања старих споменика, не само у Риму, већ и по целој Италији. Његови сарадници Андреа Фулвио (*Andrea Fulvio*) и Марио Фабио Калво (*Mario Fabio Calvo*) објавили су 1527. године о томе више публикација.²⁷

Међутим, још пре ових великих уметника, хуманисти 15. века су подигли свој глас против рушења споменика и старих уметничких дела. Тако је 1425. године формирано једно тело које је требало да брине о одржавању улица, мостова, зидина, а у одређеном степену и самих зграда, а 1462. године, за време папе Пија Другог (*Pius II*), донет је пропис који се директно односио на заштиту старих грађевина, односно њихових остатака.²⁸ Иако су папске власти потписивале више прописа о заштити старих споменика, они су истовремено и давали налоге за њихово рушење. Тако је крајем 16. века више вредних споменика порушено, али су и многи обновљени и прилагођени потребама цркве.

Када је војска цара Шарла Петог (*Charles V*) поразила Рим, почетком 16. века, битке су изазвале рушење, деструкцију и пљачкање многих споменика, библиотека, архива и властелинског блага. За свечани долазак Цара у Рим, априла 1536. године, за његову процесiju, срушено је преко 200 зграда и неколико цркава.²⁹ Један од носилаца овог пројекта био је Латино Ђовенале Манети (*Latino Giovenale Manetti*), кога је нешто касније, када је схваћен значај културног наслеђа Рима, Папа Павле Трећи именован за првог Комесара за антиквитете.³⁰ Овим именовањем, исказан је став да је поред рушилачког деловања варвара, као и дејства природе и времена, за деструкцију Римског културног и архитектонског наслеђа у великој мери крива и папска власт, која је дозволила рушење споменика и њихових украса, скидање и одвожење камена и других материјала. Зато се сматрало да је обавеза папске власти да обезбеди одговарајућу заштиту споменика, који сведоче о слави и узвишености земље у којој су створени.

---

²⁷ J. Jokilehto, *A History of Architectural Conservation*, стр. 32 – 34.

²⁸ Исто, стр. 33.

²⁹ Исто

³⁰ Исто, стр. 34.

Манети је добио сва овлашћења, а и упутства шта треба да се сматра споменицима културе (храмови, амфитеатри, аквадукти, тргови, статуе и мермерна здања), дакле све оно што може да се посматра као споменик прошлости.³¹

Тада је извршена и једна од највећих конзервација на старим грађевинама, на Диоклецијановим термама. Остаци овог здања, (које је у основи било 380 x 370 метара и које је могло да угости преко 3000 посетилаца), у 16. веку су још увек били добро очувани. Сицилијански свештеник Антонио дел Дука (*Antonio del Duca*), који је веровао да су га изградили хришћански мученици, желео је да се ово здање претвори у цркву посвећену анђелима, под називом Санта Марија од Анђела (*Santa Maria degli Angeli*).³² Овај пројекат је остварен између 1561. и 1566. године, по пројекту чувеног уметника и архитекте Микеланђела Буонаротија (*Michelangelo Buonarroti*), уз минималне интервенције на постојећем здању и са доградњама и променама које су биле апсолутно потребне. Велики хол у средини је постао нека врста трансепта и главни део цркве. Изграђена су три улаза, северни, западни и јужни. Унутрашњост цркве је задржана у разрушеном стању. Цела конструкција је замишљена као „некомплетна“, што је везивано за аутора и његове године, као и његова размишљања о смрти и спасењу душе.³³

На крају 16. века, Доменико Фонтана (*Domenico Fontana*) је рестаурирао већи број старих споменика у Риму, међу којима и стубове Трајана и Марка Аурелија.³⁴ Пагански атрибути на овим меморијалним стубовима су замењени хришћанским обележјима, са бронзаним статуама св. Петра и св. Павла. Више година се настојало да се испред базилике св. Петра у Ватикану поново подигне обелиск, што је коначно и остварено 1586. године, када је обелиск церемонијално освећен. Интерес за обелиске је постојао и даље, па су два подигнута и у 17. веку. Постојао је велики интерес и за римске амфитеатре и судбине многих хришћанских мученика. То се посебно односило на Римски Колосеум, који се везује за страдања и смрт великог броја хришћана. Иако су најпре папе предлагале

---

³¹ Исто, стр. 34 – 38.

³² Исто, стр. 36.

³³ Исто, стр. 35 – 36.

³⁴ Исто, стр. 36.

да се он потпуно разруши, како би се на том месту изградили нови путеви, одлучено је да се ово здање прилагоди новим друштвеним и економским потребама. Било је предлога да се искористи за фабрику вуне, са радионицама и становима за раднике, али и као Храм Мученика (*Temple for Martyrs*), као и да се сачува као илустрација величине Рима и као модел за архитектуру. Последњи је био покушај да се Колосеум претвори у цркву, али и овај пројекат Карла Фонтане (*Carlo Fontana*) није реализован.³⁵ Нешто касније је одлучено да се остаци Колосеума заштите, забрањено је одношење камена и место је освећено као споменик хришћанским мученицима. Иако је у међувремену доста оштећен и делимично деградиран због саобраћајних токова, Колосеум је у затеченом стању остављен као споменик и до данас је популарно место за туристе. Сличну судбину имао је и знаменити Пантеон, који је за ренесансне архитекте представљао врхунац архитектонске форме. Ово здање је више пута било делимично рушено, преграђивано, коришћено и одржавано, да би на захтев Александра Седмог и по пројекту архитекте Бернинија, претворен у маузолеј за краља и његову породицу.³⁶

Идеје о потреби заштите споменика културе преносиле су се и ван Италије, у Француску, Енглеску, Немачку и друге земље Европе.

Почетком 16. века, 1517. године, Мартин Лутер (*Martin Luther*) је покренуо познате реформе цркве, објављујући на вратима цркве у Витенбергу чувене тезе о индулгенцијама, које су довеле до суштинских промена не само у животу цркве, већ и у политичком, друштвеном и економском животу у целој Европи.³⁷ Уперене против устројства тадашње католичке цркве и против монашког начина живота, покрет Реформације изазвао је велике реакције у Италији, у виду Против-реформаторског покрета. То је довело до одређених промена у начину градње цркава и храмова, па и до обнова средњовековних црквених грађевина. Унутрашњост цркава је отворена, уклоњени су застори распећа и друге препреке, а капеле преобликоване. На већем броју цркава овакве измене су биле веома ефектне, као на пример на Миланској Катедрали. Идеје Лутера и посебно његова

---

³⁵ Исто

³⁶ Исто, стр. 37 – 39.

³⁷ Исто, стр. 37.

критика монашког начина живота ширила се и по другим државама. Данска је 1527. године прокламовала „слободу савести“ и акт о свештенству, што је нешто касније довело до прекида односа Данске цркве и Папе, а у Швајцарској је „Савет града Цириха“ одузео религиозне грађевине и претворио их у објекте за образовање и програме социјалне намене. У Шведској је основана шведска протестантска црква, а имовина свих цркава је одузета и стављена под патронат Краља. Тих година је у овој земљи, под краљем Густавом Адолфом (*Gustavus Adolphus*), основан државни орган за антиквитете, који је касније прерастао у „Архив Антиквитета“, а нешто касније су сви експонати из овог архива пренети у Краљевску библиотеку. Током 1666. године је донета „Уредба о антиквитетима“, којом се прописује заштита антиквитета и споменика, како покретних, тако и непокретних (цркве, замкови, тврђаве и сл.).³⁸

Сличне промене су се дешавало и у Француској, Немачкој и Енглеској. У Енглеској је кардинал Томас Волси (*Thomas Wolsey*) наредио одузимање свих религиозних грађевина, посебно оних у власништву других држава, да би се 1534. године краљ Хенри Осми (*Henry VIII*) прогласио Старешином енглеске цркве и потпуно се одвојио од Ватикана.³⁹ По његовом налогу направљен је попис свих манастира у земљи и затворени су сви они који су имали мали годишњи приход. То је довело до иконоборства и рушења свега што је величало монашки живот. На пример, Манастир Дархам је најпре изгубио своје мање келије, а потом су конфискована сва богатства манастира скупљана током векова. Рушења и демолирања су вршена и на многим другим манастирима и већина од њих није никада обновљена. За време краљице Елизабете Прве (*Elizabeth I*) учињен је покушај да се томе стане на пут доношењем прокламације против разарања и рушења споменика и других грађевина, али је и надаље то била пракса, посебно после грађанског рата 1640. године. Томе је допринео и развој класицизма у Енглеској, под утицајем Лорда Арундела (*Lord Arundel*) и архитекте Инига Џонса (*Inigo Jones*), који су се после обиласка Италије залагали за овај приступ архитектури.⁴⁰ Својим пројектима Џонс је увео *Паладианизам* у Енглеску

---

³⁸ Исто, стр. 40 - 41.

³⁹ Исто, стр. 41.

⁴⁰ Исто

и био је први интерпретатор класичне архитектуре у земљи. Утицај његовог боравка у Италији види се у његовим пројектима, посебно у пројекту Катедрале св. Павла у Лондону, која је током градње у грађанском рату била јако оштећена. Нови пројекат за ову катедралу урадио је Кристофер Рен (*Christopher Wren*). Поред још 52 цркве које је изградио у Енглеској, катедрала св. Павла је била његово ремек дело.⁴¹ Архитекта Рен је, као главни представник класицизма у Енглеској, био критичан према средњовековним грађевинама због њихових неадекватних темеља и структурних недостатака, али их је у одређеном степену и уважавао. То се види у његовом предлогу оживљавања Вестминстерске Опатије, као и у извештајима о обновама других средњовековних грађевина у Лондону и другим градовима Енглеске. Рад Рена је наставио Николас Хоксмур (*Nicholas Hawksmoor*), који је развио лични стил у градњи цркава и зграда, али увек користећи елементе готског стила, настојећи да задржи старе структуре колико год је то могуће, уз пажљиве доградње или измене. Хоксмур је следио израз енглеског дуализма, скоро у пре-раскиновом стилу, иако је био класично образован архитекта, он је прихватио готски стил градње.⁴²

Доба просвећености, или доба разума 18. века, има велики значај за историју конзервације културног наслеђа. У тим годинама дефинисане су нове културне парадигме и концепти на којима се заснивао нови покрет конзервације. У Немачкој је Александер Готлиб Баумгартен (*Alexander Gottlieb Baumgarten*) у немачку филозофију увео појам естетике (делом под утицајем познатих филозофа Лесинга, Канта и Хегела), правећи разлику између оригинала и копије, на сличан начин како је то чинио Белори (*Giovan Pietro Bellori*). У Енглеској су се развиле и посебне естетичке теорије, које је у живот спроводило више познатих архитеката, посебно на уређењу околине и паркова. Први међу њима су били Џон Ванбруг (*John Vanbrugh*) и Вилијам Кент (*William Kent*), који су пројектовали многе паркове, а посебно Ланселот Браун (*Lancelot Brown*), за кога се сматра да је

---

⁴¹ Исто

⁴² Исто, стр. 41 - 43.

енглеске паркове довео до највећих домета, уз уважавање природних лепота околине и подручја.⁴³

У временима просвећености снажно је порастао интерес за систематско истраживање антиквитета, укључујући и обиласке других земаља, најпре Италије као и земље Средоземља. Објављено је више књига о споменицима културе и историји архитектуре у Немачкој, Француској, Аустрији, а многе старе књиге о историји, теорији и естетици у архитектури су поново штампане – дела Витрувија, Паладија, Скамоција и Вињоле – *Vitruvius, Palladio, Scamozzi, Vignola*).⁴⁴

Развоју свести о потреби заштите културног наслеђа и историјских споменика допринеле су и велике друштвене промене подстакнуте француском револуцијом, које су истакле грађанство као водећу друштвену класу, док је сва имовина црква, феудалних лордова и краља проглашена националном својином. Крајем 18. века, Француска влада је донела одлуку да се сва ова имовина попише, укључујући поред грађевина и других објеката и сву покретну имовину (рукописе, слике, књиге и сл.), о чему се старао посебан орган Владе. Овај орган је нешто касније донео и посебно упутство, законски акт, којим се прописује да је „забрањено померати, рушити, оштећивати или на било који начин мењати књиге, рукописе, слике, споменике, антиквитете“, односно „да је потребно заштити културну баштину, која је важна за образовање и очување водеће позиције Француске у привреди и индустрији“.⁴⁵

Слично се дешавало и у другим земљама, у којима су ослободилачке ратове предводили управо представници грађанских слојева, тежећи да новоформиране националне државе организују по узору на државе средњег, а посебно, старог века. То је било време романтизма, али и снажног развоја историје као науке, односно резултат сложених процеса у науци и развоју људске свести, који су битно изменили однос човека и природе. Допринос овим новим односима у друштву дала је и индустријска револуција, зачета у Енглеској проналаском парне машине и њеном применом у рударству, саобраћају и другим

---

⁴³ М. Трактенберг, Осамнаести век, у: *Историја модерне архитектуре, антологија текстова – корени модернизма*, књ. 1, (М. Перовић, ед.), (Београд: Архитектонски факултет,), стр. 19 – 59.

⁴⁴ J. Jokilehto, *A History of Architectural Conservation*, стр. 47 – 52.

⁴⁵ Исто, стр. 70 – 72.

гранама привреде.⁴⁶ У овим новим односима у друштву, који су имали велики цивилизацијски значај, историчари, археолози и други истраживачи почели су да интензивно истражују античку историју и античке споменике, и да обављају обимна археолошка ископавања у старом Риму, а одмах затим и на просторима старе Грчке. Поновном препознавању грчког класичног културног наслеђа допринеле су и публикације Давида ле Роја (*David Le Roy*), Стјуарта (*Stuart*) и Ревета (*Revet*), у другој половини 18. века. Али и пре тога, грчки споменици су привлачили пажњу многих. Тако је још почетком 18. века, енглески Лорд од Елгина (*Lord of Elgin*) скинуо мермерне плоче са Акропоља и послао их у Британски музеј у Лондону.⁴⁷ Захваљујући овим радовима брзо су дошли до закључка да је нужно да се ови вредни споменици културе заштите, очувају и рестаурирају, стварајући на тај начин, поред осталог, и добре основе за даљи развој архитектуре, градитељства и друштва у целини. Ове активности су, међутим, биле спорадичне, затворене у уже националне или државне границе, без већих амбиција у погледу ширег, територијалног или међународног организовања.

У овом периоду дошло је до развоја свести код људи да се културно наслеђе очува у свом аутентичном облику, како би се пренело будућим генерацијама. Велики број старих грађевина је уништен, па су почеле да се развијају организације које се баве пописивањем, истраживањем и заштитом споменика. У томе су предњачиле земље западног света, као што су: Француска, Италија, Енглеска и Немачка. Преовладавао је преовладавао интерес за античке споменике.

1.2 Период 19. века

Историцизам је током 19. века, са развојем историје као посебне научне дисциплине, тј. научног истраживања и тумачења догађаја, јачао историјску свест, претварајући се у доктрине, политичке и уметничке. Последица оваквих схватања у архитектури је било прихватање средњовековних стилова као облика аутентичног и националног градитељства. У различитим деловима Европе то су

---

⁴⁶ L.T.C. Rolt, *The Mechanicals – Progress of a profession*, (London: Morrison and Gibb Ltd., 1967), стр. 14 – 29.

⁴⁷ J. Jokilehto, *A History of Architectural Conservation*, стр. 89 – 96.

били романика (Италија), готика (Енглеска, Француска и Немачка), византијска (Балкан) и делимично оријетално-исламска уметност (такође Балкан). Док се у великом броју случајева радило о интерпретацији ових стилова, изградња појединих грађевина, посебно црква, наводила је пројектанте на опонашање иначе добро проучених и савладаних градитељских принципа и елемената средњовековних грађевина.⁴⁸ То говори да је схватање потребе заштите градитељског наслеђа претходних генерација везано великим делом за развој неокласицизма у архитектури. Неокласицизам је интензивно почео да се развија средином 18. века, захватајући највеће државе Европе, пре свега Италију, Француску и Енглеску, али и мање земље, па и земље у нашем окружењу, као што су: Мађарска, Румунија и Грчка. Томе су допринела и обимна археолошка истраживања која су обављана у Риму и његовој околини (Остија и Тиволи), што је довело до сензационалних открића давно закопаних градова Херкуланума, Помпеје и Стабије, на обронцима Везува.⁴⁹ Ова открића била су један од главних утицаја на развој неокласицизма, као реакције на рококо и касни барок.

Славна археолошка ископавања у Италији прочула су се и у германским замљама, посебно у Дрездену, у који су допремљене три римске статуе из првих ископавања у Херкулануму, тзв. *Herkulanerinnen*.⁵⁰ Ове и друге антиквитете у Дрездену проучавао је Јохан Јоаким Винкелман (*Johann Joachim Winckelmann*), који је 1755. године објавио и први есеј о грчкој уметности. Винкелман је касније отишао у Рим и нешто касније је именован за Главног комесара за антиквитете за Рим и околину, а обављао је и друге одговорне дужности у Ватикану. Ускоро је признат као водећи стручњак за класичне антиквитете и велики познавалац класичне литературе и савремене историје. Дао је нови смисао и отворио нове погледе у свету уметности. Заступао је, с једне стране, идеалну неокласичну слику идеализованог антиквитета, а с друге стране прихватао је историју као специфично уметнички дело. Године 1764. Винкелман је објавио књигу *Историја уметности старог века (The History of Ancient Art)*.⁵¹ Главни критеријум уметничког дела је, према њему био, *иделна лепота*, која спаја у једну

---

⁴⁸ М. Јовановић, *Музеологија и заштита споменика културе*, стр. 131.

⁴⁹ J. Jokilehto, *A History of Architectural Conservation*, стр. 56.

⁵⁰ Исто, стр. 57.

⁵¹ Исто

универзалну лепоту и њене идеалне слике. Веровао је да је уметнички развој достигао свој врхунац у Грчкој уметности (скулптори Фидија, Праксител, Лисипус) и да је после тога дошло да јаког пада, изузимајући само неколико модернијих уметника, као што су Рафаело и Микеланђело. Винкелман је сматрао да још нико није на добар начин описао старе споменике и да би овај опис требало да искаже разлог његове лепоте и да назначи посебне особине уметничког стила. Тиме се супротставио Орфеу Боселију (*Orfeo Boselli*), који је још у 17. веку написао трактат о античким скулптурама, објашњавајући принципе положаја, пропорција и њихове иконографије.⁵²

У својој књизи, Винкелман је описао познате обнове, изведене са елементима који никад нису могли да постоје у античком свету. Препоручио је да се барем у публикацијама третирају на другачији начин. Његове идеје је даље развио Бартоломео Кавачепи (*Bartolomeo Cavaceppi*), најактивнији рестауратор скулптура у Риму, који је радио на овим пословима широм Европе.⁵³ Он је објавио све обнове скулптура које је обавио, назначавајући који делови су антички, а који рестаурирани, ако за њих није било података из расположивих цртежа. Уз то је показао да, ако већ морају да се врше измене и доградње, оне морају бити прилагођене суседним оригиналним деловима, а никако обрнуто. Он је, као и Винкелман, заступао став да рестаурација мора бити и едукативна, тј. не сме се допустити да посматрач погрешно схвати оригинално уметничко дело. Пре сваке рестаурације, потребно је да се сваки оштећени антички споменик прецизно дефинише, а његова спољна површина потпуно схвати. Сви поступци рестаурације морају бити у складу са постојећим оригиналним материјалима и оригиналним уметничким схватањима.

Винкелманов рад је посебно подржавао Енио Квирино Висконти (*Ennio Quirino Visconti*), који је наследио Винкелмана на месту Комесара за антиквитете и музеје у Риму и који је касније био конзерватор у музеју Лувр у Паризу.⁵⁴ Статуе које су рестауриране у његовој радионици чиниле су на одређени начин интеграцију оригиналног и новог, односно обновљеног, и продаване су многим

---

⁵² Исто, стр. 58.

⁵³ Исто

⁵⁴ Исто

музејима и приватним колекцијама. Касније, прихватањем нових принципа рестаурације, оне су често чишћене од „вештачке патине“, а понекад су рестаурирани делови уклоњени, те су оригиналне статуе добијале облик пре рестаурације.⁵⁵

У Италији, почетком 19. века, земљи старина и антиквитета, у којој је још од времена Рафаела постојао Главни конзерватор, интензивирање рада на заштити споменика посебно је изражено после револуционарних година, у којима су француске трупе окупирале италијанске државе. Међутим, и поред доношења више закона и прописа о чувању културног блага, годинама су вредни споменици продавани у другим земљама. Та ситуација је промењена 1801. године именовањем адвоката и археолога Карла Феа (*Carlo Fea*) за *Главног комесара за антиквитете (Commissario delle Antichita)*, а потом и познатог неокласичног скулптора Антонија Канову (*Antonio Canova*) за *Инспектора за лепе уметности (Ispettore delle Belle Arti)*.⁵⁶ И поред извесних проблема у раду ова два тела, они су успели да значајно унапреде рад на заштити културног блага Италије, а посебно чувеног Колосеума, грађеног за време Римских царева Веспасијана и Титуса, који је завршен 80. године пре нове ере, затим храма Веста, храм Веспасијана (познат као Храм Јупитера Тонана), Славолук Титуса и више других споменика. У томе је значајну улогу имао познати дански вајар Алберт Торвалдсен (*Albert Thorwaldsen*), који је био специјалиста за тумачење уметности Рима и први професор вајарства на Академији.⁵⁷ Његов приступ заштити споменика се разликовао од приступа скулптора Канове. Док је први студирао пропорције старих споменика како би их подражавао, други је слободније приступао рестаурацији, без настојања да их имитира. Ове разлике су се виделе и у њиховом раду на конзервацији Колосеума.⁵⁸

У Француској је 1809. године донет први декрет о историјским споменицима, а установљен је и одговарајући државни орган који је имао задатак да о њима брине. Нешто касније у Рим су упућена двојица француских

---

⁵⁵ Исто, стр. 58 – 64.

⁵⁶ Исто, стр. 73.

⁵⁷ Исто, стр. 74.

⁵⁸ Исто, стр. 75 – 88.

архитеката, Ги де Жисор (*Guy de Gisors*) и Луји-Мартен Берто (*Louis-Martin Berthault*), са задатком да упознају архитектуру уређења околине и паркова. Први је имао задатак да ради на пројекту две јавне променаде, а други да изучи начине ископавања, консолидације и рестаурације старих споменика. Њихов рад је оставио трагове, на пример у начину рестаурације Славолука Титуса, на коме су оригинални делови конзервирани, а они који су недостајали изведени су на јасно видљив начин, тако да се лако разликују нови материјали од оригиналних делова. Овај метод одвајања нових од старих делова је касније примењен и на другим споменицима.⁵⁹

Право упознавање вредности грчког културног блага бележи се почетком 19. века. Томе је предходило ослобађање Грчке од власти Отоманске империје (1821. године, што је Порта признала тек 1829. године), после вишегодишње ослободилачке борбе грчких патриота, уз велику подршку европских политичара и интелектуалаца западног света (Енглеске и Француске), као нпр. Лорд Бајрон (*Lord Byron*). По ослобођењу, у време грчког краља Ота Првог (*Otto I*), сина баварског краља Лудвига Првог (*Ludwig of Bavaria*), и уз велику подршку Баварске, почело је да се интензивно говори о славној грчкој прошлости и потреби заштите историјских споменика. Рестаурација класичних грчких храмова, не само да је симболизовала обнову грчке нације, после вишевековног ропства под Турцима, већ је у речник унела, поред рестаурације, и нову меру техничке заштите и грчку реч „*анастилоза*“, која се и данас користи. Године 1834. Грчка је донела први закон о историјским споменицима у коме је прецизирано да „*сви објекти старина у Грчкој, који су дело старих Хелена, сматрају се заједничком националном имовином свих Хелена*“.⁶⁰ На спровођењу ове нове политике заштите ангажовани су стручњаци већ афирмисани у другим земљама, али и домаћи истакнути археолози. На заштити Акропоља и Партегона радили су, поред других и Густав Едуард Шауберт (*Gustav Eduard Schaubert*) из Братиславе, Стаматиос Клеантес (*Stamatios Kleanthes*) из Македоније и археолог Кириакос Питакис (*Kiriakos Pittakis*) из Атине.⁶¹

---

⁵⁹ Исто, стр. 78.

⁶⁰ Исто, стр. 87 – 89.

⁶¹ Исто, стр. 89.

У Енглеској је почетком 19. века, у време просвећености, а захваљујући тековинама Француске револуције, највећа пажња поклањана развоју науке и технологије, док се на старине, посебно на готске цркве гледало са одређеном сумњом. И даље су уважавани извори класицизма, а и један од главних архитеката класицизма, Сер Кристофер Рен, није ценио занатске вештине средњовековних градитеља и његов пројекат Вестминстерске опатије идејно је решен у хармонији са архитектонском околином. Нешто касније Хорас Валпул (*Horace Walpole*) уноси низ измена у готском стилу градње, доприносећи на тај начин порасту укуса за готику у *Рококо* епохи. У том стилу је многе грађевине пројектовао и Џејмс Есекс (*James Essex*), који је рестаурирао и обновио више зграда Универзитета Кембриџ, као и катедралу Линколн. За овај период је врло карактеристичан пример Дарам (*Durham*) катедрале, коју су саградили Нормани крајем 11. и почетком 12. века и за коју су пројекте за рестаурацију израдили Џон Вулер (*John Wooler*) и Џорџ Николсон (*George Nicholson*).⁶² Пошто је ово здање било временом јако оштећено, обнова кроз метод рестаурације је урађена уз велика нагађања, допуне и нове декоративне елементе. Сличне принципе је на катедрали Селсбери (*Salisbury*) применио и Џејмс Ват (*James Wyatt*), у то време један од најпопуларнијих архитеката. Ови поступци нису добро примљени од многих стручњака. Тако је у свом делу *Историја Дарама*, рестаурацију катедрале критиковао Хачинсон (*W. Hutchinson*). Ово је отворило шире расправе о принципима рестаурације, које су укључиле и Ричарда Гоуфа (*Richard Gough*), Председника Друштва Антиквара (*Society of Antiquaries*) и њиховог уваженог члана Џона Картера (*John Carter*).⁶³ Они су се противили уношењу иновација при рестаурацији и модернизацији аутентичног архитектонског стања грађевине, које доводе до конфузије о оригиналном пројекту и који нису у складу са историјским подацима. С друге стране, код имућних појединаца постојале су тежње за колекционирањем класичних антиквитета и других уметничких дела, првенствено са подручја Медитерана.

Романтизам у Немачкој се везује за познатог песника Јохана Волфганга фон Гетеа (*Johann Wolfgang von Goethe*), који је био одушевљен готском

---

⁶² Исто, стр. 110.

⁶³ Исто

архитектуром катедрале у Стразбуру. Он је писао да је то „немачка архитектура, наша архитектура“ и да је она „највиши израз национализма“.⁶⁴ Ово је имало одраза у свим немачким земљама. Једна од првих поново оживљених готских грађевина у Немачкој била је „Готска кућа“, која је обновљена 1773. године, у стилу немачког неокласицизма.⁶⁵ Јављале су и све израженије тежње за уједињењем немачких држава, а с тим у вези ишло се и на изградњу споменика у класичном стилу, као симбола уједињења. Један од најзапаженијих био је споменик у Регенсбургу, у Баварској, који је пројектовао Лео фон Кленц (*Leo von Klenze*). У то време се и у Пруској предузимају кораци за заштиту споменика културе, у чему се посебно истиче рад Карла Фридриха Шинкела (*Karl Friedrich Schinkel*), који ће ускоро бити један од најчувенијих немачких архитеката. Он је био овлашћен од Владе да направи преглед стања свих јавних грађевина и предложи мере њихове заштите. Најзначајније обнове грађевина које су обављене по предлогу Шинкела биле су: катедрале у Келну и Магдебургу и дворец у Мариенбургу, које су и данас примери успешних рестаурација средњовековних споменика.⁶⁶

Средином 19. века и у Француској је почело да се систематски уређује однос према заштити историјских споменика. Важна личност на тим радовима био је Проспер Мерима (*Prosper Merimee*), који је именован 1834. године за Генералног секретара у служби за **историјске споменике** и који се на овој позицији задржао и наредних 20 година.⁶⁷ Под његовим вођством је сачињен преглед од око 3000 споменика, већином сакралних грађевина, за које је било потребно обезбедити трајну заштиту. Овом послу се приступало веома пажљиво, пошто је и сам Мерима тврдио да „они који рестаурирају споменике могу да буду исто тако опасни као и они који их руше“.⁶⁸ Радове на рестаурацији више споменика поверени су тада признатим стручњацима, архитектама и археолозима,

---

⁶⁴ Исто, стр. 112.

⁶⁵ Исто, стр. 114.

⁶⁶ Исто, стр. 114 – 124.; Видети и: Х. В. Круфт, Теорија архитектуре: Немачка у деветнаестом веку, у: *Историја модерне архитектуре, антологија текстова – корени модернизма*, књ. 1, стр. 215 – 251.; К. Фрамpton, *Модерна архитектура – критичка историја*, (Београд: Орион арт, 2004).

⁶⁷ Х. В. Круфт, Теорија архитектуре: Немачка у деветнаестом веку, стр. 223.

⁶⁸ J. Jokilehto, *A History of Architectural Conservation*, стр. 131.

као што су: Етијен-Иполит Года (*Etienne-Hippolyte Godde*), Адолф Наполеон Дидрон (*Adolphe Napoleon Didron*) и Жан-Баптист Ласус (*Jean-Baptiste Lassus*).⁶⁹

Током четрдесетих година водиле су се расправе о принципима рестаурације, које је на крају сумирао Бурас (*J-J. Bourasse*) 1854. године.⁷⁰ Он је најпре поставио питање структурне сигурности и консолидације споменика који су неопходни за његово несметано коришћење, али је и инсистирао да се овакви поступци морају спровести у догледно време, како би се спречило даље пропадање споменика. Истакао је и да постоје два приступа рестаурацији споменика. У првом случају треба да се рушевине сачувају у постојећем стању, чак и ако су јако оштећене, пошто историјске грађевине представљају верне сведоке историје, које треба сачувати недирнуте и аутентичне. Други приступ тежи спровођењу „*нажљиве рестаурације*“, и по њему, такве грађевине нису само историјски споменици, већ оне говоре и о њиховом значају у смислу слављења одређене културе и заштите хришћанства. У том смислу он се залаже за континуитет традиције. То значи да се њиховом рестаурацијом треба да сачувају идеје које су постојале при њиховој градњи, пре свега у погледу стила. То је основ тзв. „*стилистичке рестаурације*“, који треба да буде независан од грађевине и прилагођен одређеној култури.⁷¹

Важно место у расправама о обнови историјских грађевина имао је и **Виоле ле Дик** (*Viollet-le-Duc*). Он је отишао корак даље и продубио је основне принципе заштите архитектонских споменика из прошлости. Био је одличан познавалац и заступник готичког градитељства.⁷² Пре њега радиле су се многе обнове историјских грађевина оштећених у време револуције, али и касније, током ратова који су следили. Ове обнове су биле често лоше и неприкладне, па су се уместо примена основних техничких мера заштите, у смислу консолидација грађевина, оштећене грађевине рушиле и обнављале из темеља. Због тога је Виоле ле Дик

---

⁶⁹ Исто

⁷⁰ Исто, стр. 137.

⁷¹ Исто, стр. 137 – 155.

⁷² Ежен Виоле ле Дик (Париз, 1814 — Лозана, 1879), био је француски архитекта који се прославио рестаурацијама средњовековних грађевина. Почетком тридесетих година 19. века започета је кампања обнове средњовековног француског архитектонског наслеђа. Виоле Ле Дик је, по повратку са једног студијског путовања по Италији рестаурирао опатију у Безелају, што је био почетак већег броја његових рестаураторских пројеката.

почео да делује, као писац студија о архитектури и њеној историји, али и као истакнути рестауратор значајних историјских споменика културе, као што су катедрале: *Saint-Denis*, *Notre-Dame* у Боне-у, *Synodal Hall* у Сенс-у, *Notre-Dame* у Паризу, затим катедрале у Амиену, Ремсу, Клермон-Ферану, као и утврђени град Каркасон (*Carcassonne*), замак Пиерфонди (*Pierrefonds*) и више других.⁷³ Посебно је значајно да је Виоле ле Дик први почео да успоставља основне принципе обнове споменика, заснивајући се на пажљивом изучавању средњовековног градитељства, најпре у јужној Француској, а затим и шире у Француској и Немачкој. Његова теоријска разматрања значила су директан сукоб са дотадашњом наставом и догматским поштовањем класичне архитектуре на Школи лепих уметности (*Ecole des Beaus-Arts*) у Паризу. Међутим, његове анализе и студије ушле су у уџбенике и наставне програме архитектонских школа широм света. Посебно је значајно његово десетотомно дело „*Речник француске архитектуре од 11. до 16. века*“, („*Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle*“) које је касније праћено са још неколико публикација о историји архитектуре и намештаја. Иако су му приписивали да је заговорник екстремног и пуристичког истицања готског стила, он је у суштини показивао велику ширину и прихватао је тенденције развоја модерне архитектуре. Сматра се да је био спреман да прихвати и примену челичних конструкција великих грађевина и распона, тврдећи да би је примењивали и средњовековни градитељи да су за њих знали. Наслућивао је и скори развој модерне архитектуре у смислу функционализма, тврдећи да се „ближимо времену када се у једном јавном споменику неће моћи дозволити примена облика који не би био израз потреба које треба задовољити.“⁷⁴

Суштина ле Диковог рада на историјским споменицима била је реготизација споменика, не само у архитектонском смислу, већ и у секундарној декоративној пластици ентеријера. Без обзира да ли је споменик током свог постојања преправљан, преграђиван или оштећен, сматрао је да он треба да се

---

⁷³ J. Jokilehto, *A History of Architectural Conservation*, стр. 140 – 142.

⁷⁴ М. Јовановић, *Музеологија и заштита споменика културе*, стр. 143 - 144.; Видети и: Џ. Самерсон, Виоле-ле-Дик и рационално схватање архитектуре, у: *Историја модерне архитектуре, антологија текстова – корени модернизма*, књ. 1, стр. 186 – 192.

врати у првобитно, често замишљено стање. То је значило да се са споменика уклоне сви елементи који су изведени у другим стилевима, било оригинални романички детаљи или додаци ренесансне или барокне епохе. Он је сматрао да би у циљу што бољег схватања и доживљаја споменика, било неопходно, да се он и урбанистички уреди, уклањајући на тај начин све остале грађевине у близини, у обиму две висине самог споменика, чак и ако су они аутентични споменици и остаци готичке епохе. У овом духу ле Дик је интервенисао на многим споменицима у Паризу и у другим градовима Француске, али и у Белгији, Холандији и Швајцарској. По Виоле ле Дик у заштити једну грађевину не значи само је одржавати, већ и обезбедити је од даљег пропадања тј. обновити, али и вратити јој архитектонску целину коју можда никада није ни имала. Ове идеје су биле прихватане при рестаурацији цркава и осталих грађевина и у другим земљама Европе.⁷⁵ Међутим, овде се јавља проблем идеалне реконструкције грађевине.

Идеје Виоле ле Дика, подржане су и у Енглеској, на пример од стране Џорџа Гилберта Скота (*George Gilbert Scott*). Он је био најуспешнији архитекта Викторијанске епохе и имао је велико искуство у рестаурацији цркава, али је био и градитељ преко 800 јавних објеката, међу којима су и зграде Министарства спољних послова (*Foreign Office*), Хотела Сент Панкрас (*St Pancras Hotel*) и Алберт Меморијал (*Albert Memorial*) у Лондону.⁷⁶

Било је, међутим, много опонената који су се залагали за конзервацију споменика и који су идеје ле Дика називали „псеудотехничко демолирање“ или „деструктивна рестаурација“.⁷⁷ Носиоци ових опонентних покрета у Енглеској били су Џон Раскин (*John Ruskin*)⁷⁸ и Вилијам Морис (*William Morris*),⁷⁹ који

---

⁷⁵ М. Јовановић, *Музеологија и заштита споменика културе*, стр. 145 – 146.; Видети и: С. Schmuckle-Mollard, Viollet-Le-Duc and his followers. French theories in the 19th and the 20th centuries, у: *Conservation and Preservation – Interactions between Theory and Practice in memoriam Alois Riegl (1858-1905), Proceedings of the International Conference of the ICOMOS International Scientific Committee for the Theory and the Philosophy of Conservation and Restoration*, стр. 37 - 45.

⁷⁶ М. Мушић, *Културна мисија Виоле ле Дика*, у: *Зборник заштите споменика културе*, књ. 6-7 (1955-1956), стр. 91 – 97.

⁷⁷ J. Jokilehto, *A History of Architectural Conservation*, стр. 156.

⁷⁸ Џон Раскин (Лондон, 1819 — Брентвуд, 1900), био је енглески сликар и историчар уметности. Мада је усавршавао сопствене сликарске способности пре свега сликање акварела био је ипак пре свега теоретичар који се са посебним афинитетом бавио сликарством пејзажа и средњовековном

су се залагали за поштовање „наслага“ које је споменик културе добио током свог постојања, односно за принципе *конзервације* и биолошког концепта заштите. Енглески књижевник и теоретичар уметности Раскин, као добар познавалац старије уметности, посебно ренесансне уметности Италије, побунио се против ле Дикових принципа и прокламовао свој биолошки став, по коме је човечанство дужно да прати и продужи живот споменика. Он је говорио да „*споменици морају умрети, али да је на људима да одгоде час њихове пропасти, боље је да стара угрожена грађевина добије итаке, него да изгуби макар и најмањи део*“.⁸⁰ Он је утврдио и нове принципе конзервације, појам који је увео уместо појма рестаурације, тако да се он може сматрати највећим протагонистом покрета конзервације, или анти-рестаурације, у смислу који је увео и за који се залагао ле Дик.⁸¹ У свом капиталном делу „*Седам светиљки архитектуре*“ („*The Seven Lamps of Architecture*“) које се још увек сматра незаобилазном штивом за све разговоре о конзервацији, Раскин прави разлику између архитектуре и здања, истичући да је за достизање посебног архитектонског квалитета потребно уложити одређену жртву.⁸² У том смислу он заступа тезу да се конзервација примењује како би се достигло савршенство у уметности и архитектури, а и да би се обезбедила истинитост споменика. Једну од светиљки Раскин дефинише као „*моћ*“ у архитектури, која зависи од уређења и управљања друштвом, а посебну пажњу поклања „*лепоти*“ споменика, за коју каже да долази од Бога.⁸³ Такође говори и о „*истини*“, која се односи на укупно архитектонско стваралаштво у

архитектуром. Раскин се заузимао за прерафаелите као и за Вилијама Гарнера и имао је великог утицаја на покрет *Arts and Crafts* и на *Modern style*. У периоду од 1869. до 1884. године радио је као професор историје уметности на Оксфорду.

⁷⁹ Вилијам Морис (Лондон 1834 — Лондон, 1896), био је енглески сликар, архитекта, песник и обновитељ примењених уметности. Био је веома близак прерафаелитима. Он је у индустријализацији видео велику претњу и поставио је себи циљ да уметничке занате обнови као праве занатске уметности у духу средњег века. За ту сврху основао је 1861. године радионице уметничких заната. У њима су се производили теписи, подне облоге, намештај, па чак и комплетна опрема стана. Заједно са Ф. М. Брауном, Д. Габријелом Росетијем, Е. Берн Џонсом између осталог скицирао је декоративне шаре за уређење стана. Са оснивањем штампарије *Kelmscott Press* оживео је поред тога и уметност опремања књиге.

⁸⁰ М. Јовановић, *Музеологија и заштита споменика културе*, стр. 146.

⁸¹ J. Jokilehto, *A History of Architectural Conservation*, стр. 174.

⁸² Исто

⁸³ И у модерној теорији рестаурације аспект естетике игра значајну улогу. То је у новије време детаљније разрадио Чезаре Бранди (*Cesare Brandi*), који је своју теорију рестаурације засновао на дефиницији „*ремек дела*“, као специјалног производа човечанства.

прошлости и његовом добу.⁸⁴ Поред лепоте, Раскин једном од светиљки архитектуре сматра и „живот“ споменика. Он, осуђујући рестаурацију, говори следеће: „Немогуће је, као што је немогуће ускрнути мртве, обновити нешто што је било велико или лепо у архитектури. Оно на чему сам инсистирао је живот целог дела, оног духа који је дат руком и оком мајстора, а који никада не може бити призван“.⁸⁵

Раскин надаље анализира значај историје, односно познавања прошлости, и истиче „да постоје две дужности у поштовању националне архитектуре чију је важност немогуће проценити: прва, приказати савремену архитектуру историјском и друго, очувати као најдрагоценије наслеђе оно што је остало из прошлости“.⁸⁶ За њега је последња светиљка „покорност“, односно став „да је сваки облик архитектуре некаква врста утелотворења поретка, живота, историје и вере нација и да тај принцип, коме поредак дугује своју стабилност, живот своју срећу, вера своје прихватање, стваралаштво своју трајност, представља покорност“.⁸⁷

Раскинове ставове су заступали не само научници, архитекте и други стручњаци, већ и људи другачије професионалне оријентације који су били заинтересовани за културно наслеђе и његово очување.⁸⁸ Један од њих је био и знаменити француски књижевник **Виктор Иго (Victor Hugo)**,⁸⁹ који се оштро супротставио ле Диковом схватању рестаурације. Он се, као заљубљеник средњовековних руина и катедрала, залагао за ненарушавање њиховог изгледа, за

---

⁸⁴ J. Jokilehto, The idea of conservation, у: *Conservation and Preservation – Interactions between Theory and Practice in memoriam Alois Riegl (1858-1905), Proceedings of the International Conference of the ICOMOS International Scientific Committee for the Theory and the Philosophy of Conservation and Restoration*, стр. 21 – 35; Видети и: J. Ruskin, *The Seven Lamps of Architecture*, (London: Reprint, G. Allen @ Unwin, 1925).

⁸⁵ J. Jokilehto, The idea of conservation, стр. 21 – 35.

⁸⁶ Исто, стр. 25.

⁸⁷ Исто, стр. 33.; Видети и: Х. В. Круфт, Теорија архитектуре: Енглеска у деветнаестом веку, у: *Историја модерне архитектуре, антологија текстова – корени модернизма*, књ. 1, стр. 193 – 214.

⁸⁸ P. Burman, Ruskin's children. John Ruskin, the Good Steward and his influence today, у: *Conservation and Preservation – Interactions between Theory and Practice in memoriam Alois Riegl (1858-1905), Proceedings of the International Conference of the ICOMOS International Scientific Committee for the Theory and the Philosophy of Conservation and Restoration*, стр. 47-67.

⁸⁹ Виктор Иго (Безансон, 1802 — Париз, 1885), био је велики француски писац и предводник многих књижевних и политичких генерација. За његово име везан је настанак француске романтичарске књижевности. Виктор Иго је био песник, романијер и драмски писац. Био је активан учесник политичког живота Француске.

повезаност централног објекта и његове околине, дакле, у свему за ставове који су потпуно супротни ле Диковим. У свом чланку „*О катедрали Нотр Дам*“, он је истакао да овај споменик није ништа мање вредан од грађевина чистог стила и да изражава развој уметности.⁹⁰

Период 19. века обележио је постепени развој и проучавање властитог наслеђа под утицајем идеја о националном ослобођењу појединих народа. Истраживање средњовековног наслеђа и јачање неоготике као преовладавајућег правца у архитектури служило је да би се њихови елементи пренели у архитектуру тога доба. Овај период обележиле су и реконструкције великих градова, као што су Париз и Беч. Приступи заштити темељили су се на идеји да споменици треба да се сачувају у свом аутентичном облику, на начин да се поштују и очувају све фазе у развоју једног споменика. Концепти заштите споменика у 19. веку су се заснивали на идеји конзервације. Међутим, у томе се једино издвајао Виоле Ле Дик који је сматрао да код обнове старих грађевина може да се користи и нова конструкција, од гвожђа, и да је врхунски домет градитељства постигнут у *Готици*. Због тога је примењивао принцип *Реготизације споменика*, што значи да их је враћао у изворно стање, скидајући све касније доградње и декоративне облике који су настајали током времена. Због тога, се Виоле Ле Дик сматра зачетником рестаурације споменика културе, залагајући се за идеалну обнову, али не аутентичну. Он је такође сматрао да све грађевине у радијусу од две висине споменика, треба уклонити, како би се споменик могао боље сагледавати. На тај начин, уклањао је аутентичне грађевине из истог или старијег периода.

1.3 Период прве половине 20. века

У овом приступу заштити деловао је и истакнути бечки историчар уметности **Алојз Ригл** (*Alois Riegel*),⁹¹ који је заступао крилатицу „*конзервирати,*

---

⁹⁰J. Jokilehto, *A History of Architectural Conservation*, стр. 128.; Видети и: М. Јовановић, *Музеологија и заштита споменика културе*, стр. 146.

⁹¹Алојз Ригл (Линц 1858 - Беч 1905), био је аустријски историчар уметности, професор на Бечком универзитету и саоснивач бечке школе историје уметности. Посветио се касној римској уметности, холандској уметности 17.века и пре свега методици бриге о споменичком наслеђу.

а не рестаурирати“.⁹² У својој књизи „Модерни култ споменика и његово стварање“ („*Der moderne Denkmalkultus, sein Wesen, seine Entstehung*“), он је посебну пажњу поклањао документарности, старини објекта и његовој естетици, што је довело до новог прилаза у процењивању споменика. Он је критеријуме за оцењивање споменика поделио у две групе: 1. *меморијална вредност*, која подразумева старост споменика, историјски значај и његову намену и 2. *данашња вредност*, која подразумева употребљивост споменика, уметничку вредност, допринос и релативну уметничку вредност, залажући се да се пре предузимања евентуалних конзерваторских радова споменици добро валоризују.⁹³

Даљем развоју принципа конзервације велики допринос је дао и **Макс Дворжак** (*Max Dvorak*),⁹⁴ такође бечки историчар иметности, који је био ангажован и на изучавању споменика у југословенским областима, претежно у Далмацији и околини Сплита, али и у Истри и Словенији. У његовом главном делу „*Katechismus Backup-Denkmäler*“, које је објављено 1916. године, Дворжак истиче да се у приступу споменицима културе мора поштовати њихова индивидуалност, као представника прошлости и одраза културно-историјског духа и значаја, чије биолошке слојеве треба само фиксирати и заштити од даљег нарушавања. Тиме се он директно супротставио концепцијама ле Дика, које су према њему ишле у правцу девастације околине споменика и њихово преуређивање и „*улепшавање*“, често уградњом „*кованих и неукусних неоготичких производа*“.⁹⁵ У том оквиру, Дворжак посебно указује на обавезе државне власти које организовано и законски треба да спроводе мере чувања и заштите споменика културе, а и на обавезе шире јавности и свих образованих људи који су свесни потребе очувања историјских споменика. Дворжак дефинише и два општа принципа заштите споменика културе: 1) у

---

⁹² J. Jokilehto, *A History of Architectural Conservation*, стр. 215 – 216.

⁹³ Исто, стр. 216.

⁹⁴ Макс Дворжак (1874 - 1921), био је историчар уметности. Он је био професор Бечке школе за историју уметности. Веома је значајан јер је покренуо идеју о потреби заштите околине споменика и његовог повратка у живот – ревитализације.

⁹⁵ М. Јовановић, *Музеологија и заштита споменика културе*, стр. 147.

највећој могућој мери задржати споменику намену и околину и; 2) све промене облика и изгледа не смеју бити фалсификоване и лажне.⁹⁶

После Првог светског рата и великих рушења и девастација читавих градова и подручја, па и споменика културе, принципи заштите културне баштине значајно се мењају и даље развијају. Прошлост и оно што је она доносила није више била једини критеријум заштите, већ се историјској вредности споменика додају и елементи од друштвеног и креативног значаја. Основни захтев је да се споменику сачува или поврати живот. Методе рестаурације и конзервације су, међутим, и даље непромењене, али се тежило њиховој пажљивој примени. Италијански архитекта и историчар иметности **Камило Боито (Camillo Boito)** је крајем 19. века прокламовао принцип „*радије учврстити него поправити, радије поправити него рестаурирати*“,⁹⁷ полазећи пре свега од тога да за рестаурације, по правилу, не постоји потребна документација, а и од чињенице да се тадашњи извођачи радова, клесари, занатлије и радници других струка, не уносе креативно у ове послове, као што су то чинили мајстори из прошлих времена. Осим тога, у одлучивању о конзервацији или рестаурацији, требало је поштовати не само буквални, билошки живот једног споменика, већ је требало схватити и његов дух, на почетку или при евентуалним каснијим обновама. Потреба обнове порушеног се уопште није доводила у питање, али је било нужно да се избегну догматски приступи, слепо придржавање неких принципа, без стваралачког ангажовања стручњака. Боито је сматрао да сваки споменик културе има своје одлике и проблеме, те да се његова обнова мора заснивати на осећању које произилази из његовог уметничко-историјског значаја, поштовања духа и обележја не само самог споменика, већ и његове околине и предела. Није задатак да се споменик издвоји из савремене целине, већ супротно, да се споменик укључи у савремени живот на начин који не би деградирало његова споменичка својства.⁹⁸

---

⁹⁶ Исто, стр. 148.; Видети и: A. Lehne, Georg Dehio, Alois Riegl, Max Dvorak – a threshold in theory development, у: *Conservation and Preservation – Interactions between Theory and Practice in memoriam Alois Riegl (1858-1905), Proceedings of the International Conference of the ICOMOS International Scientific Committee for the Theory and the Philosophy of Conservation and Restoration*, стр. 69 - 80.

⁹⁷ М. Јовановић, *Музеологија и заштита споменика културе*, стр. 149.

⁹⁸ Исто

Методe конзервације су се између два светска рата посебно развијале у Италији, а поставке и искуства су непосредно проверавани на многобројним значајним споменицима културе, као што су цркве: Санта Марија Мађоре у Риму, Сан Марко у Венецији, Сан Ђусто у Трсту, као и на многим другим споменицима и археолошким налазиштима у Херкулануму и Помпејима.⁹⁹ У овим годинама значајан допринос развоју идеје о заштити споменика културе дао је Густаво Ђованони (*Gustavo Giovannoni*), заговарајући примену метода рестаурације на научним основама, или тзв. „*научну рестаурацију*“, која се односила не само на споменике, већ и на све историјске грађевине, стварајући тако основе за развој покрета заштите подручја, на чему ће се ускоро ангажовати целокупна светска заједница.¹⁰⁰

Међу заслужним за развој конзервације и заштиту споменика спада и **Фернандо Форлати (*Fernando Forlatti*)**, чије се стручно дело може поредити са радовима ле Дика и Дворжака.¹⁰¹ Он је свој рад на обнови разрушених споменика у Италији темељио на начелима објављеним у „Повељи обнове“ (*Carta di restauro*), донете 1932. године и која је представљала најозбиљнији покушај за утврђивање главних принципа рестаурација споменика са јединим циљем, да се обезбеди даљи живот споменика тиме што ће се физички осигурати и заштити од даљег пропадања.¹⁰² Кроз 11 тачака утврђена су правила која треба поштовати при конзервацији и рестаурацији споменика културе, и она су сажета на следећи начин: 1. Консолидовати споменик значи да му се врати снага и отпорност, 2. Обнављати споменик само ако се располаже апсолутно сигурним подацима, 3. Споменике који су настали много пре савремене цивилизације, као што су антички споменици, никако не треба допуњавати већ треба примењивати само метод анастилозе, 4. Споменике који су још живи не треба адаптирати, већ користити за сврхе блиске првобитној намени, 5. Треба сачувати све елементе уметничког карактера, 6. Брига о споменику подразумева и бригу о околини, тј. споменик се не сме изоловати, 7. Делови који су неопходни за консолидацију морају се свести на најмању меру и не смеју имати индивидуалну декоративност,

---

⁹⁹ J. Jokilehto, *A History of Architectural Conservation*, стр. 219

¹⁰⁰ Исто, стр. 220.

¹⁰¹ М. Јовановић, *Музеологија и заштита споменика културе*, стр. 150.

¹⁰² Исто

8. Додаци се морају разликовати од оригинала, како не би доводили до заблуда и фалсификовања, 9. Ако стара конструктивна средства нису довољна, дозвољено је користити и најмодернија средства, 10. Ископавања и истраживања старих споменика треба да се спроводе методично и систематично, уз обезбеђење заштите на лицу месту и 11. Реставрације и ископавања треба да прати прецизна документација и аналитички извештаји.¹⁰³ Ова Форлатијева начела, постала су нарочито популарна после Другог светског рата, када је дошло до великих разарања и девастације многих градова и читавих подручја, а у њима и многих споменика културе.¹⁰⁴

После Другог светског рата велики допринос развоју модерне реставрације споменика дали су Бенедето Кроче (*Benedetto Croce*), Пјеро Гацола (*Piero Gazzola*) и посебно **Чезаре Бранди** (*Cesare Brandi*).¹⁰⁵ Бранди се, као образован правник и хуманиста, а касније и као директор *Централног Института за Реставрације* у Риму, проблемима реставрације бавио и са ширег филозофског становишта, заступајући став, односно дефиницију „*да уметничко дело представља резултат јединственог креативног процеса*“,¹⁰⁶ и да сходно томе, његова перцепција тражи критични приступ у свести човека, што је у складу са филозофским ставовима познатог немачког мислиоца Мартина Хајдегера (*Martin Heidegger*). Бранди је тврдио да „*концепт*“ није имитација природе, већ резултат аутентичног, креативног процеса, са уметником као активним протагонистом. У том смислу, при размишљању о реставрацији, она мора бити заснована на препознавању објекта као уметничког дела, па уметничко дело може да се реставрира само естетским приступом, а не на основу наклоности за специфичну уметност. Овим својим ставовима, Бранди је дефинисао нову теорију реставрације, која је имала, а и даље има, велики утицај на укупни развој идеја и схватањима о заштити историјских споменика и културног наслеђа.¹⁰⁷ Своје

---

¹⁰³ Исто, стр. 150 – 151.

¹⁰⁴ U. Schadler-Saub, *Teoria e metodologia del restauro. Italian contributions to conservation in theory and practice*, у: *Conservation and Preservation – Interactions between Theory and Practice in memoriam Alois Riegl (1858-1905), Proceedings of the International Conference of the ICOMOS International Scientific Committee for the Theory and the Philosophy of Conservation and Restoration*, стр. 81 - 94.

¹⁰⁵ J. Jokilehto, *A History of Architectural Conservation*, стр. 228.

¹⁰⁶ Исто

¹⁰⁷ Исто, стр. 228 – 236.

поставке објединио је у делу „*Теорија рестаурације*“, која је претежно окренута рестаурацији историјских грађевина и простора, скулптура у оквиру њих, али и рестаурацији археолошких и других објеката културног наслеђа. У овом делу он обрађује и образлаже „*Повељу о рестаурацији*“, коју је на његово залагање усвојило Италијанско министарство просвете 1972. године. У Повељи се прецизирају „*Упутства за очување и рестаурацију старина*“, и посебно историјских простора. Одређује се да су на урбанистичком нивоу најважније интервенције: урбанистичко реструктуирање и ревизија урбаног мобилијара, а на градитељском нивоу: статичка и хигијенска санација зграда и функционална обнова унутрашњих структура, која се дозвољава само тамо где је неизбежна због одржавања грађевине у функцији.¹⁰⁸

После Другог светског рата врло су значајна догађања на пољу заштите и у Немачкој, која је током овог рата претпрела огромна разарања, рушења и деструкције многих градова, па и целих подручја, а у тим оквирима и великог броја споменика културе. Иако су и у овој земљи преовладавали ставови да се обнова и рестаурација споменика културе спроводи у складу са Атинском и Венецијанском повељом, било је и мишљења да се при рестаурацији и реконструкцији грађевина морају правити одређени изузеци и донекле заборавити на традицију. То се посебно односи на грађевине које датирају из периода нацизма. Ипак, у многим случајевима, рестаурацијом споменика нису угрожени њихови идентитети и историјско наслеђе, већ су рестаурације обављене у складу са већ давно установљеним принципима и методама. То се, на пример, односи на берлинску цркву Св. Марије и Бранденбуршку капију, која је симбол Берлина, као и друге грађевине.¹⁰⁹

---

¹⁰⁸ Ч. Бранди, *Теорија рестаурације*, (Београд: Генерална дирекција за сарадњу у развоју министарства спољних послова Италије и Министарство културе Републике Србије, 2007), стр. 23. Видети и: Ф. Стеле, Основни принципи рестаураторства, у: *Зборник заштите споменика културе*, књ. 1 – св. 1 (1950), стр. 15 – 22.; Ф. Стеле, Заштита споменика културе: принципи, уверења и искуства, у: *Зборник заштите споменика културе*, књ. 11 (1960), стр. 9 – 26.

¹⁰⁹ J. Haspel, Contrast versus context. A conflict between the authenticity of the past and the authenticity of the present, у: *Conservation and Preservation – Interactions between Theory and Practice in memoriam Alois Riegl (1858-1905), Proceedings of the International Conference of the ICOMOS International Scientific Committee for the Theory and the Philosophy of Conservation and Restoration*, стр. 215 – 231.

Период прве половине 20. века обележио је појаву и значај бројних аутора на пољу заштите градитељског наслеђа. Развијају се међународне организације које се баве истраживањем, заштитом и обновом наслеђа у целом свету. Донети су и први међународни документи у овој области, као што су: Атинска повеља, Повеља обнове и Венецијанска повеља.

Атинска повеља је донета у Атини 1931. године и захваљујући њој формулисане су опште међународне норме савремене заштите. Изражено је неслагање са обновама, тако да је предност дата конзервацији. Нагласак је дат на очувању свих историјских фаза градње споменика, а уколико се додају нови делови, онда мора постојати јасно разграничење између новог и старог. Такође је истакнуто да споменик треба да се користи, али у изворним или сродним сврхама.

После Другог светског рата значајно се проширио распон заштите, развија се законодавство и службе заштите. Од заштите појединачних споменика, све више се иде ка заштити групација споменика, урбаних целина и предела. Сада се поред монументалне архитектуре штите и скромније грађевине, као што је традиционална народна архитектура (брвнаре, бондручаре, воденице и сл.). У Венецији 1964. године донета је *Венецијанска повеља*, која је у потпуности уредила систем заштите. У њој се користи појам *историјски споменик*, који обухвата не само велика уметничка дела, већ и скромна дела која су током времена стекла културни значај. У њој се дефинишу поступци, тј. методе техничке заштите – конзервација и рестаурација. Јасно се наглашава да нови елементи који се додају, уместо оних који недостају, треба да се складно уклопе у целину и да се јасно разликују од оригиналних делова.

2.0 Међународне организације у области заштите градитељског наслеђа и њихова улога

Непосредно после Првог светског рата, оснивањем *Лиге народа* (*The League of Nations*),¹¹⁰ заједнице која је требало да обезбеди трајни мир и интензиван економски, културни и укупни развој свих земаља, започињу се организоване активности у правцу стварања система заштите свих културних добара и посебно градитељског наслеђа. Тако је 1922. године основан *Међународни биро музеја* (*International Museums Office*), који је 1928. године организовао у Швајцарској Први међународни конгрес модерне архитектуре. После овог Конгреса одржана су још два, у Франкфурту 1929. године и у Бриселу 1930. године, а четврти Конгрес је по претходним договорима требао да се одржи у Москви. Због промене политике тадашњег СССР-а према авангарди, овај четврти и најзапаженији конгрес Међународног бироа музеја одржан је 1931. године у Атини.

Знатно интензивнији рад у подручју заштите градитељског наслеђа започиње тек после Другог светског рата, пре свега у организацијама, као што су: **УНЕСКО** (*UNESCO*)¹¹¹, **ИКОМОС** (*ICOMOS*)¹¹², **ИКРОМ** (*ICCROM*)¹¹³ и у организацији **САВЕТА ЕВРОПЕ** (*COUNCIL OF EUROPE*)¹¹⁴. У оквиру Унеска, Икомоса, Икромом, а затим и Савета Европе, покренуто је низ програма и активности са циљем стварања потребног амбијента у свим земљама чланицама Уједињених нација за препознавање значаја и важности историјског културног наслеђа и предузимање мера за њихово очување и заштиту, оцењујући то не само као елемент очувања традиције, већ и као битан елемент даљег одрживог развоја.

---

¹¹⁰ Лига народа је међународна организација која је основана 1919. године у Паризу.

¹¹¹ Организација Уједињених нација, специјализована за културу, науку и образовање у целом свету (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation), чије се седиште налази у Паризу. <http://whc.unesco.org/>

¹¹² Међународни савет за споменике и пределе (*International Council on Monuments and Sites*), чије се седиште налази у Паризу. <http://www.icomos.org/>

¹¹³ Међународни центар за студије очувања и рестаурације културних добара (International Center for Study of Preservation and Restoration of Cultural Properties), чије се седиште налази у Риму. <http://www.iccrom.org/>

¹¹⁴ Регионална међународна организација европских земаља чије се седиште налази у Палати Европе у Стразбуру. <http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/>

Редовни и посебни састанци и скупови ових организација, повеље, препоруке, упутства и други документи који су на њима усвајани, допринели су да послови очувања културног блага добију пуни легитимет на међународном плану, дефинисањем обавеза свих земаља чланица. То је довело и до значајног унапређења законодавстава и праксе у многим земљама, као и до интензивне међународне сарадње, од свестране користи.

1) Међународна организација Унеско је формирана 1945. године, са задатком да доприноси међународној сарадњи, унапређивању знања и међусобног разумевања народа. Његови органи рада су: Генерална конференција, Извршни савет и Секретаријат са генералним директором.¹¹⁵ Свака држава чланица посебно има своју комисију, а бивша СФР Југославија је била члан Унеска од 1950. године, (као сукцесор, сада је то Република Србија). Основна улога организације је дефинисање заједничких принципа и приступа заштити културног наслеђа, као и остваривање међународне сарадње. Правна регулатива разврстана је у четири основне групе: конвенције, споразуми, препоруке и декларације. Прве две подлежу претходној ратификацији и обавезују земље потписнице, а осталима су дефинисана основна начела која треба примењивати.¹¹⁶

2) Унеско је 1959. године формирао међувладину организацију Икром, уговором који су потписали 1957. године Генерални директор Унеска и Влада Италије, а који је најпре називан *Римски центар*.¹¹⁷ Основне активности овог центра, су: прикупљање, проучавање и ширење документације о научним и техничким проблемима конзервације и рестаурације културних добара; координација, стимулисање и покретање истраживања у тим доменима помоћу мисија организација или експерата, међународних сусрета, публикација или размене стручњака; припрема консултација и препорука о општим или специјалним питањима из материје конзервације и рестаурације културних добара; учешће у образовању истраживача и техничара, као и подизању нивоа рестаурација.¹¹⁸ У свом научном корпусу Икром располаже са специјалистичким

---

¹¹⁵ <http://en.unesco.org/about-us/introducing-unesco>, мај 2014.

¹¹⁶ С. Вученовић, *Урбана и архитектонска конзервација* – том 1, Свет и Европа, (Београд: Друштво конзерватора Србије, 2004), стр. 17.

¹¹⁷ Исто, стр. 37.

¹¹⁸ Исто

службама које указују помоћ и сарађују са другим сличним организацијама у свету, посебно у вези са проблемима конзервације културних добара. Они се баве питањима проучавања материјала од којих је израђено културно добро, испитивањима узрока пропадања, истраживањима научних метода конзервације и практичним примењивањем рестаурације. Нарочито је значајан допринос Икрома на пољу едукације. Кроз развијање програма наставе који обухвата најновија достигнућа науке, савремену доктрину и методологију заштите. Икром окупља и предаваче од међународног угледа. Адаптацијом некадашње болнице Сан Микеле на обали Тибра, дугорочно је решено питање смештајног простора, а део огромног комплекса је намењен за смештај сличних институција, као што је *Централни рестаураторски институт (Istituto Centrale del Restauro)*. У оквиру центра, годишње се реализује четири курса: Архитектонска конзервација, Конзервација зидног сликарства, Наука и конзервација, као и Обезбеђење, контрола климе и расвете у музејима. Издавачка делатност је бројна и обухвата публикације у сарадњи са другим организацијама за заштиту културних добара (Икомос, Иком, и др.).¹¹⁹

3) На иницијативу Унеска, као потреба која је дефинисана у закључцима Конференције одржане 1964. године у Венецији, основан је Икомос. Генерална скупштина ове организације се састаје сваке треће године. На челу организације су: Председник, Генерални секретар и Извршни одбор. У организационом одбору постоје комитети: Извршни и Консултативни; за проблемске целине Међународни, а у земљама чланицама Национални.¹²⁰ Република Србија је такође чланица ове организације од оснивања, са мањим прекидом током 90 - тих година 20. века. Главна активност Икомоса посвећена је развоју доктрина, метода и средстава заштите непокретних културних добара, као и координацији акција на светском нивоу. Икомос је дао посебан допринос области организовања научних скупова, деловањем међународних комитета специјализованих за различите области. Велики значај има *Центар за документацију Унеско – Икомос (Documentation Centre)*, у склопу сарадње у којој Савет припрема експертизе и студије. На тој основи настала је и *Листа светског*

---

¹¹⁹ Исто, стр. 37 – 38.

¹²⁰ <http://www.icomos.org/en/about-icomos>, мај 2014.

културног и природног наслеђа и њој комплементарна *Листа угрожених споменика*.¹²¹

У оквиру специјалног Билтена Икомоса, објављују се програми едукације и градилишта са волонтерским радом на заштити споменика и целина, у читавом свету. Резултати активности Икомоса се објављују у три часописа. *Монументум* (Monumentum)¹²² је часопис са научним прилозима о конзервацији и рестаурацији споменика и излази четири пута годишње. Научне области разврстане су у више категорија и то: Теорија, Научне технике, Узроци пропадања, Историјски центри и старе четврти, Целине, Законодавство, образовање, Интеграција архитектуре, Народно градитељство и др. Други часопис је *Билтен* (Bulletin),¹²³ то је повремени зборник са приказима тематских скупова или остварења појединих земаља чланица. Трећи часопис је *Нувел* (Nouvelles), тромесечник са актуелностима из делатности Савета и сродних организација.

Икомос има за циљ ширење организације на свим континентима, нарочито по земљама Азије и Африке, где је постоји разлика између богатстава културног наслеђа и стања економије. Данас, када су масовна рушења и реконструкције споменика и целина све присутније у читавом свету, основна улога Икомоса је супротстављање таквим понашањима и успостављање трајног дијалога између прошлости, садашњости и будућности.¹²⁴

4) Европску организацију *Савет Европе*, основало је десет држава 1949. године. Од тада је број земаља чланица више пута повећаван. Циљ и улога организације је у остваривању јаких веза између земаља, како би се заштитили и унапредили принципи и приступи заштити културног наслеђа, а самим тим би се наслеђе фаворизовало и постало би саставни део социјалног прогреса. Такав циљ је праћен разматрањима питања од општег интереса, усаглашеним закључцима и усвајањем заједничке акције у разним доменима: економском, друштвеном, културном, научном, правном и административном. На основу тога је 1962.

---

¹²¹ С. Вученовић, *Урбана и архитектонска конзервација* – том 1, Свет и Европа, стр. 149.

¹²² <http://www.icomos.org/en/component/content/article?id=266>, мај 2014.

¹²³ <http://www.icomos.org/en/component/content/article?id=371>, мај 2014.

¹²⁴ <http://www.icomos.org/index.php/en/about-icomos/mission-and-vision/icomos-mission>, мај 2014.;

С. Вученовић, *Урбана и архитектонска конзервација* – том 1, Свет и Европа, стр. 149 – 150.

године, одлуком Комитета министара Савета Европе, формиран *Савет за културну сарадњу*. Он се бави изработом предлога који се односи на културну политику, координацију, остваривање програмских целина, расподелу средстава Фонда за културу и др.¹²⁵

5) У области заштите културног наслеђа постоји и већи број невладиних организација, као што су: *Међународни савет за музеје* (ИКОМ), *Међународна унија архитеката* (ИУА), *Међународни институт архитеката-пејзажиста* (ИИЛА), *Међународни центар за конзервацију историјских и уметничких дела* (ИИК) и *Међународни комитет за управљање археолошким наслеђем* (ИЦАХМ)¹²⁶.

У новије време основане су и друге међународне невладине организације, као што је *Европа Ностра* (*Europa Nostra*)¹²⁷ и *Цивитас Ностра* (*Civitas Nostra*). Република Србија је члан прве. **Међународна федерација Европа Ностра**, усмерена је на заштиту природног и културног наслеђа Европе, основана је 1963. године на иницијативу Савета Европе. Њени основни циљеви су: побудити интересовање и понос Европљана за њихово заједничко наслеђе; привући пажњу на опасности које их угрожавају и тражити акцију потребну за њихову заштиту; охрабривати повећање стандарда савремене архитектуре и планирања, тј. подржати све мере побољшавања урбаног и руралног окружења; стимулисати опште интересовање за публикације и филмове; организовати специјализоване студијске групе и конференције; предузети мере да се у школама и универзитетима посвети довољна пажња тим проблемима; упућивати препоруке Савету Европе, владама и другим властима; подржавати активности учлањених организација и свим средствима подстицати реализацију ових циљева. Организација Европа Ностра има статус консултанта у Савету Европе и у блиским је односима са другим организацијама, као што је Икомос. Организација има своју годишњу скупштину, на којој се сваке године разматра одређена тема, као

---

¹²⁵ С. Вученовић, *Урбана и архитектонска конзервација* – том 1, Свет и Европа, стр. 225.

¹²⁶ Видети: Charter for the protection and management of the archaeological heritage, www.international.icomos.org/charters/arch-e.html, мај 2014.

¹²⁷ Глас културног наслеђа у Европи (The Voice of Cultural Heritage in Europe). <http://www.europanostra.org/>

што је: Заштита обалних региона, Урбана обнова и историјско наслеђе, Ревитализација старих грађевина, Туризам и конзервација и сл.¹²⁸ Сваке године ова организација додељује и награду из области заштите, ревитализације и проучавања културног наслеђа.¹²⁹

Међународна организација Цивитас Ностра основана је 1964. године, на међурегионалној основи, удруживањем области југоисточне Француске и романске Швајцарске, са циљем да доприноси спасавању урбаног наслеђа.¹³⁰ Организација је укључила бројне стручњаке из разних области: урбанисте и социологе, изабране представнике и функционере, економисте и оперативце историјских центара. Седиште организације је у швајцарском граду Фрибуру (Fribourg).¹³¹

---

¹²⁸ С. Вученовић, *Урбана и архитектонска конзервација* – том 1, стр. 256 – 257.

¹²⁹ И. Суботић, Дани Европске баштине 2007. и боравак Европе Ностре у Србији, у: *Гласник Друштва конзерватора Србије*, бр. 32. (2008), стр. 27 – 29.

¹³⁰ <http://civitas-nostra.over-blog.org/>, мај 2014.

¹³¹ С. Вученовић, *Урбана и архитектонска конзервација* – том 1, стр. 257.

3.0 Преглед најзначајнијих савремених повеља и препорука у области заштите културног наслеђа у свету

Захваљујући изграђеној свести о важности културног наслеђа у најширем смислу његовог поимања, као и добро организованом раду на његовој заштити у широким међународним оквирима, а и у појединим земљама и регионима света, протеклих деценија је усвојено више докумената, међународних повеља и препорука које систем заштите културног наслеђа правно, садржински и оперативно уређују.

3.1 Приказ Атинске и Венецијанске повеље и савремених реакција на њих

Атинска повеља

Усвојена је 1931. године на Првом међународном конгресу архитеката и техничара за историјске споменике у Атини.¹³² Састоји се од седам главних резолуција обједињених под називом *Carta del Restauero*. У првој се истиче потреба установљавања међународних оперативних и саветодавних органа за рестаурације историјских споменика, а у следећој се наглашава да пројекти рестаурације треба помно анализирати, како би се избегле грешке које би могле да изазову губитак карактера и историјске вредности грађевина. Посебна резолуција наглашава потребу да се проблем заштите историјских предела реши одговарајућим законима у свим државама, а у следећој се тражи да се места археолошких ископавања, која се не могу одмах заштити, припреме за заштиту. У једној од ових резолуција се истиче да се за рестаурације могу користити модерне технике и материјали, а у следећој се тражи да историјски предели буду добро чувани. Последња резолуција наглашава да посебна пажња треба да се поклони заштити околини историјских предела.¹³³

Атинска конференција је донела и опште закључке. У њима се објашњава доктрина и основни принципи на заштити споменика, уз препоруку да се

---

¹³² Оригинални назив повеље: The Athens Charter for the Restoration of Historic Monuments

¹³³ The Athens Charter for the Restoration of Historic Monuments, www.icomos.org/docs/athens-charter.html, април 2014.

споменичке грађевине и даље користе, у смислу континуалности њиховог живота, али да ово коришћење буде сагласно њиховој историјској и уметничкој вредности. Посебно се објашњава потреба доношења одговарајуће административне и законске регулативе за историјске споменике, као и потреба естетског побољшања старих споменика. У закључцима се истиче да се за рестаурацију у смислу консолидације историјских споменика могу користити модерни материјали, као и чињеница да су данас у целом свету историјски споменици изложени пропадању због атмосферских агенаса. У том смислу се препоручује да у свакој земљи архитекте и специјалисти који раде у овој области сарађују са физичарима, хемичарима и стручњацима из природних наука, како би се утврдиле најбоље методе за поједине случајеве, с тим да о томе буде редовно обавештаван *Међународни биро музеја*. Закључци се баве и питањима техника конзервације, у зависности од њиховог стања, наглашавајући да на споменицима у рушевинама треба да се оствари уска сарадња археолога и архитеката. У завршном одељку Закључака се говори о међународној сарадњи на заштити споменика.¹³⁴

Венецијанска повеља

Усвојена је на Другом конгресу архитеката и техничара историјских споменика, која је одржана у Венецији 1964. године, а као свој полазни документ преузео је новоосновани Икомос 1966. године.¹³⁵ То је најзначајнији документ 20. века, који је и данас актуелан. У овом документу се истиче да принципи на којима почива конзервација и рестаурација споменика морају бити „заједнички истакнути и формулисани на међународном плану, остављајући у потпуности свакој нацији бригу да им осигура примену у оквиру своје властите културе и традиције“.¹³⁶ Ова повеља ближе одређује појмове *историјски*

---

¹³⁴ Исто

¹³⁵ International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites (The Venice Charter), 1964. Видети: www.international.icomos.org/charters.htm, април 2014.; Постоји и превод повеље у књизи: С. Ненадовић, *Заштита градитељског наслеђа - Међународна повеља о конзервацији и рестаурацији споменика и споменичких целина*, стр. 155 – 157.

¹³⁶ С. Вученовић: *Урбана и архитектонска конзервација*, Том 1, стр. 150.; Видети и: С.Ненадовић, *Заштита градитељског наслеђа*, (Београд: Архитектонски факултет Универзитета у Београду, 1980).

споменик и конзервација и рестаурација,¹³⁷ као и појмове *споменички предели и ископавања*.¹³⁸ Истиче се да појам историјског споменика „*обухвата изоловано архитектонско остварење, као и урбани или рурални предео (site), који садржи сведочанство једне посебне цивилизације, значајне еволуције или историјског догађаја*“.¹³⁹ То се односи, како је већ наглашено, не само на велика остварења већ и „*на скромна дела која су током времена стекла културни значај*“.¹⁴⁰ Указује се и на то да су конзервација и рестаурација споменика усмерене „*подједнако на заштиту дела уметности, као и на сведоке историје*“.¹⁴¹

Конзервација споменика налаже најпре њихово перманентно одржавање (чл. 4).¹⁴² Она је увек потпомогнута њиховом наменом за друштвено корисну функцију, која је пожељна, али не сме да поквари склоп или декор грађевине. **При томе, конзервација једног споменика „садржи у себи и његово окружење“** (чл. 6).¹⁴³ Ако постоји традиционална средина она мора бити сачувана – свако рушење и измене које би поквариле односе волумена и боја биће забрањени. Споменик је недељив од историје и околине и свако премештање целине или њених делова није прихватљиво, осим када спасавање споменика или велики национални или међународни интереси то оправдавају (чл. 7).¹⁴⁴

Рестаурација има за циљ да одржава и прикаже естетске и историјске вредности споменика. С тим у вези Венецијанска повеља утврђује да се рестаурацијом морају сачувати посебна обележја, **мора се „уважавати некадашња суштина и аутентичност докумената“**.¹⁴⁵ Када традиционалне технике нису довољне или су неадекватне, консолидација споменика може бити

---

¹³⁷ Конзервација споменика представља такав поступак при коме се тежи да се споменик очува у стању у коме се налази. То значи да се споменику не додају елементи који му недостају или су му уништени.

Рестаурација споменика у заштити представља такав методолошки поступак при коме се споменику додају они делови који му недостају у облику који су имали. Приликом рестаурације споменика врло је важно да постоји документација о некадашњем изгледу оних делова који су уништени.; Видети: С. Ненадовић: *Заштита градитељског наслеђа*, стр. 90, 100.

¹³⁸ С. Вученовић: *Урбана и архитектонска конзервација*, Том 1, стр. 150.

¹³⁹ Исто, стр. 150.

¹⁴⁰ Исто

¹⁴¹ Исто

¹⁴² Видети: International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites (The Venice Charter), www.international.icomos.org/charters.htm

¹⁴³ Исто

¹⁴⁴ Исто

¹⁴⁵ С. Вученовић: *Урбана и архитектонска конзервација*, Том 1, стр. 150.

осигурана и помоћу свих модерних техника конзервације и градње, али „*вредни улози свих епоха у подизању споменика морају бити уважавани*“ (чл. 9, 10, 11).¹⁴⁶ Исто тако, **ако се уместо недостајућих уграђују нови елементи они се морају хармонично интегрисати у целину, јасно се разликујући од оригиналних делова, како „рестаурација не би фалсификовала документ уметности и историје“** (чл. 12, 13).¹⁴⁷

У Повељи се истиче да споменички предели морају бити предмет посебног старања, како би се сачувао њихов интегритет и осигурали санација, преуређење и валоризација (чл. 14).¹⁴⁸

Венецијанска повеља се посебно бави и археолошким ископавањима (чл. 15).¹⁴⁹ Тражи се да се ископавања морају изводити сагласно научним нормама и посебно у складу са „*Препорукама које дефинишу међународне принципе за примену у материји археолошких ископавања*“ које је усвојио Унеско 1956. године у Њу Делхију. То подразумева да је осигурано уређење рушевина и обезбеђене потребне мере конзервације и перманентне заштите архитектонских елемената, као и мере које олакшавају схватање откривеног споменика без изопачавања његовог значења. Истиче се да при томе сваки рад на реконструкцији мора бити *a priori* искључен, дозвољава се само анастилоза,¹⁵⁰ односно рекомпозиција сачуваних или растурених делова. Елементи повезивања биће увек препознатљиви и представљаће потребан минимум да би се осигурали услови очувања и успоставио континуитет форми.

Тринаест година после настанка Венецијанске повеље указале су се потребе за њеном ревизијом. Ово је пре свега био резултат многих предлога националних комитета. Тако је 1977. године разрађен пројекат ***Редиговане Венецијанске повеље***, који је прецизније објаснио основне појмове - *историјски споменик и предео*, као и појмове *конзервација и рестаурација и споменички*

---

¹⁴⁶ Видети: International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites (The Venice Charter), www.international.icomos.org/charters.htm

¹⁴⁷ Исто

¹⁴⁸ Исто

¹⁴⁹ С. Вученовић: *Урбана и архитектонска конзервација*, Том 1, стр. 150.

¹⁵⁰ Анастилоза је технички поступак у конзерваторској заштити споменика при коме се оригинални делови споменика враћају на своје место на коме су били и даје им се она функција коју су имали. Видети: С. Ненадовић: *Заштита градитељског наслеђа*, стр. 97, 98.

предели и ископавања.¹⁵¹ У пројекту ове редиговане Повеље наглашено је да је појам *рушевине (ruines)* сувише ограничавајући и да га треба заменити са *археолошки предели - места (sites archeologiques)* или *откривени остаци (vestiges decouvertis)*. Препоручује се да се археолошке ископине чија конзервација не може да се предузме прекрију расејаном земљом. При томе неопходне елементе повезивања треба свести на меру неопходне стабилизације, уз довољно разликовање изворних структура и нових делова (чл. 20).¹⁵²

Венецијанска декларација INTBAU - за очување споменика културе у 21. веку

Донета је у Венецији 2006. године, на скупу у организацији INTBAU (International Network for Traditional Building, Architecture & Urbanism),¹⁵³ са циљем појашњења Венецијанске повеље и њене интерпретације у неколико битних питања.

У овој Декларацији се најпре истиче да захтев за очување аутентичности старих споменика не сме бити интерпретиран тако да се захтева апсолутно очување стања споменика ради његовог очувања, већ би **требало да рефлектује „комплексан узорак промене и враћање кроз периоде, укључујући и садашњост,**¹⁵⁴ подразумевајући при томе и примењене материјале и технике конзервације. Тражи се и „мудро укључивање урбане и руралне поставке при дефинисању историјског споменика“ (члан 1),¹⁵⁵ као и да се за очување архитектонског наслеђа „**прибежиште тражи у свим наукама и техникама које могу томе да допринесу**“ (члан 2).¹⁵⁶ Напомиње се да рестаурација уз коришћење нових елемената, компатибилних по свом карактеру, „не представља лажни историцизам“ (члан 4).¹⁵⁷ али се „забрањују измене на основама објекта, осим ако су оне нужне за опстанак објекта“ (члан 5), с тим да „**нови рад мора бити**

---

¹⁵¹ С. Вученовић: *Урбана и архитектонска конзервација*, Том 1, стр. 152 – 155.

¹⁵² Исто, стр. 154.

¹⁵³ www.intbau.org, мај 2014. Организација је под патронатством Принца од Велса од 2002. године (The Prince of Wales)

¹⁵⁴ Венецијанска декларација INTBAU, у: *Инфо – Урбанистички завод Београда*, бр. 20 (2007), стр. 32.

¹⁵⁵ Исто, стр. 33.

¹⁵⁶ Исто

¹⁵⁷ Исто

видљив у односу на оригиналну композицију и мора да носи печат привременог“ (члан 9).¹⁵⁸ Став је да „валидни доприноси свих периода на објекат као споменика, морају бити поштовани, с обзиром да јединство стила није циљ рестаурације, али варијације стилова могу бити толерисане и прихваћене.“ (члан 11).¹⁵⁹ Замена делова који недостају мора бити интегрисана складно са целином, али то мора бити наглашено у односу на оригинал, тако да „рестаурација не фалсификује уметничке или историјске доказе“ (члан 12).¹⁶⁰ Забрањује се доградња која „иступа од интересантних делова објекта, његове традиционалне поставке, равнотеже његове композиције и његов однос према окружењу“ (члан 13).¹⁶¹

INTBAU СИБИУ меморандум - Међународни меморандум за заштиту наслеђа и промовисање традиционалне архитектуре у централној и источној Европи

Усвојен је на годишњој конференцији INTBAU септембра 2007. године у Сибиу у Румунији (The INTBAU Sibiu Memorandum), уз учешће и представника Србије, а са циљем „охрабрења квалитетне праксе и одговарајуће заштите архитектонског наслеђа у централној и источној Европи“ (члан 1).¹⁶² У овом меморандуму се истиче да „културно наслеђе није ограничено само на грађевине и коришћене материјале, већ да представља и израз локалне традиције, занатства и одрживог развоја“ (члан 2).¹⁶³ Препоручује се да се на наслеђеним зградама и градовима спроводе минималне интервенције у циљу кориговања равнотеже и одрживости, као и заштите локалног идентитета (члан 3),¹⁶⁴ али је важно избећи „наметљиве савремене интервенције које одударају од стила у свом успостављеном окружењу“ (члан 4).¹⁶⁵ Треба да се промовише антрополошка представа конзервације и креативног континуитета као јединственог процеса „у циљу постизања гео-културног идентитета и очувања

---

¹⁵⁸ Исто

¹⁵⁹ Исто, стр. 34.

¹⁶⁰ Исто

¹⁶¹ Исто

¹⁶² INTBAU СИБИУ меморандум, у: Инфо – Урбанистички завод Београда, бр. 20 (2007), стр. 35.

¹⁶³ Исто

¹⁶⁴ Исто

¹⁶⁵ Исто

одрживог развоја“ (члан 5).¹⁶⁶ У циљу смањења емисије угљеника треба промовисати даља истраживања овог проблема у оквиру нових технологија (члан 6), и **ограничавати изградњу високих зграда у близини зона са архитектонским наслеђем** (члан 7).¹⁶⁷ То је проблем који се јавља све више у зони Београдске тврђаве. Указује се на потребу усвајања одговарајуће легислативе на локалном и централном нивоу (члан 8). Посебно се дају смернице за употребу нових материјала (чланови 9 и 10), као и за укључивање локалне заједнице у послове заштите културног наслеђа (чланови 11 до 13).¹⁶⁸

3.2 Конвенције о светском наслеђу

Конвенција о заштити светске културне и природне баштине

Усвојена је 1972. године у Паризу¹⁶⁹ и иницирала је значајне активности на заштити *културног пејзажа*.¹⁷⁰ На овоме су посебно радиле организације Иком и Икомос, организовањем низа скупова и конференција, као и усвајањем препорука и смерница за рад Комитета културне баштине. У овој Конвенцији уведени су и дефинисани појмови *Изузетне Универзалне Вредности* – ИУВ (у оригиналу Outstanding Universal Value – OUV) и *Листа Светске културне и природне баштине* – ЛСБ (у оригиналу World Heritage List – WHL), који ће у наредним поглављима бити детаљније разматрани. У овој Конвенцији дате су и детаљне дефиниције појма *културни пејзаж*. Констатовано је да културни пејзаж

---

¹⁶⁶ Исто

¹⁶⁷ Исто

¹⁶⁸ Исто

¹⁶⁹ Оригинални назив повеље је: Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, www.unesco.org/en/conventiontext, април 2014.

¹⁷⁰ С. Херб: Културни пејзаж: нови приступ очувању културног наслеђа, у: *Гласник Друштва конзерватора Србије*, бр. 27 (2003), стр. 14 – 19.; Видети и: Ј. Корошец: Културно наслеђе у културном пејзажу, у: *Зборник радова Прве регионалне конференције о интегративној заштити*, (Београд: Европски центар за мир и развој Универзитета за мир Уједињених нација, 2008), стр. 130 - 139.; Б. Шекарић: Концепт културног пејзажа у контексту очувања културног и природног наслеђа, у: *Зборник радова Прве регионалне конференције о интегративној заштити*, (Београд: Европски центар за мир и развој Универзитета за мир Уједињених нација, 2008), стр. 246 - 265.; Р. Philiprot: Размишљања о значењу културног пејзажа, у: *Зборник радова Прве регионалне конференције о интегративној заштити*, (Београд: Европски центар за мир и развој Универзитета за мир Уједињених нација, 2008), стр. 323 - 326.

представља „*заједничка дела природе и човека*“,¹⁷¹ он је приказ еволуције људског друштва и насеља током времена, под дејством физичких ограничења и/или могућности које пружа природна средина и „*сукцесивних друштвених, економских и културних сила, како спољних тако и унутрашњих*“.¹⁷² Појам културни пејзаж обухвата „*различитост манифестација интеракција људског рода са његовом природном средином*“¹⁷³ и често одражава „*специфичне технике одрживог коришћења земљишта*“.¹⁷⁴ У овим препорукама је извршена и основна класификација културног пејзажа: 1. које је намерно осмислио и створио човек (природни) и 2. органски настали пејзажи (фосилни, континуални).

Циљ Конвенције је стварање система који ће омогућити међународној заједници да активно учествује у заштити добара културног и природног наслеђа, које има изузетну и универзалну вредност.

У Конвенцији се дефинише да се у културно наслеђе сврставају: споменици (архитектонска дела, скулптуре и сликарство, елементи и структуре археолошког карактера као и други елементи који имају изузетну и универзалну вредност са гледишта историје, уметности или науке), **ансамбли** (групе грађевина, изолованих или повезаних, које због своје архитектуре, јединства или уклапања у пејзаж, имају универзалну и јединствену вредност са гледишта историје, уметности или науке) и **места** (дела човека или повезана остварења људи и природе, као и зоне које садрже археолошке локалитете универзалне и јединствене вредности са гледишта историје, естетике, етнологије или антропологије (члан 1)).¹⁷⁵ **Конвенција утврђује критеријуме за упис културних добара у Листу светског културног и природног наслеђа, као и надлежности Комитета за светско наслеђе**, који је састављен од представника 21 државе – потписника Конвенције.¹⁷⁶

---

¹⁷¹ С. Херб: Културни пејзаж: нови приступ очувању културног наслеђа, стр. 14.

¹⁷² Исто

¹⁷³ Исто, стр. 15.

¹⁷⁴ Исто

¹⁷⁵ С. Вученовић: *Урбана и архитектонска конзервација*, стр. 19.

¹⁷⁶ Исто

Конвенција о заштити архитектонског наслеђа Европе

На Другој Европској конференцији министара одговорних за културно наслеђе која је одржана у Гранади 1985. године, усвојена је *Конвенција о заштити архитектонског наслеђа Европе*,¹⁷⁷ са позивом на Европску културну конвенцију из 1954. године (из Париза), и на више препорука и других докумената Министарског комитета Савета Европе и Парламентарне скупштине Европског савета о очувању светског архитектонског блага.¹⁷⁸

У овом документу се истиче да „очување и промовисање архитектонског наслеђа представља незаменљив израз богатства и разноврсности европског културног наслеђа и непроцењиво сведочанство наше заједничке прошлости и заједничко наслеђе свих становника Европе.“¹⁷⁹

У Конвенцији из Гранаде се ближе одређује појам *архитектонско наслеђе*, тако што се под њим подразумевају *споменици* (грађевине и структуре од изразитог историјског, археолошког, уметничког, научног, социјалног или стручног значаја), *групе грађевина* (хомогене групе градских или сеоских грађевина, изузетне по свом историјском, археолошком, уметничком, научном, социјалном или стручном значају, које су довољно јединствене да чине топографски дефинисане целине) и *локалитети* (заједничка дела човека и природе, односно подручја која су довољно изграђена и довољно особена и хомогена да се могу топографски дефинисати, која су од изузетног историјског, археолошког, уметничког, научног, социјалног или стручног значаја).

У првим члановима ове Конвенције дате су дефиниције појма архитектонско благо и утврђује се обавеза свих држава потписника да идентификују споменике, групе грађевина и локалитете који подлежу заштити и да обезбеде чување њиховог инвентара, а у случају угрожености ових добара да у најкраћем могућем року припреме одговарајућу документацију (чл. 1 и 2).¹⁸⁰

---

¹⁷⁷ Оригинални назив: Convention for the Protection of the Architectural Heritage of Europe, www.conventions.coe.int, април 2014.

¹⁷⁸ *Европске конвенције и препоруке у области културног наслеђа*, (Котор: EXPEDITIO, 2005), стр. 7 – 14.

¹⁷⁹ С. Вученовић: *Урбана и архитектонска конзервација*, Том 1, стр. 252.

¹⁸⁰ Исто

Надаље се утврђује законска процедура заштите, примена законских мера ради заштите архитектонског блага и обавеза спровођења одговарајућег надзора и спречавање скрнављења, пропадања, односно рушења заштићених добара, као и право на експропријацију добара под заштитом (чл. 3. до 5).¹⁸¹ Утврђују се и обавезе обезбеђења финансијске подршке органима за очување и рестаурацију архитектонског блага, подстицање приватних иницијатива за ове радове, као и подржавање научних истраживања ради утврђивања штетних последица загађивача. Тражи се да државе потписнице установе и одговарајуће санкције за кршење закона о заштити архитектонског блага (чл. 5. до 9.).¹⁸²

3.3 Приказ конвенција о заштити археолошког наслеђа

Поред наведених повеља и докумената који се са различитих аспеката баве заштитом градитељског наслеђа и културне баштине у општем смислу, а у том оквиру делимично и археолошким наслеђем (Венецијанска повеља), треба да се помене и више докумената који се директно баве заштитом археолошког наслеђа.

Конвенција о археолошким ископавањима

Усвојена је на Конференцији Унеска 1956. године у Њу Делхију, у виду препорука о међународним принципима које треба примењивати при археолошким ископавањима.¹⁸³

У овом документу се најпре дају дефиниције археолошких ископавања (истраживања, ископавања или испитивања тла на површини, на дубини копна, као и на дну мора и водотокова) и заштићеног добра (археолошки остаци од интереса за историју и уметност),¹⁸⁴ а затим се утврђују главни принципи заштите археолошког наслеђа.¹⁸⁵ Утврђују се режими ископавања и међународна сарадња, као и трговина старинама и мере за сузбијање нелегалног ископавања и извоза.¹⁸⁶

---

¹⁸¹ Исто

¹⁸² Исто

¹⁸³ Исто, стр. 23.

¹⁸⁴ Исто

¹⁸⁵ Исто

¹⁸⁶ Исто

Европска конвенција о заштити археолошке баштине

Усвојена је у Лондону 1969. године.¹⁸⁷ У овој Конвенцији се под археолошким предметима подразумевају „*сви остаци и предмети или било који други трагови људског постојања који сведоче о епохама и цивилизацијама за која су ископавања или откриће главни извор или један од главних извора научних информација*“ (чл. 1).¹⁸⁸ Стране уговорнице се обавезују да обезбеде заштиту налазишта и локалитета у којима леже скривени археолошки предмети од значаја и стварање зона резервата како би се очували за будуће генерације археолога, као и да у мери у којој је то могуће забране ископавања без дозволе надлежних институција, да се ископавања повере само квалификованим лицима и да се обезбеди пуна контрола и чување добијених резултата (чл. 2 и 3),¹⁸⁹ као и да се предузму мере за најбрже и најпотпуније ширење информација о ископавањима и открићима у стручним публикацијама (чл. 4).¹⁹⁰ Обавеза је и да се олакша кретање археолошких предмета у научне, културне и образовне сврхе и да се подстиче размена информација између научних институција, музеја и надлежних националних ресора о свим битним питањима и налазима (чл. 5).¹⁹¹ У осталим члановима се ближе регулише обавеза сарадње, посебно у вези са питањима идентификације и утврђивања аутентичности која покрене било која страна уговорница, с тим да се на тај начин не ограничава заштита трговине, односно власништво над археолошким предметима, нити утиче на законска правила којима се регулише предмет таквих предмета (чл. 6 до 8).¹⁹² Завршне одредбе регулишу начин приступања и ратификације, уз истицање да је Конвенција на снази неограничено.

---

¹⁸⁷ Оригинални назив повеље: European Convention on the Protection of the Archaeological Heritage, 1969, www.coe.int, април 2014.; Видети и: В. Бргуљан: *Извори споменичког права у Југославији*, (Београд: Службени гласник, 2000), стр. 247.; С. Вученовић: *Урбана и архитектонска конзервација*, стр. 23.

¹⁸⁸ В. Бргуљан: *Извори споменичког права у Југославији*, стр. 247.

¹⁸⁹ Исто

¹⁹⁰ Исто, стр. 248.

¹⁹¹ Исто

¹⁹² Исто

Европске конвенције о заштити археолошког наслеђа

Усвојена је у Гранади 1986. године, као допуна конвенције која је под истим називом усвојена 1976. године у Амстердаму.¹⁹³ Принципи из Амстердамске конвенције су разрађени тако да омогућавају хармонизацију националних политика и европске сарадње на очувању културног наслеђа.¹⁹⁴ Овај међународни споразум, који је ратификовала 1989. године и СФР Југославија, а касније, као сукцесор, потврдила и Савезна Република Југославија, утврдио је принципе и стандарде интегративне заштите и поставио оквир за изградњу хармонизованих правних норми. Интегративна конзервација у овом документу подразумева сарадњу и синхронизован рад више друштвених сектора приликом планирања и развоја насеља, у циљу очувања наслеђа и његовог стављања у друштвену функцију. Конвенција такође прописује увођење подстицајних административних и техничких мера кључних за заштиту и очување архитектонског наслеђа, као што су фискалне олакшице, финансијска помоћ власницима и заједницама, охрабривање приватних иницијатива, као и мере за очување средине, односно мере које треба да умање ризике од оштећења и уништавања архитектонског наслеђа.¹⁹⁵

Европска конвенција о заштити археолошког наслеђа / ревидирана

Усвојена је у Валети јануара 1992. године, као ревизија истоименог документа, тзв. Лондонске конвенције из 1969. године. Конвенција је усвојена на трећој европској конференцији министара надлежних за археолошко наслеђе. Истовремено је усвојен и „Европски план за археологију“.¹⁹⁶

У овој ревидираној конвенцији из Валете прецизније се одређује дефиниција археолошког наслеђа, „као извора европског колективног памћења и инструмент историјског и научног истраживања, подразумевајући при томе да

---

¹⁹³ Оригинални назив повеље: European Convention for the Protection of the Archaeological Heritage of Europe, 1986, www.coe.int, април 2014.

¹⁹⁴ Б. Шурдић: Европске конвенције – Прилика Србије за реформу политике у области културног наслеђа, у: *Гласник Друштва конзерватора Србије*, бр. 32 (2008), стр. 10.

¹⁹⁵ Исто

¹⁹⁶ Европска конвенција о заштити археолошког наслеђа-ревидирана, у: *Гласник Друштва конзерватора Србије*, бр. 32 (2008), стр. 14 - 18.; Оригинални назив повеље: European Convention for the Protection of the Archaeological Heritage of Europe, 1992, www.coe.int, април 2014.

се под овим појмом подразумевају: **грађевине, конструкције, групе грађевина, уређени локалитети, покретни налази, споменици друге врсте, као и њихов контекст, било да су на земљи или под водом**“ (члан 1.).¹⁹⁷ Државе потписнице ове Конвенције се обавезују да успоставе потребни правни систем заштите археолошког наслеђа, укључујући и обавезе евентуалног налазача археолошког наслеђа, да о томе обавести надлежне органе власти и омогући испитивање тих елемената (чл. 2).¹⁹⁸ С тим у вези су и обавезе држава да примењују поступке издавања дозвола за ископавања и врше надзор над тим радовима, да спрече незаконита ископавања и обезбеде да ископавања врше само квалификована и посебно овлашћена лица (чл. 3).¹⁹⁹ Обавеза је и да се предузимају све потребне мере физичке заштите археолошког наслеђа, њихова конзервација и одржавање, као и да се обезбеде одговарајућа места за одлагање археолошких остатака (чл. 4).²⁰⁰

Конвенција инсистира на интегративној заштити археолошког наслеђа, тако што ће се обезбедити да археолози учествују у политикама израде развојних планова, у свим њиховим фазама, како би се створиле уравнотежене стратегије заштите, конзервације и унапређење простора од интереса за археологију. То подразумева и обезбеђење довољно времена и средстава за одговарајуће научно истраживање локалитета и за објављивање открића, као и за израду студија о утицају на животну средину, уз настојање да се када год је то могуће обезбеде услови за конзервацију на лицу места (*in situ*). Посебно се истиче обавеза да археолошка налазишта која су отворена за јавност, као и изградња одговарајућих објеката за пријем већег броја посетилаца, не смеју да утичу негативно на археолошки и научни карактер налазишта и њихове околине (чл. 5).²⁰¹ Утврђују се и обавезе држава потписница у погледу начина и обима финансирања археолошких налазишта и конзервације, као и одговарајуће заштите животне средине, из републичких буџета и буџета локалне самоуправе, укључујући и

---

¹⁹⁷ Европска конвенција о заштити археолошког наслеђа-ревидирана, стр. 14.

¹⁹⁸ Исто

¹⁹⁹ Исто, стр. 15.

²⁰⁰ Исто

²⁰¹ Исто

израду студија, прелиминарних археолошких испитивања, научних извештаја и обраду налаза и њихово потпуно објављивање (чл. 6).²⁰²

Посебним члановима се уређује питање прикупљања и ширења научних информација, као и обавеза размене елемената археолошког наслеђа у стручне и научне сврхе на националном и међународном нивоу, посебно у циљу доприноса међународним истраживачким програмима (чл. 7. и 8),²⁰³ као и обавеза држава потписница у погледу подизања свести у јавности о значају археолошког наслеђа за разумевање прошлости и о опасностима које прете том наслеђу (чл. 9).²⁰⁴ С тим у вези су и одредбе које регулишу илегални промет елемената археолошког наслеђа, подвлачећи да „ништа у овој (ревидираној) конвенцији не треба да утиче на постојеће нити на будуће билатералне или мултилатералне споразуме између страна потписница о илегалном промету елемената археолошког наслеђа или њиховом враћању правим власницима“ (чл. 10 и 11).²⁰⁵ У члану 12 . се утврђује и обавеза страна потписница у погледу узајамне техничке и научне подршке.

У завршним одредбама ове Конвенције, поред одредбе која регулише праћење њеног спровођења од стране Стручног комитета, који ће именовати Комитет министара Савета Европе (чл. 13),²⁰⁶ утврђује се да је Конвенција отворена за потписивање државама чланицама Савета Европе и осталим државама потписницама Европске конвенције о култури, а уређују се и питања процедуре приступања и отказивања (чл. 14. до 18.).²⁰⁷

Конвенција о заштити и управљању археолошким наслеђем

Усвојена је на Генералној скупштини Икомоса, у Лозани 1990. године, на предлог Међународног комитета за управљање археолошким наслеђем ИСАНМ (International Committee for the Management of Archaeological Heritage).²⁰⁸ Полазећи од тога да је археолошко наслеђе основа за познавање предходних

---

²⁰² Исто, стр. 16.

²⁰³ Исто

²⁰⁴ Исто, стр. 17.

²⁰⁵ Исто

²⁰⁶ Исто

²⁰⁷ Исто, стр. 18.

²⁰⁸ Оригинални назив повеље: Charter for the protection and management of the archaeological heritage, www.international.icomos.org/charters/arch-e.html, април 2014.

активности људи, као и од чињенице да заштита овог наслеђа не може бити заснована само на археолошким техникама, указује се на нужност сарадње са стручњацима из разних дисциплина.²⁰⁹

У Конвенцији се најпре дефинише да је археолошко наслеђе део материјалног наслеђа, о коме се основне информације обезбеђују археолошким методама (члан 1).²¹⁰ Археолошко наслеђе је необновљиви извор културе, па се коришћење земљишта мора строго контролисати, како би се минимизирала његова деструкција. Стога политике заштите археолошког наслеђа треба да буду саставни део опште политике коришћења земљишта, његовог планирања и развоја, као и опште културне, образовне и еколошке политике, како на међународном, тако и на националном, регионалном и локалном нивоу (члан 2).²¹¹ Заштита археолошког наслеђа треба да се посматра као морална обавеза према човечанству, али и као колективна јавна одговорност, која треба да буде подржана одговарајућим законима, уз обезбеђење средстава, односно фондова за реализацију програма за ефективно управљање наслеђем. То је опште добро и треба да се схвати као обавеза свих држава (члан 3). Заштита археолошког наслеђа треба да се заснива на потпуном познавању свих садржаја и њихове природе. Основу за ово чине археолошка истраживања, уз коришћење свих расположивих метода, посебно оних које не доводе до разарања објеката (чланови 4 и 5). Управљање археолошким наслеђем треба да обезбеди чување споменика и предела на лицу места (*in situ*), као и предузимање мера за њихову конзервацију и лечење (члан 6). **Посебно треба да се поклони пажња презентацији археолошког наслеђа и информисању заинтересованих, као и одговарајућим реконструкцијама, које треба да служе даљим истраживањима и интерпретацији** (члан 7). С тим у вези потребно је да се посебна пажња поклони школовању и образовању стручњака свих профила који треба да раде на овим пословима (члан 8), као и одговарајућој међународној сарадњи (члан 9).²¹²

---

²⁰⁹ Исто

²¹⁰ Исто

²¹¹ Исто

²¹² Исто

3.4 Приказ повеља о пределима

Повеља о месту из Буре

Усвојена је на годишњој Генералној скупштини Аустралија Икомос, новембра 1999. године у Бури, Аустралија.²¹³ Претходне верзије овог документа, које су под називом *Аустралија Икомос повеља о заштити предела од културног значаја*, усвојене на скуповима 1981. и 1988. године, архивирани су као подлоге за ову нову повељу. Документ садржи скуп стандарда за све оне који доносе одлуке о радовима који треба да се предузимају на пределима од културног значаја. У том циљу садржи препоруке за оцену културног значаја, за дефинисање политике конзервације, за поступке обраде студија и пројеката, као и за етичка питања коегзистенције у конзервацији културних предела.

Повеља из Буре најпре дефинише појам *предео – mesto (place)*, као локалитет, подручје, пејзаж, зграде или групе грађевина или других објеката, који могу да обухватају компоненте, садржаје, просторе и погледе (члан 1).²¹⁴ На тај начин повезује се материјално и нематеријално наслеђе са природном средином у којој је настало. У истом члану се дефинише и појам *културни значај*, у смислу естетске, историјске, научне, друштвене или духовне вредности за бивше, садашње и будуће генерације, при чему се подразумева да је културни значај уграђен у сам предео, у његово решење и примењене материјале, што се може мењати у зависности од нових информација. У овом смислу материјали обухватају сва физичка средства, примењена у пределу, укључујући компоненте, склопове, садржаје и објекте.²¹⁵

Важно је да се у првом члану прецизно дефинишу и појмови: ***конзервација, одржавање, заштита, реконструкција, адаптација, коришћење, компатибилност и прилагођавања околини.*** Под ***конзервацијом*** се подразумевају сви процеси чувања предела тако да он задржи свој културни

---

²¹³ Оригинални назив повеље: Charter for Places of Cultural Significance - Burra Charter, <http://www.icomos.org/australia/burracharter.html>, април 2014.

²¹⁴ <http://www.icomos.org/australia/burracharter.html>

²¹⁵ Исто

значај, а под *одржавањем*²¹⁶ поступци заштите материјала и плана предела. *Одржавање* треба разликовати од поправки, које обухватају *рестаурације* и *реконструкције*. *Рестаурација* је одржавање материјала у свом првобитном стању и успоравање процеса њихове промене, као и враћање постојећих материјала у познато претходно стање, али без увођења нових материјала, док *реконструкција*²¹⁷ обухвата и увођење нових материјала. *Адаптација*²¹⁸ значи измену предела, у смислу прилагођавања постојећом или предвиђеном начину коришћења, при чему коришћење предела означава његову функцију, односно активности које се на њему одвијају. С тим у вези је и појам *компатибилности*, који означава начин коришћења који је у складу са културним значајем предела, односно који на њега не утиче, или утиче у минималној мери. Истиче се да предео треба да буде прилагођен околини, што обухвата и визуелне утиске.²¹⁹

Ближа разрада ових основних дефиниција дата је у следећим члановима.

У члановима 2. до 5. обрађује се процес конзервације, полазећи од тога да се сви предели од културног значаја, у циљу њихове заштите, морају конзервирати. Конзервација је, при томе, део система управљања пределима од културног значаја, који морају бити добро чувани, не препуштени сами себи и заштићени од оштећења. Посебно се истичу упозорења да конзервација треба да буде заснована на уважавању постојећих материјала, начина коришћења и средстава, и да треба мењати све што је потребно, али у најмањој могућој мери. Ове измене не смеју да поремете физичке или друге елементе и не треба да буду

---

²¹⁶ Одржавање је најједноставнији поступак чувања грађевине или предела у стању у којем се налази. Конструкција, просторни склоп, опрема и однос према окружењу се чувају и потребно је да се такво стање што дуже сачува. Видети: E. Burden, *Illustrated Dictionary of Architectural Preservation*, (New York: The McGraw Hill Companies, 2004).

²¹⁷ Реконструкција је поступак којим се споменику културе могу изменити просторни и конструкцијски елементи или делови, при чему се мењају технички параметри у циљу потпуне или што приближније сличности са изворним облицима. Савремена подела је на: тачну реконструкцију (на бази документације о грађевини), аналогну реконструкцију (на бази упоређивања и одређивања сличности са неким другим примером) и хипотетичку реконструкцију (на бази претпоставке о облику елемената и делова грађевине које више нема, а која ће се поново изградити). Видети: E. Burden, *Illustrated Dictionary of Architectural Preservation*, (New York: The McGraw Hill Companies, 2004).

²¹⁸ Адаптација је прилагођавање или подешавање једног или више делова грађевине како би се она у целости могла уклопити и задовољити актуелне потребе корисника. Подразумева измене у смислу додавања или уклањања појединих елемената. Видети: E. Burden, *Illustrated Dictionary of Architectural Preservation*, (New York: The McGraw Hill Companies, 2004).

²¹⁹ Х. Стовел, Културни пејзажи: Нови приступ очувању културног наслеђа“, у: *Гласник ДКС*, 27 (2003), стр. 14-19.

засноване на непровереним претпоставкама (чл. 3).²²⁰ Повеља одређује да за конзервацију треба да се користи сва расположива знања, вештине и дисциплине. При томе, за конзервацију значајних материјала препоручују се традиционалне технике (чл. 4),²²¹ али у одређеним случајевима прикладне су и модерне технике и материјали, ако могу дати боље резултате. Конзервација предела треба да идентификује и размотри све аспекте културног и природног значаја, не дајући првенство ниједном посебно (чл.5).²²²

У члановима 6. до 13. описују се процеси и поступци конзервације у смислу примене ове Повеље. Поново се истиче важност оцене културног значаја предела и истиче да се менаџмент, односно управљање пределима, мора да одвија у складу са овим оценама. Уз то, ако начин коришћења предела, његова локација, садржај и његов визуелни утисак, такође, имају културни значај и то треба да буде сачувано. Посебно се наглашава да у ове процесе треба укључити и оне људе или групације људи који за тај предео имају посебни друштвени, духовни или други културни интерес (чл. 12),²²³ као и да при томе треба да се обезбеди пуна коегзистенција са другим културним вредностима, посебно ако се може говорити о конфликтима интереса (чл. 13).²²⁴ **Процес конзервације се систематизовано даље разрађује у преосталим одредбама (чл. 14. до 34.), да би се у посебном прилогу дао и алгоритам целог процеса заштите предела од културног значаја, подељен у три основне фазе: (1) идентификација и разумевање културног значаја, (2) развој политике управљања (менаџмента) и (3) управљање, односно реализација.**²²⁵ Ово је значај Буре повеље, јер се на тај начин повезује природно и нематеријално културно наслеђе које добија већи значај. То треба уградити у будуће приступе заштити градитељског наслеђа, па тако и у оквиру средњовековних утврђених градова.

---

²²⁰ Видети: <http://www.icomos.org/australia/burracharter.html>

²²¹ Исто

²²² Исто

²²³ Исто

²²⁴ Исто

²²⁵ Исто

Европска конвенција о пределу

Усвојена је од стране Савета Европе у **Фиренци октобра 2000. године**.²²⁶ У преамбули овог документа се истиче да овом Конвенцијом Савет Европе, који тежи постизању већег јединства међу чланицама у циљу очувања и остваривања идеала и принципа који су њихово заједничко наслеђе, а имајући у виду да *„предео има важну улогу за општи интерес у области културе, екологије, животне средине и друштва“* и да *„предео доприноси формирању локалних култура и да представља један од основних елемената европског природног и културног наслеђа и важан чинилац квалитета живота људи“*,²²⁷ жели да да нови инструмент посвећен искључиво заштити, управљању о планирању свих предела у Европи.

Уводне одредбе ове Конвенције прецизирају основне дефиниције. Најпре се истиче да *„предео означава одређено подручје, онако како га људи виде и доживе, чији је карактер резултат деловања и интеракције природних и/или људских фактора“*.²²⁸ С тим у вези се у члану 1. дају и дефиниције *„предеона политика“*, *„циљни квалитет предела“*, *„заштита предела“*, *„управљање пределом“* и *„планирање предела“*.²²⁹

У другом поглављу (чл. 4 и 5) се утврђују потребне опште и посебне мере за примену ове Конвенције на државном нивоу. Државе потписнице се обавезују да ће законом признати *„предео као битну компоненту људског окружења, као израз разноврсности заједничког културног и природног наслеђа и темељ њиховог идентитета“*,²³⁰ да ће успоставити и спроводити *„предеоне политике које имају за циљ заштиту, управљање и планирање предела и процедуре за укључивање најшире јавности, локалних и регионалних власти“*²³¹ и да ће *„интегрисати предео у политике просторног (регионалног) и урбанистичког*

---

²²⁶ Оригинални назив повеље је: European Landscape Convention, www.coe.int, април 2014. Република Србија је конвенцију ратификовала 2011. године.

²²⁷ О повељи видети: Б. Шурдић: Европске конвенције – прилика Србије за реформу политике у области културног наслеђа, у: *Гласник ДКС*, бр. 32 (2008), стр. 12.; *Европске конвенције и препоруке у области културног наслеђа*, стр. 17 – 23.

²²⁸ Б. Шурдић: Европске конвенције, стр. 12.

²²⁹ *Европске конвенције и препоруке у области културног наслеђа*, стр. 17.

²³⁰ Европска конвенција о пределу, у: *Гласник Друштва конзерватора Србије*, бр. 32 (2008), стр. 18-22.

²³¹ Исто, стр. 18.

планирања и у културне, пољопривредне, социјалне, економске и политике животне средине.“²³²

Као посебне мере које треба да спроводе државе потписнице истиче се потреба подизања свести „грађанског друштва, приватних организација и надлежних органа власти о вредностима предела, њиховој улози и променама које се у њима дешавају“,²³³ као и подстицање свих облика обуке и образовања стручњака за познавање предела, посебно оних мултидисциплинарног карактера. У ове посебне мере спада и обавеза идентификације предела на сопственој територији, уз анализу „њихових карактеристика и покретачких снага и притиска услед којих се предели мењају“.²³⁴ На основу тога треба да се утврде циљни квалитети предела и доношење прописа у вези са заштитом, управљањем и планирањем предела (чл. 6).

Треће поглавље Конвенције је посвећено Европској сарадњи. Утврђује се обавеза на сарадњу и узајамну помоћ и размена информација (чл. 7 и 8), посебно за прекограничне пределе (чл. 9),²³⁵ као и начин праћења примене ове Конвенције, преко стручних одбора које ће овластити Савет Европе (чл. 10).²³⁶ Интересантно је да је посебним чланом Конвенције установљена „Награда за предео Савета Европе“, као вид посебног одликовања које се може доделити локалним и регионалним властима и њиховим групацијама, које су увеле, као део предеоне политике стране потписнице ове Конвенције, политику или мере заштите, управљања и/или планирања њихових предела, а које су се показале трајно делотворне, те зато могу служити као пример другим територијалним властима у Европи, као и поступак кандидовања и додељивања ове награде (чл. 11).²³⁷ У завршним одредбама регулише се однос према другим прописима из ове области, начин приступања Конвенцији и друга техничка питања.

---

²³² Исто

²³³ Исто, стр. 19.

²³⁴ Исто

²³⁵ Исто, стр. 20.

²³⁶ Исто, стр. 21.

²³⁷ Исто, стр. 22.

3.5 Приказ повеља о аутентичности

Документ о аутентичности из Наре

Усвојен је на 20. Генералној скупштини Икомоса одржаној у Јапану, у граду Нари, 1994. године.²³⁸ Заснован је на ставу да за заштиту културног наслеђа у свим његовом облицима и историјским периодима највећи значај има стварна вредност тог наслеђа. Да би се то оценило нужно је, поред осталог, добро разумевање свих расположивих информација о историјским и културним околностима под којима су они настали, а и добро познавање околности у каснијим периодима. Ово је основни смисао појма *аутентичност* (*Authenticity*), која се цени као један од основних квалификационих фактора у оцењивању вредности културног наслеђа. Шта више, има мишљења да је аутентичност пресудни фактор у анализи културног добра. **Културно добро је аутентично „ако је у материјалном смислу верно стању времена у коме је настало и у коме је постојало“.**²³⁹ Код историјских споменика и подручја, аутентичност се односи на *„креативан процес који их је произвео, као веродостојне производе свог времена, укључујући и последице проласка кроз време.“*²⁴⁰

Према *Конвенцији о светском наслеђу*,²⁴¹ која је усвојена на Генералној конференцији Унеска 1972. године *„аутентичност је апсолутна вредност културног добра које га препоручује за упис у листу светског наслеђа..., ништа што је у функцији културе није тако релативно као аутентичност“.*²⁴² Овако схваћена аутентичност потврђена је у својој суштини још у *Венецијанској повељи* из 1964. године, у којој се, између осталог наводи да се концепт споменика *„примењује не само на велика уметничка дела, него и на*

---

²³⁸Оригинални назив документа: The Nara Document of Authenticity, www.international.icomos.org/charters/nara_e.htm, април 2014.

²³⁹ Б. Филден и Ј. Јокилето, *Смернице за управљање подручјима светског културног наслеђа*, (Котор: Министарство културе и медија републике Црне Горе, пројектор – центар за културно наслеђе, 2005), стр. 16.

²⁴⁰ Исто

²⁴¹ Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, <http://whc.unesco.org/archive/convention-en.pdf>

²⁴² С. Вученовић: *Урбана и архитектонска конзервација*, стр. 19

*скромнија дела прошлости која су стекла културни значај током времена“.*²⁴³ Исто тако, ова повеља позива на „*очување историјских грађевина не само као уметничких дела, већ и као историјских чињеница*“.²⁴⁴

Пошто је овако схваћен концепт аутентичности везан искључиво за културно наслеђе, а имајући у виду да у данашњем свету, који је све више подложен силама глобализације и хомогенизације и у коме потрага за културним идентитетом понекад иде путем агресивног национализма и потискивања културе мањина, постоји потреба да се аутентичност ближе одреди и да се обезбеде веће мере заштите.²⁴⁵ Зато су последњих година покренуте о овом концепту разноврсне расправе. На иницијативу Рејмона Лемера, једног од аутора Венецијанске повеље и једног од протагониста за ближе дефинисање критеријума за светску баштину, организована су 1994. године два скупа са циљем да се боље прецизира концепт аутентичности у контексту данашњег културног плурализма, први у Бергену у Норвешкој, други у Нари у Јапану. У међувремену, Комитет светске баштине, у сарадњи са Икомосом и Икромом промовисао је серију семинара са циљем усавршавања дефиниција основних појмова, радећи и на њиховој интерпретацији у различитим културним реалностима.²⁴⁶

У контексту Унескове Конвенције о светском наслеђу, аутентичност се односи на параметре побројане у Правилнику, тј., на *концепцију, материјале, извођење и амбијент.*²⁴⁷ На скупу у Бергену расправљано је о тим параметрима, уз инсистирање на чињеници да их не би требало посматрати као неки фиксни списак, већ пре као **упутство које помаже у дефинисању наслеђа помоћу његовог карактера и значења**, у сваком појединачном случају. Чак су додати и други могући параметри, као што су: ***форма, суштина, традиција, намера, функција, контекст, дух, итд.*** Аутентичност се, дакле, не мери само у односу на један од ових параметара, већ је, напротив, суштинска неопходност у

---

²⁴³ Ј. Јокилето: Конзервација између праксе и теорије, у: *Гласник Друштва Конзерватора*, бр. 27, (2003), стр. 10.

²⁴⁴ Исто

²⁴⁵ Исто

²⁴⁶ Ј. Јокилето: Аспекти аутентичности, у: *Гласник Друштва Конзерватора*, бр. 26, (2003), стр. 11.

²⁴⁷ Исто

формирању „заједничког критичког суда“.²⁴⁸ Такав дух (као и критичко суочавање са другим добрима истог типа) захтевао је дефиницију **појма универзалне вредности**. Поред тога што наглашава културни плурализам и поштовање различитих вредности као духовно и интелектуално богатство човечанства, Документ из Наре разматра и „**недодирљивост**“ (*intachable*) **културног наслеђа**, већ присутну, на пример, у јапанској легислатури, инсистирајући такође на неопходности верификовања веродостојности и истинитости извора информисања. **Аутентичност се, дакле, сматра за „суштински квалитативни фактор у односу на веродостојност расположивих извора информација“**,²⁴⁹ а вредносни судови као и фактори информисања могу се разликовати од једне до друге културе. **Члан 13. Документа из Наре гласи: „У зависности од природе споменика или добра, и његовог културног контекста, процена аутентичности налази се у различитости извора информација. Они садрже концепцију и форму, материју и суштину, коришћење и функцију, традицију и технику, ситуацију и положај, дух и израз, оригинално стање и историјско настајање. Ови извори налазе се у делу или у његовој спољашности. Коришћење ових извора нуди могућности описивања културног наслеђа у његовим специфичним димензијама на уметничким, техничким, историјским и друштвеним плановима“**.²⁵⁰

Полазећи од ставова насталих на овим скуповима, наглашава се један **концепт аутентичности** издиференциран према три различита контекста: **1) у вези са оригиналним делом**, схваћеним као резултат менталног и креативног процеса (квалитативни суд), дакле аутономним и невезаним за копију; **2) у вези са „материјалном истинитошћу“** (правно верификованом) предмета као историјског документа; и **3) у вези са још живом културном традицијом**.

Када се разматра културно наслеђе у његовој различитости и плуралитету вредности који су са њим у вези, очигледно је да се могу сусрести различита

---

²⁴⁸ Исто, стр. 12.

²⁴⁹ Исто

²⁵⁰ Видети: Документ о аутентичности из Наре, у: Б. Филден и Ј. Јокилето: *Смернице за управљање подручјима светског културног наслеђа*, прилог Б.

мишљења, чак опречна у аргументацији. Различитост мишљења уопште зависи од различитог приступа наслеђу. Ако узмемо три горе набројане категорије и одвојено размотримо параметре, видећемо како се у првом случају може величати важност форме и уметничког концепта, у другом историјског материјала и, у трећем, намере, функције. Насупрот овоме, ако процењујемо дело заједно са његовим различитим параметрима, могуће је доћи до наглашавања једног уравнотеженијег критичког суда – иако ни он неће бити лак нити јасан сам по себи. Не чуди, у ствари, што неки научници избегавају концепт „аутентичног“, замењујући га другим речима. Ово, наравно, не може бити решење и модерне рестаурације се не могу третирати као семантичко питање.²⁵¹

Документ о аутентичности из Наре, како је речено, проширује Венецијанску повељу, дајући већи значај културној различитости и културној специфичности. Истиче да аутентичност значи да историјску грађевину треба посматрати као истинско сведочанство културе и традиције коју он представља. У овом документу се више него икада раније истиче значај политике конзервације у вези са културним контекстом, стављајући у исто време нагласак на кредибилитет и истинитост сродних информација.²⁵² У *Документу о аутентичности се истиче да „разумевање аутентичности игра основну улогу у свим научним студијама културног наслеђа, у планирању заштите и рестаурације, као и у процедурама које се користе за Конвенцију културног наслеђа и друге пописе културних добара“.*²⁵³ У том смислу се подвлачи да је зато „врло важно и јако хитно да се у свакој култури препозна специфична природа вредности њеног наслеђа и веродостојност и истинитост сродних извора информација“.²⁵⁴ С тим у вези се ближе одређују појмови „Заштита“ и „Извор информација“. У овом документу се подвлачи да је разноликост култура и наслеђа у нашем свету незаменљиви извор духовног и интелектуалног богатства целог човечанства и да стога треба поштовати све културе и све видове веровања. То је у складу са

---

²⁵¹ Ј. Јокилето: Аспекти аутентичности, стр. 12.

²⁵² Ј. Јокилето: Новији међународни трендови у заштити културног наслеђа, у: *Гласник Друштва Конзерватора*, бр. 27, (2003), стр. 10 – 13.

²⁵³ Исто, стр. 11.

²⁵⁴ Исто

темељним принципом Унеска, према коме је „*културно наслеђе сваког – културно наслеђе свих*“.²⁵⁵

У вези са концептом аутентичности корисно је да се помене и једна дефиниција коју је дао Пол Филип, према којој је „*аутентичност једног уметничког дела унутрашње јединство менталног процеса и материјалне реализације дела*“.²⁵⁶ Од споменичких места која се уписују у *Листу светске баштине* очекује се да положе *тест аутентичности* у односу на дизајн, материјал, занатску стручност или средину. Ово није захтев само за упис или номинацију за упис у Листу, већ остаје као сталан захтев у процесу конзервације и вршењу евентуалних промена. Аутентичност се може нарушити уништавањем историјских слојева - стратума, заменом оригиналних елемената савременим (нарочито ако је заснована на претпоставкама) или додавањем нових елемената. **Да би се дефинисао степен аутентичности треба анализирати различите аспекте културног добра, према следећим смерницама: 1. аутентичност обликовања или дизајна: уметничко, архитектонско, инжењерско и функционално обликовање споменика и његовог окружења; 2. аутентичност материјала: оригинални градитељски материјали, историјска статиграфија, подаци и трагови значајних историјских раздобља; 3. аутентичност израде: грађа и трагови оригиналних градитељских технологија и техника, у старим структурама и материјалима и 4. аутентичност односа са окружењем: подручје или окружење споменика везано за период настанка: историјски паркови и вртови, историјски и културни предели, вредности градског пејзажа.**²⁵⁷ Поред тога, сматра се да концепт аутентичности треба анализирати и у социо-културном контексту, што још није довољно прихваћено.

---

²⁵⁵ Исто, стр. 12.

²⁵⁶ Ј. Јокилето: Аспекти аутентичности, стр. 12.

²⁵⁷ Б. Филден и Ј. Јокилето: *Смернице за управљање подручјима светског културног наслеђа*, стр. 17.

Повеља о аутентичности и историјским реконструкцијама у односу на културну баштину

Усвојена је на Регионалној конференцији Икрома која је одржана у Риги у Летонији октобра 2000. године.²⁵⁸ Ова Повеља се заснива на раније усвојеним документима и повељама (Венецијанска повеља, Повеља из Буре, Документ о аутентичности из Наре), а посебно на Унесковој Конвенцији о спречавању реконструкција културне баштине из 1976. године, (осим када је то неопходно ради опстанка локалитета, који је некомплетан због оштећења или измена, изазваних природним или људским чиниоцима, и када се тиме обнавља његов културни значај). Полази се и од тога да све реконструкције треба да буду законите и неопходне за конзервацију и презентацију локалитета на лицу места. У Повељи се истиче *„да је вредност културне баштине доказ, материјални или нематеријални, ранијих активности човека и да било које активности неоспорно утичу на квалитет тих доказа, те треба да буду сведене на минимум“*.²⁵⁹ Одржавање и обнове културне баштине треба да буду усмерене пре свега на конзервацију, чији је задатак да одржи и сачува значај баштине. Надаље се каже да је *„аутентичност мера до ког степена атрибути културне баштине (облик и дизајн, материјали, примена и коришћење, традиција и технике, локација и постављање, дух и осећања и други чиниоци) верно и тачно означавају његов значај, сматрајући да је у начелу реплицирање културне баштине погрешна презентација прошлости и да сваки архитектонски рад треба да рефлектује време у коме је стваран“*.²⁶⁰ Али у изузетним случајевима, који се ближе одређују у Повељи, може се дозволити реконструкција културне баштине (споменик од изузетне уметничке вредности), уз сагласност свих локалних власти и надлежних институција.²⁶¹

---

²⁵⁸ Оригинални назив повеље: The Riga Charter on Authenticity and Historical Reconstruction in Relationship to Cultural Heritage

²⁵⁹ The Riga Charter on Authenticity and Historical Reconstruction in Relationship to Cultural Heritage, http://www.alters-rathaus-halle.de/dokumente_17.asp, април 2014.

²⁶⁰ Исто

²⁶¹ Исто

3.6 Оквирна конвенција Савета Европе о вредности културног наслеђа за друштво

Усвојена је на Савету Европе октобра 2005. године у Фару,²⁶² са позивом на различите инструменте Савета Европе, нарочито на Европску културну конвенцију (1954), Конвенцију о заштити архитектонског наслеђа Европе (1985), Европску конвенцију о заштити археолошког наслеђа (1992, ревидирана) и Европску конвенцију о пределу (2000).

У одељку 1. ове Конвенције утврђују се циљеви, дефиниције и принципи. Одређује се да су стране потписнице Конвенције сагласне да признају да је право на културно наслеђе неодвојиво од права на учешће у културном животу и да се признаје појединачна и колективна одговорност према културном наслеђу, да је крајњи циљ очување културног наслеђа и његова одржива намена за људски развој и квалитет живота, као и да су спремне да предузму неопходне кораке за примену ове Конвенције (чл. 1).²⁶³ При томе се за сврхе ове Конвенције **културно наслеђе дефинише као скуп ресурса наслеђених из прошлости, као и „одраз и израз непрекидно еволуирајућих вредности, уверења, знања и традиције“**.²⁶⁴ Културно наслеђе обухвата све видове животне средине настале интеракцијом човека и простора током времена (чл. 2). Посебно се дефинише заједничко наслеђе Европе, које се састоји од *„свих облика културног наслеђа у Европи који чине заједнички извор памћења, разумевања, идентитета, кохезије, стваралаштва“*, као и *„идеале, принципе и вредности, проистекле из искустава стечених кроз напредак и сукобе из прошлости, који негују развој мирољубивог и стабилност друштва, заснованог на поштовању људских права, демократије и владавине права“* (чл. 3).²⁶⁵ У даљем тексту се утврђују права и обавезе које се односе на културно наслеђе, одговарајући закони и политике и дејства Конвенције у овом смислу (чл. 4 до 6).

²⁶² Оригинални назив повеље је: Convention on the Value of Cultural Heritage for Society, www.coe.int/farconvention, април 2014.

²⁶³ Б. Шурдић: Европске конвенције – прилика Србије за реформу политике у области културног наслеђа, стр. 12.

²⁶⁴ Исто

²⁶⁵ Исто

У Одељку 2. Конвенције одређује се допринос културног наслеђа друштву и развоју човечанства. С тим у вези се утврђују обавезе свих страна потписница да преко надлежних јавних власти и органа подстичу размишљања о етици и методама представљања културног наслеђа, установе поступке измирења који ће се правично бавити ситуацијама у којима различите заједнице придају противречне вредности истом културном наслеђу, развијају свест о културном наслеђу као средству мирољубиве коегзистенције, које подстиче међусобно разумевање и интегрису ове приступе у све видове доживотног учења и обуке (чл. 7).²⁶⁶ Утврђују се и обавезе да сви видови наслеђа културног окружења обогате процесе просторног, културног, економског, политичког и друштвеног развоја, да се промовишу интегрисани поступци политикама везаним за културну, биолошку, геолошку и предеону разноликост, да појачају друштвену кохезију неговањем осећаја заједничке одговорности према местима у којима људи живе и промовишу квалитет као циљ приликом вршења савремених интервенција на средину, без угрожавања постојеће културне вредности (чл. 8).²⁶⁷ У наредна два члана се утврђују обавезе страна потписница у погледу одрживог коришћења културног наслеђа, у смислу поштовања његове целовитости, дефинисања и промовисања принципа одрживог развоја и подстицања очувања, узимања у обзир специфичних захтева очувања наслеђа при изради општих техничких стандарда, промовисања употребе материјала, техника и вештина проистеклих из традиције и њихових потенцијала за савремену примену и промовисања висококвалитетног рада системом стручних квалификација и издавања дозвола за бављење овим пословима, као и у погледу подизања свести о корисности културног наслеђа за привредне активности (чл. 9 и 10).²⁶⁸

Одељак 3. Конвенције посвећен је питањима заједничке одговорности за културно наслеђе и јавно учешће. У члановима 11. до 13. овог одељка утврђују се обавезе страна потписница у вези са организацијом јавне одговорности за културно наслеђе, доступности и демократског учешћа у процесу идентификације, проучавања, тумачења, заштите, очувања и представљања

---

²⁶⁶ Исто

²⁶⁷ Исто, стр. 13.

²⁶⁸ Исто

културног наслеђа, улоге волонтерских организација и корака који треба да се предузимају како би се побољшала доступност наслеђу, нарочито младих и оних који су друштвено угрожени. Утврђују се и обавезе укључивања елемената културног наслеђа у наставне програме на свим нивоима образовања, подстицања интердисциплинарних истраживања и размену знања и вештина, како у оквиру образовног система, тако и ван њега, као и погледу употребе дигиталних технологија и међународних компатибилних стандарда који поспешују квалитет садржаја и доприносе разноликости језика и култура у информацијском друштву, препознајући да стварање дигиталних садржаја везаних за наслеђе не штети очувању постојећег наслеђа.²⁶⁹

Одељак 4. Конвенције утврђује механизме праћења спровођења и сарадње у остваривању циљева и принципа ове Конвенције. Стране потписнице се обавезују да преко Савета Европе установе функцију спровођења, одговарајућим законима, политиком и праксом и да податке достављају заједничком информационом систему доступном јавности, док ће Комитет министара образовати одговарајући Комитет који ће пратити примену Конвенције.²⁷⁰

У Одељку 5. дају се завршне одредбе, везане за ступање на снагу Конвенције, приступање и отказивање, као и у вези са изменама и допунама.

3.7 Препорука Rec(2003)1 - О промовисању туризма ради унапређивања културног наслеђа као фактора одрживог развоја

Туризам је последњих деценија у целом свету у снажном развоју и многим земљама доноси врло велике приходе. При томе, туристичке дестинације се све више везују и за историјске споменике и локалитете вредних културних наслеђа. Још је у Венецијанској повељи указано да треба посвећивати већу пажњу *историјским урбаним просторима*, који су протеклих година претрпели ратна разарања, али и оштећења због индустрије и пратећих делатности, и посебно саобраћаја. Указано је да такви простори могу *„бити рестаурирани у сврхе*

---

²⁶⁹ Исто

²⁷⁰ Исто

туристичких и комерцијалних активности, које замењују традиционалне стамбене функције“.²⁷¹ Овакве рестаурације се у многим земљама све више спроводе. Међутим, због што веће зараде у краћем времену, ови послови често измичу контроли. Зато је нужно да се рестаурације у овим подручјима, посебно намењене туризму, строго прате и контролишу, како се то већ чини у Грчкој и Италији.²⁷²

Разумљиво је, зато, да се и сви релевантни чиноци који се баве заштитом културног наслеђа, окрећу и према туризму. Полазећи од већег броја конвенција које су се у више прилика и на различитим основама бавиле проблемима културног наслеђа Европе, као и препорука са састанака министара одговорних за културно наслеђе, а имајући у виду све већи и убрзани развој туризма, као и његов утицај на одрживи развој, **Комитет министара Савета Европе је јануара 2003. усвојио препоруку Rec(2003)1 О промовисању туризма ради унапређивања културног наслеђа као фактора одрживог развоја.**²⁷³ Ова препорука се посебно заснива на претходним активностима које се спроводе у Савету Европе, и то *Опита политика одрживог туризма и развој туризма који не штети животnoj средини* - Препорука бр. R (94) 7, *Политика одрживог развоја туризма у заштићеним подручјима* - Препорука бр. R (95) 10, *Европска политика туризма* – Препорука 1133 (1990) и *Потреба убрзавања туризма у централној и источној Европи* - Препорука 1148 (1998), као и на декларацијама које је Конгрес локалних и регионалних власти усвајао на Европским симпозијумима о историјским градовима.²⁷⁴

Овом препоруком се државама чланицама Европске уније предлаже да у усвајању својих политика развоја туризма истовремено воде рачуна о туристичким чињеницама и о битној потреби заштите наслеђа и да културни туризам користе у интересу развоја и промоције наслеђа, уз промовисање управљачких метода које узимају у обзир одрживи развој и развијање свести људи за правилну употребу ресурса.²⁷⁵ У вези са овим треба да се спомену и

---

²⁷¹ Ј. Јокилето: Новији међународни трендови у заштити културног наслеђа, стр. 10.

²⁷² Исто

²⁷³ *Европске конвенције и препоруке у области културног наслеђа*, стр. 50 – 54.

²⁷⁴ Исто, стр. 50.

²⁷⁵ Исто, стр. 50-54.

активности у оквиру других организација и институција. Тако је познати грчки сајам у Солуну, у сарадњи са Техничким образовним институтом, новембра 2006. године организовао веома успешан *Симпозијум о културном и споменичком туризму*.²⁷⁶

3.8 Конвенција о заштити нематеријалног културног наслеђа

Нематеријално културно наслеђе је једно од главних обележја културне разноврсности и гаранција одрживог развоја човечанства. У исто време је и један од чинилаца материјалног и природног наслеђа. Актуелни процеси глобализације и социјалних промена, као и нови односи између различитих друштвених заједница, стварају услове за разарање, гушење и деструкцију нематеријалног културног наслеђа, посебно због недостатка поступака и других ресурса нужних за његово очување и заштиту.

Полазећи од ових чињеница, а и од дугорочних утицаја активности Унеско-а у дефинисању инструмената за заштиту културног наслеђа, нарочито *Конвенцију о заштити светског културног и природног наслеђа* из 1972. године, **Унеско је септембра 2003. године одржао у Паризу посебну Конференцију на којој је усвојена Конвенција о заштити нематеријалног културног наслеђа**.²⁷⁷ Основни циљеви овог документа су да се обезбеди: заштита нематеријалног културног наслеђа; уважавање нематеријалног културног наслеђа од заједница, група и појединаца; подизање свести о значају нематеријалног културног наслеђа на локалном, националном и међународном нивоу, уз међусобно уважавање, и потребна међународна сарадња и помоћ.²⁷⁸

У овој Конвенцији се истиче да се под нематеријалним културним наслеђем подразумевају поступци, начини приказивања и изражавања, знање

---

²⁷⁶ Д. Павловић: Међународни симпозијум о културном и споменичком туризму, у: *Гласник друштва конзерватора Србије*, бр. 31 (2007), стр. 249 - 250.

²⁷⁷ Оригинални назив повеље: Convention for the safeguarding of the intangible cultural heritage, www.unesco.org/culture/ich/index.ph, мај 2014.; Видети и: *Конвенција о заштити нематеријалне културне баштине*, (Београд: Министарство културе републике Србије, 2009).

²⁷⁸ М. Николић, Заштита нематеријалног културног наслеђа, у: *Гласник Друштва конзерватора Србије*, бр.33 (2009), стр. 27 - 30.;

и вештине, као и инструменти објекти, артефакта и културни простори са овим повезани, које заједнице и групе, а понекад и појединци, препознају као своје културно наслеђе. Нематеријално културно наслеђе, које се преноси из генерације у генерацију, стално се обнавља у складу са околином у којој се живи, у интеракцији са природом и сопственом историјом, обезбеђујући на тај начин осећај идентитета и континуалности, а тиме промовишући и поштовање културне разноврсности и човекове креативности. Даље се ближе одређује да се под нематеријалним културним наслеђем у смислу напред реченог, подразумевају: усмена традиција и начин споразумевања, укључујући језик, као средство за пренос нематеријалног културног наслеђа; извођачке уметности; друштвени обичаји, ритуали и прославе; знање и пракса у односу на природу и универзум; традиционални занати.²⁷⁹

Конвенција утврђује општу организацију заштите нематеријалног културног наслеђа, укључујући и оснивање одговарајућег *Међувладиног комитета за заштиту нематеријалног културног наслеђа*, који се бира на Генералној скупштини Унеска. Посебно се истиче потреба организовања система заштите нематеријалног културног наслеђа на националном нивоу, односно у свим земљама чланицама Унеска. Тражи се да свака држава чланица предузме све потребне мере како би се заштитило нематеријално културно наслеђе на њеној територији, при чему претходно треба да се у сарадњи са појединим заједницама, групама и одговарајућим невладиним организацијама идентификују и попишу сви различити елементи нематеријалног културног наслеђа присутни на територији државе. Ови каталози или *инвентари* треба редовно да се одржавају и допуњавају.

Државе чланице се обавезују да ће усвојити општу политику рада у овој области, да ће основати једно или више тела компетентних за чување нематеријалног културног наслеђа, да ће подржавати одговарајућа научна, техничка и уметничка истраживања и одговарајуће методологије, нарочито за она добра нематеријалног културног наслеђа која су угрожена, као и да ће обезбедити потребне законске, административне и финансијске подлоге за ове послове. Тражи се и одговарајућа усмеравања у систему школства, на свим нивоима, уз

---

²⁷⁹ Исто, стр. 28.

развој посебних образовних програма. Утврђују се и обавезе заштите нематеријалног културног наслеђа у међународним оквирима, укључујући и формирање репрезентативне листе нематеријалног културног наслеђа човечанства, сачињеног по посебно дефинисаним критеријумима, које треба да одобри Генерална скупштина, те да после тога буде стављена. Дате су и препоруке за међународну сарадњу и техничку помоћ, као и за оснивање посебног Фонда за нематеријално културно наслеђе.²⁸⁰

3.9 Чарлстон Декларација о презентацији и интерпретацији културног наслеђа

Ово је један од најновијих значајних докумената о заштити културног наслеђа који је усвојен на Осмом симпозијуму Икомоса у Чарлстону у САД, маја 2005. године.²⁸¹ Он је био посебно усмерен на интерпретацију вредности подручја са становишта промоције развоја друштва и образовања јавности. **Принципи интерпретације културног наслеђа, природног и изграђеног, дефинисани су, како би се олакшало разумевање и уважавање културне баштине и јачала свест јавности о потреби њене заштите, као медијума за интеркултурну и међугенерациску размену и заједничко разумевање.** Такође, адекватном интерпретацијом истиче се значење места културне баштине и њеног повезивања са друштвеним контекстом и примењеним материјалима и обезбеђује се уважавање аутентичности и доприноси одрживој заштити предела културне баштине, као и примени техничких и професионалних стандарда за интерпретацију баштине, оухватајући технологије, истраживање и обуку.

У овом документу се, на овим основама, дају и прецизне дефиниције појмова „презентација“ и „интерпретација“.²⁸²

Под презентацијом се подразумева пажљиво планирани систем информација и физичког прилаза пределима културне баштине, које се обично преносе ученицима, студентима, пројектним фирмама и

---

²⁸⁰ Исто, стр. 29.

²⁸¹ Оригинални назив повеље: Charleston Declaration on Heritage Interpretation (May, 2005), <http://www.usicomos.org/charleston-declaration>, април 2014.

²⁸² Исто

професионалцима из ове области. У том смислу ово је једносмерна комуникација. *Интерпретација*, са друге стране, означава скуп активности, истраживања и креативног рада, стимулисаног дотичним пределом културне баштине. Утицај и укључивање посетилаца, локалних и сродних групација, и акционара, различите старости и различите образованости, су пресудни за интерпретацију и претварање предела културне баштине од статичких споменика у места и изворе учења и рефлексije на прошлост. Споменици су и вредни извори за одрживи развој заједнице и интеркултурни и међугенерациски дијалог.

У Чарлстон декларацији се закључује да на овим питањима треба још много да се ради и да ће то бити у средишту пажње у наредне три године. Тако је већ следеће године иницирана Икомос-Енаме Повеља,²⁸³ у организацији Енаме Центра за археологију и презентацију баштине из Белгије, у којој се разрађују и ближе одређују идеје и ставови Чарлстон декларације.²⁸⁴

Значајни елементи из повеља значајни за унапређење приступима заштите и презентације средњовековних утврђених градова у Србији, односе се на: очување аутентичности, културни пејзаж, нематеријално наслеђе и туризам.

---

²⁸³ ICOMOS – Ename Charter for the Interpretation of Cultural Heritage Sites, *The George Wright Forum*, Vol. 23, Number 1 (2006), стр. 34 – 39.

²⁸⁴ N. Silberman, The ICOMOS - Ename Charter Initiative: Rethinking the Role of Heritage Interpretation in the 21st Century, *The George Wright Forum*, Vol.23, Number 1 (2006), стр. 28 – 33.

III ПРИНЦИПИ АУТЕНТИЧНОСТИ И ИНТЕГРИТЕТА У КОНТЕКСТУ СВЕТСКЕ КУЛТУРНЕ БАШТИНЕ

1.0 Успостављање и еволуција појма изузетне универзалне вредности

1.1 Увођење појма изузетне универзалне вредности

У протеклих педесет година међународна сарадња у области заштите културног наслеђа се интензивирала у различитим облицима. Допринос овоме даје и актуелни процес глобализације, који обухвата не само велики број држава света, већ и бројне међудржавне организације, мултинационалне, комерцијалне и друге компаније. Ово се одразило и на очување културног наслеђа и заштиту споменика културе и просторних целина. Савремени концепти и иницијативе које се односе на заштиту светског културног и природног наслеђа прихваћене су широм света и постале су задаци на којима се организовано ради широм света. Велики допринос овоме дале су међународне организације приказане у претходном поглављу, односно повеље, декларације и други документи које су у њиховом оквиру протеклих година усвајане и објављиване. Једна од њих је **Конвенција о светској баштини из 1972. године**, која свакако представља највидљивији допринос у модерном покрету заштите културног наслеђа.²⁸⁵

У преамбули Конвенције се наводи „*да су делови културног и природног наслеђа од изузетног интереса и да зато треба да буду сачувани као део светске баштине човечанства у целини*“. У том циљу у преамбули се говори да ова Конвенција треба да утврди „*ефикасан систем колективне заштите културне и природне баштине која има изузетну универзалну вредност*“.²⁸⁶ Са овим циљем, у Конвенцији је уведен појам **Изузетна универзална вредност** (ИУВ) или у оригиналу ***Oustanding universal value*** (OUV).²⁸⁷ Појам ИУВ је

---

²⁸⁵ J. Jokilehto, World Heritage: Defining the outstanding universal value, <http://www.ct.ceci-br.org>, (2006), стр. 1-2.

²⁸⁶ Исто

²⁸⁷ -: *What is OUV? Defining the Outstanding Universal Value of Cultural World Heritage Properties*, (J. Jokilehto, ed.), (Paris: Icomos, 2008), стр. 7.

кључни елемент Конвенције о културном наслеђу и најважнији захтев за упис у *Листу светске културне и природне баштине (World Heritage List)*,²⁸⁸ о чему ће бити речи касније. Интересантно је да се у Конвенцији не даје одговарајућа дефиниција за појам ИУВ, односно, она је изостављена у припреми ове Конвенције како би се омогућило да се она дефинише током њене примене, на бази искустава.

Конвенција о светској баштини утврђује и **низ захтева за *Изузетне универзалне вредности***, са становишта историје, уметности или науке, ако се ради о групама споменика или грађевина, или са историјске, естетске, етнолошке или антрополошке тачке гледишта, ако се ради о пределима (чл. 1). Природно наслеђе треба да задовољи ове захтеве са становишта естетске или научне тачке гледишта (чл. 2). Ови захтеви су даље разрађени у „*Упутствима за примену Конвенције о светској баштини*“, у смислу дефинисања низа од десет критеријума за оцену особина наслеђа. Поред тога, предели културног наслеђа треба да задовоље тест аутентичности. Природно наслеђе уместо тога треба да испуни захтеве интегритета, зависно од карактера наслеђа које је у питању.²⁸⁹

Дефиниција је наравно само оквир, али за праксу је важно како да се идентификује појам ИУВ за поједине категорије културног наслеђа. Основу за ово представља сет питања, **који садржи десет различитих критеријума: 1. да представља мајсторско дело, 2. да исказује значајне размене људских вредности, 3. да је јединствено или бар изузетно сведочанство, 4. да је изразити пример типа, 5. да је изразити пример традиционалне људске интеракције са околином, 6. да је директно или посредно доступно, 7. да има изузетну природну лепоту, 8. да је изразити пример историје „земље“, 9. да је изразити пример текућих еколошких или биолошких процеса и 10. да има високу важност и значај за природну средину и биодиверзитет.**²⁹⁰

---

²⁸⁸ T. Fejerdy, Evolution and Possible Enhancement of the Concept of OUV, у: *Values and Criteria in Heritage Conservation, Proceedings of the International Conference of Icomos, Iccrom and Fondazione Romualdo Del Bianco*, (A. Tomaszewski, ed.), (Florence: Edizioni Polistampa, 2 – 4. March 2007), стр. 323.

²⁸⁹ -: *What is OUV? Defining the Outstanding Universal Value of Cultural World Heritage Properties*, стр. 10.

²⁹⁰ T. Fejerdy, Evolution and Possible Enhancement of the Concept of OUV, стр. 323.

Конвенција о светском наслеђу се односи на следеће категорије културног наслеђа (дефинисане у чл. 1):

- **споменици:** архитектонске грађевине, монументалне скулптуре и слике, елементе и структуре археолошког карактера, записе, пећинске насеобине и комбинације својстава које су од изузетне универзалне вредности у погледу историје, уметности или науке;

- **групе грађевина (ансамбли):** групе издвојених или спојених грађевина које, због своје архитектуре, хомогености или положаја у пределу, које су од изузетне универзалне вредности у погледу историје, уметности или науке;

- **предели:** дело људи или комбиновано дело природе и људи, као и археолошке пределе, који су од изузетне универзалне вредности са становишта историјских, естетских, етнолошких или антрополошких својстава.

Дефиниције споменика, ансамбла и предела у овом члану Конвенције о светском наслеђу треба да се тумаче врло широко, што се може видети и из дефиниције споменика у Венецијанској повељи (1964), која чини полазни документ Икомос-а који је претходио Конвенцији, а која је прихваћена у целом свету. Концепт историјског споменика, како стоји у чл. 1. Венецијанска повеље, обухвата *„не само појединачне архитектонске грађевине, већ и урбана и сеоска насеља у којима се налазе докази о одређеној цивилизацији, о значајном развоју или о неком историјском догађају“*. Ово се односи не само на велика дела уметности, већ и на скромније радове из прошлости, који су стекли културни значај током протеклог времена.²⁹¹

1.2 Оперативни приручник

У Оперативном приручнику (Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention) за имплементацију Конвенције о светској баштини,²⁹² дат је низ дефиниција (чл. 1), на пример за

---

²⁹¹ -: *What is OUV? Defining the Outstanding Universal Value of Cultural World Heritage Properties*, стр. 7.; Видети и: Међународна повеља о конзервацији и рестаурацији споменика и споменичких целина у: С. Ненадовић, *Заштита градитељског наслеђа*, стр. 155 – 157.

²⁹² У СФР Југославији, овај документ био је преведен као „Радне смернице за имплементацију Конвенције“, а данас, након што је документ доживео велики број ревизија и допуна – да би

групе грађевина или ансамбли, а комбинација дела природе и људи дефинише се као културни пејзаж. Наравно, у деценијама после усвајања Конвенције о светској баштини, модерне друштвене идеје о културном наслеђу су значајно приширене. Треба да се помену категорије урбаних и сеоских ансамбала и комплекса, као и сеоска насеља и народна архитектура. Треба имати у виду и баштину индустријске и модерне епохе, пошто је 20. век такође већ историја. Иако је концепт културне баштине значајно проширен, сматра се да је он још увек компатибилан са чл. 1 Конвенције, подразумевајући да су термини „споменици“, „групе зграда“ (ансамбли) и „предели“ у свим својим варијантама у складу са препознавањем културне разнородности.

У односу на културну баштину идеја о појму ИУВ може да се сагледа као аутентични (истинити) креативни искази специфичне културе. Треба да се схвати да културна баштина човечанства ствара свој сопствени универзум, који се квалификује индивидуалним културама и њиховим производима. Као део овог људског универзума, извори баштине добијају *изузетну универзалну вредност*, уколико су истинити и аутентични искази одређене културе. У односу на Светску баштину, појам *изузетни* се интерпретира као: *најбољи и/или најрепрезентативнији примери једне врсте наслеђа.*²⁹³

Први предлог критеријума за културна добра, Икомос је развио 1976. године, док је Икром истовремено представио дефиниције изузетне универзалне вредности. Као што је то случај и са „приручником“ за примену Конвенције, Комитет за Светску баштину је током претходних 40 година ревидирао своје критеријуме за упис на Листу, што одражава еволуцију самог концепта Светске баштине.

У верзији Оперативног приручника, који је формално усвојен 1980. године, наводи се да једно културно добро може имати изузетне универзалне вредности ако задовољава један или више од шест дефинисаних критеријума,

---

одражавао нове концепте, знања или искуства – званичног превода нема, а стари је заборављен. Ово је заправо најважнији документ везан за Светску баштину, који је константно подложен ревизији, тако да је његова прва званична верзија из 1978. године имала 12 страна, једна од касније усвојених верзија, из 1999. скоро 50, а данас важећа верзија из 2011. године преко 150 страница.

²⁹³ -: *What is OUV? Defining the Outstanding Universal Value of Cultural World Heritage Properties*, стр. 7.

као и тест аутентичности. Поред тога, треба да се оцени и релативно стање локалитета у односу на друге локалитете сличних својстава. Комитет је 1980. године усвојио следеће критеријуме: (I) да представља мајсторско дело људске креативне способности; (II) да исказује важну размену људских вредности у одређеном периоду времена или у одређеној културној зони света, у развоју архитектуре или технологије, монументалне уметности, планирања градова и обликовању простора, (III) да представља јединствен или у најмању руку изузетан доказ културне традиције или цивилизације, која је још жива или која је већ нестала; (IV) да представља изузетан пример типа грађевине или архитектуре или технолошких ансамбала или простора који илуструју значајну фазу у људској историји; (V) да представља изузетан пример традиционалног људског насеља, коришћења земље или мора, који репрезентује одређену културу (или културе), или људску интеракцију са околином, посебно када је постала оштећена због дејства иреверзибилних промена; и (VI) да је директно или нематеријално повезана са догађајима или традицијом, са идејама или са веровањима, са уметничким и писаним радовима од изузетног универзалног значаја (Комитет сматра да је пожељно да овај критеријум буде везан и за друге критеријуме). Културно добро мора да задовољи и тест аутентичности у погледу дизајна, материјала, занатских радова и сл. У приручнику се наводи и став Комитета, где се истиче да је реконструкција прихватљива, само ако је извршена на бази потпуне и детаљне документације оригинала, а не на бази претпоставки.²⁹⁴

У Оперативном приручнику, који је после више промена и допуна (на пример 1983, 1984, 1988, 1992, 1994, 1996 и 1997. године) коначно ревидиран 2005. године, наводи се да за пријављивање на листу Светске културне и природне баштине споменика или целина са изузетним универзалним вредностима, мора да се задовољи бар један од следећих критеријума, где се првих шест критеријума односи на културну баштину, а преостали на природну баштину: (I) да представља мајсторско дело људске креативне способности; (II) да исказује важну размену људских вредности у одређеном периоду времена или у одређеној културној зони света, у развоју архитектуре или технологије,

---

²⁹⁴ -: *What is OUV? Defining the Outstanding Universal Value of Cultural World Heritage Properties*, стр. 12.

монументалне уметности, планирања градова и обликовању простора; (III) да представља јединствен или у најмању руку изузетан доказ културне традиције или цивилизације, која је још жива или која је већ нестала; (IV) да представља изузетан пример типа зграде или архитектуре или технолошких ансамбала или простора који илуструју значајну фазу у људској историји; (V) да представља изузетан пример традиционалног људског насеља, коришћења земље или мора, који реперезентују одређену културу (или културе), или људску интеракцију са околином, посебно када је постала рањива због дејства иреверзибилних промена; (VI) да је директно или нематеријално повезана са догађајима или традицијом, са идејама или са веровањима, са уметничким и писаним радовима од изузетног универзалног значаја (Комитет сматра да је пожељно да овај критеријум буде везан и за друге критеријуме); (VII) да поседује највеће природне појаве или подручја изузетне природне лепоте и естетског значаја; (VIII) да је изузетан пример који сведочи о главним фазама историје земље, обухватајући опис живота, значајне геолошке процесе у развоју облика простора или значајне геоморфолошке или физиографске особине; (IX) да је изузетни пример који представља значајне еколошке или биолошке процесе у развоју територија, свежих вода, обалских и морских екосистема и заједница биљака и животиња; и (X) да садржи најважнија и значајна природна пребивалишта за in-situ конзервацију биолошке разноврсности, укључујући оне који садрже угрожене узорке изузетне универзалне вредности са становишта науке или конзервације.²⁹⁵

Треба да се истакне да док је захтев за ИУВ у ранијим Оперативним приручницима био заснован на захтеву за задовољење одређеног критеријума и теста аутентичности, у верзији Приручника из 2005. године дата је измењена интерпретација. Овде се ИУВ дефинише у члановима 49 и 78 на следећи начин:

Члан 49: „ИУВ представља културни и/или природни значај који је тако посебан да прелази националне границе и да је од општег значаја за данашње и будуће генерације читавог човечанства. Као таква врста, стална

---

²⁹⁵ -: *What is OUV? Defining the Outstanding Universal Value of Cultural World Heritage Properties*, стр. 13 - 14.

*заштита овог наслеђа је од највећег интереса за међународну заједницу у целини“.*²⁹⁶

Дата дефиниција може да тражи и даља разјашњења, посебно у погледу појмова: „изузетан“, „националне границе“ и „општи значај за цело човечанство“. Ове појмове очигледно не треба схватити дословно, имајући у виду да националне границе могу да затварају екстремно различите територије, које су предмет политичких промена током времена и да се ретко могу поклопити са границама кохерентног културног подручја. Поред тога, изузетност одређене баштине не значи, да само због тога, она има и изузетну универзалну вредност. Чак и појам, општи значај за човечанство, тражи дубоко промишљање. У ствари, знатно јаснија дефиниција дата је у **Извештају са састанка у Амстердаму 1998. године (Global Strategy Natural and Cultural Heritage Expert Meeting):** „*Захтеви за ИУВ који карактеришу културно и природно наслеђе треба да се интерпретирају као изузетан одговор на суштину универзалне природе културе човека. У односу на природно наслеђе ово се види и у био/географској различитости; у односу на културу у људској креативности и тако створеној културној различитости“.*²⁹⁷

У Приручнику из 2005. године, (члан 78) се наводи следеће: „*Да би одређена баштина имала ИУВ, она мора такође да задовољи услове интегритета и/или аутентичности и мора да има адекватну заштиту и систем управљања који обезбеђује његову заштиту“.*²⁹⁸ Према томе, да би се задовољио захтев за ИУВ, баштина мора да задовољи бар један од датих критеријума, услове аутентичности и интегритета, као и захтеве заштите и управљања. У ранијим верзијама Оперативних приручника ово није било експлицитно назначено.

На 28. седници Светског Комитета за Наслеђе (World Heritage Committee) у Казању, у Русији, 2005. године, тражено је да се сазове посебан

---

²⁹⁶ Исто, стр. 14.

²⁹⁷ Исто; Видети и: С. Cameron, The evolution of the concept of Outstanding Universal Value, у: *Conserving the authentic – Essays in honour of Jukka Jokilehto*, (Rome: Iccrom – Conservation Studies 10, 2009), стр. 127 – 136.

²⁹⁸ -: *What is OUV? Defining the Outstanding Universal Value of Cultural World Heritage Properties*, стр. 14.

састанак стручњака из свих региона, ради све веће бојазни да се концепт ИУВ интерпретира и примењује различито у различитим регионима, као и од стране власника и саветодавних тела. Ови експерти су се сагласили са дефиницијом датом у члану 49. Оперативног приручника из 2005. године, која је напред наведена. Поред тога, експерти су схватили да је дефиниција и примена ИУВ за наслеђе, дело људи и да је подложна еволуцији током времена. Ова еволуција се огледа у изменама које су већ извршене. Примећено је да се концепт ИУВ често слабо разуме и да то тражи бољу комуникацију, начелно на лицу места. Препоручено је да идентификација ИУВ захтева и „широку партиципацију власника, укључујући локалне управе и локалне стручњаке“.²⁹⁹ Одговори на овај позив имају различите облике у различитим културним, друштвеним, политичким, економским и физичким контекстима, што ствара *културну разноврсност*. Организација Унеско је дала велики значај овом концепту у *Универзалној декларацији о културној разноврсности* из 2001. године. Члан 1. ове декларације дефинише културну разноврсност као заједничко наслеђе човечанства. „*Култура добија различите облике током времена и простора и ова разноврсност је уграђена у јединственост и мноштво представника група и друштава која чине човечанство. Као извор размене, иновација и креативности, културна разноврсност је неопходна за човечанство као што је биодиверзитет неопходан за природу. У том смислу, то је заједничко наслеђе човечанства и треба да буде препознатно и афирмисано за добробит данашњих и будућих генерација*“.³⁰⁰

Усвајањем ревидираног Приручника 2011. године, критеријуми су обједињени у један сет од десет критеријума, да би се и тиме нагласила револуционарна улога Конвенције у заједничком сагледавању заштите културне и природне баштине. Свако добро уписано на Листу мора поседовати изузетну универзалну вредност која се исказује и мери кроз један или више критеријума. То није једноставно, поготово имајући у виду да се идеја о наслеђу значајно проширила и да су управо Конвенцијом о Светској баштини зачете бројне категорије попут културних пејзажа, итинерера, руралних насеља, серијских и

---

²⁹⁹ Исто

³⁰⁰ Исто, стр. 15.

трансационалних номинација, итд. У поменутој Икомосовој студији су објашњени критеријуми за упис културних добара на Листу. Укратко, први (I) критеријум треба тумачити као изванредан пример (или врхунац) неког стила који се развио унутар једне културе, уз висок интелектуални или симболичан допринос, и висок ниво постигнутих уметничких, техничких или технолошких вештина. Други (II) критеријум се у великој мери користи за уметничка или технолошка остварења, која се заснивају на кретањима и спајању различитих утицаја, док се трећи (III) често примењује за археолошка налазишта, а у последње време и за културне пејзаже. Четврти (IV) критеријум се лако тумачи и стога је веома популаран и има широку примену – чак 80% добара га користи приликом евалуације. Насупрот томе, пети (V) је најмање коришћени критеријум, углавном за веће целине попут историјских градова или мешовитих добара. О шестом (VI) критеријуму је Комитет можда највише дискутовао, вероватно зато што он уводи димензију неопипљивог у контекст опипљивог наслеђа. Комитет је захтевао организацију Међународног експертског састанка на ту тему, који је одржан у марту 2012. у Варшави и чији закључци и препоруке још увек нису објављени. Седми (VII) критеријум је раније коришћен за евалуацију природних добара, али захваљујући Унеско-вој Препоруци из 1962. године, о очувању лепоте и карактера пејзажа, и нарочито од 1988. године, када је неколицини културних добара додат овај критеријум – као на пример Метеорима и Светој Гори – многа мешовита добра су уписана и под овим критеријумом. Осми (VIII), девети (IX) и десети (X) критеријуми се превасходно баве одређивањем изузетне универзалне вредности природних добара.³⁰¹

Промене у односу и приступу према наслеђу, утицале су на доношење и усвајање Конвенције о светском културном и природном наслеђу. Конвенција је утемељена на уверењу да постоје добра чије значење и вредности прелазе границе земље у којој се та добра налазе, а чији би губитак или оштећења представљали осиромашење човечанства у целини. Идентификација наслеђа од светског значаја

---

³⁰¹ С. Кесић Ристић, Светска баштина – терминологија, критеријуми, улога, у: *CD Зборник радова Светска баштина – терминологија, критеријуми, улога*, (Београд: Национални комитет Међународног савета за споменике и споменичке целине у Србији, Београд, 2012).

подразумева и свест о значају баштињена, па тако и заједничко заузимање за његову заштиту и очување за будуће генерације. У том смислу, оваква заштита може бити сматрана и средством које подупире уважавање културне разноликости, међународну сарадњу, разумевање и мир међу народима. Због свега тога је изузетно значајно успостављање критеријума Изузетних универзалних вредности на заштити и његовој имплементацији у Србији, на свим врстама градитељског наслеђа, па тако и средњовековним утврђеним градовима. Значај имплементације у Србији темељи се на повећању сложености номинација уписа на Листу светског наслеђа, што захтева регулисање критеријума и метода. То значи да се морају предузети додатни напори који ће осигурати примену одговарајућих метода у заштити, али и у управљању наслеђем. Изазови заштите су такође повезани и са растућим притиском развоја савремених градова, или са неразвијеношћу истих. Све наведено указује да значај и правилна имплементација критеријума ИУВ у Србији може подићи свест о потреби примереног очувања наслеђа, његове активне заштите, односно интеграције у савремени живот, што ће довести до правог одговора струке, али и локалних заједница.

2.0 Анализа критеријума за упис на листу Светске културне баштине

2.1 Успостављање основних критеријума и водича за спровођење методологије

Као што је већ речено, Конвенција о светском наслеђу из 1972. године увела је појам *Листа светске баштине (World Heritage List)*.³⁰² Од доношења Конвенције прошло је 40 година, а у наредним годинама се очекује да се у листу упише 1000-ти споменик.³⁰³ Листа светске културне и природне баштине се заснива на појму *Изузетне универзалне вредности (ИУВ)*, уз наглашавање да „споменици“ или „групе грађевина“ које се уписују у листу треба да имају ИУВ са становишта историје, уметности или науке, док „предели“, поред тога, треба да имају ИУВ и са становишта етнологије и антропологије. Ово је ближе објашњено у Оперативном приручнику за примену Листе светске културне и природне баштине (*Operational Guidelines*), из 2005 године. При томе мора се нагласити да уз пуно уважавање ИУВ, Унеско истиче и потребу препознавања културне разноврсности (диверзификације), који чини такође један од основних аспеката културног наслеђа. Иако су ове дефиниције релативно јасне, у практичној примени директива за упис у Листу често има неразумевања и конфузије. Зато Икомос и даље улаже напоре да се сва питања што боље разјасне, посебно када се ради о подручјима, за чији упис на Листу је понекад било доста несугласица.

Примена критеријума у образложењу нових номинација за упис на Листу светске културне и природне баштине мењала се током година. Ово се односи и на врсту и на број критеријума који се примењују за сваку номинацију. Позивајући се на расправе које је организовао Комитет за светску баштину (*World Heritage Committee*) и обављајући додатна истраживања, Икомос је израдио извештај који се односи на репрезентативност Листе светске баштине: ***Попуњавање празнина - Акциони план за будућност (Action Plan for the Future)***, који је представљен на састанку овог Комитета у Suzhou, у Кини, 2004.

---

³⁰² <http://whc.unesco.org/en/list/>, мај 2014.

³⁰³ Т. Fejerdy, *Approaching 40 years old: World heritage now and its possible future*, у: *Conserving the authentic – Essays in honour of Jukka Jokilehto*, стр. 137.

године.³⁰⁴ У овом извештају је констатовано, да је баштина целокупног човечанства општа. Због тога је потребно да се осигура, да светска баштина човечанства, са свим својим разликама и свом својом сложености, треба да се адекватно рефлектује на Листу светске баштине. У овом извештају Икомос је упоредио и ставио један наспрам другог три комплементарна прилаза анализи репрезентативности Листе, односно идентификацији наслеђа: **А. Типолошки оквир; Б. Хронолошки и регионални оквир и Ц. Тематски оквир.**³⁰⁵

За сваку номинацију за упис у Листу, потребно је да се дефинише и његов „*фактор културне разноврсности*“. То значи да је, посматрајући Листу светске баштине, као листу изузетне репрезентативности, потребно да се упореде извори наслеђа у оквиру одређеног културног и историјског контекста, као и хронолошки и регионални оквир. Ово захтева идентификацију релевантног културног подручја, у коме се могу пронаћи **посебни културни искази универзалне природе**. При томе, за сваку номинацију за Листу светске баштине, треба да се задовоље захтеви утврђени у Конвенцији и Извештају Икомос-а, а на крају и особине које су потребне да би се обезбедило одговарајуће управљање (менаџмент) система који гарантује успешну заштиту.

Основни водич за успешно спровођење методологије је следећи:

А. Прелиминарна идентификација извора наслеђа: Који фактори су утицали на оснивање и развој предела? Овај прелиминарни предлог треба да се формира као основа за културна и историјска истраживања и за схватање и разумевање предела и његовог контекста.

Б. Тематски оквир: У дефиницији Глобалног стратешког састанка у Амстердаму 1998. године, основна референца за репрезентативност је идентификација Тематског оквира. Заснивајући се на више извештаја са састанака и конференција које се односе на Глобалну стратегију, **Икомос је**

---

³⁰⁴ Исто

³⁰⁵ -: *What is OUV? Defining the Outstanding Universal Value of Cultural World Heritage Properties*, стр. 16.

идентификовао шест принципјалних тема или питања која чине полазну тачку за идентификацију Изузетних универзалних вредности.³⁰⁶

1. Културна повезаност (искази друштва):

- Интеракција човека и друштва: (I) језик, усмена традиција, митови и сл. (II) друштвени системи, (III) музика, игре, спорт, (IV) литература, глума, позориште
- Културна и симболичка повезаност: (I) идентитет, (II) значајне личности, (III) споменици
- Развој знања: (I) образовање, (II) филозофија и наука, (III) здравље људи, (IV) закони и правда

2. Изрази креативности и континуалности (споменици културе, групе грађевина и подручја):

- Домаћа средина
- Култна и меморијална архитектура (храмови, цркве, синагоге, гробља, споменици, пирамиде, обелисци, минарети, и сл.)
- Замкови, палате, резиденције и сл.
- Државне и јавне грађевине (скупштине града, капитоли, поште, јавни тргови и сл.)
- Архитектура образовних и јавних установа (школе, универзитети, болнице, амами, хотели, затвори, јавна купатила, и сл.)
- Грађевине намењене култури (позоришта, аудиторијуми, спортски објекти, музеји, библиотеке, и сл.)
- Пољопривредна архитектура (фарме, имања, штале, силоси, и сл.)
- Комерцијална архитектура (Пословне просторије, банке, и сл.)
- Индустијска архитектура (фабрике, рудници, складишта, рафинерије, електране, водоводни системи, и сл.)
- Војна архитектура (фортификације, тврђаве, замкови, утврђени градови, и сл.)

---

³⁰⁶ Исто

- Транспортни системи (путеви, аквадукти, канали, мостови, и сл.)
- Пећине за становање
- Уметност на камену и монументалне слике
- Монументалне скулптуре и споменици у камену
- Опрема историјских грађевина: (I) декорације, слике на зиду, мозаици, намештај, (II) Уметничка дела и колекције, (III) прозори, врата, опрема посебне намене
- Сеоска насеља
- Градска насеља: (I) градови који више не постоје, (II) насељени урбани простори, (III) колонијални градови, (IV) градови основани у 19. и 20. веку,
- Сакрална подручја: (I) сакралне тврђаве, (II) сакралне планине, (III) гробља, некрополе,
- Културна подручја: (I) паркови, (II) ботанички и зоовертови, (III) природна околина, морски предели, (IV) оригинално развијени природни предели, (V) удружени предели, (VI) индустријски предели

3. Духовни (религиозни) изрази:

- *Стара убеђења (обичаји, ритуали):* (I) Стари Средњи Исток и Египат, (II) Стари медитеран (Грчка, Рим), (III) Стара веровања у Европи, (IV) Стара веровања у Африци, (V) Стара веровања у Азији и на Пацифику, (VI) Стара веровања у Јужној и Северној Америци (Олмеци, Инке, Маје)
- *Системи веровања:* Хиндуизам и друге јужно-азијске религије; Будизам; Конфучијанство; Таоизам; Зен Будизам; Зороастријанизам; Јудеизам; Хришћанство: (I) рано хришћанске цркве, (II) Етиопијска црква, (III) Православна црква, (IV) Католичка црква, (V) протестанска црква; Ислам

4. Искоришћавање природних ресурса:

- Пољопривреда и производња хране
- Рударство

- Индустрија

5. Кретање људи:

- Миграције, укључујући и робовласништво
- Колонизације
- Номадизам
- Културне руте (ходочашћа, трговачке и комерцијалне руте, обиласци историјских споменика)
- Системи транспорта и трговине: (I) трговачки центри, (II) каравани и оазе, (III) копнени саобраћај, мостови, (IV) водени саобраћај, навигација, канали, пристаништа, (V) железница, тунели вијадукти, (VI), ваздушни саобраћај и аеродроми

6. Развојне технологије:

- Конверзија и коришћење енергије: (I) енергије ветра, ветрогенератори, (II) енергије вода (вода као извор енергије, хидроелектране, бране), (III) електрична енергије, енергија угља, гаса, нафте, (IV) термонуклеарна енергије, свемирска технологија
- Обрада информација и комуникације
- Технологије у урбаним срединама
- Занатске и индустријске технологије

Ц. Хронолошки регионални оквир: Да ли то наслеђе представља изузетан допринос у поређењу са релевантним хронолошким и регионалним контекстом? Дефиниција културног предела (региона) и периода ће бити основна за идентификацију значаја посматраног наслеђа. У неким случајевима, као што су модерна кретања у архитектури, треба да се направе референце према другим регионима у свету. У осталим случајевима, дефинисани културни регион може да буде више ограничен, зависно од типа културног одговора на посматрани предео.

Потребно је и да се размотри шта је већ унето у Листу светске баштине, као листу репрезентативности.

Д. Типолошки оквир: Како може да се дефинише посматрано наслеђе на бази ове анализе? Прелиминарна идентификација извора наслеђа можда треба да се редифинише на бази ових накнадних анализа, тј. тема културног контекста. Као резултат тога, узимајући у обзир физичко стање наслеђа, изазов је да се идентификује тип наслеђа који највише одговара вредностима које су раније одређене. У неким случајевима, резултат може да буде само појединачни споменик, у другим група грађевина или предео, како је то објашњено у Извештају Икомоса. Уствари, запажа се да је данас тренд да се идентификују већи ансамбли, као што су групе грађевина или културни предели, а не појединачни споменици.

Е. Критеријуми светске баштине: Идентификација критеријума треба да буде заснована на горњим потенцијалним темама у релевантном просторно културном контексту, одабирајући оне који су најрелеватнији. Чињеница да се одређени предео или избор предела идентификује као најбољи или најизразитији представник одређеног типа наслеђа, не мора истовремено да значи да ово наслеђе аутоматски задовољава критеријуме светске баштине. Овде је често питање које су теме идентификоване и како је дефинисан релевантни хронолошки и регионални контекст.

Ф. Аутентичност и интегритет: На бази горњих дефиниција типа наслеђа и потенцијалних критеријума, потребно је да се идентификује услов интегритета, посебно у односу на културне пејзаже и веће урбане системе. Затим, треба да се ставе у Листу елементи изабрани за номинацију како би се проверила њихова аутентичност, тј. историјска и културна истинитост.

Г. Управљање: Пошто се идентификује имовина и њен значај, потребно је да се установи одговарајући систем управљања и релевантни планови. Управљање заштитом мора да буде засновано на дефиницији наслеђа, са одговарајућим зонама могућих одступања, као и на оцени значајности. Због тога, наслеђе која се

номинује за Листу светске баштине, захтева да се са овог становишта посебно третира, укључујући релевантне власнике и развој система мониторинга.³⁰⁷

2.2 Приказ Изузетних универзалних вредности и концепата вредности

У дискусијама о *Изузетним универзалним вредностима и концептима вредности* које су експлицитно захтеване у Конвенцији има случајева да се настоји да се унесу и неки нови критеријуми, који се односе на неке посебне вредности културног и природног наслеђа, или да се неке од постојећих шире интерпретирају. Одлучујућу улогу у томе свакако треба да има: **а) историјска вредност**, која као *културно - историјска вредност* може бити повезана са **б) уметничко-естетским вредностима**, али и са **ц) научним вредностима**.

а) **Историјска вредност** се у једној уопштеној античкој дефиницији споменика помиње као „*комеморативна вредност*“, као „ствари које подсећају на нешто“ (*omnia monumenta dicuntur quae faciunt alicuius rei recordationem*).³⁰⁸

Културно-историјска вредност је интегрални део већине следећих критеријума (I) – (VIII):

- „*Мајсторско дело људске креативне способности*“ (I), које је истовремено и део историје човечанства;

- „*Интеракција људских вредности*“ (II) која се догађа „у одређеном периоду времена или у оквиру одређеног културног простора“, дакле у одређеном периоду историје или одређене историјске епохе;

- „*Доказ одређене културне традиције или цивилизације која је још жива или која је нестала*“ у односу на културну историју или историју цивилизације (III);

- Изузетни примери различитих типова и категорија споменика, скупа зграда (ансамбала) или предела, за које се сматра да су „*значајне етапе људске историје*“ (IV);

---

³⁰⁷ Исто, стр. 17 – 18.

³⁰⁸ Исто, стр. 18.

- „Пример традиционалног људског насеља, коришћења земље или мора“, који чине део људске историје (V);

- Повезивање са догађајима се претежно односи на историјске догађаје или традицију, која је део историје тог места (VI);

- Историја игра такође улогу у односу на природно наслеђе, у случају овог критеријума „главне етапе историје земље“ (VII);

„Биолошки процеси у еволуцији и развоју екосистема“, као део историје земље (VIII);

Начелно говорећи, критеријуми (III) и (IV) се најчешће користе, а критеријуми (V) и (VI) најмање.³⁰⁹

б) Естетско-уметничке вредности имају такође улогу у неколико критеријума: У много случајева „Мајсторско дело људске креативне способности“ (I) односи се на уметничко ремек дело. Ово исто важи и за размену уметничких трендова у односу на „споменичку уметност, планирање градова или обликовање простора“ (II). Одређени историјски типови зграда и ансамбала (IV) имају своју естетску димензију, а ово важи и за примере насеља (V). Критеријум (VI) је често везан са уметничким радом, а критеријум (VII), „простори изузетне природне лепоте и естетског значаја“ траже евалуацију естетске перспективе човека према природним појавама.³¹⁰

На сличан начин могу да се са датим критеријумима комбинују питања научне, етнолошке или антрополошке вредности.

Три принципа, односно концепта, су од суштинског значаја, не само за упис у Листу светске културне и природне баштине, већ и за потпуно разумевање и добру комуникацију свих укључених актера у ову проблематику. То су: а) вредност, б) аутентичност и ц) интегритет.

---

³⁰⁹ -: *What is OUV? Defining the Outstanding Universal Value of Cultural World Heritage Properties*, стр. 48 – 50.

³¹⁰ Исто, стр. 50.

а) Принцип „*вредности*“ у вези са културним наслеђем можемо да разумемо као вредност у односу на социјалну (друштвену) асоцијацију о квалитету ствари. Вредности су произведене културно социјалним процесима, учењем и сазревањем. Посматрајући глобални оквир данашњег света, контекст оваквих процеса није ограничен на локалне заједнице, већ је проширен на цео свет. Један од задатака Светске конвенције о наслеђу је да истакне значај специфичног културног наслеђа и суптилност вредности.³¹¹

б) Принцип „*аутентичности*“ означава веродостојност (истинољубивост) одређеног извора информација, а повезује се са неколико атрибута наслеђа, од облика до суштине и других квалитета, (како је то дефинисано у Документу о аутентичности из Наре, а ближе одређено у закључцима Радионице о аутентичности у Бергену, 1994. године.) Посматрано у целини, појам аутентичности може да се веже за три фундаменталне ствари: креативни процес, документовани подаци и социјални (друштвени) контекст.³¹²

ц) Принцип „*интегритета*“ у односу на природне пределе наслеђа, концепт *biotope* је дефинисан као регион униформне околине по условима флоре и фауне која ту живи. Унутар посебног *хабитата*, различити организми који ту заједно живе формирају један екосистем, у оквиру свог сопственог функционалног интегритета. У односу на изграђене просторе, суштина интегритета је релевантна посебно за процесе урбаног и регионалног планирања, али се и Венецијанска повеља позива на интегритет (чл. 6 до 14). Суштина интегритета је један од елемената теорије рестаурације и она је важна са становишта односа ограничења рестаурације и реинтерграције уметничког дела.³¹³

Функционални интегритет је посебно присутан у случају неког индустријског подручја, као што су фабрике, али то исто важи и за урбане просторе. Функционални интегритет омогућава разумевање значења различитих елемената у изграђеној околини. Структурни интегритет уз то дефинише данашњу реалност у простору, тј. елементе који опстају у данашњим историјским условима који су се развили из прошлости. И културни предео са реликтима може

³¹¹ J. Jokilehto, World Heritage: Defining the outstanding universal value, стр. 2.

³¹² С. Cameron, The evolution of the concept of Outstanding Universal Value, стр. 133 – 134.

³¹³ Исто

да се изрази својим интегритетом. У исто време, питање функционалног интегритета је релевантно за градска и рурална подручја и за планирање и управљање њиховим данашњим коришћењем. **Визуелни интегритет** је резултат одређених процеса. Зато, да би се на потребан начин ценила постојећа реалност и евентуалне промене, корисно је опет да се обави анализа функционалног и историјско-структуралног интегритета.³¹⁴

На појму идентитета, се заснивају вредности и индивидуална „персоналност“ једне одређене културе, према мишљењу Јуке Јукилета. Идентитет се не може дефинисати изоловано, пошто је он у основи заснован на комбинацији различитих култура и вредности. Због тога је, на пример, западна култура добила своје карактеристике као резултат интеракције различитих култура, оних које постоје у самој Европи, али и оних са Блиског Истока и Северне Африке. Европски идентитет је стога резултат сучељавања и регенерације различитих вредности током времена. Јукилето истиче утицај науке. У свом делу *Структура Научних револуција*, тврди да наука није једноставно логички резултат рационалности, нити нешто ван објективног оцењивања вредности. Важније је питање схватања природних појава за разумевање људи, у светлу нових парадигми које следе из интелектуалних револуција. Ова расправа је важна и са становишта контекста Светске баштине, а посебно за идентификацију Изузетних универзалних вредности, које у себи садрже и одређени степен апсолутности.³¹⁵

---

³¹⁴ J. Jokilehto, Considerations on authenticity and integrity in world heritage context, стр. 12 – 13.

³¹⁵ Исто, стр. 14.

3.0 Анализа и тумачење принципа аутентичности и интегритета

3.1 Теоријски и филозофски приступ појму аутентичност

Однос према аутентичности у појединим земљама се доста разликује. Тако се, на пример, још од Боита до Ђованонија и Пане-Гацола, па све до *Повеље о рестаурацији* из 1932. године, став Италије према рестаурацији споменика и историјских грађевина се стално преиспитује, потврђујући сумње у исправност физичке реконструкције и репродукције путем стилских аналогја између нових уметака и изгубљених делова.³¹⁶ Одржавање и конзервација очуваних елемената је централни аспект. Нови елементи дозвољавају када је неопходно да се објекат на коме се врше интервенције одржи у добром стању, али ови нови елементи треба да уважавају дијахронски аспект и да буду јасно означени као нови, а не као репродукције старих изгубљених делова.³¹⁷

„Краљевски начин“ и принцип „чувати, а не рестаурирати“ који су прокламовали Иго, Раскин и Ригл, имају своју основу првенствено у појму аутентичност: *“архитектура и сви други облици креативности човека су ауторска уметност, зато се не могу репродуковати, а да се не изгуби њихова специфичност”*.³¹⁸ Тако се аутентичност недвосмислено идентификује са животним процесом материјала и њених компонената током времена. Пре дванаест година, у циљу наставка Нара конференције о аутентичности, Роберто ди Стефано (*Roberto di Stefano*) је промовисао симпозијум у Напуљу, на коме су разјашњени италијански ставови о аутентичности и залагање за појам *„формалне аутентичности“*. Најчистија доктрина о стилској рестаурацији, која у основи није било која врста у оквиру теорије заштите историјских споменика, већ се односи на естетску презентацију историјских споменика, замењена је научном теоријом заштите у смислу *„потпуног богатства аутентичности“*.³¹⁹ Пракса

---

³¹⁶ M. D. Bardeschi, The Discrimination Value of the Authenticity in the Debate on Restoration. Before and after Nara, у: *Values and Criteria in Heritage Conservation*, Proceedings of the International Conference of Icomos, Iccrom and Fondazione Romualdo Del Bianco, стр. 196.

³¹⁷ Исто

³¹⁸ Исто, стр. 197.

³¹⁹ Исто

конзервације, међутим, само делимично прати ову теорију. Одбацујући принцип хомогености стила, отишла је до супротног екстрема, исказујући пренаглашавање стилске подлоге и приказујући споменик као исечени узорак.³²⁰

Јавља се и једна нова „модерна“ визија социјалне функције историјских споменика. Стара „елитистичка“ визија је била заснована на вери у снагу људске имагинације, која је омогућавала да се људи врате у раније периоде. Зато су људи који су припадали културној елити путовали у Грчку или Италију, како би истраживали руине ранијих величина античке културе и читали радове Хомера и Вергилија – на грчком и латинском језику. Модерна визија људи, не понире у историјске културе и мотивисана је првенствено модерним идеологијама или бизнисом, заснива се на модерној технологији која може да пренесе историјске споменике у наша времена, или са једног континента на други или да их прикаже на нов, различит и зачуђујући начин. Перцепција јавности чини да су историјски споменици мање „старина“ већ постају више „куриозити“. Према мишљењу Томазевског, у свим дискусијама о валоризацији и критеријумима у области конзервације историјских споменика не треба да уздржавати да се погледа стварима у очи и да се назову правим именима.³²¹

Уз све ово што је приказано, треба да се има у виду да је појам аутентичност уско везан са одређеним филозофским прилазима и концептима. Већ вековима филозофи дискутују концепте „континуитета“ и „промена“ и појма „истина“. У Јукилетовом тексту, добро је познат пример расправе о Тезејовом броду. Брод су као успомену чували Атињани дуго времена. Због постепене замене трулих дасака, брод је очувао првобитни изглед, али његов материјал је био потпуно обновљен. Поставило се питање: да ли је то још увек Тезејов брод? У модерним временима, ово је схваћено кроз два алтернативна мишљења. У примеру који је дат, може се сматрати да постепена обнова током времена још увек обезбеђује „просторно-временски континуитет“ (*spatio-temporal continuity*) брода, задржавајући одређени идентитет. По другој алтернативи, може да се сматра да су нови материјали могли да се уграде у било који други брод.

---

³²⁰ А. Tomaszewski, Conservation between “Aesthetics” and Authenticity, у: *Values and Criteria in Heritage Conservation*, стр. 227.

³²¹ Исто, стр. 228.

Шта би у том случају био значај овог другог брода. Са становишта историјске структуре, може се поставити и додатно питање разлике између постепених обнова старих споменика (што је чест случај са грађевинама) и реконструкција грађевина или рестаурација дела грађевине у датом тренутку времена.³²²

По Јукилетовом мишљењу, у старој Грчкој концепт *mimesis*-а имао је централну улогу у перцепцијама Платона и Аристотела у односу на поезију, драму, сликарство, вајарство и музику. *Mimesis* се може превести као „имитација“, али и као „представљање“. Модерни мислиоци, од Ничеа до Бенцамина, Хајдегера и Брандија, позивали су се на идеју да се уместо аутентичног *мимесиса* (тј. имитације природе), савремена уметничка дела изводе кроз креативни процес, који им даје специфичност. Међутим, још Платон је предложио концепт *форме* (облике) или *идеје*, који су вечити, непроменљиви и бестелесни. Сврха античких уметника је била да имитира природу, односно у ствари да представи форме природе у нашој реалности. Витрувије, с друге стране, чак говори о архитектури која представља облике који се могу наћи у природи. Преко филозофије Плотинуса, (који је живео 3. веку п.н.е.), овај концепт је преузет од стране ренесансних уметника, као што је Рафаело. Такође и Белори интерпретира уметничке „идеје“ које теже „идеалним“. Он пише: „*потичући од природе оне превазилазе свој почетак и постају извор уметности*“. Ипак, по Јукилетовом мишљењу, када се расправља о суштини мимезиса, иако се овај појам често интерпретира као имитација, то не треба схватити као просто копирање, већ пре као процес учења који имитира прошлост. То је облик приказивања или поновног приказивања идеја и тема, као одговор који може да гарантује континуалност, као и елаборација и стварање нових облика.³²³

Поједини аутори ван Европе сматрају да је Венецијанска повеља превише заснована на Европским културним вредностима и да није довољно универзална, да би једногласно била примењена у друштвима ван Европе и у културама које нису засноване на европској култури. Они истичу да је у средишту Европских вредности визуелна лепота, док се у Источно-Азијским земљама вредности

---

³²² J. Jokilehto, Considerations on authenticity and integrity in world heritage context, стр. 8.

³²³ J. Jokilehto, Aesthetics in the World Heritage Context, у: *Values and Criteria in Heritage Conservation*, стр. 183 – 184.

оцењују према спиритуалним или натуралистичким елементима. Можда је тачно да Европљани често дају велики значај естетици, али то ни на који начин није њихов монопол.³²⁴

С друге стране, због глобалног протока информација данас, оцена културног наслеђа у односу на спиритуалне вредности и околину постала је широко проширена политика, подржана међународном доктрином, релевантном како за источни тако и за западни свет. У исто време, свака култура има своје сопствене путеве добијања информација и приказивања вредности. Ово је део културне разноврсности, како је исказано у Унесковој декларацији: „*Култура има различите облике у времену и простору. Разноврсност је уграђена у јединственост и мноштво идентитета група и друштава која чине човечанство*“.³²⁵ Потребно да се прихвати да различите културе могу да се разликују у исказивању појмова као што су истина и аутентичност.

Већина историја филозофије почиње са старом Грчком и завршава са данашњим Европским схватањима. Шта се дешавало ван овог региона начелно је запостављено, осим неких позива на стари Оријент. Ипак, када говоримо о тзв. Западној филозофији, било би коректније да је сматрамо нашом данашњом филозофијом, имајући у виду да се многе идеје данас деле у целом свету. Постоји већи број публикација, у којима се разматрају специфичности појединих регија, као на пример, у случају актуелне афричке филозофије. Док су дефинисали своје сопствене мисли (идеје), афрички филозофи су били суочени са посебним проблемом дефинисања свог културног идентитета, без губљења рационалности и истине која карактерише модерну филозофију уопште. Истовремено, било је препознато да афричке мисли деле исте вредности као и сви други. Такође је запажено да је Африка огроман континент са много традиција, које су још увек део локалних савремених култура. Зато је природно да се истражи оно што је заједничко и специфично у различитим прилазима.³²⁶

По Јукилету, да би се остварио увид у „модерну“ филозофију, треба поћи од Хајдегера, који говори о две фундаменталне компоненте уметничког дела:

---

³²⁴ Исто, стр. 187 – 188.

³²⁵ Исто, стр. 188.

³²⁶ Исто

земљи (материјал) и свету значења (идеја).³²⁷ Хајдегер даје пример грчког храма у коме је биста Бога и констатује: „Помоћу храма, Бог је присутан у храму. Ово присуство Бога је само по себи проширење и делимитација као светог пресинкта“. Физичко постојање храма и приказ Бога у њему ипак не потврђује значај тог места, али присуство Бога, спиритуалних или нематеријалних димензија, даје том месту реално значење. Физички аспект храма Хајдегер зове „земља“, и констатује „У стварима које се рађају, земља је суштинска као агенс за заштиту“.³²⁸ Камени материјал представља „земљин“ аспект дела, али не и „идеју“. Међутим, храм поставља „идеју“ који даје смисао делу. Хајдегер даље констатује да се истина догађа у чину његовог постојања, које светли у лепоти.³²⁹

По мишљењу Фабоџија, Рејмон Лемер је у делу *Restauro* (1994) дао путоказ за разрешење концептуалног оквира Венецијанске повеље. Он прави разлику између „формалне аутентичности“ и „историјске аутентичности“, при чему је једна везана за другу, не испуштајући могућности новог доктриналног „алибија“ за „поновно рађање“ претпостављеног оригиналног идентитета архитектонских израза, који примењује и Паоло Маркони. Немогућност замене оригиналног рада неком репродукцијом, ма колико била савршена, је основно полазиште, на коме Санпаолези заснива његову филозофију рестаурације. Дефиниција Нелсона Гудмана, коју цитира и Умберто Еко, у односу на разлике између „естетског интегритета“ и „археолошке аутентичности“ можда најбоље описује неспорну истину да је „свака имитација једног уметничког дела неоправдано и погрешно претендује да има историјат израде једног оригинала“.³³⁰

Документовани подаци и аутентичност извора информација односе се на други аспект појма аутентичност. Ово је најрелевантније у историјској и археолошкој верификацији одређеног извора наслеђа. Тест аутентичности не треба да буде ограничен само на један аспект, игноришући остале. Боље је да он буде заснован на критичком преиспитивању свих релеватних аспеката, тежећи уравнотеженом просуђивању као синтези. **Друштвени контекст и традиција**

---

³²⁷ Исто

³²⁸ Исто

³²⁹ Исто, стр. 185.

³³⁰ G. C. Fabozzi, *The Need for Authenticity in the Tradition of Florentine School of Restoration, у: Values and Criteria in Heritage Conservation*, стр. 199.

живљења чине трећи аспект аутентичности и томе се поклања посебна пажња у мултикултурним заједницама, као што је Канада. У традиционалном друштвено-културном контексту, посебна пажња се поклања нематеријалним димензијама наслеђа, вештинама и know-how, како је то истакнуто у Унеско-овој конвенцији о нематеријалном наслеђу и у неким националним законима.

Термин аутентичност сугерира различите прилазе који могу да доведу до погрешног закључка. Проблем се повећава када се он примењује на појам артефакта или на уметничка дела и интервенције које се врше на њима, посебно ако се ради о радовима историјског, уметничког или религијског значаја. Са естетским диспропорцијама и историографијом 19. века, изазваном Хегеловим поставкама о десном и левом, схватања су се диверзификовала и редуковала насупрот концепту аутентичности. Из тога следи да није могуће хипотетички прихватити једно решење, у коме ће концепт аутентичности уважавати различите аспекте, и да свако уметничко дело има своју посебну концептуалну ситуацију.³³¹

3.2 Тумачење појма аутентичност кроз повеље и акте

Иако се аутентичност помиње од времена светске изложбе у Паризу 1895. године, као и Међународног конгреса архитеката и техничара историјских споменика у Атини 1931. године и у неким другим приликама, **појам аутентичност** по први пут је уведен у међународном контексту у предговору Венецијанске повеље из 1964. године, ставом: *„Прожети порукама из прошлости, историјски споменици генерација људи стоје до данашњих дана као живи сведоци њихове традиције. Људи су све више и више свесни јединства људских вредности и посматрају древне споменике као заједничку баштину. Призната је заједничка одговорност да их чувамо за будуће генеације. Наша је дужност да их предамо у пуном богатству њихове аутентичности“*.³³²

---

³³¹ J. M. Del Rio Carrasco, Values of Heritage in the Religious and Cultural Tradition of Christianity: the Concept of Authenticity, у: *Values and Criteria in Heritage Conservation*, стр. 39.

³³² Међународна повеља о конзервацији и рестаурацији споменика и споменичких целина у: С. Ненадовић, *Заштита градитељског наслеђа*, стр. 155 – 157.; The Venice Charter http://www.icomos.org/venice_charter.html; Видети и: M. Falser, From Venice 1964 to Nara 1994 –

Глобална применљивост појма *аутентичност* подржана је и од стране међународних организација Унеско и Икомос, у дефиницији ИУВ културне и природне баштине у Светској конвенцији о баштини из 1972. године. Иако се овај термин не спомиње експлицитно у тексту ове Конвенције, у Оперативном приручнику за њену примену говори се о ***тесту аутентичности***, који сва добра треба да задовоље, и то са становишта четири критеријума: дизајн, материјали, израда и поставка. Као што је већ наведено, Приручник је више пута мењан и допуњаван, тако да најновија верзија из 2011. године садржи чак 290 ставки, по којима се оцењују поједини критеријуми.

Заснована на филозофским и критичким рефлексјама, *аутентичност* је постала принцип о коме се непрестано воде дебате у смислу односа конзервације и рестаурације у мултикултурном контексту. **Принцип аутентичности у суштини означава истинитост, искреност или оригиналност у оквиру различитих контекста у историји.** Прекретницу у овим дискусијама представља Конференција посвећена аутентичности у граду Нари у Јапану (1994.). Непосредно пре тога одржан је у Бергену, у Норвешкој, припремни састанак, односно Радионица, на којој су припремљени радни материјали.³³³

У закључцима *Радионице о аутентичности* у Бергену, а касније и у *Документу о аутентичности* из Наре, дефинисано је да је **аутентичност предмет веродостојности (истинољубивости) одређеног извора информација, који се може повезати за неколико атрибута извора наслеђа, од облика до суштине и других квалитета.** Синтетизовањем ових размишљања, аутентичност може да се веже за три фундаментална елемента: **креативни процес, документовани подаци и социјални (друштвени) контекст.**

На поменутиим скуповима, аутентичност је разматрана кроз пет главних тема: 1. Плурализам, разноликост, поштовање и јавни приступ; 2. Поступак, савремена динамика и постојећа баштина; 3. Пост-колонијализам, евро-центризам и аутохтони идентитети; 4. Културни релативизам у

---

changing concepts of authenticity?, у: *Conservation and Preservation – Interactions between Theory and Practice in memoriam Alois Riegl (1858-1905)*, стр. 115.

³³³ J. Jokilehto, Authenticity: a General Framework for the Concept, у: *Nara Conference on Authenticity*, стр. 17 – 21.

стратегијама баштина и 5. Суштина, поруке и реконструкција у пост-модерни.³³⁴

Један од разлога за овакво разматрање у широким оквирима појма аутентичност су и велике поделе у мишљењима између европских земаља и не-европљана, посебно са становишта „културне разноликости и разноликости баштина“, али и тзв. „евро-центризам“, који је оптуживан за подцењивање и непризнавање културне баштине многих земаља Азије, Јужне Америке, Африке, али и Канаде и неких других, не-европских земаља. Зато је у Нари формиран нови термин „културни релативизам“, као начин повезивања европске идеје о рестаурацији и азијских, посебно јапанских техника рестаурације. Поред тога, формирана су још два термина, „глобализам“ и „пост-модерна“, који су имали важно место у расправама у Нари. Ово је исказано ставом „Нара документ одражава чињеницу да се међународна доктрина за очување окренула од евроцентричног приступа ка постмодернистичкој позицији, коју карактерише признање културног релативизма“.³³⁵

Према својој етимологији, Адорно сматра да се, аутентичност односи на идентификационе особине аутора који је извео један објекат, и на обраду материјала који је изршио аутор својим ауторским знаком: материјал је сведок који може да се „овери“ у било ком моменту. Аутентичност материјала је стога динамички фактор, потпуно у складу са концептом нематеријалног наслеђа, како је то истакнуто у Унесковој Конвенцији из 2003. године. У овом случају, материјално наслеђе није статички фактор, који се односи на неки почетни специфични моменат, већ динамички и обухватни фактор, коме свако од нас треба активно да допринесе.³³⁶

Као резултат састанка експерата за аутентичност 1994. године, прво у Бергену, а затим у Нари, ревидирани Оперативни приручник је увео појам „**услови аутентичности**“. Зависно од врсте културне баштине и њеног

³³⁴ M. Falser, From Venice 1964 to Nara 1994 – changing concepts of authenticity?, у: *Conservation and Preservation – Interactions between Theory and Practice in memoriam Alois Riegl (1858-1905)*, стр. 115 – 132.

³³⁵ K. E Larsen, Preface, у: *Nara Conference on Authenticity*, стр. XI – XIII

³³⁶ T. Adorno, *The Jargon of Authenticity*, (London: Routledge and Kegan Paul, 1973), стр. 12.

културног контекста, може се сматрати да културно добро задовољава услове аутентичности ако се његова културна вредност (према критеријумима за номинацију) истинито и веродостојно изражава преко различитих атрибута. Овде следи листа, која уз раније параметре, сад обухвата и традицију, технике, језик и друге облике нематеријалне баштине, као и дух и осећај ових ствари (чл. 82), показујући много шире границе препознавања различитих аспеката културе и наслеђа.³³⁷

После 1994. године, много тога је написано о аутентичности. Овај појам је постао модеран као квалификација за многе комерцијалне и туристичке производе, који у основи не морају да одражавају оригиналну традицију. То би у ствари могао да буде један од разлога за занемаривање према појму аутентичност код људи који се баве Конвенцијом о нематеријалном наслеђу. Други разлог може да буде у дефиницији која је дата за аутентичност у ранијој верзији Оперативног приручника за светску баштину из 2005. године, у којој се каже да се **„мест аутентичности“ односи на четири параметра: конструкцију (дизајн), материјал, занатски рад и постављање**, али то се односило углавном на материјално наслеђе.

Икомосов извештај о Листи светске баштине из 2004. године, заснован је на препознавању културне разноврсности и он покушава да идентификује ствари универзалне природе, у односу на антрополошке, естетске и научне погледе. Критичко оцењивање за идентификацију ИУВ одређеног добра треба да се врши у односу на два различита питања: **1. адекватност** (или обим, степен) релевантног „културног региона“ или „подручја људског знања“, потпуно верификује репрезентативност у Листи светске баштине; и **2. „суштински квалитет“** и културно историјска оригиналност номинованог добра задовољавају очекивани ниво изврности.³³⁸

Основни услови за квалификацију културних подручја у Листу светске културне и природне баштине, такође укључују захтев да се задовоље принципи аутентичности и интегритета. Уз то, последњих неколико година тенденција је да

---

³³⁷ J. Jokilehto, Considerations on authenticity and integrity in world heritage context, стр. 8.

³³⁸ Исто

се више пажње поклања већим површинама номинованих локалитета, посебно културним разноврсностима наслеђа и историјским градовима. Овај повећани интерес према више „холистичком“ прилазу у дефиницији подручја истиче значај идентификације интегритета подручја. Према мишљењу П. Филипота, *„аутентичност уметничког дела је мера веродостојности интерне јединице креативног процеса и физичке реализације дела, и ефеката његовог пролаза у историјском времену. Дело које је изведено оваквим креативним процесом разликује се од оног који представља реплику. Уметничка или креативна вредност посебних дела треба да се оцењује више од осталих. Као што каже Хајдегер, истинитост таквог дела је „светлија“.*³³⁹

За појам аутентичност везан је и појам фалсификат (реплика). Појмом се дефинише дело које замењује изворе информација. Такав тип фалсификата може бити направљен из тржишних разлога, али и без икакве лоше намере, што је често случај са археолошким налазиштима, где реконструкције покривају оригинално постојање и спречавају критичко читање; или где рестаурације дају тумачења заснована често на парцијалним информацијама. Исто важи и за историјска језгра градова, где рестаурација и реконструкција постају мода која се оправдава туризмом и где се често урбано ткиво оваквим интервенцијама, у ствари, фалсификује.³⁴⁰

3.3 Основни аспекти принципа аутентичности

Принцип аутентичности се односи на више аспеката: **а) Аутентичност материјала, б) Аутентичност форме и ц) Аутентичност циљева и крајње намене.**

а) Аутентичност материјала

Свако уметничко дело има одређена физичка својства, диктирана примењеним материјалима. То значи да једно уметничко дело означава процес трансформације одређених материјала људским радом. Процес стварања једног

---

³³⁹ Исто

³⁴⁰ Ј. Јокилето, Аспекти аутентичности, стр. 11- 16.

уметничког дела, који захтева људски рад, односи се на примењене материјале. Уметничко дело се остварује трансформацијом материјала. Од момента када се примени, материјал добија своју сопствени облик. Људска креација није у суштини *ex nihilo*, већ наставак онога што већ постоји у природи. Једно дело је фиксирано у простору и времену, а његова трансформација се врши и према природним појавама и социјалним потребама. Оно је изложено физичко-хемијским променама, „патини времена“, трауматским природним појавама, административним утицајима, одржавању, деструкцији. Према томе његово трајање је условљено у односу на услове околине.³⁴¹

Одржавање материјалних компонената наслеђа има посебан значај у односу на аутентичност. Концепт аутентичности указује најпре, и пре свега, на материјалне компоненте и њихов значај на једно дело, односно на интервенције човека у обликовању једног дела. Технике које се користе за одржавање материјалне баштине говоре о степену цивилизације и способностима човека да препозна оригинални материјал, да примени одговарајуће поступке, да их упореди са местом где се дело налази, да схвати намену дела и његове естетске аспекте. Зато коришћење материјала за одржавање истиче степен цивилизације, стратегије активности, важеће норме, естетски укус одређене културне средине.³⁴²

б) Аутентичност форме

Једно уметничко дело је резултат активности човека. Иако се уметничко дело првенствено исказује кроз креативни аспект аутентичности, оно истовремено говори и о „животу“ тога дела. Ово само по себи не искључује потребу даљег одржавања и промена, које такође могу да буду аутентичне.

Аутентичност се код уметничких дела мери пре свега са становишта концепта форме. Форма је оно што представља могућу реалност у односу на специфична одређења. Уметничко дело по својој природи има форме које теже савршенству. То значи да се при очувању аутентичности мора водити рачуна о

---

³⁴¹ Н. Cleere, The evaluation of Authenticity in the Context of the World Heritage Convention, у: Nara Conference on Authenticity, стр. 57 – 66.

³⁴² J. M. Del Rio Carrasco, Values of Heritage in the Religious and Cultural Tradition of Christianity: the Concept of Authenticity, у: *Values and Criteria in Heritage Conservation*, стр. 41.

садржају и лепоти. При томе ово може да се посматра са више становишта. Са метафизичког становишта уметничко дело је реалност обогашена лепотом. Са естетског становишта лепота је оно што је пријатно да се види. Са религијског становишта лепота је метафора за „славу Бога“. Сви ови аспекти морају да се уважавају, ако треба да се оствари или гарантује аутентичност.³⁴³

ц) Аутентичност циљева и крајње намене

Аутентичност једног уметничког дела обухвата не само потребу истраживања и номиновања аутора или лица, већ и потребу истраживања његове основне намене. Аутентичност циљева и крајње намене се остварује очувањем уметничког нивоа који суштински опредељује једно уметничко дело. Уколико је сакралног контекста, као знак односа човек-божанство, оно не може да очува само функционални аспект, већ треба да пружи сјај облика, као одраз божанске реалности.³⁴⁴

Поред овога, може се говорити и о аутентичности занатских радова, о аутентичности постављања (места и начина), као и о аутентичности у односу на околину.³⁴⁵

Расправе о аутентичности и даље трају. Разлог за продужене расправе су делом у двосмислености појмова који се користе у области рестаурације. Тако се у вези са Документом из Наре каже да је „у стварним активностима концепт историјског наслеђа, или боље речено не-концепт, тако нејасан да омогућава сваком да с њим манипулише и потврђује антиетичке поступке“.³⁴⁶

Да би се стекла идеја о овој семантичкој забуни током 30 година, од Венеције до Наре, треба да се погледају сви документи, од Светске Конвенције о наслеђу из 1972. године до Генералне конференције Унеска, да би се видело који су се све појмови покушали да опишу и примене. Ове нејасноће виде се и из завршног „Извештаја међувладиног комитета Унеска“ из 1977. године у коме су

---

³⁴³ Исто, стр. 42.

³⁴⁴ Исто, стр. 45.

³⁴⁵ Н. Cleere, The evaluation of Authenticity in the Context of the World Heritage Convention, у: Nara Conference on Authenticity, стр. 57 – 66.

³⁴⁶ G. C. Fabozzi, The Need for Authenticity in the Tradition of Florentine School of Restoration, у: *Values and Criteria in Heritage Conservation*, стр. 199.

нашли место појмови „*еволутивне аутентичности*“, као уверљиве, заједно са тзв. „*историјском рестаурацијом*“, „*интегралном реконструкцијом*“ потпомогнутом одређеним документима. То се види и у дугачком путу да се дође до дефиниција из 2005. године за оцену параметара „интегритет“ и/или „аутентичност“ културног наслеђа које улази у Листу светске баштине.

3.4 Тумачење појма интегритет

Интегритет је други кључни принцип за идентификацију и дефиницију извора наслеђа. Оперативни приручник из 2005. године тражи да културно добро које се номинује за Листу светске културне баштине задовољи услове интегритета (чл. 88):

*Интегритет је мера укупности и нетактнутости (очуваности) једног природног и/или културног наслеђа и његових атрибута. Испитивање услова интегритета, тражи зато оцену до ког степена културно добро: а) обухвата све елементе потребне да се изрази Изузетна универзална вредност; б) да је адекватне величине да обезбеди комплетну презентацију особина и поступака који доприносе значају имовине; с) је оштећено од негативних утицаја у развоју и/или занемаривању.*³⁴⁷

И поред ових исказа, чини се да појам „интегритет“ изазива доста забуна у свим практичним питањима у вези са Светском баштином.³⁴⁸ Једно корисно разјашњење пружа документ који су недавно представили стручњаци из Сједињених америчких држава и који служи као водич Американцима приликом припремања предлога за номинацију појединих добара за Листу светске баштине. У овом документу, поред позивања на дефиницију из Оперативног приручника из 2005. године, каже се и следеће: „*Физичка грађа добра и/или њених значајних обележја требало би да буде у добром стању, а процес погоршања треба да буде под контролом. Треба укључити значајну пропорцију неопходних елемената да би*

³⁴⁷ J. Jokilehto, Considerations on authenticity and integrity in world heritage context, стр. 12.

³⁴⁸ H. Stovel, Effective use of authenticity and integrity as world heritage qualifying conditions, стр. 24 – 25.

се пренела вредност добра. Такође треба одржати односе и динамичке функције присутне у културним пределима, историјским градовима или другим постојећим добрима које су од суштинског значаја за његов специфични катактер“.³⁴⁹

Друштвено-функционални интегритет једног простора (подручја) се односи на идентификацију функција и процеса на чијој основи се он током времена развијао, као што су они везани за интеракције у друштву, спиритуалности, коришћење природних ресурса и кретања људи. Просторна идентификација ових елемената који документују ове функције и процесе помаже у дефинисању **структурног интегритета** предела, у односу на оно што је преживело у еволуцији током времена. Ови елементи обезбеђују доказ о креативном одговору и континуитету у градњи грађевина и дају смисао простору и целој околини простора. **Визуелни интегритет**, уместо тога, помаже да се дефинише естетски аспект подручја. Он тражи да се развије такав систем управљања који ће да гарантује да се ови калитети неће променити.³⁵⁰ У многим случајевима, није довољно да се пажња усмери на ограничено подручје, већ је боље да се посматра шири територијални контекст.³⁵¹

Може да се закључи да се концепти аутентичности и интегритета у односу на културно наслеђе међусобно разликују. Аутентичност се односи као квалификатор, док се интегритет односи на идентификацију функционалних и историјских услова једног предела. Ова два овако дефинисана концепта могу да се посматрају као комплементарни. У исто време, један не може да замени други.

Сва баштина човечанства има своју **нематеријалну димензију**, било да се ради о уметничком делу, историјској грађевини, историјском простору или о неком културном подручју. Јапан је вероватно прва земља која је законом заштитила нематеријално наслеђе. Ова заштита се односи „на уметност и вештину исказану у драмама, музици и примењеним уметностима, али и на друге нематеријалне културне производе који поседују велику историјску и/или

³⁴⁹ *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*, стр. 88 – 89.

³⁵⁰ Н. Stovel, *Effective use of authenticity and integrity as world heritage qualifying conditions*, стр. 25.;

³⁵¹ То је био случај, на пример, са Долином Ното на Сицилији, где је осам историјских градских предела интегрисано у један мастер план за управљање целом територијом.

уметничку вредност у земљи и за земљу“.³⁵² Исти овај закон такође дефинише концепт „национално културних особина“, који се састоји од: поступака и обичаја који се односе на храну, одевање и становање, на послове, религиозне прославе, фестивале, итд., као и на националне забаве и одећу, опрему, зграде и друге грађевине који се за то користе, што је неходно за разумевање промена у начинима живота јапанског народа, али и не само њих.

Међународна организација Унеско је 1998. године усвојила „Прокламацију о мајсторским делима оралне и нематеријалне баштине човечанства“, на основу које је установљена Листа ове баштине. Позивајући се на Јапански закон, можемо да приметимо да ова Листа може да обухвати и нематеријалне и народне културне вредности. Пријава треба да буде заснована на изразитим вредностима са историјског, уметничког, етнолошког, социолошког, антрополошког, лингвистичког или литерарног становишта. Културно добро (елемент баштине) за пријаву на Листу може да се квалификује ако: 1) Има изузетну вредност као мајсторско дело људске креативне способности; 2) Има корене у културној традицији или културној историји одређене заједнице; 3) Има улогу у афирмисању културног идентитета одређене заједнице; 4) Има изврност у вештини и техничким квалитетима; 5) Представља јединствен доказ живе културне традиције, или је ризична у погледу нестајања због процеса промена.³⁵³

Питање односа материјалног и нематеријалног наслеђа недавно је била главна тема дискусије, како би се разјаснили односи две Унескове конвенције, *Конвенција о светском наслеђу* из 1972. године, која говори о споменицима, групама грађевина и подручјима, и *Конвенције за очување нематеријалног наслеђа*, из 2003. године. Друга Конвенција истиче да нематеријални процеси и функције, укључују и њихове физичке атрибуте појма нематеријално културно наслеђе: „Нематеријално културно наслеђе представља праксу, репрезентацију, изражавање, знање, вештину, као и инструменте, објекте, артефакте и културне просторе који су са њима повезани, тако да заједнице, групе, а у неким случајевима и појединци, ово препознају као део њиховог културног наслеђа. Ово нематеријално културно наслеђе, које се преноси из генерације у генерацију, се

---

³⁵² J. Jokilehto, Considerations on authenticity and integrity in world heritage context, стр. 5.

³⁵³ Исто

стално обнавља од стране заједнице или група као одговор на околину, интеракцију са природом и њиховом историјом, обезбеђујући одређени осећај идентитета и континуитета, и тако промовише респект културне разноврсности и људске креативност.³⁵⁴

Пишући о односу материјалног и нематеријалног аспекта културног наслеђа проф. Нобуо Ито констатује: „Нематеријална култура је мајка свих култура. Као што етимологија показује, култура је производ људи, обликован и сазреван у инспиришуућем и култивисаном мозгу. У овом смислу, сви облици културе, у најранијим фазама, су нематеријални и зато екстремно интерне природе. Стога многе нематеријалне културе су погодне за нестајање или за замену са неком другим.“³⁵⁵

Човек се понекад зове „животиња која говори“, што указује на значај језика, не само као средства комуникација већ и као средство за именовање места и ствари. Георг Штајнер је анализирао језик и његов значај за људско друштво. Он каже: „Језик ствара: чедност (невиност) при именовању, на пример под именом Адам називају се сви облици и стања, чедност квалификовања, без кога не би било концепта добра или зла, он ствара, помоћу предвиђања, изабране успомене (сва историје је смештена у граматичко прошло време). Инад свега тога, језик је генератор и весник будућности. Ја верујем да је та способност да искаже и прећути све, да сагради и разгради простор и време, да створи и говори супротно чињеницама, човека направила човеком.“³⁵⁶

Узимајућу у обзир како се концепт културног наслеђа развијао последњих деценија очигледно је да има ствари који се у две Конвенције преклапају. Листа светске баштине се фокусира на живе историјске градове, (као што је Маракеш у Мароку), у којима се живот и даље одвија са свим социјалним функцијама, и то чини основне елементе за дефиницију универзалне вредности тог места. Листа оралног и нематеријалног наслеђа се фокусира на активности и процесе који су традиционални и који су и даље присутни у одређеном културном простору града,

---

³⁵⁴ М. Николић, Заштита нематеријалног културног наслеђа, стр. 27-28.

³⁵⁵ J. Jokilehto, Considerations on authenticity and integrity in world heritage context, стр. 10.

³⁵⁶ H. Stovel, Effective use of authenticity and integrity as world heritage qualifying conditions, стр. 25.

(нпр. главна пијаца у Маракешу). С друге стране, многи процеси не морају бити везани за одређено место, већ могу да се догоде било где.

Године 2004. један други састанак експерата у граду Нари се бавио питањем интеграције прилаза очувању материјалне и нематеријалне културне баштине. Декларација са овог другог састанка препознала је значај Нара документа из 1994. године у истицању специфичног културног контекста извора информација у интерпретацији аутентичности. Поред тога, декларација је такође утврдила да овај термин не треба примењивати на исти начин при разматрању нематеријалне културне баштине, иако су материјалне и нематеријална баштина често међузависне. У ствари, у овој дебати, они који се залажу за нематеријалну баштину одбили су да прихвате став о аутентичности која је дат у Документу из 1994. године, као основни квалификациони чинилац за оцену вредности. Ови приговори који се односе на нематеријалну културну баштину су правдани на основу става да се она стално обнавља и да се зато не може сагледати у светлу историјске аутентичности, која се сматра „статичном“. Међутим, ово не значи да појам аутентичности треба мењати.

Такође, може бити вредно погледати етимологију концепта „традиција“, која се заснива на латинским речима (*tradito, tradere, trado*), што се преводи као уступање, предавање, руковање. У Оксфордском речнику се за традицију даје следећа дефиниција „*поступак преноса или предавања, од једног ка другом, из генерације у генерацију, пренос ставова, веровања, правила, обичаја и слично, нарочито речима или праксом без писања*“.³⁵⁷ Свака генерација треба да поново ствара вредности из прошлости и да их реинтерпретира као израз културне разноврсности.

Појам „култура“ сам по себи потиче од концепта култивације, вежбања људског мозга и тела. Он је такође повезан са појмом „култ“. Има много дефиниција појма култура, али то обично разумемо као укупан начин живота - материјални, интелектуални, емоционални и духовни - одређеног народа. Култура сама по себи обухвата и континуалност и промене, због суштине унутрашње природе човека, пошто се креативност, преношење „know how“ и вештина, често

---

³⁵⁷ Исто, стр. 30.

мењају, задржавајући при томе основни културни идентитет. У неким случајевима ове промене могу да доведу до фалсификовања, па чак и до затирања културних традиција.³⁵⁸

---

³⁵⁸ Исто, стр. 31.

4.0 Анализа примене принципа аутентичности и интегритета, као и критеријума Изузетне универзалне вредности

Постоје одређени предели за које се чини да без сумње имају *изузетну универзалну вредност*, укључујући споменике и историјске градове, за које сви знају, као што су на пример Пирамиде у Гизи (Египат), неки стари градови, као што је Рим (Италија), или споменик као што је Таџ Махал (Индија). Има и других предела који могу бити са изузетним универзалним вредностима, али који нису тако очигледни. Последњих година, *Комитет за светску баштину* је охрабрио земље чланице да предложе номинације типова наслеђа који су мање или који уопште нису заступљени на Листи. Идентификација таквих грађевина често није једноставна и предмет је опречних мишљења. Ово је делом због тога што се ради о новим пределима или грађевинама, без одговарајућих истраживања, а делом због тешкоћа у дефинисању и развоју заштите и управљања тим грађевинама или пределима. Неколико примера боље ће објаснити ове проблеме, посебно са становишта принципа аутентичности и интегритета.³⁵⁹

Први од критеријума за дефиницију Изузетних универзалних вредности односи се на „мајсторско дело људске генијалности“. Примери такве људске креативности су поједини објекти из историје архитектуре Средњег Истока, а пријављени су за Листу светске баштине. У царским ансамблима краљеви Ахеменида, налазе се сакрални симболи у облику квадрата, какви су већ постојали у старом Египту. Изузетан пример је *Краљевска тераса Персеполиса* која је изграђена у 6. и 7. веку п.н.е. Хиљаду година касније, Сасани су применом сличних елемената пројектовали „Takht-e Soleyman“ у северном Ирану, као главни споменик. Конструкција овог ансамбла одражава концизну репрезентацију (*mimesis*) облика који су већ користили Ахемениди, као што је храм ватре, са потпуно квадратном основом. Други елементи укључују ајван (*aiwan*), са великим кружним луком и правоугаоним двориштем изграђеним око артезијанског језера. Доласком Ислама, ови елементи постају конструктивни елементи у изградњи

---

³⁵⁹ J. Jokilehto, Considerations on authenticity and integrity in world heritage context, стр. 8 – 9. Критеријуми су обрађени према тексту Ј. Јокилета.

ансамбала џамија. Посебна пажња је била поклоњена оригиналним конструкцијама купола, и повезивању квадратне основе грађевине са куполом. Пример за ово је мазулеј у Ољагу (Oljaytu), изграђен 1302. до 1312. године у граду Солтанијеу (Soltaniyeh), престоници династије Илкханид. Његова посебна специфичност је иновативна конструкција двоструке куполе, која је касније постала обележје Исламске архитектуре. Следећа фаза укључује Тимурид архитектуру, са изузетним мајсторством Мазулеја Кола Ахмед Јасави (Kholā Ahmed Yasawī), изграђеном у 14. веку у граду Туркестан у Казахстану. Ово вишенаменско здање су градили персијски мајстори и постало је прототип за градњу главног града Самарканда. У овим случајевима нагласак за тест о аутентичности треба да се да креативним аспектима, али то очигледно тражи и верификацију релевантног историјског и културног концепта. Принцип „аутентичност стварањем“ јавља се као креативни и иновативни квалитет датих примера.³⁶⁰

Четврти критеријум за Изузетне универзалне вредности гласи: „тип зграде, архитектонског или технолошког ансамбла или предела, који илуструје значајну фазу или фазе историје човека“. Овај критеријум се најчешће користи и има различите функције. Он може да представља тип конструкције који је постао неки прототип, или било какву конструкцију која је препозната као најрепрезентативнији пример једне типологије. Критеријум може да буде примењен и за групе грађевина, као што су историјски градови и подручја, какви су паркови и културна подручја. Међутим, овде се у дефиницији аутентичности нагласак даје изврсној конструкцији, и даљем развоју и усавршавању одређене типологије. Када се ради о вернакуларном (стандардном, колоквијалном) типу предела, аутентичност треба да се верификује не само у конструкцији, већ и у сталности традиције, духа и осећања, тј. преко више нематеријалних аспеката.

Трећи критеријум за Изузетне универзалне вредности гласи: „доказ културне традиције или цивилизације“, а пети критеријум гласи: „традиционално људско насеље, коришћење земље или мора, који репрезентује

---

³⁶⁰ Исто, стр. 9.

културу(е) или интеракције човека са околином“. Оба ова критеријума означавају материјални доказ историје места. Тест аутентичности треба зато да се ради у односу на ове доказе и њихов значај, тј., на верификацију истинитости извора информација. На пример, **Бамијан Долина (Авганистан)**, у којој су две велике статуе Буде биле срушене од стране Талибана, била је раскрсница цивилизација током много векова. Ово подручје се протеже неколико километара дуж долине, са стотинама пећина и других доказа богате историје. Иако су спектакуларне статуе Буде срушене, ова долина још увек има свој археолошки значај, као место изузетне и посебне вредности и доказ културних активности које су се ту одвијале вековима, као резултат интеркултурних комуникација. Друго је питање да ли је могуће, а и пожељно, да се поново изгради статуа Буде, на погодном месту у долини. Очигледно није могуће да се допусти поновно клесање уништене статуе. Ово питање захтева критичко испитивање свих чинилаца, како би се достигла уравнотежена оцена и у погледу аутентичности и у погледу интегритета места.³⁶¹

У случају града **Мостара (Босна и Херцеговина)**, стари мост из 16. века, срушен у ратним сукобима. Сада је он поново изграђен на истом месту, уз помоћ Унеска и страних стручњака. После рушења, оригинални делови који су сачувани на лицу места су поново уграђени, али је сам лук моста потпуно нов. Историјски део града је такође претрпео знатна разарања и сада је поново изграђен. Комитет за светску баштину је уписао у листу мост на основу критеријума шест, истичући значај места као *„симбол помирења, међународне сарадње и коегзистенције различитих култура, етничких и верских заједница“*. Имајући у виду да је већи део моста и зграда био срушен, овај предео је свакако много изгубио од своје аутентичности. С друге стране, он је задржао свој значај као археолошки доказ његове историје, са јаким симболичким вредностима. Према томе, најприкладнији критеријум био би број шест, *за симболичку вредност*, и број три, *за вредност изузетног доказа интеракције различитих*

---

³⁶¹ Исто, стр. 9- 10.

култура. Може се закључити, да оба ова критеријума могу да задовоље тест аутентичности.³⁶²

Има и примера који директно објашњавају смисао и значај појма „интегритет“. Један од таквих је подручје *Бам у Ирану*, који је крајем децембра 2003. године озбиљно оштећен у земљотресу и који је пријављен за упис у Листу светске баштине 2004. године. Ова хитна номинација је најпре била усмерена на стару цитаделу, вероватно највидљивије и најпознатије обележје ове локације. После тога, после разговора са властима, одлучено је да се границе пријављеног подручја прошире и да се односе на цео предео са старим системом наводњавања, подземним конструкцијама, који су сами по себи важни археолошки докази традиционалне технике, а и као витални елемент у развоју и опстајању овог насеља на раскрсници трговачких путева у пустињском пределу централног Ирана. Део ових конструкција се користио више од два миленијума и био је основа за егзистенцију ових оаза. Они траже стално одржавање и зато су подложни постепеним променама. Мађутим, нека подручја су сачувана као археолошки докази из најранијих фаза. Потребно је њихово правилно функционисање, а то и надаље тражи стриктну друштвену кординацију за прописно одржавање и бригу. Значај и заштита ово подручја, стога, треба да се дефинише на бази виталних друштвених функција и процеса, укључујући и оне који се односе на управљање изворима воде, пољопривреду и пољопривредну производњу, трговину и производњу хране, становање и функције одбране.³⁶³

У погледу урбаног простора *Бам*, треба да се истакне да је после 19. века, цитадела била коришћена само за војне потребе и да је била у рушевинама, иако делом обнављана у последње три деценије. Док је земљотрес изазвао многа оштећења, посебно на заштићеним деловима фортификације, он је открио и неке историјске фазе грађевине које су дотад биле скривене, што је повећало археолошки интерес за ово место. Једно од питања у дискусији после земљотреса је било очигледно везано за границе рестаурације и реконструкције са становишта презентације овог предела без губљења историјске аутентичности и археолошког интереса. Већи део модерног града *Бам* је био разорен у земљотресу, а преко

---

³⁶² Исто, стр. 10.

³⁶³ Исто, стр. 12 – 13.

26.000 становника је изгубило живот. Модерни део града није део централне зоне која је номинована, али се ипак налази у суседству. Сада је то предмет новог планирања заштите и ревитализације. Овај пример показује како функционални интегритет места може да помогне бољем разумевању и јаснијој дефиницији Изузетних универзалних вредности места.

Други пример је **Џејмс Ајленд у Замбији**, где се номиновано подручје састоји од колонијалних тврђава и места трговања изграђених да чувају прилаз реци, а и да олакшају саобраћај на овој првој трговачкој рути у унутрашњости Африке. Док се номинација односила на постојеће споменике, као остатке прошлости, оправдање пријаве требало је да буде на широј дефиницији простора. У ствари, значај овог места је суштински везан са реком Гамбија као културном рутом, која је мотивисала све различито грађене објекте да олакшају размену средстава и роба. Историја ових активности је вероватно почела са Феничанима и Римљанима, а настављена са Арапима и коначно са Европским колонизаторима. Данас је то и даље река која је основ модерне политичке дефиниције земље, а и основа њене економије.³⁶⁴

Дефиниција интегритета је била основ и за номинацију на Листу светске баштине **места Асизи у Италији, родног града Св. Франсиса**. Почетна номинација је била везана за Базилику. Општи поглед на ове примере показује да је за номинацију на Листу светске баштине потребно дубље просуђивање друштвено-функционалног интегритета предела, у светлу свих вредности. У случају Бама номинација за споменик је предефинисана на културно подручје. У случају Гамбије, оцењено је шта подручје има од изузетних универзалних вредности пошто то обезбеђује доказе о круцијалним периодима у развоју светске трговине и трговине робљем. У случају Асизи, опет је номинација везана за друштвене, спиритуалне и економске функције ово културног подручја, и што је још важније, за везе са природом. Вредности и значајности могу да се граде само у комуникацији и дијалогу са другим актерима у друштву, што формира културни идентитет друштва. Ово је био случај у традиционалном друштву и може да се сматра важним делом наслеђа, посебно у односу на традиционална насеља и на

---

³⁶⁴ Исто, стр. 13.

многе врсте културних предела. Овде можемо да говоримо о друштвено-културној аутентичности, која када постоји оправдава континуитет традиционалних облика живота и традиционалне поступке градње грађевина. Ове карактеристике су посебно релевантне у случајевима када су традиционалне форме друштва преживеле до данашњих дана. На пример, у случају историјског града Харар Југол у Етиопији.³⁶⁵

Има и примера који су били оцењивани на различите начине у различитим временима и који су били предмет извесних контраверзи у Комитету. Свака од ових номинација, на неки начин, може да се посматра као посебан случај, који се може оспоравати или подржавати. Није било лако да се одлучи где повући линију по којој се дефинише Изузетна универзална вредност.

То је био случај са **Градском кућом у Бремену (Немачка)**. Овај објекат је најпре био одбијен од стране Икомос-а, 2003. године (на бази критеријума III, IV и VI). Али, Изузетна универзална вредност може да се дефинише са становишта историје и уметности. Средњовековни град и статуа Роланда су прихваћене као изузетне репрезентације грађанске аутономије и трговине целог Римског царства. У расправама на седницама Комитета, одлучивање о овом предлогу је одложено како би се спровеле компаративне студије. Држава је ангажовала четири независна експерта за различите аспекте номинованог објекта: Икомос је тражио извештај од историчара архитектуре. Градска кућа се сматрала као културно добро од изузетног значаја и као добро очуван пример средњовековних градских кућа, заснован на типичном моделу Западне Европе, са својим коренима у северној Италији. Обнова Градске куће крајем 16. века, је осим тога, изузетан пример ренесансне архитектуре у западној Европи, која рефлектује трендове широм Европе у 16. и 17. веку. Бремен је град царског порекла, а и данас одржава свој статус као „држава слободни град“. Роландова статуа се везује за Цара Шарлемања, а постоје и легенде и књижевност на тој основи, као што је Шансон де Роланд и Орландо Фуриозо.

У првој номинацији акценат је дат на улози коју је Бремен имао као Ханса Град. Међутим, обзиром да је више таквих градова већ описано, сматрало се да

---

³⁶⁵ Исто, стр. 13 – 14.

град Бремен у овом погледу не даје ништа ново. Други проблем је био што је овај историјски град био бомбардован у Другом светском рату. У тематском оквиру, Бремен се може сврстати као: 1) *Културна асоцијација*: Односи људи са друштвом, грађанска аутономија и трговачка права; 2) *Културна и симболичка асоцијација*: Свето Римско Царство; 3) *Изрази креативности*: Споменик: средњовековни тип градске куће и обнова у *Весер ренесансном* стилу.³⁶⁶

Карактеристичан је и пример **Тврђаве Куресаре (Kuressaare) у Естонији**. Комитет је одлучио да одложи разматрање овог објекта уз предлог да се узме у обзир и вредност овог историјског града и да се евентуално ревидира номинација. Изузетне универзалне вредности су испитане са становишта историје и уметности. Проблем је био што је Комитет за светску баштину посматрао овај комплекс доста уздржано и изразио је забринутост око упоредних студија, које су ограничене само на Скандинавију и Балтичке земље. Забринутост је исказана и око рестаурације тврђаве. Предложено је да се испита однос са градом из 17. века и добро очуваним примером средњовековне утврђене резиденције бискупа, која је преживела у Нордијским земљама. То је сведочанство историје градње од 14. до 18. века, а фортификације су у Вобановом стилу. Историјски град Куресаре изграђен је на плану града из 17. века. Оригинално, номинација је обухватила само замак и тврђаву. Накнадно, по предлогу Икомос-а, држава чланица се сложила да прошири зону посматрања и да обухвати и град. Међутим, она се није сложила да укључи и град у основну област номинације. У тематском оквиру, Куресаре се може сматрати као: 1) *Културна асоцијација*: Односи људи са друштвом, сведочанство о процесу кристијанизације; 2) *Изрази креативности*: Споменик средњовековане резиденције бискупа са тврђавом типа Вобан; 3) *Група грађевина*: Нордијски град из 17. века.³⁶⁷

Веома озбиљне дискусије изазвала и номинација ренесансног **споменичког комплекса Убеда и Баеза у Шпанији**, која је два пута, 1989. и 2000. године, одбијена од стране Икомос-а, са образложењем да су ренесансни предели у Италији далеко репрезентативнији. Номинација је поново извршена 2003. године, на бази критеријума III и IV. Изузетне универзалне вредности могу

³⁶⁶ J. Jokilehto, World Heritage: Defining the outstanding universal value, стр. 6.

³⁶⁷ Исто, стр. 7.

да се дефинишу на бази историје и уметности. Проблем у првој номинацији био је тај, што се позивало само на Италијанску ренесансу. Грађевине су оцењене као релативно скромне у поређењу са примерима из Италије. Услови историјског града и њихов садржај оцењен је као лош. Примери архитектуре и градње града 16. века комплекса Убеда и Баези су увеле ренесансне идеје у Шпанију. Према пројектима главног архитекте, ови примери се разликују од оних у Латинској Америци. Централне зоне Убеде и Баезе се зато могу посматрати као изузетни рани примери ренесансне градске архитектуре и планирања града у Шпанији почетком 16. века. У тематском оквиру Убеда и Баеза се могу сматрати као: 1) *Културна асоцијација*: Односи људи са друштвом, Међународни утицаји у ренесанси; 2) *Изрази креативности*: Споменици и групе грађевина (профана и сакрална), Рана архитектура у Шпанији и први трагови ренесансне архитектуре у Латинској Америци.³⁶⁸

Пријава за номинацију **Ст. Килда (Шкотска)** 1986. године, Икомос је подржао на основу културног критеријума V. Међутим, Комитет је одлучио да упише овај објекат као природни предео и одобрио је проширење пријаве. Изузетна универзална вредност може да се односи са историјског, естетског и етнографског становишта. Проблем је био да пријава ове баштине као културно добро није била довољна. Дефиниција која је дата у пријави „екстремних услова живота“ била је веома сумњива Комитету. Упоредна студија није била довољна (у поређењу са примерима из северне Европе). Пажња у номинацији била је поклоњена само на Село, које је обновљено у 19. веку. У вези са културом, Изузетна универзална вредност Ст. Килда може да се посматра као изузетно сведочанство начина живота и економије засновано претежно на производима птица, што се развијало у више од два миленијума. Због таквог развоја Ст. Килд се формирао као културни предео, који је скоро јединствен ако се узму у обзир његови спектакуларни природни оквири. У тематском оквиру, Ст. Килд може да се односи на: 1) *Културна асоцијација*: Односи људи са друштвом, сведочанства о начину живота и економији; 2) *Користићење природних ресурса*: Агрикултура и

---

³⁶⁸ Исто, стр. 8.

производња хране; Живот и привреда засновани на производима птица; Јединствен културни пејзаж.³⁶⁹

Карактеристичан је и пример **Прованс у Француској, град средњовековних сајмова**. Номинација горњег града била је најпре одбијена од стране Икомос-а и повучена је од државе предлагача. Номинација је поново предложена проширујући област на цео утврђен град. То је било прихваћено од Комитета на основу критеријума II и IV. Изузетна универзална вредност се односи на историју и науку. Проблем је био што овај комплекс представља релативно скромну архитектуру, у поређењу са осталим француским споменицима. Зато је неколико француских стручњака изразило сумњу око разлога за овај предлог. Историјска истраживања, међутим, потврђују историјски значај овог града, који је био изграђен за одржавање међународних сајмова. У овом погледу он представља археолошко сведочанство, које је релативно мало рестаурирано у поређењу са другим француским градовима. Инсистирање на културном туризму може бити један од проблема. Утврђени средњовековни град Прованс је сведок раног развоја организовања међународних трговачких сајмова и индустрије вуне. Урбана структура Прованса, који је наменски грађен да угости овакве и сродне активности, добро је очуван. У тематском оквиру, Прованс може да се односи на: 1) *Културна асоцијација*: Односи људи са друштвом, трговина; 2) *Изрази креативности*: Групе грађевина; Средњовековни трговачки град; 3) *Користићење природних ресурса*: Систем производње, производи од вуне, воденице; 4) *кретања људи*: путеви и системи транспорта; прва сведочанства о развоју међународних сајмова; 5) *развој технологија*: производња вуне у воденицама.³⁷⁰

Да би даљи рад на развоју и афирмацији Листе светске баштине био што успешнији, Икомос је недавно усвојио *Икомос Гап Извештај (ICOMOS GAP Report)* у коме је дефинисан Акциони план, са пет кључних задатака, односно циљева, који треба да буду предмет пажње:

1. Остварити веродостојне Привремене Листе светске баштине

---

³⁶⁹ Исто

³⁷⁰ Исто, стр. 9.

2. Оптимизовати успех у номинацијама за светско наслеђе
3. Сачинити ново Упутство
4. Остварити одрживе особине светског наслеђа и
5. Подићи свест (познавање) Конвенције о светском наслеђу

За реализацију овог Акционог плана потребно је снажно партнерство између држава чланица, Комитета за светску баштину и Саветодавних тела. То треба да се повеже са добро структурираним програмима, који ће олакшати државама чланицама у њиховом доприносу развоја Листе светске баштине, тако да могу боље да одражавају културне идентитете, значај и важност појединих грађевина и комплекса у одређеним регионима света. Главни изазов у овом акционом плану се односи на стратегије које ће усвојити сарадњу у развоју и ревизији Привремених листа, сматрајући да је ревизија Привремених листа основа за увођење било каквих измена у репрезентативности Листе светске баштине.³⁷¹

У односу на културни релативизам, тачно је да свака култура има своје сопствене карактеристике и идентитет. Свакако да значење релативних питања, као што је културна баштина, треба да буде верификована у односу на одговарајући културни контекст. С друге стране, то не значи да све вредности треба да буду једнаке. Питање је о идентификацији *универзално валидних ствари* у односу на које специфични квалитети могу да се мере. У овом светлу треба да се посматра и *Икомос Гап извештај*, у коме је тематски оквир приказан као покушај за идентификацију ствари универзалне важности за оцену номинације. Препознајући *креативну разноликост* човека, питање је како идентификовати оригиналне/аутентичне примере такве креативности и духовне одговоре. Посматрајући уз то и појам *културне разноликости*, запажа се да различите културе могу да генеришу упоредиве одговоре. Зато је потребно да се постави питање *репрезентативности*, обезбеђујући да су значајни одговори на посебне теме у различитим културама адекватно репрезентовани у Листи светске баштине. У исто време, није довољно изабрати само најрепрезентативније, већ се треба усагласити око минимума *критеријума квалитета*, који се тражи за културна

---

³⁷¹ Исто, стр. 10.

добра Светске баштине, а и треба обезбедити интегритет номинованих подручја. Тражи се да критичко оцењивање буде засновано на истраживању и документованим доказима о квалитету, интегритету и вредностима културног одговора.³⁷²

---

³⁷² Исто.

IV ПРИСТУПИ И МЕТОДЕ У ЗАШТИТИ И ПРЕЗЕНТАЦИЈИ СРЕДЊОВЕКОВНИХ УТВРЂЕНИХ ГРАДОВА У СРБИЈИ У 19. И 20. ВЕКУ

1.0 Еволуција теоријског приступа и практичног деловања на заштити и презентацији градитељског наслеђа кроз законе и институције заштите

1.1 Истраживање националне баштине до краја 19. века

Интересовање за српске средњовековене старине старо је код нас колико и борба за ослобођење, националну, друштвену и политичку интеграцију српског народа. Ослободилачки и устанички покрети почетком 19. века, који су довели до ослобађања земље од Турака, праћени су све већим интересом за објекте који су симболично сведочили о славној прошлости и изгубљеној слободи.³⁷³ Брига за старине као сведоке историје била је један од елемената историјске свести и једно од средстава буђења националне свести и чувања културног и националног заједништва свих растурених и поробљених Срба. За ово су посебно заслужни калуђери из многих српских манастира, који су се борили за опстанак српске православне цркве, прво против Турака, а касније и против аустријске и аустроугарске империје. У тим борбама настале су за нас драгоцене информације, у којима су манастири на захтев државних власти давали исцрпне извештаје о историји манастира, привилегијама, повељама, поседу и инвентару манастира. Под притиском борбе за опстанак на територији Аустроугарске, настале су прве писане монографије српских манастира. Прва у овом низу била је монографија Викентија Љуштина „*Краткаја повјест о општежителном манастиру Месиче*“ 1798. године.³⁷⁴

---

³⁷³ М. Лукић, Заштита, конзервација и рестаурација у Србији – Историјски преглед, у: *Студија изводљивости за Централни институт за конзервацију у Београду*, (Београд: Генерална дирекција за сарадњу у развоју министарства спољних послова Италије и Министарство културе републике Србије, 2007), стр. 20.

³⁷⁴ Љ. Мишковић-Прелевић: *Излози Српског ученог друштва - Истраживања српске средњовековне уметности 1871-1884*, Каталог изложбе, (Београд: Српска академија наука и уметности, 1978), стр. 11.

Први покушај систематског описивања средњовековних старина учинио је код нас Лукијан Мушички³⁷⁵ 1810. године, пошто је претходно пропутовао Славонију, Срем, Банат и Бачку. Ово дело нажалост није објављено. Али нешто после тога, 1819. године, Вук Стефановић Караџић³⁷⁶, по уговору са Руским библијским друштвом, у часопису „Даница“ приказује српске манастире које је посетио (Овчарско-кабларске манастире - Никоље, Јовање, Вазнесење, Преображење, Тројицу, Сретење, Ваведење, Вујан и цркву у Савинцу) и првенствено ради испитивања записа и натписа са рукописа, штампаних књига и натписа са зидова цркава, али обраћајући пажњу и на историју, архитектуру и драгоцености сваког манастира посебно. Још пре тога, вероватно под утицајем Вука Караџића, кнез Милош Обреновић шаље Јоакима Вујића³⁷⁷ на путовање по Србији са налогом да, између осталог, обрати пажњу на манастире и цркве и да попише све што је у њима „старо и ретко“.³⁷⁸ Овај попис је извршен и обухватио

---

³⁷⁵ Лукијан Мушички (1777 - 1837), био је српски владика и песник. Основну школу је учио у Темерину, гимназију у Новом Саду и Сегедину, а права и филозофију у Пешти. По завршеним студијама постаје администратор митрополијске канцеларије у Карловцима, наставник богословије и, пошто се закалуђерио, архимандрит манастира Шишатовца. Врло учен и образован књижевник, Мушички покушава да архаични старословенски језик, који није имао књижевне традиције, прилагоди псеудокласичној дисциплини форме, у време када је та дисциплина преживела као и сам језик. Он је покушао да независно од народне песме створи нове ритмичке облике и дао је неколико виртуозних образаца, али је његов покушај пропао. Живећи у доба Вукове реформе језика и правописа, Мушички се бавио и питањем језика.

³⁷⁶ Вук Стефановић Караџић (1787 - 1864), био је српски филолог, реформатор српског језика, сакупљач народних умотворина и писац првог речника српског језика. Вук је најзначајнија личност српске књижевности прве половине XIX века. Учествовао је у Првом српском устанку као писар и чиновник у Неготинској крајини, а након слома устанка преселио се у Беч, 1813. године. Ту је упознао Јернеја Копитара, цензора словенских књига, на чији је подстицај кренуо у прикупљање српских народних песама, реформу ћирилице и борбу за увођење народног језика у српску књижевност. Вуковим реформама у српски језик је уведен фонетски правопис, а српски језик је потиснуо славеносрпски језик који је у то време био језик образованих људи. Тако се као најважније године Вукове реформе истичу 1818, 1836, 1839, 1847. и 1852.

³⁷⁷ Јоаким Вујић (1772 - 1847), био је српски књижевник и аутор преко четрдесет различитих дела. Најпре је био учитељ по разним местима Угарске, а потом је кренуо на своја бројна путовања. Најпре у Трст, а затим и по осталим деловима Италије. Посетио је Мореју, Архипелаг, Малу Азију, Цариград, Крим, био је и у Солуну и на афричкој обали. Године 1828. Јоаким Вујић је у Будиму штампао „Путештвије по Србији“; пре тога је већ било изашло његово „Новое земљеописаније“. Време између 1835 — 1839. провео је у Србији, већином у Крагујевцу, где је у двору Кнеза Милоша приређивао позоришне представе. Касније је путовао по Молдавији, био је и у Одеси, а у једном руском манастиру сређивао је описе свих својих путовања. Вујићев путопис „Путештвије по Унгарији, Валахији, Молдавији, Басарабији, Херсону и Криму“ (Београд 1845.) садржи занимљива запажања и често врло корисне податке.

³⁷⁸ Љ. Мишковић-Прелевић: *Излози Српског ученог друштва - Истраживања српске средњовековне уметности 1871-1884*, стр. 13.

је 293 цркве и 50 манастира. Из овог пописа се може видети да је нарочито детаљно изведено инвентарисање „*црквених ствари, књига и одејанија*.“³⁷⁹

На све то се надовезао и Димитрије Давидовић,³⁸⁰ који је 1829. године у „Летопису“ објавио опис манастира Жиче, са једним цртежом молера Д. Јанковића. Овај чланак може да се сматра првим озбиљнијим списом о нашој уметности.³⁸¹ Велики подстицај систематском испитивању старина дао је 1827. године и Георгије Магарашевић, који је у тек покренутом часопису „Сербски летописи“ апеловао на све родољубе да записују све остатке наше прошлости, дајући им и образац оваквих написа, на основу докумената и архивске грађе у духу најбољих традиција 18. века. Совјет је 1836. године на тражење кнеза Милоша наредио да се изврши попис свих цркава и манастира у Србији. Од средине 19. века, највише под утицајем Јована Стерије Поповића, брига о старинама је ушла у званичне програме највиших државних институција – *Попечитељства просвеитенија и Друштва србске словесности*.³⁸² Тако је Србија већ 1843. године имала *Предлог закона о бриги о старинама*,³⁸³ а као резултат тога 1843. године је основан Народни музеј.³⁸⁴

Тих година почињу и први радови на обнови у нашим најзначајнијим манастирима. Врше се „поправке“, које и поред жеље да оне не нарушавају основне вредности споменика, ипак мењају поједине делове манастирске структуре. Најпре је почео рад на Студеници, 1830. године (мајстор Настас Стефановић, са 120 радника), а затим се обнављају цркве манастира Враћевшница, Витовница и Св. Тројица. Преломни период почиње 1842. године оснивањем *Српског ученог друштва*, које се мало касније преименује у *Друштво*

---

³⁷⁹ Исто

³⁸⁰ Димитрије Давидовић (1789 - 1838), био је српски политичар и дипломата, уставописац, новинар и публициста. Давидовић је каријеру у Србији започео као лекар и кнежев приватни секретар, наставио као кнежев државни секретар, истакао се у Цариграду као дипломата, да би своју делатност крунисао писањем Сретењског устава и стекао положај попечитеља. Димитрије Давидовић је успео да постане прва личност уз кнеза Милоша Обреновића.

³⁸¹ М. Лукић, Заштита, конзервација и рестаурација у Србији – Историјски преглед, стр. 21.

³⁸² Љ. Мишковић-Прелевић: *Излози Српског ученог друштва - Истраживања српске средњовековне уметности 1871-1884*, стр. 13.

³⁸³ Исто, стр. 13; Видети и: М. Јовановић: *Музеологија и заштита споменика културе*, стр. 158 – 159.

³⁸⁴ Љ. Мишковић-Прелевић: *Излози Српског ученог друштва - Истраживања српске средњовековне уметности 1871-1884*, стр. 13.

српске словесности. Године, 1844. доноси се за то време најзначајнији државни акт: „Наредба о забрани рушења старих градова и замака“. На тај начин држава преузима и дужност да се стара о споменицима, да их чува и одржава, „ненарушивши их, онако како јесте, неповређено и непромењено“, дакле потпуно у складу са савременим принципима заштите и конзервације. Залагањем Јанка Шафарика, пасионираног нумизматичара и археолога, Јован Стерија Поповић, као начелник „Попечитељства просвештенија“ утврђује правила по којима се обнове манастира могу радити само са дозволом, о чему се бринула „Комисија за оправку манастира“. Тако је рађено на манастирима Раковица, Боговађа, Рача и радови великог обима на манастиру Манасија. Уз то, Шафарик започиње велико трагање за старинама и обилази велики део западне и централне Србије и даје предлоге за њихову заштиту. Даје детаљне описе са цртежима за манастире Жичу, Студеницу, Стару Павлицу, Љубостињу, Наупару, Раваницу, Манасију и многе мање цркве, а поред тога и за археолошке локалитете, Смедеревску тврђаву, Костолац, Голубац, Рам, Трајанов мост, Сремску Митровицу и Гамзиград.³⁸⁵

Значајно место у овом периоду има и Димитрије Аврамовић,³⁸⁶ уметник који је школован у Бечу, у „Царској академији художества“. Он је 1846. године Попечитељству просвештенија поднео *Предлог за проучавање наше средњовековне уметности*. По прихватању овог предлога Аврамовић исте године посећује Манасију и Раваницу, а следеће године обилази Цариград, Солун и Свету Гору. У две кратке књиге објављене после ових путовања, Аврамовић је дао опис манастира, њихових старина, преписе повеља и описе рукописа. Ови Аврамовићеви рукописи и данас имају своју научну вредност. У својим описима

---

³⁸⁵ М. Лукић, Заштита, конзервација и рестаурација у Србији – Историјски преглед, у: *Студија изводљивости за Централни институт за конзервацију у Београду*, стр. 21.

³⁸⁶ Димитрије Аврамовић (1815 - 1855), био је сликар и писац, један од зачетника романтизма у српском сликарству. Основну школу и гимназију завршио је у Новом Саду. Од 1836. до 1840. године студирао је сликарство на бечкој Академији. Превасходно се бавио ликовном уметношћу. Упоредо је, за потребе историјског сликарства, истраживао уметничку прошлост, за теренски рад добио је подршку власти, Друштва српске словесности и Јована Стерије Поповића, и савете од Јоакима Вујића. Обилазио је споменике у Србији (Раваница и Манасија), и путовао је 1846. на Свету гору. Осим књижевних и преводилачких радова оставио је текстове из области естетике, ликовне критике, теорије и историје уметности. Осликао је иконостасе и зидове Саборне цркве у Београду у периоду 1841-1845. Осим тога осликао је иконостас и зидове Карађорђевог цркве у Тополи, иконостас манастира Врдника, православну цркву у Футогу итд.

истиче уметничке вредности живописа у нашим манастирима, који могу да се пореде са делима Рафаела, Тицијана и Рубенса.³⁸⁷ Аврамовић је планирао да се овај подухват настави и да се обиђу и сви други манастири не само у Србији, већ и у свим другим крајевима где живе Срби (Бугарска, Босна и Херцеговина, Црна Гора, Далмација), али је избијањем Мађарске буне 1848. године све ово прекинуто. Усвајају се и програми обнова манастира и цркава, и почиње се са радовима на манастирима Каленић, Сретење, Боговађа и Св. Роман. Утврђују се и приоритети, па се тако по решењу кнеза „*одбија финансирање радова на манастиру Боговађа, јер се из државне касе могу оправљати само стари царски манастири*“.³⁸⁸

Димитрије Аврамовић није добио достојног заменика на овом послу, али је након њега било још бројних, више или мање успешних истраживача који су наставили да се баве старинама. Међу њима посебно место заузима архимандрит манастира Дечани Геден Јуришић који је 1852. у Новом Саду објавио кратку књигу са описима манастира Дечана, Пећке Патријаршије, Грачанице, Девича, Љуботена и Бањске, затим градова Призрена, Скопља. Пошто није имао уметничко образовање, Јуришић је у својим описима тражио да српска влада пошаље једног живописца који ће све старине, нарочито у унутрашњости цркава, да сними и опише.

Преломни догађај, који није само везан за проучавање и заштиту културног наслеђа, јесте иницијатива коју је непосредно после свог оснивања дало **Српско учено друштво** у вези са проучавањем и документовањем градитељског наслеђа Србије. Овај пројекат је поверен архитектима Михајлу Валтровићу³⁸⁹ и Драгутину

---

³⁸⁷ Љ. Мишковић-Прелевић: *Излози Српског ученог друштва - Истраживања српске средњовековне уметности 1871-1884*, стр. 16.

³⁸⁸ М. Лукић, Заштита, конзервација и рестаурација у Србији – Историјски преглед, стр. 22.

³⁸⁹ Михаило Валтровић (1839-1915), био је професор Велике школе. Године 1881. кнез Милош Обреновић поставља Валтровића за првог професора археологије на Великој школи и управника Народног музеја. Као управник Народног музеја (1881—1895) поставио је темеље његовом развоју. Године 1882., врши прва научна ископавања у Виминацијуму. Оснивач је и први председник Српског археолошког друштва. Уредник је часописа *Старинар* од 1884. до 1907. године. Први је предлагач Закона о заштити споменика културе, састављеног у нацрту, који није стигао да буде изгласан. Музејско друштво Србије додељује награду „Михаило Валтровић“. Био је члан, а затим председник Уметничког одбора Српског ученог друштва, а од 1887. редован члан САНУ-а. Његови обимни научни радови везани су за проучавање наслеђа. Многа од својих

Милутиновићу³⁹⁰, професорима Велике школе у Београду. Реализација овог обимног пројекта започела је јануара 1871. године и трајала је, са мањим прекидима, до 1884. године. Обухваћено је преко 40 српских градитељских споменика. Михаило Валтровић и Драгутин Милутиновић заузимају свакако посебно место међу истраживачима српских старина. Они су својим дугогодишњим радом, заснованим на методологији присутној у високоразвијеним модерним државама Европе, значајно допринели не само формирању српске националне свести већ и српске државности.³⁹¹ Допринели су и идејном формирању појединих неимара који ће градити користећи елементе националног стила, као што су: Бранко Таназевић, Милорад Рувидић, Пера Поповић, Јелисавета Начић.³⁹²

Валтровић и Милутиновић су започели свој заједнички рад на изучавању средњовековног градитељског наслеђа Србије после студија политехнике на немачким универзитетима, где су очигледно били добро упознати са неокласицизмом. Истраживања у овом правцу су потекла од чланова Српског ученог друштва током шездесетих година 19. века, али су тек доласком Валтровића и Милутиновића она заиста и реализована. То је било омогућено великим знањем ових истраживача, сувереним владањем и архитектонским и хуманистичким дисциплинама, али и њиховим великим ентузијазмом, посвећеношћу и храброшћу.³⁹³

научних истраживања и снимања средњовековних манастира, Валтровић је радио са Драгутином Милутиновићем.

³⁹⁰ Драгутин Милутиновић (1840-1900), био је инжењер, архитекта и историчар уметности, професор у Великој школи и члан Српског ученог друштва. Студирао је грађевинарство у Берлину, Минхену и Карлсруеу. У Србији је радио у Министарству грађевина. У сарадњи са Михаилом Валтровићем снимао је и проучавао српске средњовековне споменике. Значајни су његови пројекти неколико типова малих цркава, инжењерски рад на пресецању нове пруге Београд-Алексинач, као и Београдска железничка станица (1884). Урадио је урбанистички план нове вароши Даниловграда у Црној Гори; пројектовао је приватне зграде и иконостасе за цркву Светог Ђорђа у Новом Саду; у Долову код Панчева итд. Изабран је за дописног члана Московског археолошког друштва (1878) и почасног члана Српске краљевске академије (1892).

³⁹¹ Т. Дамљановић (уредник): Валтровић и Милутиновић: Темељење скица колективног памћења, у: *Валтровић и Милутиновић-документи 1, теренска грађа 1871-1884*, (Београд: Историјски музеј Србије, 2006), стр. 5.

³⁹² А. Кадијевић: *Један век тражења националног стила у српској архитектури*, (Београд: Грађевинска књига, 1997), стр. 34.

³⁹³ М. Милинковић: Михаило Валтровић, први уредник Старицара, у: *Старицар*, књ. XXXV, (Београд: Археолошки институт у Београду, 1984), стр. 13-14.; Видети и: Група аутора: *Валтровић и Милутиновић - тумачења*, (Београд: Историјски музеј Србије, 2008).

Први истраживачки походи Валтровића и Милутиновића започели су 1871. године. У наредних тринаест година, завршно са 1884. годином, Валтровић и Милутиновић су оставили документе о више од 40 споменика. Ови записи су укључивали разне нивое приказа споменика, од слободно акварелисаних представа цркава у пејзажу, до прецизно конструисаних перспектива екстеријера и ентеријера. Обухватили су и детаљне техничке цртеже постојећег стања објеката, дате кроз основе, пресеке, изгледе, детаље скулпторалног украса уклопљеног у најатрактивније партије грађевина, као што су портали и бифоре, или пак сегменте декоративне пластике: розете, кровне венце, аркадне фризове, елементе мобилијара, подне засторе, и сл. Такође је импресиван опус представе живописа, где се посебно издвајају сцене из католикона манастира Жиче. Извештаје о свим својим походима Валтровић и Милутиновић су предавали Одсеку уметничком Српског ученог друштва, а касније су били објављивани у Гласнику Друштва.³⁹⁴

Следећих година, Валтровић и Милутиновић су обишли Смедерево, а затим и манастире Каленић и Жичу, као и цркве Љубостињу, Велуће, Руденицу и Лазарицу у Крушевцу. Посебно су скренули пажњу на ктиторске портрете и запис Тодора Зографа, који је осликао Руденицу. Фотографије неких снимака направљених током 1871 – 1873. године, *Српско учено друштво*, на иницијативу грофа Уварова, послало је на археолошку изложбу у Кијев, а сви цртежи и акварели били су изложени београдској публици на великој изложби априла 1874. године. Ова изложба, праћена одговарајућим предавањем Валтровића, била је изузетан догађај за Београд.³⁹⁵

До сигурних научних резултата у погледу настанка и развоја старе српске уметности наши први истраживачи нису могли да дођу онако брзо како су на почетку замишљали. Ова научна област је била потпуно нова и неиспитана и било је потребно да се спроведе још много систематских истраживања. Али Валтровић и Милутиновић су урадили велики, пионирски посао и указали како треба да се даље ради. Они су утврдили јасније захтеве и програме свог будућег рада, и у оквиру једне широко замишљене акције која је имала за циљ да „духовне силе

³⁹⁴ М. Милинковић: Михаило Валтровић, први уредник Старицара, стр. 14.

³⁹⁵ Исто

српског народа изучи, како би се временом добила потпуна слика народног живота“ и да се тиме донесе „потпуно познавање и достојно признање уметничког рада српског народа у колу светске образованости“. ³⁹⁶ Према тој замисли, која је била оријентисана и на уметност и на архитектуру, тражи се да се за препознавање естетске и градитељске вредности, односно висине технике старе српске архитектуре, сви споменици приказују са тачним мерама и верним снимцима. ³⁹⁷

Ипак, и поред великог ангажовања њихово дело није дуго било на прави начин публиковано и тако доступно јавности. Одмах по оснивању Српске краљевске академије Валтровић и Милутиновић предлажу Академији да се наставе теренска истраживања и да дотадашњи резултати буду објављени. То је Академија 1888. године прихватила, али нажалост смрт Милутиновића, а нешто касније и Валтровића, је ово онемогућила.

У периоду између два рата овој двојници научника посвећено је мало пажње. Мало се о њима писало, мало се анализирао њихов рад. Није била препозната величина и вредност резултата њихових истраживања. То се наставило и после Другог светског рата. ³⁹⁸ Требало је да прође много година да на иницијативу Валтровићевих и Милутиновићевих потомака Српска академија наука и уметности у сарадњи са Историјским музејом Србије организује 1978. године ретроспективну изложбу. Тако су нове генерације истраживача, као и културна јавност у целини, стекла увид у вредности Валтровићевог и Милутиновићевог пионирског дела на утемељењу дисциплине истраживања и заштите средњовековног наслеђа. ³⁹⁹ Тек је почетком 21. века Музеј историје Србије успео уз помоћ Министарства културе да објави грађу у две књиге, као и савремена тумачења. ⁴⁰⁰

---

³⁹⁶ Љ. Мишковић-Прелевић: *Излози Српског ученог друштва - Истраживања српске средњовековне уметности 1871-1884*, стр. 35.

³⁹⁷ Исто

³⁹⁸ Исто, стр. 6.

³⁹⁹ Т. Дамљановић (уредник): *Валтровић и Милутиновић: Темљење скица колективног памћења, у: Валтровић и Милутиновић-документи 1, теренска грађа 1871-1884*, стр. 11.

⁴⁰⁰ Видети: Т. Дамљановић (уредник): *Валтровић и Милутиновић - документи 1, теренска грађа 1871-1884*, (Београд: Историјски музеј Србије, 2006); Т. Дамљановић (уредник): *Валтровић и Милутиновић - документи 2, теренска грађа 1872-1907*, (Београд: Историјски музеј Србије,

Михаило Валтровић и Драгутин Милутиновић су дали изузетан допринос изучавању српске средњовековне уметности. Веровали су и тврдили да је уметност део интегралног културног и друштвеног живота сваког народа. При томе су уметност посматрали у најширим оквирима, па су уз архитектуру подједнаку пажњу поклањали и сликарству, скулптурама и предметима примењене уметности. Ипак, вероватно највреднији резултати њихових истраживања остварени су у изучавању старе српске архитектуре. Иако су обишли релативно мали број споменика културе, и то само на територији тадашње Краљевине Србије, они су успели да у одређеној мери реконструишу развој српске архитектуре кроз векове, да одреде њене карактеристике у појединим периодима, да уоче духовне везе међу појединим споменицима разних епоха и да поставе темеље периодизацији српске архитектуре средњег века.

Валтровић и Милутиновић су очигледно били људи испред свог времена. Високо образовани, добро упознати са токовима светске науке и савременим кретањима у уметности и архитектури, прихватили су се великог и племенитог посла, изучавању старих српских споменика и српске културе протеклих векова. У овим подухватима нису имали довољно подршке од државе, а у почетку ни од јавног мњења у Србији. Изгледа да је једини, али значајан изузетак било *Српско учено друштво*, чији су били активни чланови. Уз помоћ овог Друштва успели су да посете и изуче велики број споменика у скоро свим крајевима тадашње Србије. Међутим, крајем осамдесетих година 19. века због недостатка материјалних средстава ова истраживања су била прекинута, да би била настављена тек почетком 20. века. Ипак и ово што су постигли веома је вредно. Њихов рад на изучавању српске средњовековне архитектуре дао је низ вредних резултата који и данас представљају веома добру и сигурну основу за даља систематска истраживања. Уз то треба да се нагласи да су својим радовима створили и основну научну терминологију којом се и данас служимо.⁴⁰¹

2007); Група аутора: *Валтровић и Милутиновић - тумачења*, (Београд :Историјски музеј Србије, 2008).

⁴⁰¹ Љ. Мишковић-Прелевић: *Излози Српског ученог друштва - Истраживања српске средњовековне уметности 1871-1884*, стр. 78.

1.2 Проучавање и заштита у 20. веку

Почетком 20. века значајан истраживач старина био је архитекта Петар Поповић,⁴⁰² професор Велике школе, који је радио на истраживањима и заштити Лазарице. Мада је манастир био обновљен у 19. веку, радови на заштити су обављени нестручно, јер су цркви додати барокни елементи приликом њене обнове. Професор Поповић је скинуо ове елементе и рестаурисао њен првобитни изглед.⁴⁰³ За овај период значајна је публикација Жарка Татића: „Трагом велике прошлости“, у којој постоји поглавље о Хиландару.⁴⁰⁴

Иако је тих година држава показивала све већи интерес за заштиту и обнову старина, на многим местима су се вршиле „преправке“, које су изазвале и велика оштећења многих споменика. Познат је пример манастира Студеница, у чијој Богородичиној цркви је монах-живописац покрио стари живопис новим малтером и поново га „осликао. Забележени су и случајеви да калуђери претапају ризничке предмете или да на оштећене прозоре уместо стакла стављају пергаментне листове старих књига. Поред тога, највећа уништавања и пљачке догађају се у периоду Првог светског рата, од 1914. до 1918. године.⁴⁰⁵

Након Првог светског рата бележе се за нашу баштину неколико важних догађаја. Најпре, 1923. године, у оквиру Министарства вера оснива се *Комисија за одржавање и рестаурацију црквених и манастирских грађевина*, која се касније ставља под јурисдикцију *Синода Српске православне цркве*. Одлуком Синода

---

⁴⁰² Као свестрана личност, током своје вишедценијске каријере Петар Поповић (1873-1945) је успешно деловао на неколико поља. Са места службеника Министарства грађевина, где је провео цео свој радни век деловао је посредно на српску архитектуру дајући предмере, вршећи контроле а у неким случајевима и суделујући у изградњи појединих објеката широм Србије. Његово непосредно деловање на архитектуру огледа се у пројектовању низа грађевина, од којих су нешто бројније оне сакралног типа, али истакнуто место у историји архитектуре заузимају и његова остварења профаног карактера попут административне, резиденцијалне и меморијалне намене. Такође, оставио је и веома дубок траг у очувању српске средњовековне архитектонске баштине, рестаурирајући значајан број манастира попут Лазарице, Жиче, Сопоћана, Матејча итд. На Техничком факултету у Београду предавао је предмет историја архитектуре. Објавио је и већи број чланака који су се махом тицали научних обилазака наших средњовековних манастира и радом на њиховој рестаурацији. Петар Поповић био је и дописни члан Српске Академије Наука и Уметности.

⁴⁰³ С. Ненадовић, *Заштита градитељског наслеђа*, стр. 120 – 121.; Видети и: Ж. Шкаламера: *Обнова „српског стила“ у архитектури*, (Нови Сад: Матица Српска, 1969).

⁴⁰⁴ Извор: Предавања професора Мирка Ковачевића на Архитектонском факултету у Београду, на курсу последипломских студија: Заштита, ревитализација и проучавање градитељског наслеђа, у школској 2003/2004. години.

⁴⁰⁵ М. Лукић: Заштита, конзервација и рестаурација у Србији – Историјски преглед, стр. 27.

Комисија се укида, а уместо ње се формира саветодавна комисија за чување архитектонких споменика, која није имала мандат да делује на заштити споменика, да забрани рушења и самовољне поправке, те стога није ни могла да испуни очекивања. Други важан догађај је *Прва конференција музеолога и конзерватора у Југославији* 1922. године, на којој је усвојен предлог *Закона о музејима и заштити споменика*.⁴⁰⁶ Десет година касније оснива се *Бановинска археолошка комисија*, која за кратко време прикупља и сређује обимну документацију о великом броју споменика и доноси се *Уредба о чувању старина и историјских споменика Моравске Бановине*. Тих година оснивају се и друге организације које раде на заштити старина, као што су *Српско археолошко друштво*, *Друштво Зограф*, *Друштво пријатеља старина*,⁴⁰⁷ а 1927. године у Београду се одржава *Други међународни византолошки конгрес*, на коме учествују бројни угледни научници из света⁴⁰⁸ (нпр. Габријел Мије), као и један од зачетника и доајен савременог покрета конзервације код нас, проф. др Ђурђе Бошковић.⁴⁰⁹ Непосредно након тога, Бошковић руководи радовима на

---

⁴⁰⁶ Исто

⁴⁰⁷ Исто

⁴⁰⁸ Исто, стр. 28.

⁴⁰⁹ У периоду између два светска рата и после Другог светског рата, у Србији се издвајају два велика истраживача који су се бавили заштитом градитељског наслеђа, Ђурђе Бошковић и Александар Дероко. Обојица су били професори на Високој школи. Ђурђе Бошковић (1904 - 1990), био је један од најзначајнијих истраживача српске средњовековне архитектуре. Школовао се у Београду. Студирао је на Техничком факултету Универзитета у Београду, где је дипломирао 1928. године на одсеку за архитектуру. Радио је као кустос Народног музеја у Београду између 1930. и 1939. године. Доцент Техничког факултета постао је 1939, ванредни професор 1946. и редовни професор 1950. године. Од 1954. био је управник Археолошког института Српске академије наука и уметности. Био је истакнути педагог у областима археологије и историје уметности, а око себе је окупљао студенте заинтересоване за конзерваторски и истраживачки рад. Био је уредник часописа *Старинар* који се афирмисао као један од најзначајнијих српских часописа на пољу археологије и њој сродних области. Током његове управе Археолошки институт се развио у прворазредну научну установу која је остваривала сарадњу са најзначајнијим светским археолошким центрима. Велики број радова посветио је проучавању непознатих или слабо познатих споменика архитектуре из средњовековне Србије. Резултате свог научног рада објављивао је углавном у облику аналитичких студија у периодичним публикацијама, затим у облику извештаја и бележака са путовања. Био је један од аутора монографије о манастиру Манасија. У монографији о Дечанима, написао је исцрпни део о архитектури и скулптури овог црквеног споменика. Након рата радио је на теренским истраживањима архитектонских споменика средњовековне Србије. Објавио је монографије о *Градицу* (са С. Ненадовићем), о *Велући*, о бенедиктинском манастиру *Св. Марије на Ратицу код Бара* (са Војиславом Кораћем). Након дуготрајних и сложених теренских истраживања са групом сарадника објавио је монографију о *Старом Бару*. Најобимније радове из средњовековне и византијске архитектуре објавио је у вишетојној *Општој историји архитектуре*. У вези са овим истраживањима је и његова *Архитектура средњег века* која је коришћена као универзитетски уџбеник.

конзервацији у манастирима Каленић и Пећка патријаршија, које је Габријел Мије⁴¹⁰ објавио у француској штампи, уз велике похвале.⁴¹¹ Треба напоменути да је овај рад, а посебно доношење *Закона о чувању старина*, изазвао и велике отпоре у црквеним круговима, који су систематски опструирали доношење закона и довели до тога да је у Србији заштита баштине законски уређена знатно касније него у другим земљама. Почиње и тимски рад са сликарима рестаураторима, што је иницирао Бошковић, а изводе се и конзерваторски радови на објектима који нису сакралне намене, у Суботици и на Београдској тврђави.⁴¹²

Снажне личности које су се у овом периоду појавиле и успешни конзерваторско-рестаураторски радови били су добар подстицај за доношење одговарајуће законске регулативе. Тако је 1930. године донета *Наредба о чувању и одржавању предмета историјске, научне, уметничке вредности, природне лепоте и реткости*, а нешто касније и *Грађевински закон*, који укида схватања о „неприкосновесности приватног власништва“ и уводи појам „општих интереса“.⁴¹³ На тим основама је 1934. године припремљен *Нацрт закона о заштити*, а у Нишу је објављен предлог за оснивање *Бановинског конзерваторског уреда* и нацрт *Бановинске уредбе о чувању старина и споменика*. Слична иницијатива се покреће и у Београду, 1935. године, доношењем *Уредбе о заштити Београдских старина* и предлогом да се оснује *Конзерваторски уред*, који треба да ради у сарадњи *Музејом Општине града Београда*.⁴¹⁴

Александар Дероко (1894-1988), био је вишегодишњи професор Београдског Универзитета и члан Српске академије наука и уметности од 1956. године. Аутор је многобројних књига из домена архитектуре, али и других области, које је најчешће сам илустровао. Професор Александар Дероко се углавном бавио проучавањем градитељског наслеђа и то монументалном и народном архитектуром, као и средњовековним градовима у Србији, Црној Гори и Македонији. Поред истраживања старина, бавио се и пројектовањем стамбених зграда, користећи елементе националног стила – моравске стилске групе. Урадио је пројекат куле на Газиместану и учествовао је у обнови Сопоћана. Видети следеће монографије: А. Дероко: *Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*, (Београд: Туристичка штампа, Београд), 1985; А. Дероко: *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, (Београд: Просвета, 1950); А. Дероко: *Фолклорна архитектура у Југославији*, (Београд: 1968); З.Јовановић: *Александар Дероко*, (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1991).

⁴¹⁰ Габријел Мије (1867-1953), историчар уметности и византолог је пуно радио на откривању српске културне баштине. Омогућио је широј јавности Европе и читавог света да што боље упознају византијску културу, а такође је поставио и темеље српској Византологији.

⁴¹¹ М. Лукић: *Заштита, конзервација и рестаурација у Србији – Историјски преглед*, стр. 28.

⁴¹² Исто, стр. 31.

⁴¹³ Исто

⁴¹⁴ Исто, стр. 32.

Интересантно је да су и за време Другог светског рата, односно под немачком окупацијом у Србији донете две *Уредбе о чувању старина*, прва 1941. а друга 1942. године. У оквиру ове друге основан је *Централни завод за чување старина*, на челу са археологом Миодрагом Грбићем, смештен у Музеју кнеза Павла, у згради новог Двора (данашња зграда Председника Србије). Може се рећи да је ово била прва установа институционалне заштите баштине код нас, чији су карактер и делатност одговарали модерном систему, који се развио после Другог светског рата. Грбић је успео и у тим тешким временима да окупи тадашње и будуће интелектуалце и да организује *Музејски течај*, уз учешће већег броја истакнутих стручњака и научника.⁴¹⁵

1.3 Приступи након II светског рата

Брига о баштини посебно је интензивирана после Другог светског рата у другој половини 20. века. Још пре званичног завршетка рата, фебруара 1945. године, *Национални комитет ослобођења Југославије* је донео *Одлуку о заштити и чувању културних споменика и старина*, први акт из области заштите културног наслеђа. Неколико месеци касније, јула 1945. године, доноси се и *Закон о заштити споменика културе и природњачких реткости Демократске Федеративне Југославије*, а надлежно Министарство просвете поверава ове послове *Уметничком музеју*, односно Народном музеју у Београду. Ради се на изради одговарајућих упутстава и на изради Регистра старина, а доносе се и прве одлуке о стављању споменика под заштиту. На иницијативу Милорада Панића Сурепа, 1947. године, формира се прва институција заштите у Србији, *Завод за заштиту и научно проучавање споменика културе*, уз велику подршку угледних интелектуалаца (Иво Андрић, Вељко Петровић, Пеђа Милосављевић, Никола Радојчић, Радослав Грујић, Милутин Гарашанин и др.). Завод организује сложене рестаураторске радове на различитим врстама споменика.⁴¹⁶

---

⁴¹⁵ Исто, стр. 34.

⁴¹⁶ Добри примери су цркве Богородице Љевишке и Св. Петра у Новом Пазару, манастири и цркве Раваница, Студеница, Жича, и Покајница. У том годинама је било и великих открића фресака и мозаика у великом броју манастира и цркава. Посебно су значајни пројекти спасавања Лепенског

Један од најзначајнијих истраживача градитељског наслеђа у овом периоду, био је професор Архитектонског факултета у Београду др **Слободан Ненадовић**, који је оставио велики број публикованих резултата својих истраживања. Још као студент архитектуре започео је свој рад у служби заштите у *Архитектонском одељењу Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе Народне Републике Србије*, прво као асистент-конзерватор, а касније као архитекта-конзерватор. Под његовим руководством су започела послератна истраживања, санација, конзервација или обнова многих грађевина или целина које су после рата биле у лошем стању. То су манастир Градац, Царичин град, Смедеревски град и Стара Павлица, Голубац, манастир Дечани, Раваница и Љубостиња, црква Богородице Љевишке у Призрену, Жича, Сопоћани и Нова Павлица. Посебно се издвајају радови на обнови Студенице и Хиландара.⁴¹⁷ Водио је радове на обнови Хиландара све до 1982. године. На пољу заштите, веома су важне његове публикације везане за манастир Хиландар.⁴¹⁸ Такође, његова монографија „*Заштита градитељског наслеђа*“, представља и данас актуелну теоријску основу сваког проучавања и заштите градитељског наслеђа.⁴¹⁹ Током његове наставничке каријере радио је на предмету који је више пута мењао назив, од *Историје архитектуре народа ФНРЈ, Народне архитектуре*, па до *Архитектуре прошлости у Југославији*. Дугогодишњи рад у овој проблематици крунисао је уџбеником: *Архитектура у Југославији од 9. до 13. века и главни споменици народа Југославије изван њених граница*, објављеним 1980. године.⁴²⁰ Друга значајна област педагошког рада професора Ненадовића, везана је за већ поменути област заштите градитељског наслеђа. Године 1971, он је увео предмет у наставне планове и програме Архитектонског факултета, најпре као изборни, а потом и као обавезни. Поред тога, његовим залагањем заштита је од 1978/79. године развијана и у оквиру редовне последипломске наставе, на магистарским

Вира, у оквиру којих је изведена и комплетна презентација покретних налаза у музејском простору, као и изузетно конзерваторски квалитетна реализација етно-парка Сирогојно.

⁴¹⁷ М. Ротер Благојевић, Слободан М. Ненадовић (1915 – 2004), у: *Форум +*, бр. 49 (09/2004), стр. 138 – 143.

⁴¹⁸ С. Ненадовић: *Осам векова Хиландара*, (Београд: 2006).

⁴¹⁹ С. Ненадовић: *Заштита градитељског наслеђа*, (Београд : Архитектонски факултет, 1980); Извори са предавања професора Мирка Ковачевића на Архитектонском факултету у Београду, на курсу последипломских студија: Заштита, ревитализација и проучавање градитељског наслеђа, у школској 2003/2004. години.

⁴²⁰ М. Ротер Благојевић, Слободан М. Ненадовић (1915 – 2004), стр. 138 – 139.

студијама из *Заштите, ревитализације и проучавања градитељског наслеђа*.⁴²¹ Као истакнути и признати стручњак, у земљи и иностранству, учествовао је на бројним конференцијама, саветовањима, комисијама и сл.⁴²²

Најпре као сарадник свог професора Слободана Ненадовића, а потом и као настављач наставе из области заштите градитељског наслеђа Архитектонског факултета у Београду, професор **др Јован Нешковић** се такође веома успешно бавио проучавањем и радовима на заштити градитељског наслеђа. Посебно се издваја његов рад на обнови цркве и комплекса манастира Ћурђеви Ступови код Старог Раса, цркве Св. Петра и Павла код Новог Пазара, цркве Светог Петра у Бијелом Пољу, као и обнова и презентација комплекса средњовековног града Смедерево. Кроз бројне радове и монографије, професор Нешковић је поставио и значајне теоријске основе које се односе на заштиту, ревитализацију и презентацију градитељског наслеђа.⁴²³

Током свог рада на Архитектонском факултету у Београду, значајно је усавршио наставу из области историје архитектуре на простору тадашње Југославије и заштите и ревитализације градитељског наслеђа. Од 1974. године професор Нешковић је самостално водио предмет *Пројектовање у заштићеним срединама*, који је од 1976. године добио назив *Основи заштите и ревитализације градитељског наслеђа*. Искуство које је стекао током три деценије теоријског и практичног рада на проучавању и заштити споменика културе, крунисао је увођењем у наставу *Посебног програма 1 – Заштита и ревитализација историјских урбаних целина* на вишим годинама студија. Поред рада на усавршавању редовне наставе, професор Нешковић је значајан допринос дао усавршавању последипломске наставе из области заштите, ревитализације и проучавања градитељског наслеђа.⁴²⁴ Као резултат свог научног и стручног деловања професор Нешковић је објавио значајне монографије и чланке у

---

⁴²¹ Исто, стр. 140.

⁴²² Исто, стр. 142.

⁴²³ М. Ротер Благојевић, Јован Нешковић (1929 – 2006), у: *Форум +*, бр. 51 (09/2006), стр. 104 – 111.

⁴²⁴ Исто, стр. 104 – 107.

научним и стручним публикацијама.⁴²⁵ Посебно се може издвојити сарадња са Заводима за заштиту споменика културе, како централним, тако и регионалним, које је професор Нешковић развијао током своје дугогодишње каријере.⁴²⁶

Поред професора Ненадовића и Нешковића, изузетно плодан истраживач на пољу градитељског наслеђа у нашој средини је и др **Милка Чанак-Медић**, која је цео свој радни век провела као запослена у институцијама заштите, најпре у Југословенском институту за заштиту споменика културе, а потом и у Републичком заводу за заштиту споменика културе. Такође је са 1/3 радног времена била запослена на Архитектонском факултету Универзитета у Београду, где је предавала на предмету Развој архитектуре и насеља – Стари век. Поред тога, је у оквиру последипломских студија из заштите, ревитализације и проучавања градитељског наслеђа, предавала Методе техничке заштите и Савремене повеље. Током своје каријере на Архитектонском факултету у Београду, др Милка Чанак Медић се бавила теоријом и валоризацијом градитељског наслеђа. Доминантно се бавила српском средњовековном сакралном архитектуром, где је врло детаљно проучавала корпус рашке стилске групе, претежно Немањичког доба. Поред тога, дала је значајан допринос у проучавању античког наслеђа на нашем тлу, где је дуги низ година била водећи архитекта-конзерватор на археолошком локалитету Гамзиград.⁴²⁷

За другу половину 20. века је значајно оснивање *Савезног завода за заштиту споменика културе*, са циљем да истражује, проучава и по научним методама обрађује питања из области заштите споменика културе; да врши конзерваторске и рестаураторске радове на споменицима културе; да се стара о стручном образовању и усавршавању кадрова и да сарађује са другим установама за заштиту споменика културе. Нешто касније овај завод је преименован у *Југословенски институт за заштиту споменика културе* и под овим именом је

---

⁴²⁵ Ј. Нешковић: *Ревитализација споменика културе*, (Београд: Архитектонски факултет, 1986).; Ј. Нешковић, *Бурђевни Ступови у Старом Расу*, (Краљево: 1984); Ј. Нешковић, *Смедеревски град* (Београд: 1968 – прво издање и Смедерево: 1975 – друго издање)

⁴²⁶ М. Ротер Благојевић, Јован Нешковић (1929 – 2006), стр. 110.

⁴²⁷ М. Чанак-Медић: Гамзиград, у: *Саопштења*, књ. 11, (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе Србије, 1978).

развио веома запажену делатност, посебно у школовању стручњака и у сарадњи са светски познатим институцијама у Паризу, Бриселу, Лондону и Риму, како би се обезбедио непосредан трансфер знања и светских метода рада у нашу средину. Остварени су и директни контакти са водећим личностима из ове области, на пример са Форлатијем, Брандијем и Фроадевоом. Главна публикација Института, *Зборник заштите споменика културе*, и данас је вредан извор података верних достигнућа на пољу теорије и праксе конзервације. Институт је расформиран 1972. године, оснивањем Републичког завода за заштиту споменика културе, а стручни кадар и сва документација постају основ **Републичког завода за заштиту споменика културе**, надлежног за заштиту градитељског наслеђа у целој Србији.⁴²⁸ Завод као главна институција заштите интензивира рад у наредних двадесетак година, као и свој рад преко покрајинских и локалних завода, у већем броју региона и градова Србије.⁴²⁹

Период између 50-тих и 70-тих година 20. века био је златан период заштите споменика у Србији. Ако је усвајање Венецијанске повеље 1964. године био преломни догађај за културну и интелектуалну климу у Европи, онда је усвајање препорука ове повеље, посебно научна валоризација аналитички добијених података, пресудно утицала на даљи развој система заштите споменика културе у Србији. Створен је Плански систем заштите, по угледу на француско законодавство, као и модел комплексне институције у којој раде сви профили стручњака потребни за заштиту културних добара, по узору на СССР.⁴³⁰

Почетком 80-тих година, када се у Европи усвајају нове повеље о обнови градова и архитектонском наслеђу, уз настојање да се у ове процесе што више укључе локалне власти и становништво, у Србији почиње процес дезинтеграције државе, деобом на уска интересна подручја и разбијањем организованог деловања на ширим основама. Држава прави озбиљне грешке, разбија се мрежа регионалних установа заштите и оне се доводе под власт локалних, оштинских

---

⁴²⁸ М. Лукић, Заштита, конзервација и рестаурација у Србији – Историјски преглед, стр. 37 - 38.

⁴²⁹ Републички завод за заштиту споменика културе – Београд, <http://www.heritage.gov.rs/cirilica/index.php>, мај 2014.

⁴³⁰ М. Лукић, Заштита, конзервација и рестаурација у Србији – Историјски преглед, стр. 39.

власти, са малим средствима за нормално функционисање. То је време стагнације укупних напора за даљи развој система заштите културне баштине у Србији.⁴³¹

Оснивање Централног института за конзервацију (ЦИК) отвара ново раздобље у систему изучавања и заштите културне баштине у Србији. Ову институцију основало је 2009. године Министарство културе Владе Републике Србије, заснивајући се на претходно веома добро разрађеној студији изводљивости, која је реализована у сарадњи са Владом Републике Италије.⁴³² ЦИК представља интердисциплинарни, образовни, научноистраживачки и конзерваторски центар, као и специјализовану установу заштите културног наслеђа, са учионицама, лабораторијама, атељеима и радионицама за конзервацију и рестаурацију свих врста културних добара. ЦИК је уједно и седиште Регионалне алијансе Икома (Међународног комитета музеја) за Југоисточну Европу. Оно што ову институцију заштите културне и природне баштине чини другачијом од досадашњих јесте чињеница да је њен основни задатак организација ефикасне службе заштите која ће у јединствени систем укључити све садржаје материјалне и нематеријалне баштине и све интердисциплинарне активности на заштити баштине. Задаци ЦИК-а обухватају: стварање мултидисциплинарне стручне и научне базе у области заштите баштине, примену мултидисциплинарних истраживања у областима превентивне конзервације и конзерваторских третмана, организовање академског и стручног образовања, креирање стручног документационог система, подизање нивоа професионалности стручних установа широм земље, умрежавање служби заштите, као и укључивање јавности и одговорних институција власти у очувању наслеђа и стварања стратегије заштите баштине. Циљ ЦИК-а је и примена интегративног концепта заштите који подразумева обједињену заштиту културног материјалног, нематеријалног и природног наслеђа, и у свом раду посебан акценат ставља на методологију превентивне конзервације, која обухвата систем мера којима се опасности по културну баштину идентификују и предвиде, пре него што дође до самог оштећења културног добра, те се на тај начин културно добро чува за будуће генерације. ЦИК представља нуклеус око кога се гради нова стратегија

---

⁴³¹ Исто, стр. 41.

⁴³² Исто, стр. 42.

заштите и културне политике Владе Републике Србије у наредном периоду, а која подразумева постављање заштите баштине у оквиру одрживог развоја.⁴³³

1.4 Критички приказ централног легислативног и институционалног оквира

Законодавну основу заштите културних добара у Србији данас представља *Закон о културним добрима*, који је Скупштина Србије усвојила 1994. године.⁴³⁴ Овом закону су претходили *Закон о заштити културних добара* из 1977. године⁴³⁵ и *Закон о културним добрима* из 1990. године.⁴³⁶ У актуелном закону углавном су задржана основна опредељења и ставови из претходних закона, с тим што су уз корисна ближа одређења појединих одредби унете и важне измене везане за промене друштвеног и економског система из претходних година.

Овим Законом о културним добрима из 1994. године, уређује се систем заштите и коришћења културних добара и утврђују услови за обављање делатности заштите културних добара. Под културним добром у смислу овог закона (Глава 1) подразумевају се ствари и творевине материјалне и духовне културе од општег интереса које уживају посебну заштиту. Закон разликује непокретна и покретна културна добра. У непокретна културна добра спадају споменици културе,⁴³⁷ просторне културно-историјске целине,⁴³⁸ археолошка

---

⁴³³ М. Лукић, Предлог за оснивање централног института за конзервацију (ЦИК) као део стратегије Министарства културе у области заштите културног наслеђа у Србији, у: *Гласник ДКС*, бр. 31 (2007), стр. 18 – 27.; М. Лукић, Централни институт за конзервацију – девалвирање једне идеје, у: *Гласник ДКС*, бр. 34 (2010), стр. 39 – 43.

⁴³⁴ - *Службени гласник Републике Србије*, бр. 71, 22. децембар 1994.

⁴³⁵ - *Службени гласник СР Србије*, бр. 28, 14. јула 1977.

⁴³⁶ - *Службени гласник СР Србије*, бр. 6, 1990.

⁴³⁷ Међународна повеља о конзервацији и рестаурацији споменика и споменичких целина (Венеција 1964.године) користи појам историјски споменик ширег значаја: „Под појмом историјског споменика подразумева се како појединачно архитектонско остварење, тако и градска или сеоска целина која представља сведочанство одређене цивилизације, неке значајне фазе развоја или неког историјског догађаја. Овај појам обухвата не само велика уметничка остварења, већ и скромна дела која су временом стекла културни значај“. (Видети: С. Ненадовић: Заштита градитељског наслеђа, стр. 18.)

„Споменик културе јесте грађевинско-архитектонски објекат од посебног културног или историјског значаја, као и његова градитељска целина, објекат народног градитељства, други непокретни објекат, део објекта и целине са својствима везаним за одређену средину, дело монументалног и декоративног сликарства, вајарства, примењених уметности и техничке културе,

налазишта⁴³⁹ и знаменита места,⁴⁴⁰ као и њихова околина.⁴⁴¹ У зависности од свог значаја, културна добра се разврставају у: културна добра, културна добра од великог значаја и културна добра од изузетног значаја. За сваку од ових категорија дају се карактеристике нужне за разврставање. Културна добра за које се претпоставља да имају својства од значаја за културу, уметност и историју уживају претходну заштиту (чл. 1 до 6).⁴⁴²

Заштита и коришћење културних добара остварује се обављањем делатности заштите културних добара, управно-правним мерама и другим мерама које прописује закон, у за то основаним установама заштите. Заштита непокретних добара и њихове заштићене околине, односно добара која уживају претходну заштиту, обезбеђује се и на основу прописа о планирању и уређењу простора, изградњи објеката и заштити животне средине, средствима која се обезбеђују у буџету, у складу са законом (чл. 7 до 10).⁴⁴³

Земљиште, зграде, културна добра и друга средства која користе установе заштите чији је оснивач Република, аутономне покрајине, град и општина, користе и њима располажу установе заштите у складу са законом. Добро које ужива претходну заштиту, а налази се у земљи или води, у државној је својини. Културно добро у државној својини може се дати на чување и коришћење другом правном лицу и може се отуђити под условима утврђеним законом. Културно добро и добро које ужива претходну заштиту не сме се износити нити извозити у иностранство, осим ако овим законом није друкчије одређено. Делатност

као и друга покретна ствар и њима од посебног културног и историјског значаја“.
(Закон о културним добрима из 1994. године, члан 19.)

⁴³⁸ „Просторна-културно историјска целина јесте урбано или рурално насеље или њихови делови, односно простор с више непокретних културних добара од посебног културног и историјског значаја“. (Закон о културним добрима из 1994. године, члан 20.)

⁴³⁹ „Археолошко налазиште је део земљишта или површине под водом који садржи остатке грађевина и других непокретних објеката, гробних и других налаза, као и покретне предмете из ранијих историјских доба, а од посебног су културног и историјског значаја“. (Закон о културним добрима из 1994. године, члан 21.)

⁴⁴⁰ „Знаменито место је простор везан за догађај од посебног значаја за историју, подручје са израженим елементима природних и радом створених вредности као јединствене целине, као и спомен гробови или гробља и друга спомен обележја која су подигнута ради трајног очувања успомене на значајне догађаје, личности и места из националне историје, од посебног културног и историјског значаја“. (Закон о културним добрима из 1994. године, члан 22.)

⁴⁴¹ Венецијанска повеља користи појам *историјски споменик*, док се у Повељи из Гранаде из 1985. године, користи појам *архитектонско наслеђе – споменик, групе и локалитети*.

⁴⁴² В. Бргуљан: *Извори споменичког права у Југославији*, стр. 474 - 475.

⁴⁴³ Исто

археолошких ископавања и истраживања могу обављати установе заштите, у складу са овим законом (чл. 11 до 17).⁴⁴⁴

У другој глави ближе се дефинишу непокретна културна добра: споменици културе, просторно културно-историјске целине, археолошка налазишта и знаменита места (чл. 19. до 22),⁴⁴⁵ а посебним чланом се дефинишу добра која уживају претходну заштиту, укључујући, између осталог, и некрополе и локалитете с археолошким, историјским, етнолошким или природњачким садржајем, стара језгра градова и насеља, градитељски објекти и њихови делови, споменици и спомен обележја, куће у којима су рођене или у њима радиле заслужне и истакнуте личности и др. (чл. 27).⁴⁴⁶ Утврђује се и обавеза да свако ко ван организованог истраживања ископа из земље или извади из воде добро које ужива претходну заштиту мора о томе одмах, а најкасније у року од 24 часа, да обавести надлежну установу заштите и министарство унутрашњих послова, при чему налазачу, уколико није користио средства буџета, припада новчана награда (чл. 28).⁴⁴⁷

У трећој глави Закона регулишу се права, обавезе и одговорности сопственика и правних лица која користе и управљају културним добрима, односно добрима која уживају претходну заштиту. Из овог оквира посебно се указује на одредбе које дефинишу права сопственика, односно правног лица које користи и управља културним добром (чл. 30), на одредбе које утврђују њихове обавезе и одговорности (чл. 31 до 34) и на ограничења права својине и коришћења културног добра (чл. 35).⁴⁴⁸

Четврта глава Закона посвећена је утврђивању непокретних и покретних културних добара. Одређено је да Влада Републике Србије утврђује непокретна културна добра, у поступку у коме је Републички завод за заштиту споменика културе дужан да да потребна објашњења и приложи мишљење сопственика

---

⁴⁴⁴ Исто, стр. 476.

⁴⁴⁵ Видети: напомене 437 - 439.

⁴⁴⁶ В. Бргуљан: *Извори споменичког права у Југославији*, стр. 478.

⁴⁴⁷ Исто, стр. 479.

⁴⁴⁸ Исто, стр. 480 - 481.

непокретности, односно доказ да је извршено јавно оглашавање ради давања тог мишљења, као и мишљења заинтересованих органа и установа (чл. 47 и 48).⁴⁴⁹

Посебно је уређена област утврђивања мера заштите, које по овом Закону, обухватају: ближе услове чувања, одржавања и коришћења културног добра, техничко-заштитне мере ради обезбеђивања културног добра од оштећења, уништења и крађе, начин обезбеђивања коришћења и доступности културног добра јавности, ограничења и забране у погледу располагања културним добром и његове употребе, ограничења, односно забране извођења одређених грађевинских радова, промене облика терена и коришћења земљишта у оквиру заштићене околине културног добра, као и промене намене и уклањање грађевинског или другог објекта чије постојање угрожава заштиту или коришћење културног добра (чл. 54).⁴⁵⁰

У посебном одељку се дефинише утврђивање културних добара од великог и од изузетног значаја. Одлуку о културном добру од изузетног значаја доноси Народна скупштина Републике Србије, а одлуку непокретном добру од великог значаја Влада Републике Србије, на предлог Републичког завода за заштиту споменика културе, а преко министарства надлежног за послове културе. *Акт о утврђивању културног добра од изузетног значаја*, односно *Акт о утврђивању непокретних културних добара од великог значаја*, објављује се у „Службеном гласнику Републике Србије“ (чл. 56 до 58).⁴⁵¹

Пета глава Закона дефинише упис у регистар културних добара, који воде установе заштите по врстама културних добара, односно за непокретна културна добра Републички завод за заштиту споменика културе, на основу прописа који доноси Министар културе. Министар културе прописаће и начин вођења евиденције о добрима која уживају претходну заштиту (чл. 59 до 64).⁴⁵²

У шестој глави се регулише делатност заштите културних добара и установа заштите. Делатност заштите културних добара чине, поред осталог:

---

⁴⁴⁹ Исто, стр. 485.

⁴⁵⁰ Исто, стр. 486.

⁴⁵¹ Исто, стр. 487.

⁴⁵² Исто, стр. 488.

истраживање и евидентирање добара који уживају претходну заштиту, предлагање и утврђивање културних добара, вођење регистра и документације о културним добрима, пружање стручне помоћи на чувању и одржавању културних добара сопственицима и корисницима тих добара, старање о коришћењу културних добара у сврхе одређене овим законом, предлагање и праћење спровођења мера заштите културних добара, спровођење мера техничке и физичке заштите културних добара, издавање публикација о културним добрима и о резултатима на њиховој заштити и друге послове у области заштите културних добара на основу овог Закона (чл. 65).⁴⁵³ Утврђују се и захтеви у погледу стручне оспособљеност радника који раде у овој делатности, што се проверава полагањем стручног испита (чл. 66 до 69),⁴⁵⁴ као и поступци оснивања и рада установа заштите (чл. 70 до 73).⁴⁵⁵

Завод за заштиту споменика културе врши делатност заштите споменика културе, просторних културно-историјских целина, археолошких налазишта и знаменитих места (чл. 74), а у том оквиру обавља и ове послове: проучава непокретна културна добра и израђује студије, елаборате и пројекте, учествује у поступку припремања просторних и урбанистичких планова, објављује грађу о предузетим радовима на непокретним културним добрима, израђује пројекте за извођење радова на непокретним културним добрима и изводи те радове у складу са законом, остварује увид у спровођење мера заштите и коришћења непокретних културних добара и друге послове утврђене овим законом (чл. 75).⁴⁵⁶

Централна установа заштите за непокретна културна добра је *Републички завод за заштиту споменика културе*, који поред раније описаних послова: стара се о заштити непокретних културних добара, стара се о јединственој примени критеријума у погледу предлагања за утврђивање непокретности за културна добра и утврђивање непокретних културних добара од великог и изузетног значаја, води евиденцију и документацију о непокретностима од посебног значаја за историју и културу Републике која се налази у земљи и иностранству и стара се

---

⁴⁵³ Исто, стр. 489.

⁴⁵⁴ Исто, стр. 489 - 490.

⁴⁵⁵ Исто, стр. 490.

⁴⁵⁶ Исто, стр. 491.

о њиховом очувању, стара се о јединственој примени међународних конвенција и других међународних аката на територији Републике (чл. 79 и 80).⁴⁵⁷

Седма глава уређује мере заштите и друге радове на културним добрима. За овај рад су посебно интересантне одредбе које регулишу мере техничке заштите на непокретним културним добрима, под којима се сматрају радови на конзервацији, рестаурацији, анастилози, примени комбинованих метода, ревитализацији и презентацији културних добара. Одређено је да се мере техничке заштите и други радови којима се могу проузроковати промене облика или изгледа културног добра или повредити његова својства могу предузимати ако се: утврде услови за предузимање мера техничке заштите, прибави сагласност на пројекат и документацију и прибаве потребни услови и одобрења на основу прописа о планирању и уређењу простора и изградњи објеката (чл. 99). Ови захтеви се ближе одређују у наредним члановима (чл. 100 до 102),⁴⁵⁸ а затим се утврђује право надлежног завода за заштиту споменика културе, односно, ако се ради о споменицима од изузетног значаја, Републичког завода за заштиту споменика културе, да забрани даље извођење радова и захтева рушење, односно повраћај у првобитно стање, о трошку инвеститора (чл. 103).⁴⁵⁹ О предузимању мера техничке заштите и извођењу других радова на непокретним културним добрима и њиховој заштићеној околини инвеститор је дужан да обезбеди вођење документације у складу са посебним прописима и да по завршетку радова преда примерак документације надлежном заводу за заштиту споменика културе, а за културна добра од изузетног значаја Републичком заводу за заштиту споменика културе (чл. 106).⁴⁶⁰ Закон регулише и питања услова чувања, одржавања и коришћења културних добара, као и добара која уживају претходну заштиту, који треба да буду уграђени у просторне и урбанистичке планове, као и њиховог премештања на нову локацију (чл. 107 и 108), а прецизирају се и обавезе извођача радова да у случају ако се наиђе на археолошка налазишта или археолошке предмете одмах, без одлагања, прекине радове, обавести надлежни завод за заштиту споменика културе и предузме мере да се налаз не уништи и не оштети и

---

⁴⁵⁷ Исто, стр. 492.

⁴⁵⁸ Исто, стр. 496 - 497.

⁴⁵⁹ Исто, стр. 497.

⁴⁶⁰ Исто, стр. 498.

да се сачува на месту и положају у коме је откривен. Исто се односи и на добра која уживају претходну заштиту (чл. 109 и 111).⁴⁶¹

У посебном одељку регулише се истраживање археолошких налазишта, која могу да обављају научна установа или установа заштите, на основу одобрења министарства надлежног за послове културе. Овим одобрењем одређује се подручје на коме се могу изводити радови, врста и обим радова, време у коме ће се изводити радови и обавезе извођача у погледу предузимања мера техничке заштите налазишта и налаза. Утврђује се и обавеза установе која врши археолошка ископавања и истраживања да о овим радовима води дневник и другу документацију и да по завршеним радовима у року до три месеца достави Министарству надлежном за послове културе извештај о извршеном ископавању и истраживањима, према одредбама овог закона (чл. 112 до 117).⁴⁶²

У осмој глави закона регулише се промет и експропријација културних добара, право надлежне установе заштите за пречу куповину, размена културних добара и њихов административни пренос (чл. 119 до 121),⁴⁶³ у следећој гаранција за иностране изложбе (чл. 122 до 125),⁴⁶⁴ а у десетој се утврђује да надзор над спровођењем овог закона обавља министарство надлежно за послове културе, према одредбама овог закона (чл. 126 до 129).⁴⁶⁵ У једанаестој глави се утврђују казнене одредбе за прекршај установе, предузећа, друге организације или другог правног лица, за сваку врсту прекршаја посебно, а у завршној се прецизирају прелазне и завршне одредбе.⁴⁶⁶

На крају се могу издвојити институције које се баве заштитом,⁴⁶⁷ ревитализацијом⁴⁶⁸ и презентацијом⁴⁶⁹ културног наслеђа у Србији су:

---

⁴⁶¹ Исто, стр. 499-500.

⁴⁶² Исто, стр. 500-501.

⁴⁶³ Исто, стр. 501-502.

⁴⁶⁴ Исто, стр. 502-503.

⁴⁶⁵ Исто, стр. 503-504.

⁴⁶⁶ Исто, стр. 504 - 507.

⁴⁶⁷ Облици техничке заштите: техничке мере привремене заштите, примена заштитних грађевина, примена конзервације, примена анастилозе, примена рестаурације, примена комбинованих метода, пресељавање непокретних споменика. (Видети: С. Ненадовић: *Заштита градитељског наслеђа*, стр. 83).

⁴⁶⁸ Ревитализација или целовита обнова је оживљавање укупног комплекса материјалних и духовних вредности споменика културе или просторних културно-историјских целина. Комплексна метода која може обухватати скоро све техничке поступке као и промену функције

Министарство културе Владе Републике Србије, које доноси законе, контролише примену закона и прописа, *Археолошки институт САНУ*, ради на пољу истраживања, али се понекад бави и њиховом заштитом, ревитализацијом и презентацијом и *Завод за заштиту споменика културе републике Србије*, бави се пројектовањем и надзором планова на заштити и обнови културног наслеђа у Србији. У односу на категорије културних добара и питања надлежности Завода, правило је да се културним добрима прве категорије баве локални заводи, културним добрима од великог значаја баве се регионални заводи, а културна добра од изузетног значаја су у надлежности Републичког завода, као централне установе заштите.⁴⁷⁰

На основу приказа актуелног Закона о заштити културних добара из 1994. године, оцена је да кроз закон нису довољно прецизирана питања која су везана за доношење и примену планова у заштити и ревитализацији свих врста градитељског наслеђа, нпр. ко прихвата планове и ко контролише њихову примену (чл. 112-117 важећег закона), затим питања која се односе на постојаност и доступност документацији и грађи (пројекти заштите, разни извештаји) (чл. 79-80). Према Закону о заштити културних добара, планове доноси и примењује служба која се бави заштитом - Републички завод за заштиту споменика културе, а контролу и прихватање планова врши посебно формирана Комисија испред Министарства културе Републике Србије. То се односи на културна добра од изузетног значаја. За споменике и целине које припадају нижим категоријама, надлежност је у оквирима локалних и регионалних завода, уз одговарајућу

грађевине или целине, примерено споменичким вредностима. (Видети: E. Burden: *Illustrated Dictionary of Architectural Preservation*).

⁴⁶⁹ Презентација укључује очување аутентичности комплекса или целине, али и примену нових материјала, конструкција, облика.

⁴⁷⁰ У централном регистру тренутно је уписано 2462 непокретних културних добара, од тога 2146 споменика културе, 72 просторно културно-историјских целина, 172 археолошких налазишта и 72 знаменито место. Категорисаних непокретних културних добара има 782 од чега 200 од изузетног значаја, а 582 од великог значаја. Међу непокретним културним добрима од изузетног значаја налази се 155 споменика културе, 11 просторно културно-историјских целина, 18 археолошких налазишта и 16 знаменитих места, а међу непокретним културним добрима од великог значаја 512 споменика културе, 28 просторно културно-историјских целина, 25 археолошких налазишта и 17 знаменитих места. (http://www.heritage.gov.rs/cirilica/nepokretna_kulturna_dobra.ph, мај 2014.)

контролу од стране стручњака из централног Републичког завода за заштиту споменика културе.⁴⁷¹

Посебно треба истаћи и неусаглашеност актуелног Закона са међународним повељама и препорукама, што се посебно огледа у третману околине споменика, културног пејзажа, нематеријалног наслеђа. Према важећем Закону, средњовековни утврђени градови спадају у категорију споменика културе, што није добро, обзиром да су то углавном веће целине које у зависности од намене могу имати и сачуване делове који су некада имали улогу насеља са свим својим елементима, као што је случај код Старог Раса и Сталаћа. То подразумева да поред утврђења постоје и остаци насеља са више непокретних културних добара која имају одређени значај.

---

⁴⁷¹ http://www.heritage.gov.rs/cirilica/nadleznost_zavoda.php, мај 2014.

2.0 Заштита и презентација средњовековних утврђених градова у Србији

2.1 Основни типови и карактеристике средњовековних градова у Србији

У прошлости зачеци градова везују се за утврђене станове властеле, која је управљала својом земљом. Уз многе од њих су се формирала подграђа, која су се затим развила у праве вароши. Реч град постала је тада ознака за целину града са његовим подграђем, док је сам утврђени део града назван тврђава, која је имала претежно војну, односно одбрамбену функцију. Стара реч варош појављује се у нашим старим текстовима тек од 15. века.⁴⁷²

Под градом се у средњем веку у Србији подразумевало утврђено место, првенствено у Жупи, у смислу територијалне поделе, у коме се налазило средиште војне и административне власти одређеног краја. Свака жупа је имала свој град или више одбрамбених градова. У њима се такође и склањало становништво подручја које је припадало граду, када су непријатељи нападали град или жупу. Жупски градови су представљали тврђаве којима се бранила жупа или поједини њени делови, али то су били и центри у којима се одвијао живот жупе. За разлику од жупа у унутрашњости земље, постојале су и жупе у пограничном појасу. Контрола над њима спадала је у надлежности владара. Жупски градови били су подизани на високим и тешко приступачним планинама, као што је град Јелач, Козник и др. Погранични градови затварали су границе и пролазе, као нпр. Звечан (до краја прве половине XII века) и Сталаћ и Голубац (у XV веку).⁴⁷³

Основна улога већине градова била је да штите владаров и властелинов стан, цркве и манастире, као и тргове, руднике и путеве. Према К. Лиречеку, рударска насеља су се састојала од високе уздигнуте тврђаве (*cittade, castelo* – град), која је је била седиште управних власти, где се повлачило целокупно становништво подграђа и од трговишта испод подграђа (*burgus, mercatum* – трг), у

---

⁴⁷² А. Дероко, О конзервацији наших средњовековних градова, у: *Зборник заштите споменика културе*, Књига 1, Свеска 1, (Београд: Научна књига, 1951), стр. 30.

⁴⁷³ И. Здравковић, *Средњовековни градови у Србији*, (Београд: Туристичка штампа, 1970), стр. 12.

коме су већином биле дрвене куће и дућани око главне пијаце (*platea publica*).⁴⁷⁴ За време ратних освајања, подграђе је често спаљивано, а жупани, трговци и занатлије су заједно са војском бранили град. Осим наведених постојали су и војни градови, који сем посаде, нису имали становништво, па према томе ни подграђе. Ова врста утврђења најчешће је служила за заштиту и затварање путева.

Цивилна Подграђа, нису увек била опасана бедемима. За разлику од Босне, у Србији се од неутврђеног подграђа нису развиле вароши, већ неутврђено насеље, *трг*, који је био нешто већи од села. Главни део тврђаве је представљао онај део града који је служио искључиво за одбрану. Приликом напада непријатеља, становништво се склањало у град, где је са посадом учествовало у његовој одбрани.⁴⁷⁵

Од XI века у Србији се подижу градови зидани од камена, који су били опасани бедемима и кулама. Уколико је град имао и своје подграђе, оно је такође могло бити опасно бедемима. У том случају, подграђе је образовало целину, у којој је град био језгро одбране. Средњовековни градови у Србији, према истраживачу И. Здравковићу, могу се поделити у пет група: У прву групу спадају они градови који су били на истакнутим тачкама по граничним крајевима државе или уопште на стратешки важним местима главних комуникација. Они су имали задатак да штите улазе у клисуре, а били су обично на неприступачним местима, изнад путева и пролаза. То су: Звечан, Маглич, Рам, Голубац и др. Другу групу чине градови који су бранили рударска места и тргове уз њих. То су били: Ново брдо, Брсково, Островица и др. У трећу групу спадају они градови који су бранили насеља, вароши, престонице, од непријатеља и пљачкаша. У ову групу спадају: Београд, Смедерево, Крушевац, Рас, Призрен и др. Четврту групу сачињавају градови који су штитили задужбине старих српских владара, цркве, манастире. То су: Ресава-Манасија, Раваница и Вишеград изнад Светих Арханђела. И пету групу чине градови који су служили као сигурно склониште српских владара, повучени у неприступачне клисуре, или су им служили као

---

⁴⁷⁴ Исто

⁴⁷⁵ Г. Шкриванић, Градови и утврђења у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику, у: *Војно-историјски гласник*, бр. 2 (1969), стр. 111 – 112.

дворци удаљени од њихових престоница, за одмор. То су били: Рибник, Дебрц, Петрич, Јелеч и др.⁴⁷⁶

Новија типологија средњовековних утврђених градова, према професору Ј. Нешковићу, која је и данас актуелна и примењива, може се поделити у неколико група: **1. према времену настанка:** а) антички и б) средњовековни; **2. према концепту одбране:** а) од хладног и б) од ватреног оружја; **3. према положају:** а) на неприступачном терену, б) поред реке или на ушћу две реке и ц) на обали мора или језера; **4. према облику:** а) неправилног облика - условљени топографијом терена и б) правилног облика – квадратног или правоугаоног облика настали на традицији античких утврђења, углавном на равном терену, нпр. Горњи град београдске тврђаве или троугаоног облика, условљен положајем, нпр. Смедеревски град; **5. према сложености:** а) из једне просторне целине, нпр. Маглич и б) сложена решења, нпр. Голубац; **6. према положају главне Бранич куле:** а) самостална бранич кула у дворишту, нпр. Звечан, б) бранич кула у склопу зидина, нпр. Сталаћ и ц) градови са већим бројем кула у склопу зидина, нпр. Маглич и Козник; **7. према намени:** а) утврђење са војном посадом, нпр. Стари Рас и Ново брдо, б) утврђење са станом властелина (жупана), нпр. Козник и ц) утврђење са цивилним насељем и станом властелина, нпр. Београд и Смедерево.⁴⁷⁷

Градови подигнути на планинском земљишту обично су зидани на врховима и на стрмим падинама, како би се непријатељу отежао прилаз. Приликом зидања водило се рачуна да се траса утврђења прилагоди земљишту, чиме би се постизала боља прегледност и на тај начин обезбеђивала ефикасна одбрана утврђења. То је разлог што трасе бедема и градова на планинским земљиштима немају правилне геометријске облике. Градови на планинским врховима били су просторно ограничени, због чега су изражени јаки зидови, уместо зграда за становање.

---

⁴⁷⁶ И. Здравковић, *Средњовековни градови у Србији*, стр. 12.

⁴⁷⁷ Изводи са предавања проф. др Мирјане Ротер Благојевић на Архитектонском факултету у Београду у оквиру редовног предмета Историја архитектуре и насељавања у Србији на III години Основних академских студија.

Градови подигнути у равничарским пределима били су изложени нападима са свих страна, тако да је траса бедема морала имати правилне геометријске облике и на тај начин је одбрана обезбеђена из свих праваца.⁴⁷⁸

Средњовековни утврђени градови састоје се од следећих архитектонских елемената: зидна платна или бедеми, главна или донжон кула, затим одбрамбене куле, улазна капија, тврђавски ров и остале грађевине различитих садржаја (палате, сакрални објекти, цистерне, као и зграде различитих намена).

Зидно платно је представљало важан део утврђења. Јачина бедема зависила је од јачине конструкције, дебљине зида и употребљеног материјала. До краја прве половине XV века зидови дебљине од 3.5 до 5.0 м, од камена и креча, могли су одолевати свим опсадним нападним средствима. Међутим, за подизање тако дебелих зидова, било је потребно доста времена и огромна количина материјала, тако да си зидови били углавном дебљине од 1.5 до 2.0 м. На врху бедема биле су шетне стазе и стрелнице са зубцима за заштиту стрелаца.⁴⁷⁹

Тврђавски ров је копан испред градског зида, као препрека нападачу. Ров је могао да буде сув, као што је случај код Ресаве и Маглича или испуњен водом, као што је случај код Смедерава.⁴⁸⁰

Главна или Донжон кула представљала је главно упориште, односно језгро одбране. У средњовековној Србији ова кула се називала још и *бранич кула* или *пирг*. Главна кула се налазила у дворишту, као самостална, или уз зидно платно и служила је за пружање главног отпора нападачу, али и као стан и седиште властелина – феудалца. Кула је била изграђена од дрвета и камена, на два до четири спрата. Куле су могле бити подизане и ван градских утврђења, када је требало заштити важне тачке или правце. У приземљу куле се најчешће држала стока, на спрату се налазила послуга, а на највишем спрату био је стан феудалца.

---

⁴⁷⁸ Г. Шкриванић, Градови и утврђења у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику, стр. 113.; Видети и: А. Дероко, Средњовековни градови, у: *Археолошки споменици и налазишта у Србији – централна Србија II*, (Београд: Археолошки институт САНУ, 1956), стр. 79 – 81.

⁴⁷⁹ Г. Шкриванић, Градови и утврђења у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику, стр. 120 – 121.

⁴⁸⁰ Исто, стр. 121.

Највиши спрат је понекад рађен и од дебелих стабала дрвета, тј. облица, као брвнара. Кров је био дрвен, купастог облика или у облику пирамиде. Улаз у главну кулу обично се налазио на првом спрату, а ређе у приземљу. За улазак на први спрат коришћене су дрвене лествице, степенице или покретни мост. Донжон кула у Сталаћу, кула у Манасији, као и Вршачка кула имале су улаз на првом спрату. Неке донжон куле имале су и цистерне са водом у подруму. Куле су биле најчешће квадратне основе, али су могле бити и у облику петоугаоника или вишеугаоника, па и у облику круга. Димензије главних кула биле 6.0 – 10.0 x 6.0 – 10.0 м, а висина се кретала од 10.0 до 25.0 м. За разлику од осталих одбрамбених кула, донжон кула је била велика, пространија и јаче зидана.⁴⁸¹

Одбрамбене куле на градским бедемима биле су истакнуте у односу на масу зида и биле су у висини преко 5.0 м изнад круништа зида. Истицање кула је пружало могућност бочног и унакрсног дејства, не само испред градских зидина, већ и на оним местима градског бедема на којима је нападач успео да продре. Растојање између кула било је различито и оно је углавном зависило од положаја и величине града кога је требало заштитити. Тако су нпр. растојања између кула у Смедеревском граду била различита. На источном зиду великог града, растојање између кула износило је од 65.0 – 69.0 м, међутим на јужној, најизложенијој страни, растојање између кула је износило око 38.0 м. У малом граду растојања између кула су још мања. У Манасији су куле на око 20.0 м растојања, а у Магличу од 20.0 до 30.0 м.⁴⁸² Висина кула се кретала до 30.0 м. Подножје кула је било појачано проширеним косинама у спољној страни, када се из борбе са хладним оружјем, прешло у борбе са ватреним оружјем. Такав је пример на кулама у Крушевцу, Вршцу, Манасији и др. На спратовима кула су се налазила разна спремишта, а поред тога и затворени испусти у виду балкона, са отворима за дејства стрелаца и за бацање вреле течности на нападача. Ови испусти се називају машикуле. На утврђењу манастира Манасије, машикуле се налазе не само на изложеним странама кула, већ и на градским зидинама, што је веома редак случај код наших утврђења. И куле и градски бедеми имали су на врху

---

⁴⁸¹ Исто, стр. 122 – 123.; Видети шире о донжон кулама у средњовековној Србији: Г. Симић, *Донжон куле у фортификацији средњовековних градова*, (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 2010).

⁴⁸² Г. Шкриванић, *Градови и утврђења у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику*, стр. 123.

заравњене кровове са стрелницама. Зидови кула и зидног платна били су понекада украшавани разним натписима, шарама, прозорима и сл. Осим украсних натписа, грбова и др., рађени су и украсни прозори. То је случај у смедеревском граду, на зидном платну ка Дунаву, тј. зидно платно палате у малом граду. Сем тога, на кули у Сталаћу, на малтеру су осликане опеке. То исто је рађено и на турској топовској кули у Смедереву.⁴⁸³

Главна капија или улаз у тврђаву најчешће је био између кула, као што је био случај у Смедереву или у Манасији. Међутим, у крушевачки град, као и у рамску тврђаву се улазило кроз кулу. Улазна врата у тврђаву обично су била двокрилна, а у кулу једнокрилна. У оба случаја врата су била израђена од тврде храстовине и оклопљена гвожђем.⁴⁸⁴

У унутрашњости утврђења су се налазиле грађевине које су имале различите функције. Заступљене су биле палате, грађевине сакралне намене (цркве), цистерне, као и помоћне зграде са различитим функцијама. Оне су данас углавном веома мало истражене и сачуване.

2.2 Развој заштите и презентације утврђених градова

Сматрало се да у Србији има око 200 средњовековних градова и тврђава које би требало заштити.⁴⁸⁵ Новији подаци говоре да на простору данашње Србије има око стотину средњовековних утврђења, од којих су 34 категорисана, 11 као споменици културе, а 23 су од великог значаја.⁴⁸⁶ (сл. 1) Они се налазе у различитом степену очуваности, односно урушености. Због историјских околности, ратова који су се на овим просторима одвијали више стотина година, природних катастрофа, али и људског немара, па и погрешног управљања државом и њеном баштином, велики број ових споменика, понекад и изузетне културне и историјске вредности, је тешко оштећен, па и уништен. Последњи

---

⁴⁸³ Исто, стр. 124 – 125.

⁴⁸⁴ Исто, стр. 125.

⁴⁸⁵ А. Дероко, О конзервацији наших средњовековних градова, стр. 30.

⁴⁸⁶ Г. Симић, Истраживање и заштита средњовековних утврђења у Србији, у: *Саопштења*, XXXVI – XXXVII (2005 – 2006), (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе републике Србије, 2006), стр. 235.

остацi града Дебрца, двора краља Драгутина, „разнесени су, тако рећи, у наше дане.“⁴⁸⁷ Вероватно најпознатији је пример рушења старог града Жрнов на Авали, упркос великим протестима стручне јавности, посебно Ђурђа Бошковића.⁴⁸⁸ Сматра се да је град Жрнов подигнут на остацима који потичу још из антике, док су бедеми датирани из раног средњег века. У путописима Евлије Челебије, Жрнов је важио као једно од шест најзначајнијих турских утврђења у Србији. После многих ратних разарања и мирнодопских рушења, од Жрнова није много остало у 20. веку. Ипак су остацi били јасно видљиви и могућа је била рестаурација и конзервација. Уместо тога, краљ Александар Карађорђевић доноси одлуку да се остацi Жрнова потпуно униште, како би се на том месту подигао споменик Незнаком Јунаку, дело вајара Ивана Мештровића.⁴⁸⁹ Може се закључити да није постојала свест о потреби очувања наслеђа, као ни значај Жрнова.

Прва истраживања српских средњовековних градова обавио је генерал Јован Мишковић, члан Српског ученог друштва и Српске краљевске академије. У периоду од 1872. до 1906. године обишао је, снимии и описао девет средњовековних градова: Островицу, Рам, Ресаву, Сврљиг, Кожељ, Борач, Бован, Сокоград и Жрнов. Поред ових градова дао је и описе Felix Romuliane, Remesiane и Равне.⁴⁹⁰ Знатно касније, обимну грађу о највећем броју наших старих градова дао је архитекта Александар Дероко у свом обимном делу.⁴⁹¹ То су биле реалне подлоге за покретање иницијатива за организовану заштиту и конзервацију појединих локалитета, пре свега оних најугроженијих и најинтересантнијих са конзерваторске тачке гледишта, у другој половини 20. века. Реална ограничења за ове радове била су ограничена финансијска средства. Ипак, током протеклих деценија вршена су археолошка ископавања и извођени су конзерваторски радови на готово свим категорисаним утврђењима и обезбеђени су значајни подаци и драгоцене искуства у погледу њихове заштите и даљих истраживања. Иако делом успешни, конзерваторски радови практично ни на

---

⁴⁸⁷ С. Ђорђевић, О потреби и могућностима ревитализације средњовековних градова у Србији, у: *Саопштења*, XXXVI – XXXVII, (2005 – 2006), стр. 241 – 243.

⁴⁸⁸ Исто, стр. 241.

⁴⁸⁹ М. Лукић, Заштита, конзервација и рестаурација у Србији – Историјски преглед, стр. 27.

⁴⁹⁰ Исто

⁴⁹¹ Видети: А. Дероко, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, (Београд: Просвета, 1951)

једном споменику нису окончани. Ретки су споменици попут средњовековног града Раса, који су, после две деценије ископавања, у целини истражени и проучени. То се односи делимично и на Маглич и Ужице. Код неких су ископавања окончана само у појединим њиховим деловима (Мали град у Смедереву, Горњи град Сталаћ, Крушевац или Соко-град).⁴⁹²

Заштита средњовековних утврђења у Србији и извођење радова започело је крајем педесетих и почетком шездесетих година 20. века на најзначајнијим градовима, попут Смедерева, Београда и Новог Брда, да би се касније проширили на Крушевац, Маглич, Голубац и Соко-град, а затим и на Сталаћ, Ужички и Пиротски град, Козник, Копријану и неке друге споменике. Први радови су били углавном усмерени на конзервацију. Нешто касније, са развојем конзерваторске мисли и нових методологија, а потпомогнуто потребама и захтевима локалне средине, почело је са потпуном обновом појединих делова утврђења. Ово ширење радова на заштити старих градова имало је и своје добре и своје лоше стране. Добро је што су проширена знања о појединим деловима изучаваних градова, о њиховим кулама и капијама, палатама и другим грађевинама у утврђењу, цистернама и водоснабдевању, као и о њиховој конструкцији, облику и развоју. То је допринело бољем сагледавању путева развоја војног градитељства у Србији. Лоше стране овог релативно брзог започињања заштите старих градова у шездесетим годинама прошлог века огледају се у брзом помањању потребних средстава. Показало се, наиме, да су за ове радове потребна врло велика средства, посебно због изузетно тешких услова извођења радова на заштити (прилаза, допремање материјала, организација градилишта, и др.). Због тога су ови радови крајем осамдесетих година почели да се обустављају и да се у кратком року и потпуно прекину. Конзервирани и делимично обновљени споменици остали су пусти, препуштени пропадању и девастацији. Намерно је разграђиван и одношен материјал, а понекад су споменици уништавани из бахатости или због наводног трагања за покопаним благом. То се посебно видело на градовима Голубац и Козник, али и на другим локалитетима.⁴⁹³

---

⁴⁹² Г. Симић, Истраживање и заштита средњовековних утврђења у Србији, у: *Саопштења*, XXXVI – XXXVII (2005 – 2006), стр. 236.

⁴⁹³ Исто, стр. 236.

У наставку рада детаљно ће бити приказани радови на заштити и презентацији наших најзначајнијих примера средњовековних градова, како би се након тога урадила валоризација примењених мера на заштити и обнови.

2.3 Приказ карактеристичних примера

Значајни примери наших средњовековних утврђених градова изабрани су на основу бројних истраживања који су на њима спроведени, обима заштите, планова презентације и сл.

Београдска тврђава

Београдска тврђава представља најстарије утврђење у Србији. Она представља слојевит археолошки локалитет и јединствену споменичку целину изузетних друштвених, културно-историјских, просторних и архитектонских вредности. Подигнута је на гребену изнад ушћа Саве у Дунав. Ову целину чине сама Београдска тврђава, подељена на Горњи и Доњи град, и парк Калемегдан. С обзиром на специфични положај који има у оквиру постојеће градске структуре, поред основног циља заштите којим се омогућава презентација Тврђаве као споменика културе, овај простор пружа и велике могућности укључивања у савремене токове града.⁴⁹⁴

Трагови насеља на простору Београдске тврђаве датирају још из неолита, да би се у доба Келта развио град Сингидунум. Најстарије утврђење на месту данашње Београдске тврђаве подигнуто је највероватније између 6. и 11. године нове ере, у време када су варварска племена почела да угрожавају северне границе Римског царства. Тада је на платоу Горњег града подигнуто утврђење од земљаних бедема и палисада, које је у 2. веку прерасло у класични римски каструм, који је чинио саставни део чувеног лимеса. Каструм је имао правоугаону основу димензија 560 x 350 метара и обухватао је данашњи Горњи град, са делом данашњег Калемегданског парка до Париске улице. Током првих векова нове ере био је стално седиште IV. Флавијеве легије. После поделе Римског царства 359.

---

⁴⁹⁴ М. Нешковић, Заштита и ревитализација Београдске тврђаве, у: *Гласник Друштва конзерватора Србије*, бр. 32 (2008), стр. 172 – 177.

године, Београдска тврђава улази у састав Источног римског царства, да би 441. године у великом нападу Хуна била разрушена. Теодорик је поново осваја 471. године, али је и он напушта 498. године због сеобе на Апенинско полуострво. Уз ово утврђење у првој половини другог века настао је антички Сингидунум, а на истом месту касније и словенски Београд. Почетком 7. века потпуно нестаје Сингидунум, насељавају се Словени и цело ово подручје се више векова не развија и остаје запостављено.⁴⁹⁵

Током владавине византијског цара Јустинијана, Београдска тврђава поново бива обновљена, ојачана и проширена, и око ње се у том времену, током словенског пресељавања на Балканско полуострво, насељавају Срби. Ова поново изграђена рановизантијска тврђава била је изграђена од белог камена. Отуда су јој Срби дали назив Бели Град, односно Београд. Ово име тврђаве се први пут помиње у писму Патријарха Јована VIII бугарском кану Борису 16. априла 874. године. Током векова, тврђавом и градом на смену управљају Срби, Бугари, Византинци и Мађари. Пошто Мађари нису успели да се дуже задрже у Београду, порушили су утврђење и тако добијени материјал искористили су за изградњу Земунског града. Византинци за време Манојла Комнина средином 12. века освајају Земун и камен који је три деценије раније био пребачен преко Саве поново враћају на своје место и уграђују у обновљену Београдску тврђаву, у оквиру које се подиже кастел у облику делтоида, димензија 135 x 60 метара. Град поново пада у руке Мађара, који њиме владају практично до почетка 15. века, осим у кратким раздобљима када је на власти био краљ Драгутин, а касније и његов брат краљ Милутин (крајем 13. и почетком 14. века). Град су покушали да освоје средином 14. века и српски цар Душан и кнез Лазар, али без успеха. Вазалним уговором који је са мађарским краљем Жигмундом закључио српски деспот Стефан Лазаревић, српска деспотовина је добила Београд. За време његове владавине обновљена је и знатно проширена Београдска тврђава, коју су османлије разрушиле крајем 14. века, а 1405. године се из Крушевца премешта у Београд престоница Србије.⁴⁹⁶

---

⁴⁹⁵ М. Поповић, *Београдска тврђава*, (Београд: ЈП Београдска тврђава, 2013), стр. 8 – 10.

⁴⁹⁶ Исто, стр. 10 – 12.

За време деспота Стефана Лазаревића, Горњи град је опасан системом двоструких бедема, попут ниског и задњег бедема у цариградским Теодосијевим бедемима. Изнад Горњег града са копнене стране ископан је дубоки шанац. На простору Манојловог кастела, Деспот је подигао свој утврђени дворac са првобитном кулом Небојша као донжоном, а градско пристаниште је дограђено и проширено за веће ратне бродове. После Стефанове смрти, Београдску тврђаву поново заузимају Мађари и додатно је појачавају због све веће опасности од Османлија, који су га трипут опседали. Први пут под вођством Мурата II (1440), затим под вођством Мехмеда II Освајача, који је 1453. године заузео Цариград и срушио Византију и на крају под вођством Сулејмана II Величанственог, који на свом путу ка Бечу заузима Београд 1521. године.⁴⁹⁷

Преко сто година Београд је био под влашћу Турака, да би га Аустријанци освојили 1688. године. Они почињу са опсежном обновом и прерадом средњовековне Београдске тврђаве у јако артиљеријско утврђење. Владавина Аустријанаца је, међутим, била кратка и Турци 1696. године поново заузимају град. Том приликом је бомбардовањем погођен велики барутни магацин у Деспотовом граду, који је од експлозије готово цео страдао. Аустријанци поново заузимају Београд 1717. године, а од 1723. до 1736. године, Швајцарац Никола Морес фон Доксат изводи велике преправке и дограђивања Београдске тврђаве. Ипак, Београдским миром из 1739. године, Београд је без борбе враћен Аустријанцима, који су уз то били приморани да поруше новоизграђене бедеме. За педесетак година Београдска тврђава поново пада у аустријске руке, али само на кратко. Већ 1791. године, тзв. Свиштовским миром, Турци се враћају у Београд и остају ту све до повлачења и симболичне предаје кључева Београда Кнезу Михаилу, 19. априла 1867. године.⁴⁹⁸

Простор тврђаве је страдао и током бомбардовања у Првом светском рату, када су уништене скоро све грађевине у њеној унутрашњости, а бедеми су

---

⁴⁹⁷ <http://www.beogradskativrdjava.co.rs/Историја-Београдске-тврђаве>, мај 2013.

⁴⁹⁸ Исто; М. Поповић, *Београдска тврђава*, (Београд: Археолошки институт, 1982.), стр. 25; Видети и: М. Поповић, *Београдска тврђава*, (Београд: ЈП Београдска тврђава, 2013.); М. Поповић, *Београдска тврђава*, (Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда и Републички завод за заштиту споменика културе, 1991).

тешко оштећени. Мања оштећења су се догодила и за време Другог светског рата. У тврђави су биле стационарне немачке окупационе снаге, које су ту остале све до краја рата. Непосредно после ослобођења у тврђави су биле стационарне трупе ЈНА, али су напустиле овај простор већ 1946. године. Од тада је цео простор Београдске тврђаве и Калемегданског парка стављен под заштиту државе.

На Београдској тврђави има неколико значајних грађевина. То су, најпре, главне тврђавске капије. Унутрашња и спољна Стамбол-капија, које се налазе на правцу данашњих улица Кнез Михаилове и Узун Миркове, а затим и Сахат-капија, са импозантном Сахат кулом. У средњовековно утврђење улазило се са источне стране кроз Зиндан-капију и Деспотову-капију Горњег града, у близини данашњег Зоолошког врта, а прилаз Доњем граду била је Видин-капија, из данашње улице Војводе Бојовића и Мрачна капија, из данашње Карађорђевог улице. У источном подграђу налази се црква Ружице, стара гарнизонска црква настала адаптацијом барутног магацина из прве половине 18. века, а на старом култном месту везаном за извор лековите воде у њеној близини је 1938. године изграђена Капела и конак Свете Петке. У Горњем граду налази се познато Турбе, а на северозападу Дефердарева капија и чесма Мехмед паше Соколовића. У оквиру Горњег града је и Велики бунар, а у његовој близини и стари Митрополитски двор. Тридесетих година на западном платоу Горњег града, подигнут је споменик под називом „Победник“, рад вајара Ивана Мештровића, а на улазу у град налази се Војни музеј и зграда Завода за заштиту споменика културе Београда. У Доњем граду, у близини Видин капије, налази се Кула Небојша из аустријског периода.⁴⁹⁹

Као што континуитет развоја предстаља посебну вредност Београдске тврђаве, тако и континуитет радова на уређењу, заштити и ревитализацији представља једну од основних карактеристика овог споменичког комплекса. У периоду дугом више од сто година, чији је почетак везан за постепено гашење војне функције тврђаве, издвајају се две различите фазе заштите и ревитализације. Прву чине радови на уређењу и увођењу нових садржаја, а другу организован и

---

⁴⁹⁹ <http://www.beogradskatvrđjava.co.rs/мај 2014>.

плански реализован рад на истраживању, заштити и ревитализацији овог, законом заштићеног споменика културе.

Прва фаза, односно први радови на уређењу Београдске тврђаве, започињу, повлачењем турске војске и симболичном предајом кључева Београда на управљање Кнезу Михаилу, 19. априла 1867. године. Непосредно после овога тврђава губи свој војни карактер, а од 1869. године део простора некадашње тврђаве и њене околине се претвара у парк. Почело је са озелењавањем парковских површина и са изградњом стаза на простору некадашњег градског поља, које је раздвајало тврђаву и варош. На самој тврђави, колико је познато, нису вршени неки озбиљнији радови, поготово не у смислу конзервације и заштите. Током Првог светског рата, простор тврђаве је страдао од бомбардовања, у коме су уништене скоро све зграде у њеној унутрашњости, а бедеми тешко оштећени.⁵⁰⁰

У периоду између два светска рата обављани су радови на уређењу оних делова који су оштећени у Првом светском рату, као и на западним деловима Горњег града тврђаве које је напустила војска. Уређено је и продужено савско шеталиште, а на бастиону изнад Краљ капије, 1928. године подигнут је споменик. У рововима југоисточног фронта, у близини унутрашње Стамбол капије, и у рову испред великог Ревелина, изграђени су спортски терени и клупске зграде. На ободном делу источног фронта формиран је Зоолошки врт, а на бастиону изнад њега угоститељски објекат „Калемегданска тераса“. На бастиону јужно од унутрашње Стамбол капије изграђена је зграда Војно географског института, у којој се данас налази Војни музеј, а 1928. године на Малом Калемегдану, по пројекту арх. Бранислава Којића, изграђен је Уметнички павољон „Цвијета Зузорић“.⁵⁰¹

Сви радови на Београдској тврђави у овом периоду били су усмерени, пре свега, на уређење парковских површина, са пратећим спортским, едукативним и забавним садржајем. Због ових радова један део утврђења је порушен, а други деградиран изградњом нових објеката и увођењем нових садржаја. Ипак било је и

---

⁵⁰⁰ М. Нешковић, Заштита и ревитализација Београдске тврђаве, стр. 174.

⁵⁰¹ Исто

радова на обнови појединих делова тврђаве. Обновљена је Јакшићева кула и реконструисан северни бедем, са шетном стазом у целој дужини, од Јакшићеве куле до Источне капије у Доњем граду. По узору на архитектуру утврђења у приморју, реконструисан је и комплекс Зиндан капије.⁵⁰²

Друга фаза радова на Београдској тврђави започиње непосредно после Другог светског рата, када заштита споменика културе постаје регулисана законом. Тврђава се у то време налазила у изузетно лошем стању. За време рата су порушени или јако оштећени војни магацини и касарне у Доњем граду, као и простори који су пре рата били уређени. Све је било под рушевинама и великим наслагама шута, зарасло у дивље растиње. По одласку војске, Општина града Београда поверила је заштиту Београдске тврђаве Управи градских паркова, која је пре свега бринула о зеленим површинама и њиховом уређењу. Проучавање, истраживање и израда пројеката заштите било је отворено све до оснивања „Управе Народног парка Калемегдан“, али се ова институција убрзо спаја са „Управом градских паркова“ у јединствену институцију „Управе за градско зеленило“, која као комунална организација опет запоставља истраживања и проучавања тврђаве.⁵⁰³

Озбиљни прилаз истраживању и заштити Београдске тврђаве започиње тек 1960. године, оснивањем Градског завода за заштиту споменика културе града Београда. Већ 1965. године овај Завод доноси Решење о утврђивању споменичких својстава Београдске тврђаве, као комплекса који поред простора под утврђењима обухвата и парк Калемегдан, Савску и Дунавску падину, приобаље и непосредне контакт зоне према Косанчићевом венцу и Дорћолу. У периоду до 1969. године снимљени су постојећи објекти и делови фортификација, као и изгледи свих зидова Тврђаве. То је био основ за хронолошку и архитектонску анализу. Извршена су и потребна геодетска снимања. То је омогућило да се донесе и Детаљни урбанистички план Калемегдан, на чијој изради је почело да се ради још раније, у оквиру Урбанистичког завода Београда. На основу овог Плана започела су истраживања и први конзерваторско - рестаураторски радови. Заштићени су најугроженији

---

⁵⁰² Исто, стр. 175.

⁵⁰³ Исто, стр. 174.

објекти у Горњем граду и делови Југоисточног и Источног бастиона у Доњем граду: Амам, Војничка кујна, Капија Карла VI, Велики барутни магацин.

После првих радова, који су имали пре свега спасилачки карактер, током седамдесетих година приступило се радовима на заштити и презентацији претходно истражених простора и објеката. Обновљени су средњовековни бедеми Горњег и Доњег града, конзервирани су и презентовани остаци унутрашњег утврђења – Двора деспота Стефана Лазаревића, рестаурирана је и презентована средњовековна Западна капија Горњег града и Чесма Мехмед Паше Соколовића.

Београдска тврђава је за споменик културе од изузетног значаја проглашена 1979. године. Током сложених вишегодишњих археолошких ископавања од 1980. до 1989. године, откривени су остаци Митрополитског двора из 15. века у Доњем граду, али њихова рестаурација и ревитализација још није завршена, као што још није завршена ни ревитализација других објеката, за које су израђени основни пројекти. Основни разлог су недовољна финансијска средства, која су добрим делом била усмерена на одбрану тврђаве од бесправне градње и санирање последица неодговорног и против законитог понашања која су угрожавала овај споменик културе. Ипак, и поред тога, извођени су неки конзерватроски радови, као што је рестурација и уређење Равелина Краљ капије, Капије деспота Стефана Лазаревића, Костурнице бранилаца Београда у источном подграђу, Митрополитског двора у Доњем граду, Лучног бедема Зиндан капије.⁵⁰⁴

После 2000. године, управа града Београда је овај споменички комплекс оценила као симбол Београда и простор од непроцењиве културно-историјске и архитектонске вредности, али и као јединствен простор за уметничке садржаје и активности. У том циљу је 2002. године основао Јавно предузеће „*Београдска тврђава*“ за културно-уметничке и пословне делатности, коме је поверено решавање свих имовинско-правних питања, коришћење и управљање овим споменичким комплексом, који захвата око 80 хектара површине различите намене, на две амбијентално-просторне целине: Калемегдански парк (Мали и

---

⁵⁰⁴ Исто, стр. 175 – 176.

Велики Калемегдан) и Београдска тврђава (Горњи и Доњи град).⁵⁰⁵ Овом новом организацијом интензивирани су радови на истраживању и заштити са циљем што брже и боље презентације и коришћења споменика за различите уметничке програме и забавно рекреативне манифестације. Изведени су радови на преко 40 објеката и делова утврђења. Приступило се санацији од влаге Унутрашње Стамбол капије и капија Горњег града (Сахат капија и Краљ капија). Рестаурирани су североисточни и југоисточни бедем Горњег града, реконструисани су сви мостови и вратнице на свим капијама у Горњем граду, враћен је у функцију Велики степенишни прилаз.⁵⁰⁶

Једна од последњих и веома успешних, а још раније започетих обнова, била је **презентација и стављање у функцију Куле Небојша 2012. године.**⁵⁰⁷ Ова кула је изграђена 1460. године, као део одбрамбеног система тврђаве. У кули је смештена вешеструка меморијална изложба, са најмодернијим видео и аудио уређајима.⁵⁰⁸ У приземљу је поставка посвећена историји овог објекта, а на првом спрату представљен је Рига од Фере, велики грчки песник и револуционар, који је погубљен у тамници ове куле. Тема изложбе на другом спрату је Први српски устанак и настанак модерне српске државе, а на последњем нивоу је приказана историја Београда почетком 19. века.⁵⁰⁹

Београдска тврђава представља историјско језгро града и данас она чини неодвојиви део савременог Београда. Карактеристична је њена вишеслојност, од античких времена до данашњих дана. Због тога приступи у њеној заштити и презентацији морају да се заснивају на пажљиво промишљеним и стручним поступцима. На основу истраживања, може се закључити да на простору Београдске тврђаве постоје одговарајући културни, угоститељски и рекреациони

---

⁵⁰⁵ www.beogradskatvrđjava.co.rs

⁵⁰⁶ М. Нешковић, Заштита и ревитализација Београдске тврђаве, стр. 177.

⁵⁰⁷ Аутори идејног и извођачког пројекта били су стручњаци из Завода за заштиту споменика културе града Београда, на челу са архитектором-конзерватором Марином Нешковић, ЈКП Београдска тврђава на челу са др Марком Поповићем и професори Архитектонског факултета у Београду, проф. арх. Дејан Миљковић, који је био задужен за архитектонски пројекат и проф. Бранко Павић, који је био задужен за поставку изложбе. Заједно са домаћим колегама, на пројекту су учествовали и стручњаци из Грчке.

⁵⁰⁸ www.beogradskatvrđjava.co.rs

⁵⁰⁹ Овај велики подухват, финансиран је већим делом средствима Европског савета за византијске и после византијске студије из Солуна, а мањим делом од града Београда и ЈП „Београдска тврђава“.

садржаји. Што се тиче примењених мера техничке заштите, до сада је велики број бедема конзервиран и рестауриран, али велики проблем везан је за веома мало пажње која се посвећује њиховој презентацији, као и презентацији осталих остатака. Такође, може се издвојити и проблем прекомерног коришћења простора, затим проблем саобраћаја који је присутан у оквиру Доњег града, као и неадекватна повезаност Горњег и Доњег града. Питању специфичности културног пејзажа се поклања мало пажње, што није у складу са међународним повељама и препорукама.

Смедеревска тврђава

Грађена је у периоду од 1428. до 1439. године, у византијској традицији фортификационе градње, по узору на Цариградску тврђаву. Након предаје Београда, за свега две године изграђен је двор деспота Ђурђа, а после тога и утврђен град, као нова престоница. Тврђава је изграђена на основу уговора који су закључили деспот Ђурђе Бранковић и турски султан Мурат, како би се затворио улаз Угарима у Моравску долину. Био је плод неимарских знања и вештина принца Ђорђа Кантакузена, брата Јерине, супруге Ђурђа Бранковића. Смедеревски град постао је главни државни, верски, привредни и трговински центар овог дела Европе и спона између Балкана и средње Европе. Као верски центар био је седиште митрополита, а 1453. године су у тврђаву свечано пренете мошти Св. Луке из града Рогоса. Након пада под турску власт, био је средиште турског санџака, па аустријског дистрикта, а у новијој историји, од 1805. до 1807. године престоница обновљене српске државе. Град је у средњем веку био насељен српским становништвом и бројним колонијама, пре свега дубровачких трговаца.⁵¹⁰

Смедеревска тврђава има велики архитектонски и споменички значај. Представља једну од најмонументалнијих архитектонских целина насталих у средњовековној Србији, грађевински подухват великих размера. Троугаони комплекс на ушћу Језаве у Дунав састоји се од утврђеног двора (Мали град),

---

⁵¹⁰ З. Здравковић, Проблематика, проучавање и рад на заштити старих градова – тврђава, у: *Зборник заштите споменика културе*, Књига XI (1960), стр. 12 – 19.

грађеног као трајно седиште владара, са свим атрибутима европског двора тога времена (резиденција, послуга, војна посада) и утврђеног града (Велики град). Грандиозност се огледа у 25 масивних кула, високих око 25 метара и повезаних бевемима дебљине преко 2 метра и дужине 1,5 км. Мали и велики град захватају површину од 11 хектара. У споменичком погледу Смедеревска тврђава је оригинални корпус фортификационе целине позног средњег века. Комплекс је плански изведен и представља аутентично сведочанство развоја српске државе и цркве. Садржи остатке многих цивилизација, почев од античког доба до 19. века. Као део националног и историјског идентитета има и симболички значај.⁵¹¹

У време преузимања града од Турака, Смедеревска тврђава је била у добром стању. Међутим, током година, због честих српско-турских и турско-аустријских ратова, тврђава је била доста оштећена. Ипак, највећа разарања настала су касније, крајем 19. и у 20 веку. Тако је изградња насипа на левој обали Дунава 1884. године повећала осцилације нивоа Дунава и ерозивно деловала на темељне зоне тврђаве, нарочито спољњег турског зида и средњовековног Малог града. Исто тако, изградња железничке пруге Смедерево – Велика Плана 1881. године, проузроковала је затрпавање воденог рова испред великог града и рушење ескарпе и контраескарпе са јужне и источне стране у дужини од око 2 километра, ради изградње железничке станице и железничке ложионице. Оба ова велика привредна подухвата, ма колико била економски оправдана, нанела су Смедеревској тврђави непроцењиве штете. Још већа рушења настала су током два светска рата. Најпре аустроугарска бомбардовања у Првом светском рату 1915. године, а затим у још већој мери у Другом светском рату. Огромне штете изазвала је експлозија хиљаде тона немачког окупационог експлозива јуна 1941. године, а затим и неколико савезничких бомбардовања 1944. године. Ова оштећења тврђаве била су далеко већа од свих која су се десила у ранијим српско-турским и турско-аустријским ратовима.⁵¹²

---

⁵¹¹ С. Јејић, Заштита и ревитализација Смедеревске тврђаве, у: *Гласник друштва конзерватора Србије*, бр. 32 (2008), стр. 168 – 169.; М. Поповић, *Смедеревски град*, (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 2013).

⁵¹² Н. Јоцовић, Смедеревски град, у: *Гласник Друштва конзерватора Србије*, бр. 19 (1995), стр. 32 – 33.

Обнова Смедеревске тврђаве започета је одмах по ослобођењу, 1947. године, и трајала је са прекидима до 1972. године. За споменик културе од изузетног значаја проглашена је 1979. године. Обимнија истраживања и конзерваторски радови одвијали су се од 1979. до 1989. године и резултирали су обновом значајног дела архитектонског комплекса. Обновљени су објекти Утврђеног двора и подунавски објекти Тврђаве, а нешто касније и кула 10 на углу Језавског и Варошког бедема. Урађено је и више пројеката даљих радова, конзервације и заштите. Један од њих је и идејно решење професора др Јована Нешковића и архитекте Марине Нешковић, у коме се, поред осталог предлаже измештање железничке станице и пруге, што би побољшало могућности ревитализације целог споменичког комплекса. Предложено је затварање тврђавског простора и планирање систематских археолошких истраживања, како би се у најскорије време омогућила презентација Великог града, као и техничка заштита Малог града, са делимичном обновом јужне палате овог значајног историјског амбијента из средњег века. Са тим у вези, предложено је уређење шеталишне стазе према Дунаву, обнова топовске куле и парковско уређење Великог града, одржавање травнатих површина без изградње сталних објеката, осим оних на планираним местима, уз одређене конзерваторске услове.⁵¹³ На основу овог идејног решења урађено је више пројеката. Један од њих је пројекат статичке санације и рестаурације куле 7, са припадајућим деловима Језавског бедема и капијом, који је обухватио претходна архитектонска, археолошка и геолошка истраживања, уз савремене методе снимања – ортофото. Урађен је и пројекат обнове Варошког бедема - сектор капије 1, који дефинише обнову недостајућих делова корпуса (идејно решење проф. Ј. Нешковић, статички прорачуни Грађевински факултет у Београду), а у току је пројекат обало-утврде у зони Смедеревске тврђаве. Такође се ради и на конзервацији откривених грађевина у унутрашњости Великог града, као што је црква и амам.⁵¹⁴

У организацији Регионалног завода из Смедерева, припрема се пројекат „Рестаурација и ревитализација Тврђаве“, који би требало да нађе своје место у

---

⁵¹³ - : *Смедеревски град – Споменици Смедеревља и Браничева*, Ревитализација и идејно решење, (Смедерево: Регионални завод за заштиту споменика културе, 1997), стр. 206 - 219.

⁵¹⁴ Исто

Генералном урбанистичком плану Смедерева 2020, као и у Регулационом плану Смедеревске тврђаве са заштићеном околином.⁵¹⁵

Иако је већина ових пројеката и планова ревитализације Смедеревске тврђаве још у току, ипак су направљени први кораци. У оквиру тврђаве, а и целог града Смедерева, већ неколико година одржавају се туристичке манифестације, које окупљају велики број гостију, не само из Србије већ и из других држава. У августу се одржава амбијентални позоришни фестивал „*Тврђава театар*“, а програм се изводи у Малом граду тврђаве, под отвореним небом. Током септембра месеца одржава се већ традиционална туристичко-привредна манифестација „*Смедеревска јесен*“, сајамског типа, са богатим културно-уметничким програмом који се одвија у Тврђави, као и на улицама града. И овај догађај на одређени начин презентира и афирмише Смедеревску тврђаву, а окупља редовно веома велики број гостију.⁵¹⁶

Смедеревска тврђава чини историјско језгро града. Приступи заштити и презентацији се заснивају и даље на Венецијанској повели. Није урађено ништа у погледу културног пејзажа, који је веома специфичан, као ни у погледу нематеријалног наслеђа. И код Смедеревске тврђаве се јавља проблем лоше презентације остатака, нарочито на простору Великог града. Проблем саобраћаја и постојања железничке пруге је и даље присутан. На простору Великог града постоје одређени рекреациони садржаји, али су они неуређени и превазиђени. Културни садржаји су заступљени неколико пута годишње на простору Малог града, али је то свакако недовољно.

Нишка тврђава

Изграђена је на једном од најзначајнијих чворишта трансбалканских путева, на истоку према Софији и Истанбулу, а на југу према Јадранском и Јонском мору, на старом војничком путу *Via militaris*. Нишка тврђава је 1948.

---

⁵¹⁵ С. Јејић, Заштита и ревитализација Смедеревске тврђаве, стр. 169 – 172.

⁵¹⁶ Видети: <http://www.toosd.com/stranica/263/Dogadjaји>, мај 2013.

године проглашена за споменик културе, а 1969. године као споменик културе великог значаја, који покрива површину од око 60 хектара.⁵¹⁷

Прво насеље на овом локалитету, Наисус (Naissus), налазило се претежно на десној обали Нишаве, на уздигнутом платоу. То је било веома напредно место, са славном прошлoшћу, административни, војни, културни и привредни центар шире области. Познато је углавном из писаних материјала о покретима војних јединица. Вероватно је на овом месту већ почетком 1. века, уз локално насеље подигнут већи војни логор, који убрзо прераста у један од највећих градова провинције Горња Мезија. Већ у 2. веку, Ниш добија самоуправно муниципално право (постаје град), да би за време владавине Константина Великог доживео велики процват и у градитељском и у друштвеном смислу. Из Ниша, царске резиденције, потиче низ закона који су битно утицали на даљи развој Римског царства. После смрти цара Константина, настају расправе међу потенцијалним наследницима, а ускоро долази и до најезде Хуна и огромних разарања. Разрушен и спаљен, град је скоро читав век био мета разних племена. Тек за време владавине цара Јустинијана, у 6. веку, Ниш се помиње као утврђен и за непријатеље неосвојив град, у чијој околини је подигнуто тридесетак нових утврђења. После дугих и упорних борби, Византија је опет успоставила власт и Ниш доживљава значајан просперитет, који ће имати и за време Манојла I Комнена. У другој половини 12. века, Ниш заузима српски жупан Стеван Немања, где ускоро дочекује Фридриха Барбаросу. После више разарања Бугара и Византинца, Ниш је 1330. године коначно припојен Србији. Турци освајају град 1386. године и после краткотрајне власти Срба, после Сегединског мира, заузимају град на дуже време.⁵¹⁸

Садашња фортификациона структура турског утврђења изграђена је у првим деценијама 18. века.⁵¹⁹ Позната је као један од најбоље очуваних споменика ове врсте у средишњем делу Балкану. Њена полигонална основа са осам

---

⁵¹⁷ М. Вельковић, Т. Чершков, Заштита и ревитализација Нишке тврђаве, у: *Гласник Друштва конзерватора Србије*, бр. 32 (2008), стр. 185.

⁵¹⁸ Исто, стр. 181.

⁵¹⁹ Г. Милошевић, „Италијански план“ Ниша из 1719. године као повод за реконструкцију изгледа средњовековног и античког града, у: *Ниш и Византија*, Зборник радова трећег научног скупа, ур. М. Ракоција, (Ниш: 2005), стр. 149 – 162.

бастioniх тераса, изграђена је на остацима античког, византијског и средњовековног утврђења. Висина бедема је 8 метара, а просечна дебљина 3 метра, док је укупна дужина бедема 2100 метара. Била је опасана воденим ровом, који се пунио из реке. Нишка тврђава има површину од преко 22 хектара и заједно са Београдском тврђавом престављала је најснажније утврђење у граничним областима Отоманског царства. Српско-турским ратом 1877. године, Ниш је са овим делом Србије коначно ослобођен. До 1949. године, када је војска напустила овај локалитет, Нишка тврђава је служила искључиво у војне сврхе.⁵²⁰

Нишка тврђава је заштићена законом 1948. године, а одлуком Скупштине Србије 1979. године проглашена је културним добром од великог значаја. Осамдесетих и деведесетих година 20. века обављена су систематска археолошка истраживања локалитета Нишке тврђаве, у оквиру пројекта „*Антички Наис*“. Тако је пронађено неколико изузетних грађевина, као што су: *Терме на улазном платоу код Београдске капије, објекат са сводовима и античка улица на централном платоу*, а најзначајнија је *палата са октогоном* у градском пољу, северно од Тврђаве, надомак турских бедема. *Терме* се налазе на доњем платоу, а откривене су у највећем обиму приликом заштитних археолошких истраживања 1993. године. Датирају у почетак 4. века, док Јустинијанова обнова датира из 6. века. Откривени елементи су конзервирани, али за потпуну презентацију потребно је да се ови радови наставе. *Објекат под сводовима* окривен је 1982. године. На простору 22 x 31 метар откривене су четири веће просторије пресведене полуобличастим сводом од опеке. Између овог објекта и улице откривена је тробродна базилика, декорисана мозаицима, фрескама и стубовима са композитним капителима. С обзиром да грађевина под сводовима, базилика и улица чине јединствен просторни ансамбл на централном платоу античког – царског Наисуса, могуће је да се ради о храму. Пошто се ради о јавном, репрезентативном делу античког града, са одликама касноантичке архитектуре, који је у високом степену очуван, постоје могућности атрактивне презентације на отвореном простору. *Палата са октогоном* откривена је 1988. године, а датира из средине 4. века. Грађевина је сложеног плана, ширине 11,26 метара и дужине преко 31,6 метара, а дужом страном је оријетисана у правцу

---

⁵²⁰ М. Вељковић, Т. Чершков, Заштита и ревитализација Нишке тврђаве, стр. 182.

исток – запад. Имала је систем подног и зидног грејања. Унутрашњост оплемењују четири полукружне нише са парпетом, какве се налазе и са спољне стране, на улазу у октогон. Под је покривен вишебојним мозаиком. Трагови фресака у једној ниши унутар октогона указују да су зидне површине биле осликане. У току су даља истраживања.⁵²¹

Најприступачнији и тренутно најатрактивнији део Нишке тврђаве је настао у турском периоду. Бедемски зидови и главне капије су у добром стању. Али, за Јагодинску и Видин капију предстоје обимни радови и тек када се и то заврши, ансамблу турске тврђаве вратиће се пуна архитектонска вредност. Радови који се данас изводе усмерени су на четири приближно једнака платоа: улазни, централни, западни и источни. *Улазни плато* обухвата простор између Београдске и Стамбол капије и Летње позорнице. На овом платоу се налази Хамам из 15. века, Бедемске нише, Зграда арсенала (такође из 15. века), Споменик кнезу Милану Обреновићу (подигнут 1877. године) и Летња позорница (изграђена 1959. године). Даљим радовима овај плато треба оплемени новим садржајима. *Централни плато* је у античко доба био форум и на њему су откривени најзначајнији објекти тог периода: Бали-бегова џамија (сазидана 1521 – 1523. године) и Пашин конак (вероватно из 18. века). На овом платоу је привремено смештен и Лапидаријум, односно збирка античких надгробних и епиграфских споменика, скулптура и детаља архитектонске камене пластике са локалитета. Предвиђено је да се по завршетку археолошких истраживања овај локалитет презентује без нових садржаја. На *западном платоу* изграђена је зграда Картографског одељења српске војске, први у овом делу Србије. На овом простору је предвиђен забавни парк површине 1600 квадратних метара. *Источни плато* је простор са богатим археолошким садржајем. Ту се налазе Барутане, изграђене почетком 18. века, Војни затвор, изграђен крајем 19. века и Ковачница. Због изузетних визура према реци Нишави и Градском пољу, овај плато треба да се уреди као парковски простор са пратећим мобилним садржајима.

Радовима на заштити и ревитализацији Нишке тврђаве руководи Завод за заштиту споменика културе, који је основан у Нишу 1966. године.

---

⁵²¹ Исто, стр. 182 – 183.

Ради се по унапред утврђеним програмима, чији је основни циљ заштита и презентација свих вредних постојећих структура.⁵²²

Нишка тврђава чини такође историјско језгро града. И код ње је изражена вишеслојност. Међутим, приступи заштити и презентацији су и даље веома конзервативни, без увођења нових елемената културног наслеђа: као што су културни пејзаж и нематеријално наслеђе. Богато историјско наслеђе различитих епоха, положај тврђаве и њена величина, као и близина реке Нишаве и других споменички целина у непосредној близини, захтевају промену у приступима заштити и презентацији, користећи међународне повеље и препоруке и светски добре примере. Досадашња концепција заштите и презентације остатака је лоша. Културни садржаји током године су у већој мери занемарени, осим током летњих месеци и трајања *Филмског* и *Цез* фестивала. Међутим, и овде се јавља проблем прекомерног коришћења наслеђа у туристичке и друге сврхе. Поједини објекти, као што је *амам*, добили су угоститељске садржаје, али однос према наслеђу је изразито лош. Рекреациони садржаји су у већој мери у складу са простором и то у виду пешачких стаза, рекреационих површина, парковског мобилијара и сл.

Пиротски град

Проглашен је за споменик културе 1953. године, а за споменик културе од великог значаја проглашен је 1979. године. Планови на заштити Пиротског града засновани су на археолошким ископавањима, која су показала да се ради о вишеслојном локалитету. На малом простору од око 2 хектара откривени су остаци скромног насеља из неолита, затим део већег насеља из периода гвозденог доба, део римског насеља, као и средњовековни остаци. У време кнеза Лазара и деспота Стефана Лазаревића (крај 14. – почетак 15. века), Пиротски град је био значајна тврђава састављена од Горњег и Доњег града.

---

⁵²² Исто, стр. 183 – 185.

Крајем 17. века, утврђење Пиротски град добија поново војни значај и почиње његово преуређење у тврђаву.⁵²³

Када је проглашена за споменик културе 1953. године, **Пиротска тврђава је била релативно добро очувана, али до почетка конзерваторских радова 1970. године била је у великој мери руинирана и разграђена.** Током седамнаестогодишњих конзерваторско-рестаураторских радова у Горњем и Доњем граду углавном јој је враћен изглед касносредњовековне тврђаве. Крајем осамдесетих година престало је финансирање из Републике, а општина Пирот није успела да обезбеди средства за даље радове, тако да је поново дошло до постепеног урушавања већ урађеног.⁵²⁴

Данас не постоји План детаљне регулације Пиротског града, нити брда Сарлах у близини. Један од проблема, поред финансијских, је и археолошка неистраженост овог комплекса. Све то говори да је основни проблем очувања и заштите Пиротског града неадекватна системска и институционална подршка, као и непостојање надлежности за вођење бриге о овом значајном споменику културе.⁵²⁵

Вршачки град

Подигнут је на Вршачком брегу, недалеко од града Вршца. Иако нема довољно сигурних података, процењује се да је Вршачка кула изграђена у првој половини 15. века, највероватније пре 1439. године. Изграђена је, према једним изворима, од стране краља Жигмунда, док други извори говоре да ју је изградио Деспот Ђурађ, када се после опсаде Смедерева 1439. године склонио у Банат, како би се овим утврђењем, на веома погодној локацији за одбрану, одбранио од турске најезде. У наредним годинама Кула је више пута била рушена и

---

⁵²³ П. Пејић, Проблеми заштите и ревитализације Пиротског града, у: *Гласник Друштва конзерватора Србије*, бр. 32 (2008), стр. 178.

⁵²⁴ Једина већа улагања била су 2002. и 2003. године, када су обезбеђена додатна средства за основне мере заштите, односно чишћење 400 метара дугог воденог ободног канала и његово тампонирање шљунком и бетоном. За даље радове опет није било средстава. Није успела ни иницијатива да се локација у Пиротској тврђави – Момчилов град, претвори у туристичко-угоститељски објекат.

⁵²⁵ П. Пејић, Проблеми заштите и ревитализације Пиротског града, стр. 179 – 180.

обнављана, а ускоро је ова донжон кула постала симбол града Вршца и његов просторни и визуелни индентитет.⁵²⁶

Утврђење на Вршачком брегу је дужине око 60, а ширине око 20 метара. Бедеми овог малог утврђења су у потпуности прилагођени конфигурацији терена и простиру се изнад стрмих и неприступачних падина. Замак је грађен у две фазе. У првој је подигнут источни део са донжон кулом и бедемима, дебљине 1,90 метара, а у другој западни део са нешто слабијим бедемима, дебљине 1,60 метара. Унутар овог простора налази се палата и у подножју цистерна. Донжон кула има основу у виду неправилног четвороугла, са спољним странама 13,80 x 11,00 метара, са зидовима просечне дебљине 2,5 метара и висином од 19,85 метара. Вероватно је имала четири нивоа, са дрвеном међуспратном конструкцијом, а грађена је од ломљеног камена (вршачки гнајс) у кречном малтеру, уз вешто коришћење природне конфигурације терена. Стенска маса у западном зиду куле чини је препознатљивом и једиственом у ликовном смислу. Према организацији простора унутар бедема и примењеним решењима, ово утврђење је блиско остварењима војне архитектуре српских области јужно од Дунава.⁵²⁷

Вршачко утврђење је проглашено спомеником културе од великог значаја 1987. године. Први заштитни радови на Вршачкој кули обављени су 1894. године, а затим 1933. године, када је подзидан северни зид, а касније су подзидана оштећења на југозападном углу. Сондажна археолошка истраживања у подножју донжон куле обављена су 1952. године, а уз бедеме и зидове објеката 1983. године. Неки конзерваторско-рестаураторски радови на самој кули изведени су 1970. године, али систематски археолошко-конзерваторски радови обављени су од 1997. до 2002. године. Због недостатка средстава ови радови су настављени тек 2007. и 2008. године. Тада је сачињен и *„Програм обнове и презентације Вршачког замка“*, који је до данас само делимично реализован. Разрађен је и план даљих радова, а посебно радови на конзервацији јужног и источног бедема уз цистерну, као и санација, конзервација и рестаурација донжон куле. За планирање ових радова извршена су детаљна геодетска снимања методом ласерског скенирања тродимензионалним ласерским скенером са три стајалишта, уз помоћ

⁵²⁶ С. Вечански, Вршачки замак, у: *Гласник ДКС*, бр. 32 (2008), стр. 83.

⁵²⁷ Исто, стр. 83 – 85.

посебног професионалног софтвера за ове намене (pointtools), као и детаљна испитивања терена, метеријала, носивости и статичке стабилности.⁵²⁸

Посебно је разрађен и пројекат презентације замка, са приоритетима и анализом могућих решења. Овај план презентације има три фазе. У првој фази је предвиђено да се заврше радови на конзервацији јужног и источног бедема, као и санација и конзервација донжон куле. У оквиру тога треба да се изврши рестаурација међуспратних конструкција, гредама које се уграђују у постојећа лежишта, изградња унутрашњег степеништа, презиђивање парапета и рестаурација пећи на другом спрату. Предложено је да кров буде упуштен, односно „скривен“, како не би нарушио визуелни идентитет. У другој фази предвиђено је надзиђивање бедема, уређење унутрашњости замка као сценског простора и постављање потребне опреме. У завршној фази требало би да се уреди шира околина и да се инфраструктурно опреми, у сарадњи са службом за заштиту природе.

Овако заштићен и уређен, овај споменик културе, као важан део наше баштине, пружа бројне могућности коришћења. Уз потребно ангажовање локалне заједнице овде би могли да се организују музичко-сценски програми, уз оживљавање локалних легенди и бајки, као интересантних облика нематеријалне културе у овим крајевима. Могу да се организују и фестивалски програми, креативне радионице, као и едукативни центри за проучавање природе, историје, археологије, астрономије, итд.⁵²⁹

Општи закључак о приступима заштити и презентацији Пиротског и Вршачког града, је да до сада није урађено ништа у погледу заштите и презентације културног пејзажа и нематеријалног наслеђа. Заштита и презентација се базира на застарелим и конзервативним приступима уз веома слабо коришћење међународног искуства. Конзервирани делови су углавном у лошем стању или су урушени, јер се локалитети последњих година минимално одржавају. Ту је присутан и неадекватан однос локалног становништва према

---

⁵²⁸ Исто, стр. 85 – 88.

⁵²⁹ Исто

властитом наслеђу, нарочито на примеру Пиротског града. Културни и рекреациони садржаји су веома мало заступљени.

3.0 Анализа заштите и презентације карактеристичних примера средњовековних утврђених градова у Србији – Стари Рас, Голубац, Маглић и Сталаћ

Карактеристични примери који су анализирани, изабрани су према унапред постављеним критеријумима, и то: **1. категорија културног добра коме локалитет припада у односу на значај:** а) културно добро од великог значаја – Сталаћ, б) културно добро од изузетног значаја – Голубац и Маглић и ц) културно добро под заштитом Унеска – Стари Рас са Сопоћанима; **2. тип средњовековног утврђеног града:** а) утврђени град са цивилним насељем – Сталаћ, б) утврђени град са војном посадом – Голубац и Маглић и ц) утврђени град са двором и утврђеним насељем – Стари Рас; и **3. време настанка средњовековног утврђеног града:** а) Стари Рас и Маглић – XIII век, б) Голубац и Сталаћ – XIV век.

3.1 Средњовековни утврђени град Стари Рас

Положај и историјски развој града и трга

Средњовековни градови у прошлости имали су велики значај. Остаци градова су у несразмери са њиховим некадашњим значајем, што је случај и са старим Расом, који је један од најстаријих и најзначајнијих средњовековних утврђених градова у Србији.

Положај самог утврђеног града – тврђаве био је предмет многих дискусија и мистерија. Истраживач А. Гиљфердинг је заступао тезу да су рушевине Трговишта, тј. Пазаришта, остаци старог Раса. И путописац К. Јиричек изједначава рушевине Пазаришта са тврђавом Рас. Тек ће наш познати истраживач Јован Цвијић, на основу обиласка терена и разговора са народом, закључити да се изнад Пазаришта, на брду Градини, налази неко утврђење. Након обиласка терена, он је поставио скицу Пазаришта, на којем су се налазиле

рушевине висине 2 до 3 м.⁵³⁰ Почетком 60-тих година прошлог века истраживачи: Ђ. Бошковић, Б. Вуловић и Ј. Нешковић први обилазе гребен Градину изнад Пазаришта и утврђују постојање бедема и одбрамбених кула на његовом платоу. Све то је указивало да је на Пазаришту био средњовековни трг, а на брду Градина сам утврђени град – тврђава.⁵³¹

Тврђава Рас налази се око 10 км од Новог Пазара, у истоименој области, која је у раном раздобљу владавине Немањића представљала средиште српске средњовековне државе. Утврђење се налази на стеновитом брегу, где се Себечевска река улива у Рашку.⁵³² (сл. 31 и 32) Овај простор има веома богату историју која досеже до бронзаног доба. Ту се најпре налазило војно утврђење Римљана, а током касноантичког периода су грађени и објекти за становање и базилика. Име Рас први пут се помиње у средњовековним изворима византијског цара Константина VII Порфирогенита у књизи *De administrando imperio*, који се односе на рат између Србије и Бугарске око 860. године. У периоду од IX до почетка XII века утврђење запоседају најпре Бугари, а потом наизменично Срби и Византијци. Сигурни подаци о граду потичу из времена када је Рас био византијска погранична тврђава према Србима. Према К. Јиричеку, од краја XI века борбе између Срба и Византије водиле су се у тој области и око пограничног града Раса. Од краја XII века и током XIII века, Рас је био политички и културни центар српске државе и престоница владара из династије Немањића, од Стефана Немање па све до почетка XIV века, када је краљ Милутин престоницу преселио на југ, на Косово и у Скопље.⁵³³ Након што је престоница пресељена из Раса, у изворима се помиње само Трговиште. Нестанак имена овог значајног града говори о опадању његове важности после премештања престонице. Доласком Турака 1455. године, град је био потпуно напуштен, јер није одговарао тадашњим потребама одбране. Тачно време подизања града није

---

⁵³⁰ Д. Тасић, Стари Рас, у: *Зборник за ликовне уметности*, бр. 5 (1969), (Нови Сад: Матица Српска), стр. 260.; Видети и: М. Поповић, *Тврђава Рас*, (Београд: Археолошки институт, 1999), стр. 11 – 15.

⁵³¹ Поводом прославе 700-годишњице Сопоћана, на предлог професора Александра Дерока, Скупштина општине Нови Пазар је покренула истраживања и снимање града на брду Градини. То је подразумевало крчење шуме, откривање зидова, њихових праваца и распоред кула.; Видети: М. Поповић, *Тврђава Рас*, стр. 15 – 27.

⁵³² М. Поповић, *Тврђава Рас*, стр. 31 – 34.

⁵³³ Ј. Калић, Рас у средњем веку, у: *Новопазарски зборник*, бр. 1 (1977), стр. 55 - 61.; Видети и: -: *Историја Срба I*, стр. 67, 124, 141, 150, 442.; -: *Историја Срба II*, стр. 3, 100.

могуће утврдити, али на основу наведених података, сматра се да је један од најстаријих средњовековних градова.⁵³⁴

Испод града на источној страни налази се подграђе које је изграђено у средњем веку. Ту припада и црква која је изграђена испод стене, на страни према Себечеви. Црква је подигнута пред пећином која се ту налазила и која је коришћена као испосница.⁵³⁵ На ушћу Себечевске реке у Рашку, са обе стране реке Рашке, налазио се средњовековни трг, познат у изворима као Трговиште или Пазариште. (сл. 33 и 34) Прво помињање трга је из 1346. године у вези са католичком црквом св. Трифуна, као важно место на трговачком путу између Дубровника и Ниша. Сматра се да су Дубровчани ту имали и своју колонију. Трговиште је у XV веку било у области српских деспота, према једном документу из 1451. године, а након 1456. године Трговиште је под Турском влашћу.⁵³⁶ Након освајања Новог Пазара средином XV века, Трговиште опада и његово становништво се постепено сели у ново ослобођено место. Последњи пут се Трговиште помиње 1595. године, јер тада највеће трговачко место у овој области на путу од Дубровника до Ниша постаје Нови Пазар. У изворима се наводи да је касније напуштено и подграђе, вероватно тек у XVII веку, јер није било услова за његов даљи развој. Од тада је читав комплекс претворен у рушевине.⁵³⁷

Анализа средњовековног утврђења и његове околине

Према подацима из одговарајуће литературе, прво зидано утврђење на овом простору, изграђено је у доба антике. Оно је обухватало североисточни део платоа Градине, док се главни део утврђења налазио на нижим заравнима источне падине. Горњи део овог палеовизантијског утврђења, са приступачне западне стране, штитио је зид широк 80 – 90 цм, грађен од ломљеног камена са малтером. У склопу овог зида, откривени су остаци правоугаоне грађевине, која је служила као нека врста куле. На осталим неприступачним странама, сматра се да бедеми нису ни подигнути. Главни нижи део утврђења на источним падинама био је

⁵³⁴ Ј. Нешковић, Средњовековни град Рас, у: *Весник војног музеја*, бр. 13 – 14 (1968), (Београд: Војни музеј), стр. 360 – 363.; Видети и: М. Поповић, *Тврђава Рас*, стр. 37 – 46.

⁵³⁵ Ј. Нешковић, Средњовековни град Рас, стр. 367.

⁵³⁶ Исто; Видети и: - : *Историја Срба I*, стр. 422.; - : *Историја Срба II*, стр. 334 – 335.

⁵³⁷ Ј. Нешковић, Средњовековни град Рас, стр. 368.

знатно боље утврђен каменим бедемима. Његова дужина износила је око 320 м, док је ширина била 80 – 100 цм. Истражен је само мањи део овог утврђења, које претходи средњовековном граду. До сада је откривена северна кула, мањих димензија и танких зидова на чију се бочну страну наслањао северозападни бедем. Остаци овог бедема су ширине око 1.30 м, који је грађен од ломљеног камена у неправилном слогу. У унутрашњости палеовизантијског утврђења налазиле су се камене грађевине, чији су трагови запажени на више места. Уз северни бедем откривени су остаци две мање грађевине правоугаоних основа, које су служиле за становање.⁵³⁸ Међутим, детаљна анализа остатака палеовизантијског утврђења није била могућа због недовољне истражености.⁵³⁹

Након разарања овог утврђења, неколико векова касније, крајем XI века, на целој површини стеновитог брега Градине подигнуто је ново утврђење. (сл. 35) Оно је првобитно било брањено бедемом грађених техником сухозида са насипом земље и палисадама. Остаци овог бедема откривени су са јужне и западне стране, док су са северне потпуно уништени каснијим градњама. Цео бедем је био ојачан дрвеним роштиљем. Ово првобитно средњовековно утврђење града Раса је у целини уништено у великом пожару, који је захватио град крајем треће деценије XII века.⁵⁴⁰

Над остацима палисадног утврђења подигнути су нови камени бедеми, који делимично прате правце претходних фортификација. Ново зидано утврђење подигнуто је на повољном стратешком положају, изнад ушћа Себечевске реке у Рашку, са циљем да се надгледа и брани комуникација дуж речних токова. Ново утврђење имало је неправилну издужену основу, дужине 180 м на правцу север – југ и ширине 20 – 60 м на правцу запад – исток.⁵⁴¹ (сл. 36) Приступачнији део утврђења су браниле две куле и са те стране се налазила западна градска капија. Бедеми утврђења су грађени од ломљеног камена у неправилном слогу, са трпанцем од ситнијег камена у језгру, што одговара начину зидања средњовековних градова у нашим крајевима. Дебљина бедема је неједначена и

---

⁵³⁸ М. Поповић, *Стари град Рас*, (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1987), стр. 10 – 11.

⁵³⁹ М. Поповић, *Тврђава Рас*, стр. 73 – 81.

⁵⁴⁰ М. Поповић, *Стари град Рас*, стр. 13 – 14.; Видети и: М. Поповић, *Тврђава Рас*, стр. 139 – 153.

⁵⁴¹ М. Поповић, *Тврђава Рас*, у: *Утврђења у Србији*, стр. 12.

креће се од 1.60 – 2.10 м, а према неприступачнијој страни бедем је био око 1.20м. Очуваност бедема је такође неуједначена. Поједини делови на северној и западној страни откривени су у висини и до 4.0 м, док на појединим деловима над литицама стена постоје само трагови. (сл. 37 и 38) Некадашња висина бедема на приступачним странама није прелазила 7.0 м. На том нивоу налазила се шетна стаза са зупцима, која је имала проширење на дрвеним конзолама, а вероватно је имала и надстрешницу. Унутрашњост зидне масе била је ојачана дрвеним роштиљем. Кречни малтер који је коришћен као везиво, лошег је квалитета, што је имало утицаја на чврстину бедема и њихову лошу очуваност.⁵⁴²

Град је завршен правоугаоним ровом величине 8.0 x 20.0 м. Данас је ров затрпан, али се виде остаци зида са свих страна. Ров је данас дубок преко 2.0 м, а некада је био и дубљи. Овакав затворени облик рова је необичан, али како су откривени остаци дебелог слоја малтера са употребом туцане опеке, што је коришћено за облагање зидова цистерни, може се закључити да је овај ров био пуњен водом.⁵⁴³

Главна или донжон кула била је истурена према југу, одакле је приступ био најлакши. Полукружне је, односно потковичасте основе и припада типу затворених кула. (сл. 39) Улаз у кулу је на висини од око 2.0 м изнад тла, што је одговарало равни пода најниже просторије у унутрашњости куле. Простор испод улаза био је испуњен насипом. Друга кула према западу је мањих димензија. Правоугаоне је основе и била је отворена према унутрашњости града. Код ње су пронађени остаци међуспратне конструкције.⁵⁴⁴ (сл. 43)

У унутрашњости западног бедема откривени су остаци главне капије утврђења, која је остала добро очувана. (сл. 47) Капија је архитравно завршена дрвеним масивним гредама. Она је брањена са две куле неједнаке величине. Са јужне стране налазила се мала полукружна кула, а са северне нешто већа потковичасте основе.

---

⁵⁴² М. Поповић, *Стари град Рас*, стр. 14 – 22.; Видети и: Ј. Нешковић, *Средњовековни град Рас*, стр. 363 – 364.

⁵⁴³ Ј. Нешковић, *Средњовековни град Рас*, стр. 364.

⁵⁴⁴ М. Поповић, *Стари град Рас*, стр. 22.; Видети и: Д. Тасић, *Стари Рас*, стр. 261.; Ј. Нешковић, *Петрова црква код Новог Пазара*, у: *Зборник Архитектонског факултета*, бр. 5 (1961), стр. 18.; А. Дероко, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, стр. 135 – 136.

Изнад главних бедема, на око 50 м, откривени су остаци земљаног бедема, који је вероватно надвишен дрвеном палисадом. То је била још једна спољна одбрамбена линија.⁵⁴⁵ По својим карактеристикама, ново утврђење града Раса представљало је типичан пример тврђаве из раздобља династије Комнина.⁵⁴⁶

Са борбама за ослобођење од византијске власти, почетком друге половине XII века, утврђење града Раса је постало главно упориште средишње области нове српске државе, што му је давало посебну важност. У овом периоду долази до обнављања западног бедема, ојачавања обе куле и изградње нове капије. Главна, јужна градска кула добила је споља полигонално ојачање са троугаоним истуреним делом. И мала правоугаона кула на западном бедему ојачана је полукружним обзидом. Нови облик кула више је одговарао потребама одбране. Истраживањем су добијени и утврђени подаци везани за дограђивања кула. Две куле су са спољне стране појачане у виду бастионог испада. Иако се бастиони испади повезују са ватреним оружјем, та појачања нису настала у то време. Њих треба везати за хладно оружје и потребу да се прошири платформа за одбрану на местима где се показало да град треба боље бранити.⁵⁴⁷ Овакав облик кула имају још и Призренски и Охридски град, што упућује на чињеницу, да уколико су градови рушени, обнављани су на темељу или према облицима византијских или римских градова.⁵⁴⁸

Истовремено је западна градска капија била зазидана, што је допринело да су данашњи њени остаци релативно добро очувани. Нова јужна градска капија у непосредној близини главне куле, по свом изгледу била је једноставна, са дрвеним прагом и архитравно завршена. Прилаз капији се успешно бранио са главне куле, систем одбране није посебно ојачан, тако да се овде поставља питање шта је био повод за премештање главне капије са западног на јужни бедем утврђења.⁵⁴⁹

Највећи радови у другој половини XII века изведени су у северном делу утврђења, где је изграђен нови резиденцијални комплекс. Састојао се из две простране грађевине са подрумским просторијама, изнад којих су се налазиле

---

⁵⁴⁵ М. Поповић, *Стари град Рас*, стр. 28.

⁵⁴⁶ Видети шире о средњовековном утврђењу код: М. Поповић, *Тврђава Рас*, стр. 162 – 220.

⁵⁴⁷ Ј. Нешковић, *Средњовековни град Рас*, стр. 365.

⁵⁴⁸ Исто, стр. 364.

⁵⁴⁹ М. Поповић, *Стари град Рас*, стр. 34.

просторије за становање. У подземном делу испод веће грађевине, налазила се једна просторија димензија 27.0 x 5.0 м, чији су зидови били омалтерисани водонепропустљивим малтером ружичасте боје. На висини 3.5 – 4.0 м откривени су остаци међуспратне конструкције од масивних дрвених греда. На основу свега може се закључити да је ова просторија некада служила као житница. Обе грађевине су биле зидане од камена.⁵⁵⁰ (сл. 48 и 49) Уз овај комплекс стамбених грађевина, са спољне стране била је дозидана већа кула полукружне основе. Њена унутрашњост је могла да се користи и за становање, па се претпоставља да је пролазом кроз бедем била повезана са стамбеним просторијама суседне грађевине. Поред куле у западном беду, у истом периоду, била је изграђена и мала капија.⁵⁵¹

Осим ових камених грађевина, све остале у оквиру бедема града Раса, грађене су од дрвета, правоугаоних основа, различитих величина. Подови ових кућа су били од набоја или од слоја малтера. Распоред и број кућа у оквиру утврђења није познат. Постојали су стамбени објекти и на источним падинама у оквиру подграђа, које је брањено касноантичким бедемима, али с обзиром да су археолошка истраживања тек започета, сазнања о односу старијег утврђења и подграђа града Раса су веома мала.⁵⁵²

У току досадашњих истраживања, на простору који је био опасан бедемима града Раса, нису откривени остаци сакралних грађевина. Претпоставља се да је у једној од грађевина резиденцијалног комплекса на спрату налазила мања капела. На простору утврђеног подграђа, такође до сада нису откривени трагови неке цркве или капеле. Али, изван града, у непосредној близини бедема, постоје остаци малог пећинског манастира, а нешто даље изнад леве обале Рашке, откривени су остаци зидова цркве.

---

⁵⁵⁰ М. Поповић, Тврђава Рас, у: *Утврђења у Србији*, стр. 12.; Видети и: Д. Прибаковић и М. Поповић, Извештај о археолошким истраживањима средњовековног утврђења Градина, у: *Весник војног музеја*, бр. 18 (1972); Д. Прибаковић и М. Поповић, Извештај о археолошким истраживањима средњовековног утврђења Градина, у: *Археолошки преглед*, бр. 16 (1974).

⁵⁵¹ М. Поповић, *Стари град Рас*, стр. 34 – 35.; Видети и: Г. Милошевић, *Становање у средњовековној Србији*, (Београд: Археолошки институт Српске академије наука и уметности, 1997), стр. 86 – 87.

⁵⁵² М. Поповић, *Стари град Рас*, стр. 37.

Комплекс пећинског манастира Архангела Михаила са његовом црквом, налазио се у једној стени источне падине брега Градина, испод стена на којима леже бедеми подграђа. (сл. 55 и 57) Црква је скромних димензија и делом се налази под сводом пећине. (сл. 56) Данас су остали остаци само западног зида са једним прислоњеним луком, почетак олтарске апсиде на северној и део зида на јужној страни, где се претпоставља да је био улаз. Такође су откривени остаци полуобличастог свода. Сама црква била је богато осликана. Читав простор испод стене, северно од цркве, био је затворен бондручном конструкцијом и преграђен на више просторија. По траговима греда међуспратних конструкција, ова грађевина у пећини је поред приземља имала и три спрата. У њеном подземном делу налазила се цистерна са зидовима обложеним црвеним водонепропусним малтером, а нешто даље постојала је и житница.⁵⁵³

Остаци друге сакралне грађевине, која је припадала граду Расу, откривени су недалеко од утврђења на падини брега изнад леве обале Рашке. Црква је саграђена у другој половини XII века, једнобродне је правоугаоне основе, са полуобличастим сводом и без куполе. Са источне стране имала је споља тространу, а унутра полукружну апсиду. У каснијем периоду са западне стране дозидана је и припрата. (сл. 60) Црква је откривена 1957. године, са доста добро очуваним зидовима.⁵⁵⁴

Испод града Раса, на ушћу Себечевске реке у Рашку, крајем прве половине XIV века подигнуто је ново насеље – Трговиште. (сл. 58) Са разореним градом, ово насеље није било у вези, већ је изграђено на раскршћу важних саобраћајница као средњовековни трг. У току вишегодишњих археолошких истраживања, откривен је и истражен већи део насеља, где су јасно уочена два средњовековна слоја – старији, са остацима кућа брвнара и млађи, са остацима камених грађевина. На основу археолошких истраживања, куће брвнаре грађене су од дрвених облица са подовима од набијене земље. Неке куће имале су и делове зидова грађених од камена. Током археолошких ископавања откривени су и бројни керамички предмети.

---

⁵⁵³ М. Поповић, *Тврђава Рас*, стр. 278 – 288.

⁵⁵⁴ М. Поповић, *Стари град Рас*, стр. 48 – 52.

Током прве половине XV века, када је насеље економски ојачало, на месту брвнара су грађене камене куће. Оне су углавном биле правоугаоне основе, а по димензијама, начину грађења и обликовању веома су сличне. Густо су збијене у низове на падинама брда изнад леве обале Рашке, а било их је и у подножју Градине. Најчешће су имале приземље и спрат, где је приземље делимично укопано у падину брега. Са уже стране, обично су се налазили истурени вестибили, засведени, кроз које се улазило у приземне просторије. За прилаз на спрат постојале су спољне дрвене степенице ослоњене на зидове улазног дела. Кућа је грађена од камена, али су неки зидови могли да буду и од дрвета, као и кровни покривач. Декоративна пластика је била веома скромна. У приземним просторијама кућа старог Трговишта налазиле су се продавнице са трговачком робом, као и поједине радионице. На спрату су просторије биле намењене искључиво становању.⁵⁵⁵

Између низова збијених кућа у средишту се налазио трг, где су се уливале све главне комуникације. Све ово указује да је насеље имало трговачки карактер. На доминантном положају изнад средњег дела насеља откривени су остаци главне градске цркве. Била је то једнобродна грађевина ширине око 5 м, дужине око 8.75 м, са апсидом унутра полукружном, а споља полигоналном. Црква је била изграђена у првој половини XV века, али је касније дограђивана. Тако је крајем XVI века, са западне стране дозидана припрата, а унутрашњост цркве је богато била украшена живописом. (сл. 61)

На крајевима насеља откривени су и остаци некропола које су се налазиле са источне, западне и јужне стране.⁵⁵⁶

Приказ почетака истраживања и заштите

Остаци средњовековног града Стари Рас проглашени су спомеником културе 1947. године.⁵⁵⁷ Просторна културно-историјска целина од изузетног значаја *Стари Рас са Сопоћанима*, уписана је на Листу светске културне и

---

⁵⁵⁵ Исто, стр. 54 – 56.; Видети шире о резултатима истраживања кућа код : Г. Милошевић, *Становање у средњовековној Србији*, стр. 87 – 102.

⁵⁵⁶ М. Поповић, *Стари град Рас*, стр. 56 – 57.

⁵⁵⁷ <http://www.spomenici.heritage.gov.rs/cir/nkd/pregled/ras>, мај 2014.

природне баштине 1979. године, пет година после усвајања Конвенције о заштити светске културне и природне баштине, 1972. године.⁵⁵⁸ Ова целина је уписана на Унескову листу на основу два критеријума који дефинишу њене изузетне универзалне вредности: (I) да представља мајсторско дело људске креативне способности и (III) да представља јединствен или у најмању руку изузетан доказ културне традиције или цивилизације, која је још жива или која је већ нестала.⁵⁵⁹

Основни критеријум споменичке валоризације на основу којег је подручје номиновано за светску баштину јесте његов значај као управног средишта средњовековне Србије. *Област Старог Раса, за коју се везују сви одлучујући догађаји који су обележили успостављање и учвршћивање независне државе, било је седиште српских владара у периоду од X до XIII века. Процес политичке, националне и верске консолидације праћен је економским јачањем, интензивним развојем трговине, рударства, уметности и заната. Споменици овог подручја сведоче о најранијим оригиналним облицима уметничког израза у српској култури насталих под покровитељством српских владара, одражавајући велики утицај византијске уметности, уједно стварајући сопствени модел изражавања.*⁵⁶⁰

Споменици који су номиновани и уписани на Листу светске културне и природне баштину, оквиру дате целине су: црква Светог Петра⁵⁶¹, утврђени град Рас са трговиштем, манастир Ђурђеви Ступови⁵⁶² и манастир Сопоћани⁵⁶³. Посебно је значајан град Рас, као место на којем је поникла српска средњовековна држава, као престоница и стално боравиште династије првих Немањића. Овај споменички комплекс састоји се од остатака утврђења, сакралних и профаних

---

⁵⁵⁸ -: *Споменичко наслеђе Србије – непокретна културна добра од изузетног и великог значаја*, наведено дело, стр. 328.

⁵⁵⁹ Видети: <http://whc.unesco.org/en/list/96>, децембар 2013.

⁵⁶⁰ Документација номинације Комисије за светску баштину Републичког завода за заштиту споменика културе, бр. 96, 1979.

⁵⁶¹ Више о историјату и истраживањима цркве, радовима на заштити и обнови видети код: Ј. Нешковић, *Петрова црква код Новог Пазара*, (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1987).

⁵⁶² Више о историјату и истраживањима цркве, радовима на заштити и обнови видети код: Ј. Нешковић, *Ђурђеви Ступови у Старом Расу*, (Краљево: 1984); Ј. Нешковић, *Ђурђеви Ступови*, (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1983); Ј. Нешковић, *Ђурђеви Ступови у Расу*, у: *Рашка баштина I*, (Краљево: 1975); Ј. Нешковић, *Зграда лапидаријума на Ђурђевим Ступовима у Расу*, у: *Гласник ДКС*, бр. 15 (1991), стр. 149 – 151.

⁵⁶³ Више о историјату и истраживањима цркве, радовима на заштити и обнови видети код: О. Кандић и Д. Милошевић, *Манастир Сопоћани*, (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1985).

грађевина и данас га чине: утврђење на брду Градина, утврђено подграђе, трговиште у подножју брда на обалама реке Рашке, цркве са некрополама и пећински манастир архангела Михаила.

Године 1951. рушевине на Градини и Трговишту обишла је група истраживача са професором Ђ. Бошковићем на челу, а нешто касније истраживања је водио професор Ј. Нешковић. Првобитна истраживања су допринела да се коначно утврди локација Старог Раса.⁵⁶⁴

Комплексна археолошка истраживања комплекса средњовековног Раса почела су 1971. године, а одмах затим 1972. године започели су и конзерваторски радови на откопаном објектима комплекса. За ове радове је Решењем Републичког завода за образовање, наука и културу, од 14. јуна 1971. године, формирана Републичка комисија за истраживање, конзервацију и презентацију комплекса средњовековног Раса. У Комисији су заступљени представници већег броја установа, као што су: Филозофски факултет Универзитета у Београду, Републички секретаријат за образовање, науку и културу, Археолошки институт Србије, Војни музеј, СО Нови Пазар, Републички завод за заштиту споменика културе, Завод за заштиту споменика културе из Краљева и Завичајни музеј из Новог Пазара. Завод за заштиту споменика културе из Краљева и Републички завод за заштиту споменика културе изводе конзерваторске радове само 1972. године, а након тога све конзерваторске радове на комплексу средњовековног Раса где су вршена археолошка истраживања, изводи Републички завод за заштиту споменика културе и то континуално од 1973. – 1986. године. У овом периоду обављени су обимни радови на санацији остатака архитектуре у оквиру утврђења Градина, пећинског манастира и у оквиру насеља Трговиште. Време извођења конзерваторских радова зависило је од финансијских средстава, али су они увек пратили археолошке радове, па се може рећи да је ово један од ретких примера у нашој средини, где је све што је ископано и истражено, увек и конзервирано.

Конзерваторски принципи спровођени су доследно. У првој фази радова саниране се све зидане конструкције, адекватним материјалом и техником зидања

---

⁵⁶⁴ М. Поповић, *Стари град Рас*, стр. 7.

(употребом само аутентичних материјала са лица места, као што је камен) и минимално је рестаурирано само оно што је неопходно за заштиту ископаних зидова, као и за уобличавање целине објеката. У другој фази конзерваторско-рестаураторских радова, након завршених археолошких истраживања, настављен је рад на извођењу неопходних рестаурација појединих објеката и целине, сходно захтевима дефинитивне презентације остатака појединих локалитета.

Радовима на заштити остатака у периоду од 1972. – 1983. године руководили су Ђорђе Митровић и Оливера Кандић, у име Републичког завода за заштиту споменика културе. Радови у овом периоду су били изузетно отежани, пре свега због приступачности појединим локалитетима Рас – Градина и Рас – Пећина. На локалитету Рас – Градини утврђењу, у периоду од 1972. – 1983. године, изведена је конзервација са делимичном рестаурацијом обимног широког и високог зида утврђења, са пет кула, три капије, три мања објеката, палатом и подрумом са цистерном, у дужини од преко 500 м. (сл. 40, 41, 42, 44, 45, 46 и 51) На локалитету Рас – Пећина манастир, урађена је конзервација зидова пећинске цркве и цистерне. Обимни конзерваторски радови у овом периоду извођени су и на локалитету Рас – Трговиште насеље, тј. Пазариште. Конзервиране су три цркве и преко 30 стамбено-привредних објеката у насељу.⁵⁶⁵ (сл. 59)

Програм заштите и ревитализације комплекса након уписа на Листу светске баштине

Након уписа Старог Раса са Сопоћанима 1979. године на Листу светске културне и природне баштине Унеска, учињен је радикалан заокрет у укупном третману и поступку заштите и уређења ове споменичке целине. Очигледно је био заступљен став да су све дотадашње предузимане мере на заштити и ревитализацији овог подручја биле крајње неприметне. Једном речју, постојао је раскорак између значаја и вредности овог споменичког ансамбла и онога што је било предузимано на његовој заштити и ревитализацији.

---

⁵⁶⁵ Извештај о конзерваторско-рестаураторским радовима на објектима комплекса средњовековног Раса за период од 1972. – закључно са 1983. годином Републичког завода за заштиту споменика културе, бр. 9/17 (1985).

Узимајући у обзир све недостатке у дотадашњем раду, као и обавезе преузете Конвенцијом о заштити светске културне и природне баштине,⁵⁶⁶ године 1983. усвојен је од стране државе и институција културе *Програм истраживања, заштите, уређења простора и коришћења Старог Раса са Сопоћанима за период од 1984. – 1990. године.*⁵⁶⁷ Програмом су обухваћене све врсте истраживања – историјска, историјско-уметничка, етнографска и археолошка, затим радови на конзервацији, рестаурацији и презентацији појединачних споменика унутар овог подручја, радови на заштити и унапређењу природне средине, мере које треба донети у области правне заштите, радови на изградњи прилазних путева и саобраћајница, као и других објеката инфраструктуре, и коначно планови издавачке и информативно-пропагандне делатности. Ово је први програм у историји заштите споменичког наслеђа у Републици Србији који је донет за једно споменичко подручје и који садржи опис радова за сваки појединачни објекат или локалитет са потребним годишњим временом и средствима за његову реализацију.⁵⁶⁸

Носиоци пројекта били су Републички завод за заштиту споменика културе, Републички завод за заштиту природе, Регионални завод за заштиту споменика културе у Краљеву, Народни музеј у Београду, Завичајни музеј у Новом Пазару, као и поједини истраживачи са Архитектонског и Филозофског факултета Универзитета у Београду, Археолошког и Етнографског института у Београду.⁵⁶⁹ За праћење реализације програма формиран је *Одбор за старање и заштиту Старог Раса*, док је верификацију пројекта и праћење конзерваторско-рестаураторских радова вршила *Комисија Министарства културе.*⁵⁷⁰

У периоду од 1984. – 1985. године започета су комплексна истраживања подручја, предузете су мере на заштити природне околине споменика и споменичких комплекса, организована је израда пројектне документације за изградњу саобраћајница и друге инфраструктуре, али су делом реализовани и

---

⁵⁶⁶ Видети: <http://whc.unesco.org/en/convention/>, децембар 2013.

⁵⁶⁷ Ј. Секулић, Путеви савремене заштите Старог Раса са Сопоћанима, у: *Саопштења*, књ. XVII (1985), стр. 261.

⁵⁶⁸ Исто, стр. 261 – 270.; Видети и: М. Нешковић, Стари Рас са Сопоћанима – истраживања и заштита, у: *Саопштења*, посебан отисак бр. XLIII (2011), стр. 137 – 160.

⁵⁶⁹ Ј. Секулић, Путеви савремене заштите Старог Раса са Сопоћанима, стр. 251.

⁵⁷⁰ М. Нешковић, Стари Рас са Сопоћанима – истраживања и заштита, стр. 146.

програми издавачке и информативно-пропагандне делатности. Програм археолошких ископавања и конзерваторско-рестаураторских радова омогућио је да се цео споменички комплекс Старог Раса доведе до што аутентичније презентације, уређења и коришћења. (сл. 52. 53 и 54) Примењиван је комбиновани метод, који подразумева примену конзервације са делимичном рестаурацијом на појединим местима уз коришћење аутентичног материјала – камена, који је пронађен *in-situ*. Започета историјска, архитектонска и етнографска истраживања на самом почетку дала су драгоцене резултате.⁵⁷¹

Поред спроведених истраживања у области средњовековног Раса, посебно су остварени значајни резултати у оквиру систематских археолошких ископавања града Раса и његовог подграђа, као и локалитета Трговиште. Истраживања града Раса дала су податке на основу којих се може успоставити шира представа о културним слојевима целине, али и да се прошире дотадашња сазнања о појединим објектима фортификације.⁵⁷² Конзерваторско-рестаураторски радови обављени су на свим откритим објектима и бедемима средњовековног града Раса и Трговишта. Ток радова на конзервацији и рестаурацији објеката, презентацији појединих локалитета и целине комплекса у овом периоду, зависило је од обима радова предвиђеним дефинитивном концепцијом презентације и ревитализације, као и динамике припреме средстава за реализацију овог концепта. Радови на заштити и ревитализацији овог комплекса су прекинути 1994. године.⁵⁷³

Досадашње деловање у заштити свакако није у складу са значајем овог комплекса. Његова заштита и презентација није адекватна. Обзиром да се ради о делу целине Стари Рас са Сопоћанима, као делу целине која се налази на Листи светског културног и природног наслеђа, од првог Програма истраживања, заштите, уређења простора и коришћења Старог Раса са Сопоћанима, није урађено много. То се посебно односи на радове на заштити и унапређењу природне средине, односа према околини споменика, као и на изградњу

---

⁵⁷¹ Ј. Секулић, Путеви савремене заштите Старог Раса са Сопоћанима, стр. 252 – 253.

⁵⁷² Исто, стр. 253.

⁵⁷³ Извештај о конзерваторско-рестаураторским радовима на објектима комплекса средњовековног Раса за период од 1972. до 1983. године и од 1984. године на даље Републичког завода за заштиту споменика културе, бр. 79/3 (1990).

одговарајуће инфраструктуре, како у самом утврђењу, тако и у његовом подграђу. Сигурно велики проблем представља финансирање радова на заштити, презентацији и уређењу овог комплекса, али чини се да поред тога, значајан проблем је и непостојање одговарајућег акционог плана државе према овом значајном комплексу. Наравно, посебно је значајно да се подигне и свест код локалног становништва о вредностима овог наслеђа за читаво човечанство, како би они уз помоћ државе, стручних кадрова и ентузијаста могли да га сачувају и пренесу у што вернијем облику будућим генерацијама.

3.2 Средњовековни утврђени град Голубац

Положај и историјски развој града

Средњовековни град Голубац налази се на стеновитим обронцима Хомољских планина, на падинама Ридана, уз саму обалу реке Дунав, пред сам улаз у Ђердапску клисуру и на 4 км низводно од данашњег насеља Голубац. (сл. 5 и 6)

Голубачка тврђава је један од најочуванијих средњовековних фортификација у Србији. Подигнута је у првој половини 14. века као важно упориште за одбрану границе и пограничних области.⁵⁷⁴ Град се први пут помиње 1335. године, везано за рат између угарског монарха Карла I Роберта и српског краља Душана, који је вођен у Мачви, а затим се град помиње и 1342. године.⁵⁷⁵ Након Косовске битке 1389. године, град је од стране Бајазита I, предат деспоту Стефану Лазаревићу. Према уговору у Тати из 1426. године, Голубац је после деспотове смрти требало да буде предат Угарима, међутим било је Срба који су гравитирали пре Турцима, него Угарима, тако да је тадашњи заповедник Голубца, војвода Јеремија, град предао Турцима. Према Сегединском уговору између Угара и Турака 1444. године, Голубац је предат деспоту Ђурђу Бранковићу, али након деспотове смрти, Турци су га поново заузели 1458. године. Нешто касније, 1481. године, српско-угарска војска преузима Голубац од Турака, али се и убрзо повлачи преко Дунава.⁵⁷⁶ Исто се дешава и са Аустријанцима 1690. године, пошто су га по великом повлачењу Турака, после пораза код Беча 1683. године, били заузели 1688. године. (сл. 2) Затим га Турци поново преузимају све до средине 19.

---

⁵⁷⁴ Г. Симић, Голубачка тврђава, у: *Утврђења у Србији*, (Смедерево: Регионални завод за заштиту споменика културе Смедерево, 2003), стр. 28.

⁵⁷⁵ А. Дероко, Средњовековни градови, у: *Културно наслеђе – заштита и уређење 1947 – 1982*, (Београд: Галерија Српске академије наука и уметности и Републички завод за заштиту споменика културе, 1982), стр. 91.

⁵⁷⁶ Видети: Н. Катанић, Средњовековни град Голубац, у: *Зборник заштите споменика културе*, књ. XX-XI (1970-1971), стр. 113 – 131; Н. Ћирковић, Град Голубац у турско време, у: *Саопштења*, бр. XIII (1981), стр. 199 – 209; С. Ћирковић, *Голубац у средњем веку*, (Пожаревац: 1968); Г. Марјановић-Вујовић, Голубац – средњовековни град, у: *Старинар*, бр. XXXIII – XXXIV (1982 – 1983), стр. 65 – 70; Г. Марјановић-Вујовић, Голубац – средњовековно утврђење, у: *Археолошки преглед*, бр. 11 (1969), стр. 155 – 160.

века, са мањим прекидима и у време Првог српског устанка. Град је након 1867. године био потпуно напуштен и пао је у рушевине.⁵⁷⁷ (сл. 3 и 4)

У погледу порекла града, у науци је општеприхваћен став да су га саградили Угари. Међутим, елементи фортификације не иду у прилог овом тумачењу. Утврђења у Угарској током 13. и 14. века су просторно мала, правилних су основа, са карактеристичним затвореним четвороугаоним кулама, чије су спољне стране у равни одбрамбених зидова. За разлику од њих, тврђаве у средњовековној Србији су изразито неправилних основа, прилагођене конфигурацији терена, са отвореним четвороугаоним кулама, истуреним из равни бедема. У војној архитектури средњовековне Србије, по правилу је на најдоминантнијем месту донжон или бранич кула, која је током 13. и 14. века имала неправилне облике, као што је случај у Голубачком граду. Сви наведени елементи указују на српско порекло тврђаве, али и даље остаје отворено питање ко је и када саградио Голубац. То је могло бити у времену када су ови предели били под српском влашћу у доба краља Драгутина или Милутина у периоду до 1321. године, или вероватније у време владавине краља Душана 1331 – 1335. године.⁵⁷⁸

Анализа средњовековног утврђења и његове околине

О средњовековном утврђењу Голубац се доста писало, али су до сада углавном објављени резултати историографских истраживања. У проучавању архитектуре овог споменика највећи допринос је дао професор Александар Дероко, који је први објавио најпотпуније податке о граду.⁵⁷⁹

Околина данашњег насеља Голубац у археолошком погледу представља значајно подручје. На основу података из извора и литературе, али и на основу археолошких ископавања овде постоје значајни остаци фортификација из антике

---

⁵⁷⁷ А. Дероко, *Средњовековни градови на Дунаву*, (Београд: Туристичка штампа, 1964), стр. 24.

⁵⁷⁸ Г. Симић, *Средњовековни град Голубац*, (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 2012), стр. 53.

⁵⁷⁹ Видети: А. Дероко, Град Голубац, у: *Старинар*, књ. II (1951), (Београд: Археолошки институт Српске академије наука и уметности), стр. 139 – 149; А. Дероко, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, (Београд: 1950), стр. 112 – 113; А. Дероко, *Средњовековни градови на Дунаву*, (Београд: Туристичка штампа, 1964).

и средњег века. Многи каснији истраживачи и путописци су бележили римске старине на Дунаву. Од великог значаја су дела: А. Ф. Марсилиа –а, *Danubius pannonico-myusicus observationibus geographicis, astronomicis, hydrographicis, historicis, phisicis perlustratus*, (Hagae: 1726) и Ф. Каница, *Србија, земља и становништво I* (Београд: 1985). На месту данашњег насеља Голубац, Каниц је констатовао остатке римског утврђења величине 180 x 180 м. Истраживач М. Ђ. Милићевић, у својој књизи *Кнежевина Србија* (Београд: 1876), потврдио је да се насеље Голубац налази на зидинама старе вароши. Е. Swoboda, у књизи *Forschungen am Obermoesischen Limes*, (Wien, 1939), потврдио је постојање утврђења и дао је прецизније податке о његовој величини. Он наводи да је утврђење димензија 165 x 165 м.⁵⁸⁰

Ф. Каниц је сматрао да се и средњовековни град Голубац такође налази на остацима римске архитектуре, међутим нема података који би потврдили ову тезу.⁵⁸¹ Истраживач М. Ђ. Милићевић је тврдио да се источно од средњовековног Голубца, на локалитету Ливадице, налазе некакве зидине. Ову тврдњу је потврдио и Е. Swoboda. Савремени истраживачи су утврдили димензије овог утврђења 28 x 28 м, а археолошка истраживања су то коначно и потврдила. Напуштање локације античког утврђења, на месту данашњег насеља Голубац, догодило се вероватно у средњем веку. Пресудну улогу у томе су имале потребе одбране и начин ратовања.⁵⁸²

Средњовековни утврђени град Голубац има неправилну основу и његови бедеми прате конфигурацију терена. (сл. 7) Највишим деловима утврђења готово да је немогуће прићи, а стеновити терен је онемогућавао поткопавање бедема и кула. Једини приступ тврђави је могућ са запада, па су сви елементи одбране истурени ка тој страни. Утврђење се састоји од девет вишеспратних кула које су различитог облика и величине, повезаних масивним бедемима приближно истих дужина, од око 30 м. Просечна ширина бедема је различита и креће се од 1.3 до 3.2 м. Војници су на њима могли безбедно да се крећу шетном стазом, где су били заштићени парапетом са зупцима. На бедеме се излазило зиданим степеништем, а

---

⁵⁸⁰ Г. Симић, Голубачки град, у: *Старинар*, бр. XXXIII – XXXIV (1982 – 1983), стр. 71.

⁵⁸¹ Исто, стр. 72.

⁵⁸² Исто

кроз посебне отворе остварена је веза са кулама. Карактеристично је да у утврђењу сваки бедем има посебно зидано степениште, па је повезан само са једном кулом, што значи да континуална одбрана и кретање војника није постојало. Све куле унутрашњег утврђења, осим донжона, су основе квадратног облика, док су куле у спољном утврђењу делимично различитог облика, а касније су добиле и неправилно обзиђе, прилагођене борби са ватреним оружјем. Висине кула су око 20 – 25 м, и по горњој ивици имале су зупце са шетним стазама за стрелце. Дрвеним међуспратним конструкцијама биле су подељене на спратове. Веза између спратова била је остварена, као и код других кула средњовековних утврђења, стрмим и узаним дрвеним степеништем, којима се излазило до шетне стазе на врху куле. Претпоставља се да су куле биле покривене стрмим четвороводним кровом и да су били покривени шиндром или даском. У унутрашњости утврђења, куле се разликују по изгледу. Неке од њих су потпуно отворене по висини, неке су затворене, а поједине су затворене само у доњој зони, а отворене по спратовима. То значи да су прве служиле само за одбрану, друге су поред одбране имале и намену смештаја посаде, а треће су имале двојаку намену, при чему је у доњим етажама вероватно било складиште муниције, а горњи спратови су служили за одбрану. Куле и бедеми спуштају се од највише тачке на којој је главна донжон кула, па све до обале Дунава. Испред најнижег дела утврђења био је водени ров преко кога се дрвеним мостом стизало до капије. Капија је данас уништена пробијањем бедема и изградњом савременог пута кроз тврђаву.⁵⁸³

У плану утврђења јасно се уочавају две фортификационе целине – унутрашње и спољно утврђење. (сл. 8) *Горњи простор унутрашњег утврђења – цитадела (најстарија фаза развоја)* је приближно квадлатне основе са донжоном и три куле, који заједно представљају засебну фортификациону целину. (сл. 9) Улаз у горњи простор унутрашњег утврђења је кроз малу, лучно засведену капију у беду IV. (сл. 10) Камени оквир портала, као ни праг капије данас нису очувани. Прилаз до капије је врло неприступачан, тј. преко стрмих стена. Испред капије постоје остаци мале платформе, која је била покретна и која се ослањала на камене конзоле, чији се остаци виде и данас. Простор горњег унутрашњег

---

⁵⁸³ Г. Симић, *Средњовековни град Голубац*, стр. 15 - 17.

утврђења био је подељен на два дворишта једним преградним зидом. У оквиру ове целине очувани су остаци једне веће стамбене грађевине уз главну кулу, затим житнице и цистерне. У доњој четвороугаоној кули (кула бр. 5), на првом нивоу, налазила се капела. Сматра се да је овај утврђени комплекс најстарији део Голубачке тврђаве.⁵⁸⁴

Најзначајнија грађевина у горњем простору унутрашњег утврђења је поменута главна или донжон кула. (сл. 11 и 12) Она се издваја по свом облику и изгледу. Смештена је на најдоминантнијој позицији унутар утврђења. У доњој зони има полигонални облик, а у горњој је кружног облика. При врху полигоналног дела налази се мали улазни портал, чија је ширина око 1.0 м, а завршавао се плитким сегментним луком. Од њега се степеништем излазило на прву шетну стазу оивичену парапетом са зупцима. Данас је делимично очуван парапет са зупцима. Од нивоа ове шетне стазе облик куле се мења и она прелази у неправилни кружни облик. Улаз у кружни део куле је кроз мали портал ширине око 90 цм, а узаним зиданим степеништем излази се на другу шетну стазу, која је у односу на прву издигнута око 4.7 м. И овде постоје делимично очувани остаци парапета са зубцима. Унутрашњи простор кружног дела куле је величине 2.1 x 2.3 м, а дрвеним међуспратним конструкцијама је био подељен на три нивоа, од којих је један био испод нивоа улаза. Карактеристика ове донжон куле се огледа у чињеници да је она служила искључиво за одбрану, а не и за повремено становање, што јесте главно обележје ових кула у Србији.⁵⁸⁵

Од посебног су значаја остаци једне веће правоугаоне грађевине, која је у доњој зони прислоњена на донжон и која је по свему судећи била у непосредној вези са донжоном. Зидана је од камена, а њене димензије су око 13 x 5.7 м. Улаз у ову грађевину је некада био кроз лучно обрађени портал. На фасадном зиду откривени су остаци три уска отвора. Грађевина је данас у велико мери засута шуптом. Претпоставља се да је намена ове грађевина била везана за становање и

---

⁵⁸⁴ Г. Симић, *Средњовековни град Голубац*, стр. 51; Видети и: Н. Катанић, *Фазе изградње Голубачког града*, у: *Саопштења*, бр. XIX (1987), стр. 181 – 196.

⁵⁸⁵ Г. Симић, *Средњовековни град Голубац*, стр. 21 – 22; Видети и: Г. Симић, *Донжон куле у фортификацији средњовековних градова*, (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 2010).

смештај посаде. Уз њу су откривени и остаци једне зидане конструкције кружног облика, за коју се претпоставља да је била цистерна.

У делу дворишта, непосредно уз улазну капију, налазе се остаци делимично очуване двојне грађевине, која се састоји од две засебне засведене просторије правоугаоног облика, чије су димензије 5.8 x 3 м и 4.5 x 2.7 м. Над њима је некада био полуобличасти свод од опеке. Просторије се једним преградним зидом ослањају једна на другу, али нису повезане. Свака има засебан улаз. На основу добро очуваних остатака водонепропусног малтера, претпоставља се да су служиле као оставе за храну – житнице.⁵⁸⁶

Кула 4 је споља четвороугаоне основе, а њен унутрашњи простор величине 6.4 x 4.6 м има неправилан облик. (сл. 13 и 14) То је једина кула у утврђењу која је целом својом висином отворена према унутрашњем простору, што указује да је она имала искључиво одбрамбену функцију. Од куле 4 простире се масивни бедем све до куле 5, која је врло карактеристична и по својој конструкцији и по намени. То је потпуно затворена кула, четвороугаоног облика, која је имала пет нивоа. На нивоу тла налази се један од улаза у кулу, који је некада имао лучни портал, а кроз који је улазило у једну мању просторију димензија 4 x 5.6 м. Између првог и другог нивоа постоје очувана места греда, која нам потврђују да се ту налазила дрвена међуспратна конструкција, за разлику од другог нивоа који је био засведен полуобличастим сводом. У источном зиду ове просторије, на другом нивоу, и данас постоје очувани остаци три обликоване полукружне нише, које указују да је ова просторија имала функцију капеле. Улаз у капелу је био у северном зиду куле, кроз лучни портал, изнад кога постоје остаци декоративне лунете. Изнад капеле налазила су се још три нивоа, од којих се у највиши улазило са бедема. И ова кула је завршена оивиченим парапетом са зупцима.⁵⁸⁷ (сл. 15)

Приобални простор унутрашњег утврђења (друга фаза развоја) непосредно се ослања на најниже делове горњег простора утврђења и протезао се све до обале Дунава. Некадашњи изглед овог простора је у великој мери промењен изградњом магистралног пута. У овом простору карактеристични су остаци палате, затим куле 6, која је у склопу њене одбране, као и бедем V, који се

⁵⁸⁶ Г. Симић, *Средњовековни град Голубац*, стр. 22.

⁵⁸⁷ Исто, стр. 26 – 29; Видети и: А. Дероко, *Град Голубац*, стр. 145 – 146;

наслања на кулу са капелом. Претпоставља се да се управо на овом бедему некада налазила улазна капија, а да се њени остаци налазе испод данашњег пута. Ширина бедема је око 3.40 м. Завршавао се шетном стазом у нагибу, која је према спољашњем утврђењу била оивичена парапетом са зубцима. Са шетне стазе је био омогућен улаз у кулу 6, чиме је појачана одбрана палате.

Палата је прислоњена уз бедем и кулу 6 и затвара приобални појас ка реци, све до кружне куле бр. 8. У основи је правоугаоног облика, димензија 43.40 x 13.80 м. Сматра се да је ово једна од наших највећих средњовековних палата. (сл. 16) Гледано са унутрашње стране утврђења, палата је приземна грађевина са делимично укопаном доњом етажом, тако да уколико се гледа са стране Дунава, она је спратна грађевина. Укопани подрум је имао функцију магацина, тј. оставе, са две симетричне просторне јединице и са посебним улазима. Над подрумом је некада била дрвена међуспратна конструкција која се ослањала на преградни зид између просторија. Слична организација простора била је и у приземљу палате. Постојао је један улаз, са малим порталом од камена у западном делу грађевине, где се налазила велика сала за јавне потребе. У њеном спољном зиду сачувани су остаци једне, од некадашње две, прозорске нише са зиданим клупама за седење, затим ниша у којој је био нужник и један пролаз, кроз који је била омогућена веза са кулом 6. На унутрашњој фасади, према утврђењу, постојало је пет прозора. Источни део приземља је био стамбени и служио је као стан заповедника тврђаве. Над приземљем је такође била дрвена међуспратна конструкција. Изнад се налазио тавански простор, који је био затворен једноводним кровом. Претпоставља се да је кров истовремено покривао и шетну стазу са зубцима у спољном фасадном зиду према Дунаву. Намена овог простора била је за одбрану палате и био је намењен војницима. У поређењу са осталим истраженим палатама у утврђеним градовима средњовековне Србије, као што је: Маглич, Сталаћ и Смедерево, Голубачка палата је по својим димензијама највећа и представља монументално остварење.⁵⁸⁸ (сл. 17 и 18)

---

⁵⁸⁸ Г. Симић, *Средњовековни град Голубац*, стр. 30 – 34; Видети и: Г. Симић, *Палата Голубачког града*, у: *Саопштења*, бр. XXII – XXIII (1990 – 1991), стр. 63 – 79.; Г. Милошевић, *Становање у средњовековној Србији*, стр. 76 – 79.

У овом делу утврђења налази се и кула 6, која је имала функцију одбране палате, о чему сведоче и очувани остаци комуникација са палатом. Она је као и кула 5 затворена целом својом висином. Њена величина унутрашњег простора је око 4.5 x 5.0 м, а њена спољна домензија је 10.5 x 11.0 м. Према очуваним местима за греде види се да је имала шест нивоа, а завршавала се шетном стазом оивиченом зупцима. У њеној унутрашњости очувани су остаци три зидана полукружна ложишта – камина, а чији димњачки канали излазе на фасаду куле. Такође су очувани остаци и једне нише за нужник, чији се одводни канал излива на фасади према Дунаву. Улаз у кулу био је омогућен из подрума, приземља палате, али и са бедема V, где се преко зиданог степеништа, улазило на четврти ниво куле кроз лучни портал од камена. Овај улаз је био намењен само војној посади. И овде су очувани аутентични остаци шетне стазе, парапета и делимично очуваних почетака зубаца.⁵⁸⁹ (сл. 19 и 20)

Спољно или предње утврђење (трећа фаза развоја) издваја се својом величином и оно је било подељено на две целине. У приобалном простору налазило се пристаниште. Сматра се да је ту било више грађевина, о чему сведоче поједини, али недовољно истражени трагови. У последњој етапи развоја тврђаве, изграђена је 1480. године ниска полигонална топовска кула, ради одбране пристаништа.

Горњи простор спољног утврђења налази се на стрмој литици, по којој се спуштају бедеми од унутрашњег утврђења и његове куле 4, све до кула 3 и 2. Та висинска разлика износи око 30 м. Бедеми на овом делу су ширине око 2.06 м, а на делу од куле 3 ка кули 2 и до 3.0 м. Делимично су сачувани остаци шетне стазе и парапета са зупцима. Куле 2 и 3 су првобитно имале сличне димензије и облик, као и остале куле, али касније у циљу прилагођавања начину одбране, оне су ојачане масивним и заобљеним обзидама. Служиле су искључиво за одбрану, што се види из њихове отворености целом висином ка унутрашњем простору, а само у доњој етажи куле су биле затворене.⁵⁹⁰ (сл. 21)

---

⁵⁸⁹ Г. Симић, *Средњовековни град Голубац*, стр. 34 – 35.

⁵⁹⁰ Исто, стр. 39 – 42; Видети и: П. Ђидић, *Тврђаве и остаци утврђених градова – Голубац*, публикација бр. 2, (Београд: ЈП Београдска тврђава, 2008), стр. 4 - 5; А. Дероко, *Средњовековни градови на Дунаву*, стр. 25; М. Цуњак и Ч. Јордовић, *Средњовековни град Голубац* (Смедерево, 2002).

Приобални простор спољног утврђења био је највећи простор у оквиру Голубачког утврђења. Оивичен је бедемом I, кулом 1 и бедемом VIII, који је данас само фрагментарно очуван. Бедем I, у коме се некада налазила улазна капија, претрпео је знатне измене, али је посебно нарушен када је кроз тврђаву спроведена савремена саобраћајница. На основу цртежа Тителбаха из 1887. године, види се да је уз кулу 1 приказана главна улазна капија, до које се прилазило преко моста и рова. Она је била на месту данашње саобраћајнице. (сл. 23) Њен портал је био лучно обликован, а изнад се налазила полукружна лунета. Кула 1 се налази уз некадашњу капију, четвороугаоног је облика и сличне је висине као и остале куле у оквиру утврђења. Величина њеног унутрашњег простора је око 4.7 x 5.4 м. Осим у зони приземља и првог нивоа била је отворена целом висином према унутрашњости утврђења, па се може закључити да је била намењена искључиво одбрани. Касније је кула добила полигоналну обзиду.⁵⁹¹ (сл. 22) Унутар приобалног простора, уз савремени пут очувани су остаци једне веће зидане спратне грађевине, за коју на основу извора Е. Челебија, се претпоставља да је била житница.⁵⁹²

Овом простору припада и полигонална топовска кула са бедемом IX која је подигнута касније (*четврта фаза развоја*) и веома је слична са топовским кулама саграђеним у Смедереву око 1480. године. Служила је за одбрану пристаништа у Голубцу. Кула је осмоугаоног облика и имала је два нивоа, од којих је доњи ниво данас потопљен. Постојало је осам топовских ниша, као и на горњем нивоу. (сл. 26 и 27) Некада су биле засведене полуобличастим сводовима, који данас нису обновљени.⁵⁹³

Испред тврђаве се временом развило цивилно насеље о коме има највише података из времена када се Голубац налазио у турском поседу. Помиње се да су постојале три махале, затим Хаџи-Алијина џамија, два месџида, медреса, дервишка текија и амам Коџа-Махмуд паше, чији се остаци и данас могу видети.⁵⁹⁴ На другој страни Дунава, код румунског места Коронини, на брежуљку

---

⁵⁹¹ Г. Симић, *Средњовековни град Голубац*, стр. 42 – 45.

⁵⁹² Исто, стр. 46.

⁵⁹³ -: *Споменичко наслеђе Србије, непокретна културна добра од изузетног и великог значаја*, стр. 163.

⁵⁹⁴ Г. Симић, Голубачка тврђава, у: *Утврђења у Србији*, стр. 28 – 30.

изнад обале налазе се и остаци средњовековног града *Ласловара*, испред кога из воде избија стена *Бабакај*. Сматра се да је ово једна од мађарских тврђава из прве половине 15. века, која је припадала немачком реду витезова који се борио против Турака.⁵⁹⁵

Поред остатака Голубачке тврђаве налазе се и остаци старог римског пута који је усечен у стену и који је водио ка Ђердапској клисури.

Примењени материјали и технике грађења

На Голубачком утврђењу претежно је употребљен камен – кречњак. Осим тога, коришћена је још и сига и опека. Опека је употребљена углавном за сводове, код палате, улазне капије и донжон куле, као и за лукове. Сига је коришћена за сводове и лукове, али и као облога лица зидова. Кречњак, као основни материјал коришћен је у полуобрађеном стању за изградњу одбрамбених зидова и кула. Вађен је у мајдану, недалеко од утврђења и био је жућкасте боје. То су углавном комади квадратног и правоугаоног облика, величине 20 – 30 x 30 – 50 цм. Техника зидања је уобичајена, са полуобрађеним комадима камена постављеним у лице зида и трпанцем у маси зида, тј. ломљени комади камена утопљени у кречни малтер. На угловима кула су већи комади камена. Зидови кула и бедема су дебљине 2.80 до 3.0 м и код њих су коришћени дрвени роштиљи – сантрачи, у циљу постизања равномерног слегања и преношења оптерећења. Дрвене греде су димензија 25 x 25 цм, са лица су затваране вертикално постављеним комадима камена, тако да се могу лако уочити. Малтер који је коришћен справљан је од креча и крупнијег каменог агрегата и служио је као везиво. Малтерисање унутрашњих површина се није вршило, осим на зидовима и у своду прозорске нише у спољном обимном зиду палате, као и у капели у кули бр. 5.⁵⁹⁶

---

⁵⁹⁵ А. Дероко, *Средњовековни градови на Дунаву*, стр. 25.

⁵⁹⁶ Г. Симић, *Голубачки град*, стр. 79, 82.

Приказ досадашњих радова на заштити и обнови

Средњовековни утврђени град Голубац проглашен је спомеником културе 1948. године, а за културно добро од изузетног значаја утврђен је 1979. године.⁵⁹⁷

Године 1968. Југословенски институт за заштиту споменика културе сачинио је *Предлог потребних мера ради истраживања, конзервације, рестаурације и презентације Голубачког града*, са програмом радова. Имајући у виду да ће приобални делови Голубачког града и његовог подграђа бити потопљени изградњом хидроелектране Ђердап, 1969. године започети су радови, који су управо били усмерени на приобални део тврђаве. Истраживања су вршена на траси бедема VIII, који је у потпуности очишћен и потом конзервиран, као и на простору монументалне палате, која је само делимично истражена. Археолошким истраживањима је руководила Гордана Марјановић Вујовић. Југословенски институт је исте године започео реализацију пројекта и урадио је детаљну архитектонску документацију о топовској кули, у сарадњи са стручњацима из Пољске.⁵⁹⁸ (сл. 24 и 25)

Након гашења Југословенског института за заштиту споменика културе, рад на истраживању и заштити Голубачког града преузео је Републички завод за заштиту споменика културе. Према пројекту Завода, делимично је обновљена топовска кула, а даља истраживања су усмерена на приобалне делове подграђа. Тада су откривена два мања и један већи објекат. Грађевине мањих димензија биле су стамбеног карактера, са магацинима и оставама хране у приземљу и стамбеним простором на спрату. За остатке веће грађевине, тадашњи истраживачи су сматрали да припада некадашњој цамији, што данас представља нетачну тврдњу. Од описаних грађевина данас се виде конзервирани остаци само једне мање грађевине, док су остале две потопљене Дунавом.⁵⁹⁹

Следећих година истраживања су усмерена на простор палате у приобалном делу. Истраживањима су руководили археолози Александра Јуришић и Часлав Јордовић, као и историчарка уметности Надежда Катанић. Обимније

---

⁵⁹⁷ -: *Споменичко наслеђе Србије, непокретна културна добра од изузетног и великог значаја*, стр. 163.

⁵⁹⁸ Г. Симић, *Средњовековни град Голубац*, стр. 58 – 59.

⁵⁹⁹ Исто, стр. 59.

радове на конзервацији остатака, 1972. године започео је архитекта Добросав Павловић. Санирана је и делимично обновљена топовска кула, а од 1979. године конзервирани су и приобални бедеми VIII и IX, као и доња зона куле 1. Циљ радова био је да се приобални делови тврђаве конзервирају и заштите од високих вода Дунава. (сл. 28 и 29)

Крајем 70 – тих и почетком 80 - тих година прошлог века, започет је рад на истраживању горњих делова Голубачког града и прикупљању основне архитектонске документације. Након уклањања грађевинског шута и вегетације, поједине грађевинске целине, као што су Донжон кула и житница у горњем унутрашњем утврђењу, делимично су истражене и документоване. Резултати тих радова допринели су сагледавању првобитног обима и изгледа горњег простора унутрашњег утврђења. Истовремено су окончана и истраживања палате, која су дала податке о њеној просторној организацији и могућем изгледу, али и о целокупној одбрани приобалног дела унутрашњег утврђења. Тих година изведени су радови на делимичној обнови, тј. рестаурацији делова палате, уз презентацију свих њених важних архитектонских елемената, као што су: улазна капија, прозорски отвори, међуспратне конструкције, прозорске нише са клупама за седење и др. Бедем IX је у целини обновљен, укључујући и његову шетну стазу оивичену парапетом са зупцима. Кула 6, која је у склопу палате, у целости је обновљена применом рестаурације, укључујући и њену дрвену међуспратну конструкцију, степеништа између њих, прилазно зидано спољно степениште и улаз, као и сви архитектонски елементи у ентеријеру, као што су: камин, нужник и др. Руководилац археолошких истраживања у овом периоду био је археолог Часлав Јордовић, а руководилац радова на обнови остатака архитекта-конзерватор Гордана Симић.⁶⁰⁰

Због неразумевања локалне заједнице и неуспелих покушаја да се обновљени делови палате и куле бр. 6 ревитализују и добију своју савремену намену, конзерваторски рад и уложена средства државе, остала су без резултата.

---

⁶⁰⁰ Исто, стр. 60; Видети и: Г. Симић. Голубачки град, истраживачко-конзерваторски радови, у: *Гласник ДКС*, бр. 9 (1985), стр. 71 – 72; Г. Симић, Голубачки град, истраживачко-конзерваторски радови у 1985. години, у: *Гласник ДКС*, бр. 10 (1986), стр. 71 – 73; П. Ђидић, *Тврђаве и остаци утврђених градова – Голубац*, публикација бр. 2, стр. 8 – 10; -:*Чувари баштине 1947 – 1997*, (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1998), стр. 101 – 102.

Године 1987. прекинути су сви истраживачки радови, као и радови на обнови Голубачког утврђења. Такво стање траје и данас. Оближњи каменолом је дислоциран, али су његова напуштена постројења остала на простору Голубачког града, магистрални пут и даље пролази кроз тврђаву, а конзервирани и обновљени делови тврђаве су у великој мери девастирани и у лошем стању, а поједини делови су и урушени.

Тренутно стање и предлози ревитализације и презентације комплекса

Средњовековни град Голубац данас је у изузетно лошем стању. Горњи простор унутрашњег утврђења немогуће је обићи, због стрмог терена, запуштености простора и немогућеног безбедног прилаза за посетиоце. Унутрашње прилазе у појединим кулама чине трули дашчани подови, што такође онемогућава обилазак кула, тако да је тврђаву једино могуће сагледати споља, такорећи са пута. Остаци архитектуре приобалног дела тврђаве који су ранијих година били конзервирани и рестаурирани (палата, бедеми са кулом б и топовска кула) данас су такође у лошем стању. Поједини обновљени делови су урушени, као што је случај код палате, а поједини делови су недоступни из безбедносних разлога, као што је случај са кулом б и са топовском кулом. Тако да презентација остатака архитектуре и не постоји. Из тих разлога, последњих неколико година урађен је пројекат под називом „*Оживљавање Голубачке тврђаве*“ у сарадњи општине Голубац и партнера из Румуније, а под покровитељством Европске Уније. Урађен је идејни пројекат и студија изводљивости, као полазна основа за будуће радове на тврђави. Као приоритетни циљ за развој туризма општине Голубац планирано је измештање дела магистралног пута који пролази кроз тврђаву, изван њених зидина. Такође је урађен и пројекат осветљења Голубачке тврђаве, чиме је учињен корак ка стварању услова да овај споменик културе привуче већи број посетилаца.⁶⁰¹

Како је већ објашњено, тврђава у свом горњем делу је и изузетно лошем стању и није могућ обилазак целокупног простора тврђаве, већ само њеног приобалног дела. Оживљавање комплекса тврђаве представља један од

---

⁶⁰¹ П. Ђидић, *Тврђаве и остаци утврђених градова – Голубац*, стр. 10 - 11.

дугорочних стратешких циљева развоја локалног туризма. Планиране су многобројне активности у циљу комплетног уређења тврђаве и њене околине, као што су: постављање функционалног осветљења, формирање одговарајућих информационих табли, изградња одговарајућег хотела са елементима средњовековне архитектуре у његовом обликовању, продавнице етно занатства, етно ресторани, формирање простора за презентацију средњовековних витешких борби, формирање амфитеатра за разне културне манифестације. Такође је планирано и формирање пристаништа за прихват туристичких бродова и већег броја туриста, као и објекат за изнајмљивање чамаца.⁶⁰² Све ове активности још увек су на нивоу идејних решења. У току су припреме за изградњу шетно-бициклическе стазе од туристичког насеља Винци до тврђаве.⁶⁰³ (сл. 30)

Планирани пројекат оживљавања комплекса тврђаве и њене околине би свакако допринео развоју ове регије, међутим изградњом нових објеката би се у великој мери нарушили принципи очувања аутентичности и интегритета целине, затим елементи културног пејзажа, што свакако није у складу са савременом доктрином заштите.

---

⁶⁰² Видети шире о пројекту: <http://www.novosti.rs/vesti/srbija.73.html:500276-Ozivljava-golubacki-grad>, септембар 2014.

⁶⁰³ П. Бидић, *Тврђаве и остаци утврђених градова – Голубац*, стр. 13.

3.3 Средњовековни утврђени град Маглич

Положај и историјски развој града

Средњовековни утврђени град Маглич налази се око 25 км југозападно од Краљева у Ибарској клисури, на врху брда око кога река Ибар прави окуку окружујући град са три стране, док је са четврте североисточне стране формиран широк и дубок ров усечен у стену. Плато, на коме се налази град уздиже се око 100 м од дна клисуре, па се на основу тога сматра да је град Маглич један од најбоље очуваних средњовековних утврђења у Србији.⁶⁰⁴

Историјски подаци о граду су веома оскудни. Према изворима, град је изграђен на месту старијег, мањег утврђења, а изградио га је архиепископ Данило II између 1324. и 1337. године. Утврђење је имало више намена, служило је као рефугијум (лат. *refugium*) жичке архиепископије, као повремена резиденција архиепископа Данила II, али и као град заштитник манастира Жиче и Студенице.⁶⁰⁵ Средином XV века, Турци су заузели град и у њему су сместили своју војну посаду. Након пада под турску власт, Маглич постаје седиште нахије ширег подручја. Почетком XVI века, Маглич је имао војну посаду од 20 људи, да би се тај број средином XVI века смањио на свега 11 људи.⁶⁰⁶ У време Бечког рата од 1683. до 1699. године, град је такође био значајан због свог стратешког положаја. (сл. 62) Занимљиво је да на аустријским картама из 1718. године, град Маглич је забележен као „Замак Маглич“, а 1783. године као село Маглич.⁶⁰⁷ У историјским изворима, град се последњи пут спомиње током Другог српског устанка 1815. године, када је Милош Обреновић наредио да се сакупи народ ибарског краја и да се Турцима који су долином Ибра надирали од Новог Пазара, постави заседа и да се они зауставе.⁶⁰⁸

---

⁶⁰⁴ -: *Споменичко наслеђе Србије – непокретна културна добра од изузетног и великог значаја*, стр. 250.

⁶⁰⁵ М. Поповић, Маглич, у: *Утврђења у Србији*, стр. 18 – 19.

⁶⁰⁶ П. Ђидић, *Тврђаве и остаци утврђених градова – Маглич*, публикација бр. 8, (Београд: Београдска тврђава, 2008), стр. 2 – 4.

⁶⁰⁷ И. Здравковић, Стари планови у збиркама неких установа у Бечу, у: *Зборник заштите споменика културе*, књ. XVI (1965), стр. 219 – 230.

⁶⁰⁸ Видети шире о историјском развоју града: М. Поповић, Маглич у историјским списима, у: *Маглички замак*, (Београд: Археолошки институт САНУ и Завод за заштиту споменика културе Краљева, 2012), стр. 21 – 28.; М. Радовановић, Маглич – град, у: *Гласник Земаљског музеја Босне и*

Анализа средњовековног утврђења и његове околине

Многи домаћи и страни путописци, а потом и научници, били су заинтересовани за овај јединствени споменик наше баштине. Поред Јоакима Вујића који је у свом делу „Путешествије по Србији“ (1826) описао средњовековни град Маглич, издваја се шездесетих година XIX века и значајан путописац и научник Феликс Каниц, који је у једном од својих дела описао тврђаву Маглич, али нажалост без важнијих информација о граду. (сл. 63) Неколико година после Каница, Маглич је обишао Милан Милићевић и за разлику од Каница, он је у опису града био детаљнији. Уочио је седам кула, од којих су три окренуте ка реци Ибар. Готово у исто време када и Милићевић, град је обишао и инжењер А. Алексић. Предмет његовог посебног интересовања били су трагови старог пута који је некада водио долином Ибра. Алексићеве белешке у чланку „Ибар од Рашке до Карановца“ представљају први детаљни опис Маглича. Његова запажања о положају утврђења и крају који га окружује су веома јасна и тачна. Међутим, скицу утврђења коју је приложио урадио је по сећању и врло шематски.⁶⁰⁹ (сл. 64)

Осамдесетих година XIX века, Маглич је посетио географ Владимир Карић и посебно се може издвојити његов опис положаја утврђења и пејзажа који га окружује, што је све илустровано ведутом В. Тителбаха. (сл. 65) После Карићеве посете Магличу, током пола века, нема података о истраживању овог локалитета. Будуће научно интересовање за проучавање Маглича наговестио је Константин Јиричек, повезујући историјске податке са остацима терену. У његовом делу „Историја Срба“, први пут је наведен податак из биографије архиепископа Данила II који се односи на Маглич, уз нетачна теренска истраживања преузета из рада А. Алексића.⁶¹⁰

Први озбиљан научни рад о утврђењу је дело арх. Миливоја Радовановића, које је објављено 1934. године. (сл. 66) Он је уочио да је Маглич један од најочуванијих градова из доба Немањића. Снимио је основу утврђења и дао је веома тачан опис фортификација, као и остатака грађевина, уз бројне фотографске

Херцеговине, књ. XLVI (Сарајево: 1934), стр. 83 – 90.; Ј. Милићевић, *Маглич – средњовековни град у клисури Ибра*, (Београд: Новинско издавачко предузеће Књижевне новине, 1967), стр. 13 – 28.

⁶⁰⁹ М. Поповић, *Откривање Маглича, у: Маглички замак*, стр. 29 – 32.

⁶¹⁰ Исто, стр. 32 – 33.

снимке.⁶¹¹ У истом раздобљу, град Маглич је посетио арх. Ђурђе Бошковић, који је дао кратке белешке и прилично нетачну скицу утврђења.⁶¹² (сл. 67) Непосредно пред Други светски рат о Магличу је писао и Милан Кашанин.⁶¹³ Једну деценију касније у свом делу „Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији“, Александар Дероко прилаже студију о граду Магличу и уз кратак опис града даје ситуациони план, основу утврђења, као и фотографије града.⁶¹⁴

Терен на коме је град Маглич подигнут је изразито неприступачан, што је у многоме отежавало подизање града. (сл. 68 и 69) Сам плато на коме је град подигнут није раван, тако се град од истока ка западу спушта за 12 м. Основа града има неправилну основу, издуженог облика, дужине 110 м, а на најширем месту 40 м и која је прилагођена неравном стеновитом терену. (сл. 70, 71 и 72) Сличне основе имају скоро сви наши градови подигнути на брду, изузев оних који су зидани у равници, као што је Смедерево.⁶¹⁵ Од материјала за зидање коришћен је само камен - серпентин, који је вађен у непосредној околини утврђења. Он је данас веома очуван, захваљујући начину градње. Он је при зидању ломљен и везиван кречним малтером. На појединим местима уграђиван је у правилним и често великим блоковима. Сводови, лукови и други делови извођени су од сиге, лако обрадивог материјала, док је за међуспратне конструкције коришћено дрво.⁶¹⁶ Код Маглича није коришћена опека, као што је био случај код других средњовековних градова, као што су Звечан, Крушевац, Сталаћ, Смедерево и др.⁶¹⁷

Бедеми су данас изузетно очувани, великим делом у својој аутентичној дебљини од 2 м и висини која иде и до 10 м. На јужном зиду се местимично виде и зупци, којима се зидно платно завршавало. На обимним зидовима нема никаквих отвора, сем на северном зиду, где се налазила улазна капија висине 3 м

---

⁶¹¹ М. Радовановић, Маглич – град, стр. 83 – 90.

⁶¹² М. Поповић, Откривање Маглича, у: *Маглички замак*, стр. 34.

⁶¹³ М. Кашанин, Град Маглич, у: *Уметнички преглед*, бр. 1, (Београд: Музеј кнеза Павла, 1941), стр. 8 – 14.

⁶¹⁴ А. Дероко, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, (Београд: 1950), стр. 125, 128.; Видети и : Ј. Милићевић, *Маглич – средњовековни град у клисури Ибра*, стр. 30 – 38.

⁶¹⁵ И. Здравковић, Град Маглич на Ибру, у: *Средњовековни градови у Србији*, стр. 110 – 116.

⁶¹⁶ Ј. Милићевић, *Маглич – средњовековни град у клисури Ибра*, стр. 41 - 45.

⁶¹⁷ М. Кашанин, Град Маглич, стр. 9.

и ширине 2 м, која је била полукружно завршена и чија је лунета била испуњена фреском Св. Ђорђа, заштитником града.⁶¹⁸ (сл. 83)

Куле су распоређене и изведене по истом принципу одбране, као и бедеми. Има их укупно осам, а на највишој тачки, подигнута је главна донжон кула. (сл. 73 и 76) Она има облик шестоугаоника димензија 11.60 x 10. 20 м. Дебљина зидова куле је иста као и код бедема, а била је висока 20 м. Њена висина је у великој мери и данас сачувана. Улаз у кулу је био на нивоу трећег спрата, ширине 1 м, а висине 2.50 м, која су полукружно завршена са нишом изнад улаза која је била испуњена представом заштитника града. У подножју главне куле се налазила велика укопана цистерна.⁶¹⁹ На супротној страни од донжон куле, постављене су три куле једна уз другу, ради што боље одбране града, јер се на том месту терен спушта према реци Ибар. Ове куле су облика неправилног правоугаоника. Остале четири куле, размештене су две и две, на западном и источном бедуу. Све четири куле имају облик неправилног квадрата и отворене су према граду. Данас су очуване у висини до 15 м и имају приземље и по три спрата, осим главне донжон куле која је имала пет спратова.⁶²⁰

Од профаних грађевина, данас је најбоље очувана палата, која је саграђена десно од улазне капије у град, а непосредно уз цркву. (сл. 86) Правоугаоне је основе, димензија 9. 20 x 17. 50 м, имала је приземље, спрат и подрум у који се улазило кроз засведен ходник са источне стране. (сл. 87) Грађена је од камена. Зидови су дебљине 1.1 м, осим на делу где палата належе на бедеме утврђења, где су зидови дебљине 2.5 м. Спрат се састојао од једне дворане, димензија 15,40 x 8,10 м, која је имала равну таваницу. На њој су била врата на источном и јужном зиду, а прозори само на јужном зиду, и било их је четири. (сл. 88) Сви прозори су завршени са преломљеним луком и декорисани елементима готике. При врху бочних зидова у средини су се налазили мали уски прозори, који су служили за осветљавање таванског простора. Такав отвор, данас је сачуван само на западном зиду, али не у потпуности. Кров палате је био двоводан и врло стрм. Из дворане се

---

⁶¹⁸ Исто, стр. 9 – 10.

⁶¹⁹ М. Поповић, *Маглички замак*, стр. 67 – 71.; Видети и: П. Ђидић, *Тврђаве и остаци утврђених градова – Маглич*, стр. 5.

⁶²⁰ М. Кашанин, *Град Маглич*, стр. 10.; Видети и: Г. Шкриванић, *Градови и утврђења у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику*, у: *Војноисторијски гласник*, бр. 2 (1969), стр. 109 – 152.

кроз врата на западном зиду улазило у једну другу мању просторију, димензија 3,40 x 8,10 м, која је била намењена становању и у чијем југозападном углу се налазила ниша са огњиштем. На основу нађеног фрагмента од сиге, са улазних врата, може се закључити да су цела врата била украшена декоративним елементима од сиге и на тај начин чинила су богато декорисан портал са елементима готике.⁶²¹

Основа и конструкција дворане је иста као и код свечаних дворана у Западној Европи из тог времена. Њена основна функција је била за пријеме, разне свечаности, аудијенције, као и за суђења, а по потреби и за становање, јер се лако могла преградити и претворити у више просторија. Дуж њених зидова била су седишта, у облику дрвених сандука. Приземље је било засведено и служило је за потребе кухиње, страже, као ризница, коњушница или тамница. У директној вези са двораном биле су мање приватне просторије владара. Иста концепција овакве палате била је заступљена и на палати средњовековног града Звечан, с тим што је она била зидана од опеке.⁶²²

Друга важна грађевина је црква Св. Ђорђа подигнута између палате и бедема. То је једнобродна засведена грађевина, дужине око 10 м. (сл. 84) На западној фасади била је декорисана фризом слепих аркадица. Истом светитељу била је посвећена и црква у средњовековном граду Звечан. Из цркве се кроз засведена врата улазило у просторију за коју се претпоставља да је служила за потребе ризнице. Данас су сачувани делови јужног зида цркве у висини 5 до 6 м на појединим местима. Као и палата, и црква је била изграђена са одређеним елементима готике. О томе сведочи откривени портал на западној фасади, али и поједини сачувани прозорски отвори на јужном зиду цркве.⁶²³

Сем палате, у граду Магличу било је и других грађевина за становање. Међутим, те друге грађевине су данас у изузетно лошем стању и нису довољно истражене. Истражене су две грађевине, десно и лево од улазне капије. Грађевина

---

⁶²¹ Ј. Милићевић, *Маглич – средњовековни град у клисури Ибра*, стр. 47 – 51.; Видети и: Г. Милошевић, *Становање у средњовековној Србији*, стр. 84 – 85.; П. Ђидић, *Тврђаве и остаци утврђених градова – Маглич*, стр. 6.; М. Поповић, *Маглич*, у: *Утврђења у Србији*, стр. 19.

⁶²² М. Кашанин, *Град Маглич*, стр. 11.

⁶²³ Ј. Милићевић, *Маглич – средњовековни град у клисури Ибра*, стр. 53 – 56.; М. Кашанин, *Град Маглич*, стр. 13.

која се налази десно од улазне капије, правоугаоне је основе, димензија 8 x 16 м, која је служила за потребе војске, за смештај војника, складиштење оружја, као и за потребе пекаре. Лево од улаза се налази још једна грађевина која је квадратне основе, за коју се сматра да је служила као стан заповедника страже.⁶²⁴ И две грађевине на супротној страни од улаза биле су намењене потребама економије, као коњушница и коњушарев стан.⁶²⁵ (сл. 89, 90, 91, 92 и 93)

У унутрашњости града откривене су две цистерне за воду, једна код цркве која је исклесана у стени дубине око 3.5 м, а друга код главне донжон куле, која је и била већа од претходне. Већа цистерна била је укопана у стеновити гребен, кружне основе, пречника 4,50 до 5,00 м. Дубина цистерне је износила око 7 м и већим делом је била грубо обзидана ситнијим каменом. У средишту цистерне налазила се цилиндрична конструкција филтер-бунара, са пречником око 1,80 м, која је била грађена у сухозиду неправилног слога. Обзиђе цистерне је местимично добро очувано, док је сам филтер-бунар у значајној мери обрушен.⁶²⁶ (сл. 94)

Приказ радова на заштити и обнови

Током друге половине XX века, средњовековни град Маглич је истраживан у два наврата. Прва истраживања покренута су на иницијативу Републичког завода за заштиту споменика културе из Београда, а посао је био поверен Југословенском институту за заштиту споменика културе. Ови радови обављани су у периоду између 1960. и 1963. године под руководством арх. Ивана Здравковића, у сарадњи са Војиславом Јовановићем. На основу ових истраживања, десет година касније, између 1975. и 1985. године, обављени су веома обимни истраживачки и конзерваторско-рестаураторски радови који су извођени у организацији Завода за заштиту споменика културе у Краљеву.

---

⁶²⁴ С. Ђорђевић, Маглич, у: *Рашка баштина*, бр. 2, (Краљево, 1980), стр. 329 – 333.

⁶²⁵ Ј. Милићевић, *Маглич – средњовековни град у клисури Ибра*, стр. 57.; М. Кашанин, *Град Маглич*, стр. 12 – 13.

⁶²⁶ М. Поповић, *Маглички замак*, стр. 72.

Радовима на обнови руководио је арх. Слободан Ђорђевић, а археолошким ископавањима Обренија Вукадин.⁶²⁷

Током 1960. године извршени су претходни испитивачки радови и остварен је увид у стање на терену. Током рашчишћавања терена уочени су трагови неких објеката који пре тога нису били видљиви. Извршена су техничка снимања новооткривених објеката, али и познатих грађевина – остатака палате и цркве Св. Ђорђа. У исто време допуњен је и коригован план утврђења, уз снимања детаља фортификације. На основу нових сазнања и прикупљене документације, сачињен је програм радова на обнови.

Радови су настављени 1961. године, када су велике количине обрушеног камена сачуване и депоноване за будуће конзерваторске радове. Истраживањима цркве, дефинисана је њена основа, што је омогућило да се цео објекат детаљно и технички снимимо. Археолошка истраживања настављена су и 1962. године, када је истражена палата, као и јужни анекс ове грађевине. Након тога, палата је детаљно снимљена и урађена је основа са подужним пресеком. Откривени су у целини остаци грађевине десно од улаза, а уз апсиду цркве констатована је цистерна са филтер-бунаром. У завршној 1963. години, тежиште је било на конзерваторским радовима у оквиру палате и цркве, као и на неким деловима фортификације. У главној донжон кули рашчишћен је обрушени камен, али она није истраживана у овој фази.

Посматрано у целисти, радови на Магличу у периоду од 1960 – 1963. године били су у највећој мери усмерени на рашчишћавање терена и површинско откривање остатака зидова објеката у унутрашњости тврђаве. Права археолошка ископавања била су усмерена на простор цркве Св. Ђорђа и подрумски простор палате, као и на грађевине десно и лево од улазне капије. О овим истраживањима сведочи и детаљна документација дата кроз основе грађевина, пресеке, детаље фортификација донжон куле, осталих кула и јужног бедема.⁶²⁸

---

⁶²⁷ М. Поповић, *Маглички замак – систематска истраживања*, стр. 37 – 38.

⁶²⁸ Исто, стр. 38 – 41.; Видети и: И. Здравковић, *Истраживачки и конзерваторски радови извршени на граду Магличу у Ибарској клисури 1960. и 1961. године*, у: *Зборник заштите споменика културе*, књ. XIV (1963), стр. 45 – 56.; И. Здравковић, *Резултати конзерваторских испитивања и*

После десетогодишњег прекида, у организацији Завода за заштиту споменика културе из Краљева започета је друга фаза истраживачких и конзерваторско-рестаураторских радова у Магличу. Археолошки и конзерваторски радови извођени су истовремено. У оквиру припреме за започињање обимних радова на Магличу извршено је детаљно геодетско снимање основе утврђења, укључујући и видљиве остатке објеката. Након тога снимљена су фотограметријски сва зидна платна са унутрашње и спољашње стране, као и развијени изгледи кула. На исти начин документовано је и стање палате, дата је основа са свим изгледима зидова. На основу ове документације рађени су пројекти према којима је вршена обнова фортификација.

У периоду од 1975 – 1985. године, у највећој мери су обновљене фортификације тврђаве, применом рестаурације. Главна донжон кула је обновљена до равни шетне стазе, укључујући и парапет круништа, али без зубаца. (сл. 74 и 75) Југоисточно зидно платно комплетно је обновљено. (сл. 77) Да би се омогућио приступ посетиоцима, делимично су обновљене дрвене међуспратне конструкције са дрвеним степеништима у кулама, као и конзолне греде у равни шетних стаза. (сл. 78, 79, 80 и 81) На исти начин изведена је и обнова јужног бедема, где су делимично рестаурирана и круништа на кулама. Степен обнове на делу западног бедема са кулом VII, који је слабије очуван, био је нешто мањи. Није урађена обнова шетне стазе, као ни само круниште. Други део овог бедема, са угаоном кулом VIII, обновљен је само до шетне стазе, што је био случај и са северним бедемом. Значајнија обнова на северном бедему била је на месту улазне капије, где је обновљен спољни лук. За разлику од највећег дела фортификације који је обновљен, главна кула са остацима цистерне је остала у стању у које је затечена приликом археолошких ископавања. У сачуваној документацији, нема ни пројекта за њену обнову.

На објектима у унутрашњости, на откривеним зидовима урађена је конзервација уз минимална надзиђивања. (сл. 85 и 88) Такав је случај и са јужном грађевином, над којом је касније подигнута привремена градилишна барака.

радова на граду Магличу у Ибарској клисури, у: *Зборник заштите споменика културе*, књ. XV (1964), стр. 61 – 80.

Захваљујући обимним радовима на Магличу, заустављено је урушавање фортификација и у великој мери враћен је њихов некадашњи изглед. Подаци до којих се дошло у току археолошких и архитектонских истраживања, омогућавају да се у степену обнове у будућности иде и даље, нарочито када су у питању грађевине у унутрашњости тврђаве, као што су палата и црква св. Ђорђа.⁶²⁹

Према мишљењу Марка Поповића, током 60 - тих и 70 - тих година прошлог века у нашој средини, на свим споменицима на којима су извођени конзерваторско-рестаураторски радови, пракса је показала да за радове на обнови нису потребна археолошка ископавања која имају за циљ и научни резултат, већ само истраживања која су непосредно у функцији извођења радова на обнови остатака. У таквим ситуацијама, археолошка ископавања приказивана су као земљани радови и за њихово извођење нису сачињавани посебни пројекти, стручно и научно утемељени са дефинисаном методологијом. Правце и ток истраживања условљавала је динамика извођења самих радова на обнови, а тако су била започета и истраживања на Магличу. Таква методологија рада осликава се и на стању теренске документације Маглича. Најпотпунија документација је она која се односи на бедеме и куле, односно на све оне делове комплекса где су извођени обимни конзерваторско-рестаураторски радови. Осим фотограметријских снимака изгледа и пресека, као и геодетских основа, постоји читав низ архитектонских скица детаља архитектуре. За разлику од фортификација, документација о грађевинама унутар утврђења је доста неуједначена.⁶³⁰

Најпотпунији су планови у размери који се односе на северозападну грађевину. Детаљна документација, али у виду котираних скица, постоји и за јужну грађевину, као и за палату, која је фотограметријски снимљена. Такође је добро документована и цистерна. За североисточну грађевину постоји геодетски снимак основе, док за северозападну постоји снимак основе са скицом два пресека. О остацима цркве Св. Ђорђа постоји само техничка документација из 1961. године, која је некомплетна. Овај солидан фонд планова и скица, не прате

---

⁶²⁹ М. Поповић, *Маглички замак – систематска истраживања*, стр. 46 – 48.

⁶³⁰ Исто, стр. 49 – 50.

текстуални описи. Недостају запажања истраживача о затеченом стању, као и о радовима на обнови.⁶³¹

За разлику од архитектонске документације, археолошка техничка документација садржи само неколико скица. Међутим, значајан фонд представљају бројне фотографије на којима се континуално може пратити ток радова на Магличу. За разматрања истраживача од изузетног значаја су и покретни археолошки налази са локалитета. Све што је пронађено од предмета од стакла, метала, керамике у оквиру утврђења, чува се у просторијама Народног музеја у Краљеву.⁶³²

Тренутно стање и приступи ревитализацији и презентацији комплекса

Након две деценије не бриге о средњовековном граду Магличу, стручњаци Завода за заштиту споменика културе из Краљева су извршили анализу стања града, који је услед непостојања институције за управљање и бригу о локалитету, доспео у стање запуштености и делимичне оштећености. Комплекс је зарастао у шибље, дрвена ограда на шетним стазама бедема на појединим местима не постоји, а негде је у фази распадања. Врата на главној капији и тајном излазу су оштећена и не функционишу, као и врата и прозори на палати. Поклопац на малој цистерни је потпуно уништен, а у оквиру система осветљења утврђења, пар рефлектора не функционише.⁶³³

На основу анализе тренутног стања комплекса, урађен је *Предлог неопходних радова на обнови утврђења*, 2010. године, како би се комплекс ревитализовао и презентовао посетиоцима.⁶³⁴

Планираним радовима у 2011. години настављена је обнова тврђаве и започета је њена ревитализација и презентација. Као прва фаза ревитализације,

---

⁶³¹ Исто, стр. 51.

⁶³² Исто, стр. 52.

⁶³³ П. Ђидић, *Тврђаве и остаци утврђених градова – Маглич*, стр. 10 – 11.

⁶³⁴ У том смислу, неопходно је: рашчистити унутрашњост града од корова, шибља и смећа, заменити дотрајале прагове носача стубова ограде, ограду, греде и патос подеста, стубове, балкон и поклопац мале цистерне, демонтирати капију и врата, заменити шарке и резе и поставити браве, заменити уништене рефлекторе новим и поставити сигнализацију, која подразумева табле за обавештења на магистралном путу, али и на остацима грађевина унутар утврђења. (извор: П. Ђидић, *Тврђаве и остаци утврђених градова – Маглич*, стр. 11 – 12.)

пројектом је планирана обнова шетних стаза и парапета на бедемима између кула југоисточног и југозападног бедема. То подразумева израду нове дрвене ограде на бедемима, затим обнову шетних стаза бедема, као и обнову парапета. Пројектом се предвиђа замена међуспратне конструкције у кули III на првом и другом нивоу, као и израда нове на трећем нивоу. Такође се предвиђа замена оштећене међуспратне конструкције у кулама II, IV, V и VI. Ревитализација овог комплекса пружа могућност посетиоцима безбедан излаз на шетну стазу и кретање дуж бедема од куле II до куле VI, као и сагледавање целокупног комплекса тврђаве и њеног ширег окружења.⁶³⁵ (сл. 95)

Маглич као један од најочуванијих средњовековних утврђења у Србији, данас представља недовољно искоришћен туристички потенцијал. Томе доприноси између осталог неадекватан приступ висећем мосту преке реке Ибар и уска стрма стаза од подножја до самог утврђења. Област око утврђења током године оживи једино током манифестације „Дани Јоргована“, када поворка костимираних глумаца, уз разне музичке перформансе дочарава ранија времена, али и током манифестације „Весели спуст“, када се велики број људи окупи на сплаварењу Ибром, које започиње код Маглича и завршава се у Краљеву.⁶³⁶

Последњих година, у циљу презентовања средњовековног града Маглича као туристичке дестинације, осветљени су бедеми утврђења са спољашње стране и побољшан је приступ тврђави, уређењем висећег моста преко реке Ибар. (сл. 96) Такође је важно напоменути да се у непосредној околини Маглича налазе и наши најзначајнији средњовековни манастири Студеница, Жича и Градац. На основу тога, запослени у Заводу за заштиту споменика културе из Краљева који се баве овим утврђењем предлажу, да би се образовањем једне културне руте која би укључила средњовековно градитељство, значајно обогатила културно туристичка понуда овог региона.⁶³⁷

---

⁶³⁵ Видети шире о пројекту: *Тврђава Маглич – пројекат обнове шетних стаза на југоисточном и југозападном обзићу тврђаве Маглич*, у: Документација Републичког завода за заштиту споменика културе, бр. 10/4, Београд, 2011, стр. 11 – 14.

⁶³⁶ П. Ђидић, *Тврђаве и остаци утврђених градова – Маглич*, стр. 12.

⁶³⁷ Исто, стр. 13.

3.4 Средњовековни утврђени град Сталаћ

Положај и историјски развој града

Средњовековни утврђени град Сталаћ налази се на око 12 км од Крушевца и на око 2.5 км од ушћа Западне и Јужне Мораве. (сл. 97) Заузима простор једног од крајњих делова планине Мојсиње. На том месту Сталаћ је имао изванредан стратешки положај, са великим прегледом околног простора. Са града се контролисао сваки прилаз – са севера из Варваринског поља, са истока из правца главне саобраћајнице која је водила од Софије и Ниша према Београду, са југа дуж Јужне Мораве, и са запада Мојсињска брда. Међутим, најважније је да се успешно штитио правац долином Западне Мораве ка Крушевцу и осталим градовима у унутрашњости земље.⁶³⁸

И поред изузетно важне улоге коју је Сталаћ имао, писани историјски извори који о њему говоре су веома мали. Чињеница да је град смишљено подигнут, да брани приступ Крушевцу, упућује и на претпоставку да је утврђење Сталаћа изграђено приближно у исто време када и утврђење у Крушевцу, почетком 70 – тих година XIV века.⁶³⁹ Град се први пут помиње у повељи манастиру Раваници, којом кнез Лазар дарује властелинству овог манастира између осталог и „*Панађур Петров у Сталаћу са бродом*“.⁶⁴⁰ У време објављивања повеље 1377. године, Сталаћ већ постоји, а постоји и сабор у њему, који се у средњем веку одржавао крај већих градских и манастирских центара, уз веће путеве и важније раскрснице. Следећи помен Сталаћа се налази у повељи манастира Св. Пантелејмона у Светој Гори, којом кнегиња Милица са синовима 1395. године, потврђујући добра и повластице, даје и „*у граду Сталаћу човека Стајка*“.⁶⁴¹

---

⁶³⁸ Д. Минић и О. Вукадин, *Средњовековни Сталаћ*, (Београд – Краљево: Археолошки институт и Завод за заштиту споменика културе Краљево, 2007), стр. 6 – 7.; Видети и: *Средњовековни Сталаћ – каталог изложбе*, (С. Бојић, ур.), (Крушевац: Народни музеј Крушевац, 1979), стр. 3 – 4.

⁶³⁹ М. Поповић, Сталаћ, у: *Утврђења у Србији*, стр. 22 – 23.

⁶⁴⁰ *Средњовековни Сталаћ – каталог изложбе*, стр. 4.; Видети и: Д. Минић и О. Вукадин, *Средњовековни Сталаћ*, стр. 7.

⁶⁴¹ Д. Минић и О. Вукадин, *Средњовековни Сталаћ*, стр. 8 – 9.; Видети и: -: *Споменичко наслеђе Србије – непокретна културна добра од изузетног и великог значаја*, стр. 388.

Податак Константина Филозофа представља последњи помен о постојању живота у граду. Према њему је турски султан Муса на свом походу према Крушевцу 1413. године запалио и срушио град Сталаћ.⁶⁴² Неколико година касније, 1425. године, када је султан Мурат поново кренуо на Крушевац, град Сталаћ се више не помиње. То значи да град у то време више није постојао као место вредно помињања, односно као препрека на путу за Крушевац. Убрзо затим путописац Бертрандон де ла Брокијер који пролази овим простором 1432. године то такође потврђује и каже: „Некада је било веома јако утврђење, а сада стоји усправно један део зида и једна велика кула слична главној градској кули, другог ничег нема, јер је све порушено“.⁶⁴³

На основу извора може се закључити да је утврђење престало да постоји већ са првим турским налетима 1413. године. Међутим, у ширем простору подграђа, на благој падини према Јужној Морави, живот је настављен и даље, а то је простор данашњег насеља Сталаћ. Насеље се затим помиње и даље кроз XV век, најпре у књизи Живана Припчиновића из 1473. године, а потом и у тестаменту једног Дубровчанина такође из друге половине XV века. Оба пута се наводи само сабор у Сталаћу, који је наставио да се одржава и у време турске владавине овим крајевима, али не у оквиру утврђења, већ на простору његовог подграђа.⁶⁴⁴

Анализа средњовековног утврђења и његове околине

Упркос постојећем стању, утврђење је доста рано привукло пажњу истраживача. Крајем XIX века средњовековни град Сталаћ је обишао М. Ризнић, који је дао први опис града и забележио легенде које обично прате оваква места. Према његовом извештају, Сталаћ је био опасан двоструким бедемима, од којих је унутрашњи јачи од спољашњег. Тада се још видело да је град био подељен на два дела, источни који је био мањи и западни већи. Највећу пажњу М. Ризнић је посветио опису куле „Тодора везира“, али такође и оближњем терену. Сличне, али

---

⁶⁴² И. Здравковић, *Средњовековни градови у Србији*, стр. 36 – 37.; Видети и: М. Поповић, *Сталаћ, у: Утврђења у Србији*, стр. 23.

⁶⁴³ *Средњовековни Сталаћ – каталог изложбе*, стр. 4.; Видети и: Б. де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, (Београд: 1950), стр. 129.

⁶⁴⁴ *Средњовековни Сталаћ – каталог изложбе*, стр. 4 – 5.

доста површне податке о граду дао је и Ф. Каниц, који је преузео податке од М. Ризнића са мањим корекцијама. Он такође наводи да је град био подељен на два дела и да се у мањем делу налази Тодорова кула. Кула је била делимично порушена и имала је три читава зида, док је четврти био срушен. Ф. Каниц то потврђује и цртежом.

На прелазу векова, локалитет је 1905. године обишао и проф. М. Васић, када је прикупио доста археолошког материјала, нарочито керамичког посуђа. На падинама узвишења констатовао је и неколико јама различитог облика и величине, које су служиле као радионице, оставе и сл. Такође је у непосредној близини једне од ових јама открио и античке опекарске пећи.⁶⁴⁵

Од прве скице донжон куле, коју је приказао Ф. Каниц (сл. 98), прошло је педесет година до тренутка када је проф. А. Дероко у својој књизи „Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији“ публиковао основу читавог утврђења, као и више детаља главне куле. (сл. 99) На основу својих истраживања, А. Дероко је забележио да је дужина целокупног утврђења око 400 м, а ширина око 200 м. Он је такође уочио две целине у оквиру утврђења и дефинисао их је као мали и велики град. Око главне донжон куле учртао је позицију претпостављеног спољног бедема, а остале бедемске зидове је учртао на основу постојеће конфигурације терена. На приложеним фотографијама види се да је западни зид куле напукао и делимично се одвојио од северног зида.⁶⁴⁶

Без обзира што је град доста оштећен, на основу свих досадашњих археолошких истраживања, јасно се могу уочити облик и величина утврђења. Облик града је био неправилне елипсоидне основе. На основу остатака бедема, као и на основу конфигурације терена, видљиво је да је утврђење било значајних димензија и да је било прилагођено условима терена који су диктирали фортификациони систем, али и облик и величину унутрашњег простора. (сл. 100 и 101) На основу очуваних бедема може се закључити да су бедеми са унутрашње стране имали шетну стазу, а испред ње зупце и стрелнице. На месту где је прилаз био најлакши, на југоисточној страни (сл. 102), изграђена је масивна четвороугаона кула. Донжон кула својом позицијом и величином доминира

---

⁶⁴⁵ Д. Минић и О. Вукадин, *Средњовековни Сталаћ*, стр. 12 – 15.

⁶⁴⁶ А. Дероко, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, стр. 150 – 151.

градом, а истовремено и ширим околним простором и окренута је према току Јужне Мораве, што све сугерише на високи степен одбране који је имала. Само је једном својом страном уклопљена у обиме града, док остале три излазе из градских бедема, па се зато испред ње, као ојачање, налази мањи зид изграђен у виду прстена са сувим ровом. Кула је сачувана у висини од 19,50 м и имала је приземље и четири спрата са галеријом на врху. Квадратне је основе, димензија 12,5 x 12,8 м.⁶⁴⁷ (сл. 103 и 104) Међуспратну конструкцију чиниле су јаке дрвене греде, приближно квадратне основе, које су на сваком спрату постављене у супротном правцу, ради јачег држања зидова. Зидови су се на врху куле завршавали шетном стазом са парапетом и зупцима за одбрану.⁶⁴⁸ Улаз у кулу налази се на северној страни, која је окренута према унутрашњости града, у висини другог спрата. Комуникација кроз кулу се одвијала преко дрвеног степеништа, које данас није сачувано. На бочним странама куле налазили су се само прозори који су служили као стрелнице, а којих је било и на јужном порушеном зиду. Улаз у кулу је архитравно завршен, а изнад улаза налази се полукружно засведена ниша у којој је била смештена фреска, а сам улаз је са унутрашње стране украшен геометријским орнаментима изведеним црвеном бојом.⁶⁴⁹ На највећем узвишењу платоа утврђеног града постоје остаци бедема где је према истраживањима била још једна кула, у којој се становало.⁶⁵⁰

Са обе стране донжон куле налазе се бедеми који у широком луку оивичују унутрашњост града. Бедеми су зидани исто као и донжон кула од ломљеног и притесаног камена са везивом од кречног малтера. Коришћен је и тамносиви камен из Сталаћа. Опеке су ретке и оне су убациване у зидну масу без одређеног система. Бедеми су у просеку ширине 2 – 2,10 м, а њихова укупна висина није позната.⁶⁵¹ На 200 – 300 м од донжон куле, према северу, а изнад села и пруге, налазе се већи остаци бедема који су део целог градског платна које је опасавало град и које је било великих димензија, са јаким зидовима и са сувим ровом око њих. У селу које се налази испод града, има такође остатака бедема, а то су

---

⁶⁴⁷ Д. Минић и О. Вукадин, *Средњовековни Сталаћ*, стр. 19 – 28.

⁶⁴⁸ П. Ђидић, *Тврђаве и остаци утврђених градова – Сталаћ*, публикација, бр. 11, (Београд: Београдска тврђава, 2008), стр. 10 – 11.

⁶⁴⁹ *Средњовековни Сталаћ – каталог изложбе*, стр. 5 – 6.

⁶⁵⁰ И. Здравковић, *Средњовековни градови у Србији*, стр. 38.

⁶⁵¹ Д. Минић и О. Вукадин, *Средњовековни Сталаћ*, стр. 28 – 30.

бедеми који су раније опасавали подграђе. Очувана донжон кула и остаци друге куле сачињавали су главну цитаделу. Размак између главне куле и куле која је постојала је око 50 м, а величина целокупног платоа на коме се налазио утврђени град је 350 – 400 м у дужини и 150 – 200 м у ширини.⁶⁵² (сл. 110)

Непосредно уз кулу, преграђивањем јужног дела великог града, формиран је простор малог града, неправилног облика. (сл. 113) Између малог и великог града налазила се капија, која је у једном моменту опасности била зазидана и преко ње је постављена рампа за покретни мост. Бедеми малог града су континуални, без кула, што је реткост за наше средњовековне градове. (сл. 114) То је свакако последица брзе и хитне градње, што се види и у уједначеном начину градње, јер нема веће разлике у материјалу, квалитету камена и сл. Такође је значајно да бедеми немају темеље и да су директно постављени на површину земље која је само степенасто засечена. Све то указује да је град направљен у врло кратком временском периоду. Најпре је изграђена донжон кула, затим обимни зидови великог града, а тек накнадно су изграђени бедеми малог града. Овакав обрнути начин градње, од великог ка малом граду је последица потребе за стварањем јаче брањеног дела града, а са друге стране за стварањем издвојеног резиденцијалног простора.⁶⁵³

У оквиру својих бедема, тврђава је, осим донжон куле која је бранила јужни део, имала још само јаче брањену улазну капију са северне стране, која се састојала од сложеног и добро брањеног комплекса, формираног двојним бедемима, са унутрашњом капијом у оквиру главног бедема и капијом на спољном бедему. Појава нижег спољног бедема, познатог још од античких времена, у Сталаћу представља један од најстаријих примера те врсте у српском фортификационом градитељству. Одбрамбени бедеми Сталаћа, нису били ојачани кулама, што је неуобичајено за наше средњовековне градове.⁶⁵⁴ (сл. 115)

У оквиру малог града у току археолошких истраживања откривено је више грађевина различите намене. Централно место, непосредно уз донжон кулу

---

⁶⁵² И. Здравковић, *Средњовековни градови у Србији*, стр. 38 – 40.

⁶⁵³ *Средњовековни Сталаћ – каталог изложбе*, стр. 6.

⁶⁵⁴ М. Поповић, Капије средњовековног Сталаћа – прилог 2, у: *Средњовековни Сталаћ*, стр. 268 - 280.; Видети и: П. Ћидић, *Тврђаве и остаци утврђених градова – Сталаћ*, стр. 11 – 12.; Д. Минић и О. Вукадин, *Средњовековни Сталаћ*, стр. 30 - 37.

заузима пространа грађевина облика трапезоида која је грађена од камена. (сл. 116) Величина грађевине и место на коме је подигнута говоре о томе да се ради о владарском двору – палати, који је припадао кнезу Лазару, мада не треба искључити могућност да је можда у питању и палата властелина.⁶⁵⁵ Палата је била окружена са три стране тремом са стубовима. Стубови око палате имали су у доњем делу постоље од опеке и малтера, у чијој се средини налази отвор за дрвени стуб. То значи да је трем био од дрвета.⁶⁵⁶ Палата је дужине 30,10 м, а на страни према донжон кули 32,80 м. Њена ширина је 11,20 м. Зидови су ширине око 0,60 м и данас су сачувани највише до 0,50 м висине. На појединим местима су потпуно уништени. У унутрашњости нису уочени трагови преградних зидова, мада их је вероватно било. Без обзира на њену очуваност и данашњи изглед, претпоставља се да је палата у Сталаћу била слично решена као и остале палате у средњовековним градовима, као нпр. у Магличу и Голубцу.⁶⁵⁷ То значи да је поред приземља имала и спрат, где су се налазиле просторије за становање, а пространо приземље је служило за обављање одређених јавних послова, обедовање, за чување вреднијих предмета и сл. Под претпоставком да је палата имала и спрат, до њега се стизало степеништем из трема, и то са западног краја фасадне стране, где се поред једног од стубаца налази озидан постамент полукружне основе. Овај постамент је на горњој површини раван и могао је да служи као ослонац за дрвено степениште.⁶⁵⁸ С обзиром да су зидови палате релативно лоше очувани и на великом делу уништени, не може се са сигурношћу претпоставити њена укупна просторна организација и изглед.

Недалеко од палате, у непосредној близини капије малог града, налази се бунар озидан каменом, са надземним делом од опеке.⁶⁵⁹ (сл. 118)

На супротној страни од палате, уз саме бедеме малог града, откривени су остаци више грађевина које су грађене од дрвета. Грађевине су имале подове од набијене земље, са траговима вертикалних облица које су носиле остале надземне делове. За један од објеката код капије зна се да је служио као ковачница, а на

---

⁶⁵⁵ П. Ђидић, *Тврђаве и остаци утврђених градова – Сталаћ*, стр. 12.

⁶⁵⁶ *Средњовековни Сталаћ – каталог изложбе*, стр. 6 – 7.

⁶⁵⁷ Г. Милошевић, *Становање у средњовековној Србији*, стр. 139 – 141.

⁶⁵⁸ Д. Минић и О. Вукадин, *Средњовековни Сталаћ*, стр. 44 – 49.; Видети и: Г. Милошевић, *Становање у средњовековној Србији*, стр. 82 – 83.

⁶⁵⁹ М. Поповић, *Сталаћ*, у: *Утврђења у Србији*, стр. 22.

основу пронађеног покретног материјала. Остале грађевине које су постављене у низу једна до друге уз бедем, служиле су као радионице, оставе или за друге привредне потребе.⁶⁶⁰

Археолошки материјал пронађен на локалитету средњовековног града Сталаћа веома је разноврстан по свом саставу. Културни слој је јединствен, са налазима материјала који су карактеристични за крај XIV и почетак XV века. Нађено је доста остатака керамичког посуђа, делова оружја, коњске опреме, предмета који су припадали опреми ратника и који сведоче о бројности градске посаде, њиховој доброј опремљености и познавању готово свих видова тадашњег пољопривредног и занатског алата, украса за одећу, делови стаклених чаша, боца и сл.

У оквиру средњовековног слоја пронађено је и неколико фрагмената праисторијске керамике, више фрагментованих античких опека и римских новчића. Од великог значаја је пронађен средњовековни новац кнеза Лазара, што потврђује тезу да је град подигнут приближно када и Крушевац.⁶⁶¹

Проналазак римских опека на простору Сталаћа, а у оквиру средњовековног културног слоја, навело је поједине истраживаче да помисле да је утврђење подигнуто на темељима старијег античког утврђења, што се током археолошких истраживања показало као нетачна тврдња. Римска опека је доношена из подграђа, где је откривена касноантичка опекарска пећ, која је представљала део веће радионице из IV века, о чему је раније било речи.⁶⁶²

Приказ радова на заштити и обнови

Систематска археолошка истраживања вршена су од 1971. до 1979. године у организацији Археолошког института САНУ у Београду, Завода за заштиту споменика културе у Краљеву и Народног музеја у Крушевцу. Археолошка истраживања су од самог почетка пратили конзерваторско-рестаураторски

---

⁶⁶⁰ *Средњовековни Сталаћ – каталог изложбе*, стр. 7 – 8.; Видети и: Д. Минић и О. Вукадин, *Средњовековни Сталаћ*, стр. 49 – 55.; М. Поповић, *Сталаћ*, у: *Утврђења у Србији*, стр. 22 – 23.

⁶⁶¹ П. Ђидић, *Тврђаве и остаци утврђених градова – Сталаћ*, стр. 14.

⁶⁶² Исто, стр. 14 – 15.; Видети и: О. Вукадин и Д. Минић, *Средњовековни град Сталаћ*, у: *Рашка баштина*, бр. 2, (Краљево: Завод за заштиту споменика културе Краљево, 1980), стр. 304 – 306.

радови, у циљу очувања и презентовања споменика. Чланови тима задужени за радове на обнови комплекса били су: О. Вукадин, Н. Пајевић и С. Ђорђевић из Завода за заштиту споменика културе у Краљеву, затим Е. Томић из Народног музеја у Крушевцу и Д. Минић из Археолошког института САНУ у Београду, који су били задужени за целокупна археолошка истраживања.⁶⁶³

Најобимнији и технички најсложенији радови били су везани за обнову донжон куле, којој је услед вертикалних напрелина на бочним зидовима претила опасност од рушења, па су током 1972. године преузете хитне мере на санирању куле, како се зидна платна не би сасвим одвојила и порушила. (сл. 105, 106, 107, 108 и 109) Постојала је најпре идеја да се приступи исправљању ова два зида, са тим што би се уз њихово враћање у вертикални положај извело и потпуно обезбеђење темеља. Међутим, од ове идеје се врло брзо одустало из два разлога: такав подухват био би технички врло сложен и скуп, а кула би изгубила у својој аутентичности. Зато се приступило разради друге идеје, која је била знатно прихватљивија, а при чему се није мењао њен првобитни изглед. Концепт идеје се заснивао на чињеници да су ова два зида симетрично покренута и да би било довољно да се они повежу тако да један другог држе. Повољна околност је била та што су се првобитне греде на нивоу другог спрата, тј. улаза у кулу, пружале управно на ова два зида и повезивале их. Поред тога, у висини ових греда у зидној маси постоје шупљине од дрвеног роштиља. С обзиром да је одлучено да се међуспратне греде обнове коришћењем армираног бетона, ове шупљине су су коришћене за њихово анкеровање, што је изузетно лош приступ. Чишћење шупљина у зидовима изведено је под притиском, помоћу шмрка, а потом су оне испуњене армираним бетоном ради поменутог анкеровања главних греда. Након бетонирања, међуспратне греде су обложене дрветом, у циљу очувања аутентичног визуелног идентитета. На тај начин, ова два зида су потпуно учвршћена, а међуспратна конструкција која је на овај начин добијена може се користити у будућим пројектима за прилагођавање куле савременим потребама и наменама.⁶⁶⁴

---

⁶⁶³ Д. Минић и О. Вукадин, *Средњовековни Сталаћ*, стр. 15.

⁶⁶⁴ Д. Минић, О. Вукадин и С. Ђорђевић, *Средњовековни град Сталаћ, у Рашка баштина*, бр. 1, (Краљево: Завод за заштиту споменика културе Краљево, 1975), стр. 197.; Видети и: С. Ђорђевић,

Могућности за савремено коришћење куле су условљене обновом јужног зида куле који се у потпуности може рестаурирати, једино са несигурношћу у погледу отвора. За решење крова куле, распоред и тачне величине стрелница и зубаца на њеном врху, такође нема потпуних података. Међутим, обнова ових елемената би се у потпуности могла извршити, а на основу других релевантних примера донжон кула. Врло је важно да се приликом примене рестаурације, нови елементи одвоје од старих применом одговарајућег метода. Тако би се добила грађевина са разноврсним употребним могућностима, уз поштовање принципа које код обнове споменика треба имати у виду.⁶⁶⁵ Овде је важно напоменути, да овакав предлог обнове куле стручњака из Завода за заштиту споменика културе из Краљева би у великој мери нарушио аутентичност куле, јер обнова споменика на основу аналогича није дозвољена.

Подаци везани за остатке капије и обимних зидова Малог града, као и палате са тремом, нису омогућавали озбиљније рестаураторске радове. Примена конзервације над ниским откопаним зидовима која је изведена, имала је за циљ да заштити остатке и да нагласи значајне архитектонске елементе, као што је капија или степенице за излаз на градски бедем, као и да повеже остатке зидова у одговарајућу целину, а све у циљу презентације откривених делова.⁶⁶⁶ (сл. 116 и 117)

Простор Великог града је данас под виноградима, воћњацима и њивама, није археолошки истражен, осим улазног комплекса у Велики град, тако да нема података о намени овог простора. Претпоставља се да је служио за стационирање војне посаде, са свим потребним грађевинама.⁶⁶⁷ (сл. 111 и 112)

Истраживања и конзерваторски радови, како је већ приказано, до данас нису завршени. Зато није могуће говорити о њиховом крајњем исходу. Већ дужи временски период, на локалитету средњовековног утврђења Сталаћ нису вршена ни археолошка истраживања ни радови на обнови. Због тога је утврђење данас у изузетно лошем стању. У сваком случају, завршно конзерваторско-рестаураторско

Конзерваторски проблеми и радови на конструктивном осигурању куле у Сталаћу – прилог 3, у: *Средњовековни Сталаћ*, стр. 284 – 287.

⁶⁶⁵ Д. Минић, О. Вукадин и С. Ђорђевић, *Средњовековни град Сталаћ*, стр. 198.

⁶⁶⁶ *Средњовековни Сталаћ – каталог изложбе*, стр. 12.

⁶⁶⁷ П. Ђидић, *Тврђаве и остаци утврђених градова – Сталаћ*, стр. 17 – 18.

обликовање остатака архитектуре биће усклађено са укупним резултатима истраживања. То значи да нису искључене и допунске интервенције на местима где су већ извршени заштитни радови. Након завршетка свих радова у Малом граду, овај део утврђења биће трајно заштићен и на прави начин презентован.⁶⁶⁸

Тренутно стање и приступи ревитализацији и презентацији комплекса

Тренутно на локалитету средњовековног утврђења Сталаћ нису у плану никакви нови пројекти ревитализације и презентације комплекса. Како би се спречило даље пропадање овог важног споменика културе, неопходна је континуирана брига о њему.⁶⁶⁹

У циљу побољшања презентације локалитета и његовом прилагођавању потребама савременог човека, као и укључивању у савремене културне токове, у првој фази презентације, неопходно је обележити остатке грађевина одговарајућим инфо таблама са основним информацијама, поставити план утврђења на самом локалитету са одговарајућим цртежима и фотографијама, и осветлити цео комплекс. Такође је неопходно предвидети простор за продају брошура, сувенира и сл, као и тоалетни простор.

Иако се на простору Малог града, сваке године одржавају песничке вечери, позоришне представе, ликовне колоније и друге манифестације фолклорног и музичког садржаја, Сталаћ није активно укључен у туристичку понуду града Крушевца. У настојању да се туристички потенцијал овог краја на најбољи начин презентује, покренута је иницијатива за оснивање Туристичке организације општине Тишевац, која поред укључивања утврђења у туристичку понуду, има за циљ и спровођење свеобухватне анализе туристичког потенцијала на територији општине. На основу предлога Завода за заштиту споменика културе из Краљева и општине Крушевац, а у циљу оживљавања и повезивања овог локалитета, планирано је побољшање инфраструктуре, унапређење садашњег уског прилазног

---

⁶⁶⁸ *Средњовековни Сталаћ – каталог изложбе*, стр. 12.

⁶⁶⁹ П. Ђидић, *Тврђаве и остаци утврђених градова – Сталаћ*, стр. 19.

пута ка тврђави, повезивање са манастирима у долини Јужне Мораве, као и са манастирима на обронцима Мојсињске планине, што све представља оквир за формирање будућег плана развоја културног туризма у овом крају.⁶⁷⁰

---

⁶⁷⁰ Исто, стр. 19 – 20.

4.0 Валоризација досадашњих приступа заштити и презентацији средњовековних утврђених градова код нас и у свету

4.1 Основни критеријуми валоризације

Да би се извршила валоризација примењених принципа и метода заштите и презентације анализираних средњовековних утврђених градова у Србији, нужно је да се претходно утврде одговарајући критеријуми. На основу прикупљених и систематизованих свих досадашњих спроведених истраживања, вредновање приступа заштити и презентацији је обављено на основу следећих кључних критеријума:

- 1) усклађеност са домаћим законодавством у овој области и међународним повељама и препорукама;
- 2) поштовање принципа очувања аутентичности и интегритета споменика и његових споменичких вредности, као и принципа заштите градитељског наслеђа и метода техничке заштите;
- 3) поштовање принципа ревитализације, уклапања у савремени живот и презентације;
- 4) однос према очувању културног пејзажа и
- 5) однос према очувању и презентацији нематеријалног културног наслеђа.

4.2 Усклађеност са домаћим законодавством и међународним повељама и препорукама

Посматрајући анализираних примере карактеристичних средњовековних утврђених градова у Србији, у односу на домаће законодавство у области заштите културног наслеђа, може се закључити да нису у потпуности испоштоване све одредбе актуелног Закона о културним добрима Републике Србије из 1994. године. То се посебно односи на чување, одржавање и коришћење културног

добра од оштећења, уништења и крађе, као и на начине обезбеђивања коришћења и доступности културног добра јавности, као и на забрану извођења одређених грађевинских радова и коришћење земљишта у оквиру заштићене околине културног добра.

Оно што није довољно прецизирано у актуелном Закону о културним добрима, а везано је заштиту и презентацију средњовековних утврђених градова је **недостатак одговарајуће конзерваторске политике и стратегије развоја ове врсте непокретних културних добара**. То се пре свега односи на слабу организацију унутар институција које се баве овом проблематиком.

У протеклом раздобљу, а посебно током друге половине XX века, истраживан је читав низ средњовековних утврђења. Била су то археолошка ископавања веома различитог обима и интензитета. Нажалост, тај огроман посао углавном се није заснивао на једном глобалном и јасно одређеном приступу заснованом на научним приоритетима, већ су динамика истраживања, као и избор локалитета често били условљени несигурним изворима финансирања или акцијама спасавања угроженог наслеђа. Међутим, значајна истраживања обављена су у Београдској и Смедеревској тврђави, затим у Крушевцу, Старом Расу, Сталаћу, Магличу, Кознику и Ужичком граду, а делом у Голубцу, Бачу, Вршачкој и Шабачкој тврђави. Такође, сложеност проблематике, посебно великих вишеслојних фортификационих структура, али и оних са значајним остацима архитектуре, намеће потребу да се истраживачки процес заснива на интердисциплинарном ангажовању свих релевантних стручњака. Код истраживања на самом терену, тежиште мора бити на археолозима и архитектима, специјализованим стручњацима за проблематику која се на локалитету решава. Оваква структура кадрова у нашој досадашњој пракси није била често заступљена. Бројни су примери где су на истраживањима локалитета са значајним остацима архитектуре често били ангажовани студенти, искључиво као документатори. Међутим, без обзира на ове позитивне или негативне примере из досадашње праксе, ситуација са стањем кадрова у овој области је изузетно лоша. Ретки су данас у Србији археолози који се баве средњовековним наслеђем,

посебно они чија је ужа специјалност везана за средњовековне градове. Ситуација са архитектима је још лошија.

Недостатак савремене методологије заштите у виду савременог научног приступа и примене научних метода, недовољно и неодговарајуће образовање конзерватора су такође питања која нису довољно објашњена у актуелном Закону, па самим тим њена примена у пракси није на одговарајућем нивоу. Подршка коју добијају Заводи за заштиту споменика од државе је недовољна, а и материјална средства нису довољна за свеобухватну реформацију стратегије према остацима средњовековних градова. Највећи новац издваја се за истраживања локалитета, али се поставља питање какав је однос према будућности локалитета и како се односити према таквим ископинама. Зато је неопходно посматрати средњовековне утврђене градове не само на регионалном, већ и на локалном нивоу, у циљу утицаја и афирмације локалних заједница.

Постојање мањих невладиних организација у пракси које се баве истраживањима, заштитом и презентацијом наслеђа, подигле би ниво свести становништва према културном наслеђу, али би подигле и ниво конзерваторске политике и стратегије развоја средњовековних утврђених градова и осталих врста наслеђа у нашој средини уопште. Ово су питања која такође нису дефинисана у актуелном Закону, па ни у пракси, али су разматрана у оквиру актуелног предлога новог Закона о културним добрима, који још увек није усвојен.

Радови на обнови анализираних карактеристичних средњовековних утврђених градова у Србији углавном се не спроводе у складу са најважнијим препорукама међународних организација. Ово се односи, пре свега, на став *„да се под спомеником подразумева не само изоловано архитектонско остварење већ и одговарајући урбани или рурални предео“* (Венецијанска повеља),⁶⁷¹ као и на принцип *„да су конзервација и рестаурација споменика усмерене подједнако на заштиту како дела уметности, тако и на сведоке историје“* (Венецијанска повеља).⁶⁷² Исто се односи и на принцип *„да*

---

⁶⁷¹ С. Вученовић: *Урбана и архитектонска конзервација*, стр. 150.

⁶⁷² Исто

споменички предели морају бити предмет посебног старања, како би се сачувао њихов интегритет и осигурали санација, преуређење и ревитализација“ (Европска конвенција о пределу),⁶⁷³ а и на захтеве „*да се археолошка ископавања морају изводити сагласно научним нормама и у складу са препорукама“* (Конвенција о археолошким ископавањима) које је дефинисао Унеско 1956. године.⁶⁷⁴ Посебно се истиче следећи став у оквиру принципа очувања аутентичности, који се често занемарује, а он гласи: „*да је вредност културне баштине доказ, материјални или нематеријални, ранијих активности човека и да било које активности неоспорно утичу на квалитет тих доказа, те треба да буду сведене на минимум“* (Повеља о аутентичности и историјским реконструкцијама).⁶⁷⁵

Заједничко за све анализиране средњовековне градове је недостатак стратегије развоја, како на регионалном, тако и на локалном нивоу, што није у складу са међународним повељама и препорукама. Такође, неусаглашеност са међународним повељама и препорукама огледа се и у **непостојању свести о документовању грађе на савремени начин**, где су поред савремених цртежа и 3д модела потребна и истраживања материјала у Институтима за испитивање материјала. Све то је на основу препорука потребно и публиковати у адекватним часописима од локалног и међународног значаја, што често није случај у нашој средини. Питање одржавања, чувања и презентације локалитета је од изузетног значаја, о чему у досадашњој пракси се бележе лоши резултати. Анализирани средњовековни утврђени градови, као и већина других налазе се у јако лошем стању, често запуштени и у рушевинама. Наравно, има и позитивнијих примера као што је Београдска тврђава.

Средњовековни градови у Србији нису усаглашени са међународним повељама које се односе на развој локалне заједнице и стварања специфичног културног пејзажа у циљу промовисања и стварања културног туризма. Проблеми који се односе на нематеријално културно наслеђе нису третирани на адекватан начин на истраживаним локалитетима.

---

⁶⁷³ Европска конвенција о пределу, стр. 18.

⁶⁷⁴ С. Вученовић: *Урбана и архитектонска конзервација*, стр. 23.

⁶⁷⁵ http://www.alters-rathaus-halle.de/dokumente_17.asp, април 2014.

4.3 Анализа и валоризација поштовања принципа аутентичности и интегритета приликом избора метода заштите

У приступима остацима утврђених градова, поред истраживачке није ништа мање значајна ни друга компонента, која обухвата конзервацију откривених или затечених остатака, њихову делимичну или потпуну обнову, као и коначну целовиту презентацију споменичког комплекса.

Поштовање аутентичности је једно од основних начела на коме се инсистира у заштити културних добара и предела (Документ о аутентичности). У оквиру анализе и валоризације културног наслеђа, **поштовање аутентичности се кроз историју посматра у смислу очувања затеченог стања**. Из тог разлога **средњовековни утврђени градови треба да се најчешће конзервирају и чувају у аутентичном облику, јер се сматра да само тако они представљају веран израз неког времена**. Поштовање аутентичности споменика и очување његових споменичких вредности представља главни циљ заштите и ревитализације. Основно питање је, ако се поштује поменути принцип, до које мере могу да се врше интервенције на споменику. Од првих почетака средином тридесетих година, па до данас, сложени комплекси су архитекте конзерваторе, као и остале учеснике у овом процесу, стављали пред деликатан проблем, шта и на који начин приказати, чему или којој епохи дати предност, а све и циљу поштовања и очувања аутентичности и споменичких вредности. У нашој пракси, у том смислу, постоји доста неуједначен приступ. Најчешће се тежи ка истовременом приказивању свих или бар више грађевинских фаза. Обично се у тој маси изукрштаних зидова просечни посетилац не сналази, а ни стручњацима таква презентација није најјаснија. При томе није ретко да у конзерваторском третману нестану специфичности градње појединих фаза, тако да се након тога тешко могу разликовати старије од млађих етапа грађења. Са друге стране има примера да се конзерваторском процесу приступа без припремљеног пројекта и јасно разграниченог односа према затеченим остацима архитектуре, у чему се озбиљно нарушава принцип очувања аутентичности. У новије време то је случај са градином у Постењу, где се не само истраживачки процес, већ и презентација откривених остатака архитектуре, одвијају без активног учешћа компетентног

архитекте конзерватора.⁶⁷⁶ Све ово указује на потребу да се сложеним фортификационим целинама приступа тек након добро истражених етапа грађења, како би се могло одлучити коју од заступљених фаза као најзначајнију или најприсутнију на локалитету презентovati, а коју након документовања затрпати.

У вези са овим проблемом, треба истаћи пример обнове Београдске тврђаве и презентације њених фортификационих структура. Бедеми и куле из старијих епоха се најчешће налазе испод или у структури познијих фортификација, из раздобља када је овај комплекс коначно и уобличен. Полазећи од принципа да се интегритет из последње и сада најзаступљеније етапе њеног развоја не наруши, обнова старијих делова фортификација, вршена је само на оним деловима где старије наслеђе није негирано каснијим.

Код утврђених целина где основну етапу грађења касније доградње углавном не негирају, проблеми заштите и презентације углавном се свode на степен обнове очуваних остатака. У том смислу, досадашња пракса у Србији има веома успешне примере. Исправан приступ да се код боље очуваних утврђења са довољним подацима о изворном изгледу иде на потпуну обнову, успешно је остварен у Смедереву, Кладову, Ресави, Магличу, а када се наставе радови слично се може очекивати у Голубцу и Раму. Потпуне обнове могле би се извести и у Шабачком граду, Вршачком замку и у замку Бачу. Међу успеле делимичне обнове које су вратиле интегритет споменика треба истаћи пример тврђаве Рас, затим Крушевац, Сталаћ, Ужице, Раваничко утврђење и др.

За разлику од очуваних делова фортификација, чија обнова осим што захтева значајна материјална средства, углавном није проблематична, презентација насеобинских структура у оквиру бедема, али и ван њих пред конзерватора ставља читав низ сложених дилема. Обично су у питању остаци грађевина очувани у темељима или незнатним деловима надземних конструкција, чијом се презентацијом углавном добија основа некадашњег изгледа, која обрађена у савременим материјалима мало говори посетиоцима. Уз то таква

---

⁶⁷⁶ М. Поповић, Истраживања средњовековних утврђења и проблеми презентације остатака архитектуре, у: *Гласник ДКС*, бр. 22 (1998), стр. 38.

презентација захтева редовно одржавање које је тешко организовати, не само на удаљеним локалитетима, већ и у урбаним срединама. Овај проблем отвара многа питања за дискусије. Став је да такав поступак треба примењивати крајње рестриктивно, првенствено тамо где то захтева целина споменичког комплекса или где су могуће значајније примене метода анастилозе или делимичне и потпуне рестаурације које могу добити и кровне конструкције. Пожељно је да се такве структуре очувају и уграде у нова савремена здања у чијим би ентеријерима они имали значење музејског експоната. Такав успешан пример је свакако презентација фрагмента античких фортификација у подруму Библиотеке града у Београду, у тзв. Римској дворани.⁶⁷⁷

Следеће питање за које треба дати одређени критички суд везано је **примењене методе техничке заштите** на анализираним средњовековним градовима, што је директно повезано са принципима заштите. **Приликом избора грађе за делове који се додају, неопходно је осврнути се на два различита мишљења и две школе: француска и италијанска.** Код француске школе преовладава мишљење да би нови делови требало да буду изведени од исте грађе и обрађени на потпуно исти начин као и оригинални делови, док италијанска школа настоји да се нови делови општим утиском уклопе у целину, али да се обрадом или грађом разликују, како би се на самом споменику могле визуелно разликовати допуне.⁶⁷⁸ Ово питање је у Атинској повељи разрешено на следећи начин: *„Препоручује се враћање на некадашње место оригиналних делова увек када то случај дозвољава; неопходни нови материјали у том случају морају бити такви да се могу увек препознати“*.⁶⁷⁹ Иста мисао је још одређеније исказана у Венецијанској повељи: *„Додаци који треба да замене делове који недостају морају се естетски уклопити у целину, а да се ипак разликују од оригиналних делова, како рестаурација не би представљала фалсификовање докумената уметности и историје“*.⁶⁸⁰

---

⁶⁷⁷ Исто

⁶⁷⁸ М. Чанак-Медић: Приступ обнови цистерцитског самостана у Костањевици, заштите романичке цркве Араче у Војводини и анастилози археолошких споменика, у : *Зборник заштите споменика културе*, 26-27(1977-78), стр. 180.

⁶⁷⁹ Исто

⁶⁸⁰ Исто, стр. 181.

Код свих анализираних средњовековних утврђених градова примењивана је мера техничке заштите – конзервација, као основна, рестаурација у виду делимичне и потпуне обнове код појединих градова или комбиноване методе. Делимична и потпуна рестаурација углавном се спроводи на бедемима утврђења, главним бранич кулама, као и на одбрамбеним кулама, као што је случај код Маглича и Голубца (куле у доњем приобалном појасу). Делимична рестаурација кула и бедема изведена је код Старог Раса. Конзервација као метод, углавном је коришћена за грађевине унутар утврђења, као што је случај са остацима палате у Голубцу, Магличу и Сталаћу, али и за друге грађевине као што је црква Св. Ђорђа у Магличу.

Приликом избора метода заштите на анализираним локалитетима, делимично се водило рачуна о питању очувања аутентичности споменика и његових споменичких вредности. Применом метода конзервације на свим локалитетима, тежило се да се остаци споменика очувају у изворном облику. Зато се историјска вредност споменика више наглашава у односу на остале вредности. Међутим, код примене рестаурације на већини локалитета се није поштовао принцип очувања аутентичности, јер нема јасног одвајања нових делова од старих, као што је случај код обнове бедема Београдске тврђаве, Маглича и Старог Раса. Непоштовање принципа видно је и код обнове топовске куле утврђења Голубац. Знатно бољи приступ обнови бедема, под утицајем италијанске школе, а у циљу верног очувања аутентичности споменика, видан је код Смедеревске тврђаве, где је применом оловне траке извршено одвајање нових од старих делова.

4.4 Анализа и валоризација поштовања принципа аутентичности и интегритета приликом ревитализације и презентације

4.4.1 Савремене препоруке

Према *Декларацији Чарлстон о интерпретацији културне баштине из 2005. године*, поред презентације, уведен је и појам „*интерпретација*“. У оба случаја, и при презентацији и при интерпретацији, потребне информације обезбеђују и

најчешће директно дају научници, архитекте, археолози и стручњаци за заштиту културне баштине, али и маркетиншке и дизајнерске агенције.

Декларација Чарлстон истиче да је интерпретација културног наслеђа, природног и изграђеног, посебно значајна, пошто се на тај начин олакшава разумевање и уважавање културне баштине и ствара се свест јавности о потреби њене конзервације и рестаурације. На тај начин се истиче значење места културне баштине и њеног повезивања са друштвеним контекстом и примењеним материјалима и обезбеђује уважавање аутентичности која доприноси одрживој конзервацији предела културне баштине и примени техничких и професионалних стандарда за интерпретацију баштине, оухватајући технологије, истраживање и обуку.

Обнова и одржавање локалитета захтевају издвајање великих финансијских средстава. У циљу извођења успешне обнове и одржавања локалитета неопходно је ангажовање бројних стручњака, техничког особља, потребно је урадити бројне анализе, применити нове технологије и спроводити стална истраживања и одржавања локалитета. Многи стручњаци и међународне организације наглашавају потребу коришћења културног наслеђа, па тако и средњовековних утврђених градова, како би се новац од туриста користио за даља истраживања, конзервацију, рестаурацију и одржавање, као и за презентацију и интерпретацију локалитета. Зато је неопходно да презентација и интерпретација локалитета буде саставни део конзервације, јер у противном постојаће конзервирани локалитет, који је напуштен, без интереса публике. У том смислу, неопходно је развијати елементе културног туризма, формирањем културних рута, које ће се базирати на регионалним и тематским стазама.

Такође је веома важно да локалитет кроз своју презентацију и интерпретацију буде јасан широј публици. До сада је било заступљено становиште да презентација мора бити атрактивна, а много мање образовна. Под популарисањем једног средњовековног града, као и сваког другог ансамбла, подразумева се читав низ радњи које су резултат истраживачких радова, а у циљу приближавања гледаоцима. Ту спадају разни путокази, водичи, публикације, интернет презентације, убележавање у путне карте и др. У буквалном смислу ово

представља пропаганду једног споменика. Такође је потребно и аранжирати покретне предмете у извесним откривеним објектима, покретни археолошки материјал изложити у музејима у близини локалитета, приказати реконструкцијама некадашњи изглед града или ансамбла, макетама и цртежима. На самим структурама веома је важно постављати информационе табле са објашњењима локалитета и подацима о откривеним грађевинама, потребно је обележити начин кретања посетилаца, као и прилагодити одређене објекте за коришћење у савремене сврхе (концерти, фестивали, прославе и сл.).

4.4.2 Поштовање принципа у Србији

У нашој средини, наведени савремени приступи нису поштовани, јер не постоји адекватна стратегија која се односи на укључивање ових фортификационих структура у савремени живот. Свакако велики проблем чини и недостатак финансијских средстава, о чему је већ било речи. На анализираним градовима Стари Рас, Голубац, Маглић и Сталаћ, инфраструктура је у јако лошем стању и огледа се у прилазима утврђењима, непостојању паркинг простора, непостојању Научно истраживачких центара (нема их ни у плану), лоше организованом кретању у оквиру утврђења, а понегде је оно и немогуће. Код Голубца је добро познат проблем везан за пробијање дела бедема у циљу изградње савремене саобраћајнице, чиме је овај комплекс изузетно угрожен, али је и онемогућено његово безбедно сагледавање. На истраживаним локалитетима не постоје ни информационе табле које би пружале јасно обавештење о њиховом значају, одређеним грађевинама, начину живота и сл. Такође они немају просторе за смештај и презентацију откривених остатака декоративне пластике и ситних покретних предмета. Бројне међународне организације и стручњаци кроз своје повеље и препоруке сугеришу да откривени покретни предмети са локалитета, који се не могу вратити на откривене грађевине морају бити, или у збиркама на савремени начин изложени, или ускладиштени у депоима. Сви археолошки налази који служе за разумевање просторних облика, стилских обележја, морају бити на одговарајући начин приказани и протумачени. То налаже савремено уређење у виду лапидаријума. Покретни материјал са локалитета је најчешће изложен у

локалним музејима и у Народном музеју у Београду. Међутим, те изложбе су најчешће застареле и немаштовите, а опште је познато да је Народни музеј у Београду већ годинама затворен за посетиоце. Овде се јавља проблем отуђења са локалитетом, али се може констатовати да принципи аутентичности и интегритета споменика нису поштовани.

Општа карактеристика за све анализиране градове је да није решено питање осветљавања ових структура, да нема информационих пунктова, стаза, зграда за смештај чувара, истраживача и сл. Посебно се издваја проблем санитарних простора за туристе, јер ниједан локалитет нема овакву савремену структуру.

Изузетно је важно напоменути да интернет страница Министарства за културу уопште нема презентацију средњовековних утврђених градова.⁶⁸¹ Они се помињу са кратким објашњењем само на сајту Туристичке организације Србије.⁶⁸² На сајту Републичког завода за заштиту споменика културе, постоје информације за поједине споменике, али су оне доста оскудне, без одговарајућих фотографија, цртежа и сл. Информације о већини споменика културе на сајту Завода још увек су у фази израде.⁶⁸³

Сходно свему изложеном, општа је карактеристика код свих анализираних локалитета, да не постоји адекватна стратегија према овој врсти културног наслеђа, која се односи на презентацију и интерпретацију у циљу укључивања у савремени живот. Неопходно је да постоји стратегија за будућност, како се односити према овим остацима, користећи међународне повеље и препоруке, као и светске добре примере. **У нашој средини може се као успешан пример издвојити једино средњовековни град Бач у Војводини**, где је формиран савремени приступ у очувању и презентацији наслеђа, који се огледа у идентификацији и правилном разумевању културног значаја простора Бача и околине, развоју конзерваторске политике и стратегије развоја, као и у самом управљању, односно реализацији плана. О свему томе биће више речи у делу рада

---

⁶⁸¹ Видети: www.kultura.sr.gov.yu/, септембар 2013.

⁶⁸² Видети: www.serbia-tourism.org/, септембар 2013.

⁶⁸³ Видети: http://www.heritage.gov.rs/cirilica/nepokretna_kulturna_dobra.php, мај 2014.

који се бави препорукама за унапређење приступима заштите и презентације средњовековних утврђених градова.

4.4.3 Примери из иностранства

У свету постоји велики број примера средњовековних тврђава, како позитивних, тако и негативних, које су ревитализоване и презентоване посетиоцима. Може се издвојити пример заштите и ревитализације **тврђаве Родос у Грчкој**, где су обновљени делови бедема, кула, шетних стаза, улазних капија, као и грађевина унутар утврђења. Поједине грађевине унутар утврђења добиле су нове савремене намене, у виду галерија, продавница, кафеа, ресторана и сл, чиме су се простори активирали и на адекватан начин приближили посетиоцима. Отворени простори добили су нове савремене намене, као простори за окупљања, рекреацију и сл. Откривени археолошки остаци су истражени, заштићени и презентовани посетиоцима на адекватан начин. Међутим, велики недостатак приликом примене рестаурације код елемената утврђења, као што су: бедеми, куле и улазне капије, нема јасног одвајања нових од старих делова, што у озбиљној мери доводи до нарушавања принципа очувања аутентичности делова и целине. (сл. 119 – 129)

Такође се могу издвојити и **тврђаве Луцк** (сл. 130 – 135) и **Одеса** (сл. 136 – 139) у **Украјини**, где су обновљени сви елементи утврђења, а посебно се издвајају макете које дочаравају грађевине које су се некада налазиле унутар утврђења. То је случај код тврђаве Луцк, где је акценат био на повезивању материјалног и нематеријалног наслеђа, приликом укључивања локалитета у савремено окружење. Генерално, и код једног и код другог примера утврђења, значајан недостатак у обнови, огледа се у томе што нема јасног одвајања нових од старих делова у избору материјала, начина обраде и сл. Посебно је нарушена аутентичност и просторни интегритет целине утврђења Луцк изградњом нове грађевине, која се налази у непосредној околини донжон куле. (сл. 133)

Може се рећи да у Бугарској постоји велики број негативних примера очувања и презентације средњовековних утврђења и као такав се може издвојити пример **тврђаве Шумен**, где нису поштовани принципи заштите и презентације

градитељског наслеђа. То се пре свега огледа у примени новог камена, који је изгледом потпуно другачији од изгледа аутентичног камена, затим у начину и техници градње приликом конзерваторско рестаураторских радова и сл. (сл. 143 – 147)

Наравно, у свету и код нас је врло актуелан и други приступ приликом заштите средњовековних тврђава и који се заснива на очувању затеченог стања, уз минималне интервенције, које се заснивају углавном на консолидовању елемената утврђења. Такав пример је **тврђава Мамур у Турској** (сл. 140 – 142), као и **Велико Тарново у Бугарској** (сл. 148). У Црној Гори се могу издвојити два примера утврђених градова који имају значајне вредности и потенцијале за њихово оживљавање. То су **Жабљак Црнојевића и Безак**. Оба утврђења су споменички комплекси са окружењем Скадарског језера, који пре свега због своје позиције, имају одличне потенцијале за њихово оживљавање и стварање могућности за развој културног туризма. (сл. 149 – 154)

Тврђава Врандук у Босни и Херцеговини је пример доброг приступа заштити и презентацији свих елемената утврђења. Приликом њене обнове успешно су поштоване све њене вредности, а кроз савремену презентацију, тврђава је добила бољи изглед који се огледа у примени савремених материјала и конструкција на бедемима и шетним стазама, активирању главне куле за потребе завичајног музеја града Зенице, осветљењу тврђаве и презентацији експоната унутар тврђаве који дочаравају прошла времена. Ово је пример успешне презентације материјалног и нематеријалног средњовековног наслеђа уз поштовање принципа очувања аутентичности и интегритета простора и грађевина. (сл. 155 – 159)

4.5 Анализа и валоризација односа према поштовању и стварању специфичног културног пејзажа и карактера предела

Изузетно важан аспект културног и природног наслеђа је културни пејзаж. Једно од најважнијих питања приликом анализе и валоризације овог аспекта односи се на то колико је уважен предео при заштити и презентацији

једног средњовековног града и колико су створени услови за формирање специфичног културног пејзажа. У *Европској конвенцији о пределу*, налаже се државама потписницама да ће „*предео признати као битну компоненту људског окружења, као израз разноврсности заједничког културног и природног наслеђа и темељ њиховог идентитета*“.⁶⁸⁴ Такође се налаже државама потписницама овог документа да успоставе и спроведу „*предеоне политике које имају за циљ заштиту, управљање и планирање предела и процедуре за укључивање најшире јавности, локалних и регионалних власти*“.⁶⁸⁵

Код културних пејзажа, односно културних предела, као и код других врста културног наслеђа, појављују се бројни проблеми иницирани деловањем на њиховој заштити и укључивању у савремени живот. Један од најважнијих је проблем очувања аутентичности простора приликом интервенција на њиховој заштити и обнови. Други значајан проблем је очување интегритета места, односно стања које је неко место стекло до данашњег времена. Тежи се очувању визуелног, структуралног и функционалног интегритета места. Сматра се да је посебно значајна идентификација могућих савремених функција, која се заснива на анализи урбане структуре и еволуције типологија грађења. Познавање значаја и карактера историјског места и грађевина у њему значајно утиче на регенерацију простора. Давање нових намена историјским просторима, такође, веома зависи од њиховог просторног капацитета. И најмање интервенције у простору у смислу његове презентације, представљају нову намену и намећу знатне измене у духу савременог доба. Међународне повеље и препоруке изричито сугеришу да је у непосредној околини споменика забрањено подизање савремених конструкција које угрожавају културно наслеђе и нарушавају њихов пејзаж. Поменути проблеми присутни су на простору Београдске тврђаве, као и у њеном непосредном окружењу. Планиране изградње у околини Голубачке тврђаве, такође у великој мери нарушавају аутентичност пејзажа. Планиране су изградње амфитеатра на отвореном, као и хотела у непосредном окружењу тврђаве. Међутим, највећи проблем за средњовековни град Маглич представљају планови за изградњу целокупног простора око утврђења, где се предвиђају различити

---

⁶⁸⁴ Европска конвенција о пределу, стр. 18.

⁶⁸⁵ Исто

садржаји који ће нарушити аутентичност и интегритет утврђења и околине. Предлог за изградњу реплике средњовековног града у непосредном окружењу Маглича, тзв. „Краљев град“ је пример угрожавања самог споменика културе и његове околине.⁶⁸⁶ Из наведеног се може закључити да већи део наше шире јавности нема изграђену свест о очувању наслеђа за будуће генерације, као и да се међународне конвенције слабо поштују, и ако смо потписници већине њих, па тако и конвенције о пределу.

Жеље стручњака да очувају везу споменика културе са окружењем и социјалним аспектом је свакако присутна на сва четири анализирана средњовековна града. Али околности диктирају посебне услове, тако да савремене градње на локалитету или у његовој околини стварају велике проблеме и објективно онемогућавају презентацију аутентичних целина. То се најпре може констатовати на локалитету Стари Рас, Сталаћ, као и на већ поменутиим. На простору средњовековног града Голубац, изградњом савремене саобраћајнице, локалитет је тешко девастиран. Због свега наведеног, неопходно је у свим будућим плановима заштите и ревитализације ових простора дефинисати ужу и ширу зону заштите, јер код већине споменика то није дефинисано. У европској конвенцији о пределу каже се и да државе потписнице морају *„интегрисати предео у политике просторног (регионалног) и урбанистичког планирања и у културне, пољопривредне, социјалне, економске и политике животне средине“*.⁶⁸⁷ За анализиране локалитете постоје пројекти који се односе на заштиту, планирање и управљање пределом као саставним делом локалитета, међутим у пракси то није видно, пре свега због односа јавности и локалног становништва према наслеђу, али сигурно и због недостатка јасне политике која се односи на просторни, регионални и локални развој. Укључивањем локалних и регионалних власти, као и самог локалног становништва, створиће се повољна клима за стварање специфичних културних пејзажа на свим анализираним градовима.

У оквиру европске конвенције о заштити предела, посебно пажња се поклања и едукацији. У том смислу, на Архитектонском факултету у Београду

---

⁶⁸⁶ На основу предавања *Урбанистичко планирање у заштићеним просторима – средњовековни град Маглич*, одржаног 14.04.2014. године у просторијама Инжењерске коморе Србије.

⁶⁸⁷ Европска конвенција о пределу, стр. 19.

кроз изборне предмете на мастер студијама, посебна пажња се посвећује истраживању и пројектовању у заштићеним срединама.⁶⁸⁸ На тај начин, кроз студентске радове, доприноси се изналажењу одговарајућег приступа заштити, презентацији и оживљавању карактеристичних локалитета. Посебна пажња посвећује се очувању културног пејзажа и нематеријалног наслеђа. Студентски радови доприносе стварању активног односа према заштићеном простору у који се осим споменичке презентације и интерпретације остатака уносе бројни савремени садржаји који треба да обезбеде динамичније и садржајније коришћење простора. Добијањем савремене активне улоге природни простори са очуваном културном баштином могу постати активни учесници у савременом животу, чиме им се враћа стари значај и функција битног покретача економског, друштвеног и културног развоја заједнице.⁶⁸⁹

---

⁶⁸⁸ Архитектонски факултет Универзитета у Београду и ЈКП Београдска тврђава, школске 2010/2011. године, развили су сарадњу која је резултирала покретање Изборног предмета на Другој години Дипломских академских студија Мастер, под називом „Средњовековни градови – могућности заштите и презентације“, чији је руководилац предмета била проф. др М. Ротер Благојевић. Студенти су кроз истраживања и валоризацију средњовековних градова у Србији дали предлоге будућих уређења и презентације за многе градове, као што су: Београдска, Смедеревска тврђава, Голубац, Маглич, Сталаћ, Рам, Ужице, Бач и др.

Такође, кроз сарадњу са локалном самоуправом места Рам на Дунаву, студенти су оквиру Студио пројекта на Првој години Мастер студија, школске 2008/2009. године, чији је руководилац била проф. др М. Ротер Благојевић, радили на истраживању и пројектовању у оквиру заштићених средина, кроз пројекат обнове средњовековног града Рама и његове околине.

Видети: Г. Милошевић; М. Ротер-Благојевић; Р. Јадрешин-Милић и М. Николић: „Обнова и презентација утврђења Рам на Дунаву и његове околине у функцији културног туризма“, у: *Гласник ДКС*, 34 (2010), стр. 89-94.; М. Roter-Blagojević; G. Milošević; R. Jadrešin-Milić i M. Nikolić: A New Life of the Old Ottoman Fortress – Investigation of Renewal and Protection Potentials of the Ram medieval Fortress on the Danube, in: *Proceedings 5th International Congress on Science and Technology for the Safeguard of Cultural Heritage in the Mediterranean Basin*, vol. II, Diagnostics and Restoration (1st Part), Istanbul, Turkey, 22- 25. November 2011, Associazione Investre in Cultura and Valmar, Roma, pp. 27-33.

⁶⁸⁹ Видети и: N. Kurtović-Folić, G. Milošević, M. Roter-Blagojević, A. Nikezić, Arheološki park kao integrisani deo kulturnog predela – savremeni pristup zaštiti i prezentaciji arheološkog nalazišta Medijana kod Niša, у: *Zbornik radova Prve regionalne konferencije o integrativnoj zaštiti*, ЕСПД, Београд, (2008), стр. 203-226.; М. Ротер-Благојевић, Г. Милошевић и М. Николић, Истраживање могућности обнове и презентације археолошког локалитета Тимасум Минус у контексту специфичног културног пејзажа, у: *Гласник ДКС*, 33 (2009), стр. 101 – 108.; М. Roter Blagojević, G. Milošević, A. Radivojevic, A New Approach to Renewal and Presentation of an Archaeological Site as Unique Cultural Landscape, in: *SPATIUM, International Review Urban and Spacial Planning, Architecture, Housing Building, Geodesia, Environment*, No.20, (2009), pp. 35-40.; V. Djokic, A. Radivojevic, M. Roter Blagojevic, Promotion of the Cultural Heritage of Mediterranean City in the scope of upgrading Cultural Tourism, in: *SPATIUM, International Review Urban and Spacial Planning, Architecture, Housing Building, Geodesia, Environment*, No.17-18, (2008), pp. 84-91.

4.6 Анализа и валоризација односа према очувању и презентацији нематеријалног културног наслеђа

Традиција и локална култура су у времену динамичних друштвених и економских промена, изложене нестанку или трансформацији. Управо из тог разлога веома је важно истраживање, пописивање, обрада, чување и презентација нематеријалног културног наслеђа на територији Србије. У Конвенцији о нематеријалном наслеђу се наводи да је неопходно пружити помоћ локалним заједницама у препознавању, вредновању, практиковању и преношењу сопственог културног наслеђа наредним генерацијама. У сврху ефикаснијег рада на очувању нематеријалног културног наслеђа, неопходно је спроводити едукацију и сарађивати са различитим установама, удружењима, организацијама и појединцима у земљи и иностранству, као што су: Министарство културе и информисања Републике Србије, Национална Комисија УНЕСКО и бројне невладине организације у свету које се баве овом проблематиком.

На анализираним средњовековним утврђеним градовима Стари Рас, Голубац, Маглић и Сталаћ нису оживљени елементи нематеријалног наслеђа, па самим тим не постоје ни планови за њихову заштиту и презентацију.

Одговарајућим музичко-сценским спектаклима и изложбама омогућена би била реконструкција обичаја и начина живота у средњем веку, а тиме и презентација и интерпретација овог изузетно вредног културног наслеђа. Такве назнаке постоје само код Маглича и Сталаћа, где се повремено одржавају одређени фестивали са сценским спектаклима, где се представљају обичаји, начин живота, храна, борилачке вештине и сл.

Успешни примери постоје у иностранству, нарочито у Немачкој и Великој Британији, где се посебна пажња поклања очувању и презентацији старих заната.

V ПРЕПОРУКЕ ЗА УНАПРЕЂЕЊЕ ПРИСТУПА ЗАШТИТИ И ПРЕЗЕНТАЦИЈИ АНАЛИЗИРАНИХ СРЕДЊОВЕКОВНИХ УТВРЂЕНИХ ГРАДОВА И УТВРЂЕЊА

1.0 Стање и проблеми од непосредног утицаја на заштиту културног наслеђа у нашој средини

Данашње стање у области заштите културног наслеђа је у великој мери недефинисано, непокривено одговарајућом законском регулативом, неусаглашено са европским и међународним конвенцијама и повељама, као и савременим стандардима струке. Делатност заштите и рад установа дефинисани су **Законом о културним добрима** који је донет **1994. године**, пре скоро 20 година и који је застарео. Овај закон обједињује непокретна и покретна културна добра и уређује рад свих установа: завода за заштиту споменика културе, музеја, архива, кинотеке.

Промене у овој области у међународној и у домаћој теорији и пракси, међутим, бројне су и суштинске. Односе се на схватање самог појма културног наслеђа и проширену одговорност за његово стање на сваког појединца/грађанина, тј. увођењем у основна права и право на наслеђе. Прихватање међународних обавеза у овој области, кроз ратификовање међународних правних аката – Конвенција и Повеља, још увек је само формално, док се у пракси слабо примењује, нити се имплементира у домаће законодавство.

Посебан ризик по културно наслеђе представљају и одређене одредбе других Закона који се са делатношћу заштите додирују или преклапају. То је пре свих **Закон о планирању и изградњи**, где се заштита културног наслеђа посматра кроз просторне и урбанистичке планове и не предвиђа обавезу уграђивања мера заштите у планска документа, већ само обавезу прибављања мишљења.⁶⁹⁰ Затим, **Закон о катастру и земљишној књизи**, не предвиђа

---

⁶⁹⁰ Иако Закон о културним добрима предвиђа израду услова заштите за просторне и урбанистичке планове, према Закону о планирању и изградњи не постоји обавеза њиховог уграђивања у планска документа. Због тога се у пракси често дешава да се планови усвоје и поред негативног мишљења

ослобађање од материјалних трошкова за катастарске податке неопходне у процедури проглашавања непокретних културних добара.⁶⁹¹ У **Закону о јавним набавкама** третира се на потпуно исти начин извођење конзерваторско-рестаураторских радова и свих других грађевинских радова.⁶⁹² Такође, **Закон о порезима** не предвиђа никакве олакшице за власнике и кориснике културних добара, тј. за улагање у заштиту.⁶⁹³

Основни проблем у овој области је **финансирање**, тј. „децентрализација“ установа заштите. У области заштите непокретног културног наслеђа 2002. године извршено је разбијање дотадашње мреже Завода за заштиту споменика, коју су чинили централни и територијални Заводи. Територијални Заводи су прешли у надлежност локалне управе, али претходно није створен механизам финансирања рада установа и заштите културних добара. Генерално, скоро све установе имају проблем **недовољног или неодговарајућег радног простора** и простора за депоновање и чување грађе: техничке и фото документације, уметничко-историјских дела, архивске грађе, филмске грађе, старих и ретких књига. Највећи број установа смештен је у старим објектима, који не задовољавају савремене услове рада, а превасходно услове чувања документације, грађе, музејских предмета и сл. Најчешћи је случај да се прибегава њиховој обнови, која је често изузетно скупа и нерационална, посебно ако се има у виду да многи објекти и сами имају споменичка својства. Последица оваквог стања је вишегодишњи отежан или блокиран рад установа заштите културног наслеђа.

службе заштите због не поштовања издатих услова. *Закон о планирању и изградњи Републике Србије*, www.mgu.gov.rs/doc/propisi/zakon_o_planiranju_i_izgradnji.pdf, октобар 2013.

⁶⁹¹ За проглашење просторних културно-историјских целина, потребно је издвојити често изузетно велика средства за прибављање катастарских планова и података о власништву парцела, неопходних према законској процедури за доношење акта о проглашењу за непокретно културно добро. С друге стране, нови Закон о планирању и изградњи предвиђа уступање ових података без накнаде обрађивачима просторних и урбанистичких планова. *Закон о катастру и земљишној књизи Републике Србије*, www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_drzavnom_premeru_i_katastru.html, октобар 2013.

⁶⁹² *Закон о јавним набавкама*, www.parlament.gov.rs/upload/archive/files/cir/pdf/zakoni/2012/4113-12.pdf, октобар 2013.

⁶⁹³ *Закон о порезима Републике Србије*, www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_porezima_na_imovinu.html, октобар 2013.

Проблем недовољног финансирања присутан је не само у области техничке заштите, већ и у области едукације, стручног и научног усавршавања, међународне сарадње. Осим Министарства културе, радови на непокретном културном наслеђу финансирају се и из средстава других министарстава, што је начелно, свакако позитивно. Међутим, због неусклађеног деловања често се у пракси дешава да се средства улажу не према приоритетима који произилазе из вредности и степена угрожености, већ према другим, различитим критеријумима. Такође се дешавало да се средства обезбеђују за рад на споменицима културе, а да претходно није урађена одговарајућа пројектна документација на основу услова службе заштите.

Посебан проблем представља и **недостатак стручних кадрова – конзерватора свих струка:** историчара уметности, архитеката, археолога, етнолога, **као и отежано спровођење едукације, стручног и научног усавршавања** (првенствено због недостатка средстава, али и због одређених системских решења у Закону о раду и у статутима самих установа). Заводи за заштиту споменика културе, на пример, немају статус научних установа, тако да научно усавршавање није обавеза, већ је препуштено иницијативи појединца. Овде треба истаћи да већи део кадрова у заштити није упознат са принципима заштите и ревитализације, као ни са међународним повељама и препорукама. Значајан проблем је и **недостатак специјализованих стручњака за заштиту, тј. неусаглашеност образовног система са потребама у реализацији конкретних конзерваторских захвата**, као што је: заштита камена, мозаика, витража, метала, као и у реализацији истраживања и испитивања материјала и сл. Поред тога, врло је важно да је све више изражено изумирања старих заната, који су неопходни за одговарајући третман заштите непокретног културног наслеђа, па и на решењу овог проблема мора осмишљено да се ради. **Велики недостатак је и недовољна повезаност Завода са универзитетским и научним установама, нарочито у процесима истраживања и валоризације градитељског наслеђа.**

Веома је важно истаћи да се у новије време јавља и проблем који је везан за **интересе појединих група и појединаца**, што се огледа у негативном утицају

политике на питања заштите културног наслеђа, на утицаје финансијских моћника, цркава и верских заједница.

2.0 Унапређење институционалног приступа и законске регулативе и могућности њихове имплементације у домаће законодавство

Најпре је неопходно и изузетно важно за опстанак културног наслеђа, па тако и средњовековних утврђених градова у Србији, **доношење савремених законских аката**. Пре свега треба обновити и убрзати доношење **Закона о културном наслеђу**, који би повезао Закон о култури са појединачним законима о свакој области заштите културног наслеђа посебно, као и појединачних закона о Непокретном културном наслеђу, Музејско уметничко-историјским делима, Архивској грађи, Кинотечкој грађи, Нематеријалном културном наслеђу. Доношење ових закона морало би да прати или претходи доношење **Стратегије развоја културе** (према Закону о култури) и доношење **Стратегије заштите, очувања и одрживог коришћења културног наслеђа** (што би се дефинисало Законом о културном наслеђу).

Нови приступ заштити културног наслеђа мора да се усклади са свим компатибилним законима и са новим Законом о културном наслеђу. То значи да одредбе Закона о културном наслеђу морају да се уграде у Закон о планирању и изградњи, Закон о катастру и земљишној књизи, Закон о заштити природе, Закон о јавним набавкама и кроз Закон о порезима. У оквиру наведених закона који би регулисали област заштите културног наслеђа неопходне је дефинисати и јединствене критеријуме за стицање стручних звања и увести посебне Лиценце за рад на културном наслеђу. **Веома је важно да се у нови закон уграде и елементи из међународних повеља и препорука, као и да се у Закон уграде нови појмови, као што су: културни пејзаж и нематеријално наслеђе.**

Нови приступ заштити културног наслеђа треба да садржи следеће поступке: 1. Идентификација елемената културног наслеђа; 2. Валоризација - у оквиру овог поступка, посебна пажња треба да се посвети дефинисању вредности културног пејзажа, очувању духа места и елемената нематеријалног наслеђа; Након валоризације следи, 3. Одабир методе техничке заштите и његова примена, где посебна пажња треба да буде усмерена на очување аутентичности и интегритета споменика, као и његовог окружења; Након успешно спроведених радова на заштити целине, следи фаза, 4. Ревитализација и презентација

споменика и његовог окружења. У оквиру ове фазе, посебна пажња треба бити усмерена на очување духа места, уношењем одговарајућих садржаја, коришћење међународних повеља и препорука, као и добрих примера из света; и на крају следи фаза 5. Управљање и менаџмент споменика културе и његовог окружења.

У оквиру дефинисања новог приступа заштити културног наслеђа и његове имплементације у домаће законодавство, неопходно је поновно **успостављање јединствене, организоване службе заштите** непокретног културног наслеђа, са мрежом установа за сваку појединачну област која би имала централну и територијалне установе.

Посебан проблем у овој области, како је напред и указано је везан за финансирање. Тај проблем би се превазишао стварањем законског основа за увођење **нових облика допунског финансирања** заштите културног наслеђа, кроз тзв. споменичку ренту и сл., као и стварањем подстицајних мера власницима и корисницима који финансирају радове на заштити културног наслеђа (финансијске олакшице, ослобађање плаћања пореза и сл.). Такође је неопходно да се Заводи за заштиту споменика културе укључе и у међународне европске пројекте за научна истраживања и иновације (нпр. Horizon 2020), али уз сарадњу са универзитетима и институтима, чиме би могао да се превазиђе проблем финансирања. Повезивање кроз овакве пројекте са општинама и локалним организацијама је од изузетног значаја (нпр. LDPP Пројекат локалног развоја Ресава – Млава).⁶⁹⁴

Кроз домаће законодавство из ове области и имплементацију новог приступа посебно треба уградити питања везана за **стварање услова за стимулисање и омогућавање стручног и научног усавршавања кадрова** у области заштите културног наслеђа. То се огледа у стварању знатно повољнијих услова за образовање специјализованих стручњака (како високо образованих, тако и специјализованих извођача конзерваторских радова - мајстора, занатлија - мајстора старих заната), уз одговарајуће промене у образовном систему и уз обезбеђење адекватних материјалних и других подстицајних мера.

---

⁶⁹⁴Видети шире о пројекту локалног развоја Ресава – Млава:
http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/cooperation/see/ldpp/Serbia_en.asp, септембар 2014.

3.0 Унапређење приступа заштити кроз примену одговарајућег метода заштите и савремених принципа

3.1 Сагледавање елемената Изузетних универзалних вредности према одговарајућим критеријумима

Приказани принципи заштите светске културне баштине, посебно принципа аутентичности и интегритета, као и анализа данашњег стања у области заштите културног наслеђа у нашој земљи, која указује на недовољну усаглашеност наших Закона са међународним конвенцијама и препорукама, указују на потребу да се у овој области што пре предузму потребне мере. То се, пре свега, односи на дефинисање што прецизније политике државе за рад на заштити културне баштине Србије, у свим њеним деловима и свим областима, а затим на побољшању и унапређењу постојеће законске регулативе, у складу са овом политиком. На основу овако опште прихваћене политике, треба да се разрађују детаљни пројекти заштите и обнове за поједина културна добра, са свим елементима које захтевају међународне конвенције, како оне које су прихваћене код нас, тако и оне које још нису, као и позитивне праксе у другим земљама.

Нужно је и да се повећа друштвена свест о значају и позитивним последицама организоване заштите културне баштине, не само ради документовања наших културних, уметничких, историјских и националних вредности, већ због несумњивог доприноса организоване заштите материјалних и нематеријалних културних добара даљем одрживом развоју и што успешнијем развоју привреде и друштва у целини.

Потребно је и да се повећа одговорност свих учесника у процесима заштите културне баштине, на свим нивоима, почев од појединаца, власника имовине која се штити и акционара, до управљачких тела и извршних органа, државе, покрајина, региона и локалних заједница. То подразумева и обезбеђење адекватних система информација и управљања, материјалних и других организационо-техничких услова за реализацију дефинисаних пројеката заштите појединих материјалних и нематеријалних добара.

На тој основи треба да се детаљно анализирају и валоризују поједина наша културна добра, са тежњом да се највреднија од њих предложе за упис на Листу светске баштине. Оних неколико наших добара која су већ укључена у ову Листу, а која иначе захтевају велике напоре за сврсисходно и прописно одржавање, очигледно није довољно и не може истинито да репрезентује огромна богатства културне баштине Србије.⁶⁹⁵ То се посебно односи на приказане и анализирани примере наших средњовековних утврђених градова и утврђења, чија је градитељска, уметничка, културна и социјална вредност у овом раду објашњена и недвосмислено доказана.

У овом оквиру посебна пажња треба да се поклони начину и времену градње споменика, што је битно за његову валоризацију и презентацију. Својом историјском слојевитошћу споменик треба да омогући читљивост својих развојних фаза и на тај начин да се определи за одговарајући метод заштите. То значи да споменик који се штити треба да се потпуно познаје, са свих аспеката, посебно са становишта аутентичности и интегритета.⁶⁹⁶

Овакав приступ захтева и примену одговарајућих метода заштите наших средњовековних утврђених градова и утврђења. При томе треба да се нагласи да обнова и одржавање локалитета захтевају издвајање великих финансијских средстава. У циљу извођења успешне обнове и одржавања локалитета неопходно је ангажовање бројних стручњака, техничког особља, потребно је урадити бројне анализе, применити нове технологије и спроводити стална истраживања и одржавања локалитета.

Кроз анализу, компарацију и валоризацију карактеристичних средњовековних градова, показане су предности и мане досадашњих приступа у заштити и презентацији. У даљем раду указаће се на могућности бољег и активнијег приступа проблемима заштите и ревитализације ових комплекса, како би се што боље очувала и презентовала њихова аутентичност и интегритет у

---

⁶⁹⁵ Културна добра у Србији која су укључена на Листу светске баштине су: споменици културе - манастири Студеница, Грачаница, Пећка патријаршија и Дечани, просторна културно историјска целина Стари Рас са Сопћанима и археолошко налазиште Гамзиград.

⁶⁹⁶ И. Мароевић, Како истакнути повијесност споменика архитектуре код његове обнове, у: *Гласник ДКС*, бр. 2 (1978), стр. 11 – 12.

складу са савременим потребама. На тај начин би се стекла могућност да и споменици културе нижег ранга стекну могућност кандидовања на Листу светске културне баштине.

Најпре је неопходно да се дефинишу **елементи изузетних универзалних вредности** за средњовековне утврђене градове Голубац, Маглич и Сталаћ, који их препоручују за упис на Листу светске баштине, а самим тим и за бољи и активнији приступ према овим споменицима културе.

Подручје средњовековног града Стари Рас са Сопоћанима уписано је на Листу светске баштине 1979. године, **на основу критеријума (I) и (III)**, тј. да представља мајсторско дело људске креативне способности и да представља јединствен или у најмању руку изузетан доказ културне традиције или цивилизације, која је још жива или која је већ нестала.⁶⁹⁷

За средњовековне градове Голубац и Маглич, на основу анализа и валоризације, могу се утврдити по два критеријума који објашњавају изузетне универзалне вредности код ових споменика. За оба споменика **могу се утврдити критеријуми (I) и (IV)**, тј. да представљају мајсторско дело људске креативне способности и да представљају изузетан пример типа зграде или архитектуре или технолошких ансамбала или простора који илуструје значајну фазу у људској историји. Градови Голубац и Маглич су примери већих утврђења у југоисточној Европи. Код система одбране, то су изузетни примери градова са борбу са хладним оружјем, одбрану утврђења и најбољи у стварању средњовековне војне архитектуре на нашим просторима. Њихова посебна карактеристика се огледа у избору локације за градњу, на изузетно стрмим теренима и стратешки важним местима. То су сложени архитектонски ансамбли, који се састоје од елемената фортификација, као и од већег броја остатака грађевина унутар утврђења. Голубац је још сложенији систем, јер се састоји из горњег и доњег утврђења, спољашњег и унутрашњег.

Средњовековни град Сталаћ према категорији културних добара има нижи ранг од осталих градова, али и он има одговарајуће споменичке вредности

---

⁶⁹⁷ Текст номинације у целости подручја Стари Рас са Сопоћанима може се видети на сајту [www.http://whc.unesco.org/en/list/96](http://whc.unesco.org/en/list/96), април 2014.

које га чине изузетним примером. Код њега се могу издвојити два критеријума на основу којих се могу дефинисати његове изузетне универзалне вредности. То су **критеријуми (V) и (VI)**, тј. да представља изузетан пример традиционалног људског насеља, коришћења земље или мора, који репрезентује одређену културу или људску интеракцију са околином, посебно када је постала рањива због дејства иреверзибилних промена и да је директно или нематеријално повезана са догађајима или традицијом, са идејама или веровањима, са уметничким и писаним радовима од изузетног универзалног значаја. То је такође сложен архитектонски ансамбл, који се састоји из два дела: утврђени дворца (Мали град) и градско насеље (Велики град). Утврђење испред дворца било је намењено утврђеном насељу и представља значајан пример развоја средњовековних урбаних центара. Сталаћ је значајан и по средњовековним вашарима који су се одигравали у његовој околини, што представља одређену специфичност и што свакако треба уврстити у даље приступе на његовој заштити и презентацији.

3.2 Предлог будућег приступа заштити и обнови на истраживаним локалитетима

Стари Рас, утврђени град који се налази на Листи светске баштине, сачуван је и археолошки истражен у великој мери. Приликом досадашњих радова на његовој заштити, заступан је став да се сви откривени и истражени делови само конзервирају и поједини делимично обнове применом рестурације. Исти принцип заступан је и на откривеним и истраженим грађевинама у оквиру Трговишта. Према бројним реконструкцијама некадашњег изгледа утврђења, које је урадио др Марко Поповић, и према његовом мишљењу, могуће је приступити и потпуној обнови бедема, кула и улазне капије, али користећи аутентичне материјале и начин градње. Међутим, онда се поставља питање очувања аутентичности споменика и степена његове обнове, тј. до које мере треба ићи на конзервацију, рестаурацију или делимичну обнову. Грађевине унутар утврђења треба задржати на нивоу конзервираних и делимично рестаурираних делова, али користећи нове савремене методе у презентацији истих. На тај начин омогућило би се да се сачува некадашњи изглед утврђења, као и да се комплекс ревитализује и отвори за посете

већег броја туриста, што би допринело активнијем приступу заштити и ревитализацији.

Средњовековни утврђени град Голубац сачуван је скоро у интегралној форми, укључујући горњи и доњи део утврђења, бедеме, куле и улазне капије. Висок ниво очуваности аутентичне архитектуре бедема и кула омогућава потпуну обнову њихових горњих делова, користећи оригиналне материјале и начин градње. Овде се поставља питање разлике у обнови, која би се појавила између горњег и доњег дела утврђења. Грађевине које се налазе унутар утврђења, као што је палата у оквиру доњег града је истражена и конзервирана. Постоје подаци и пројекти са цртежима за њену рестаурацију. На основу тога, предлаже се да се палата обнови уз коришћење оригиналних материјала и уз јасно одвајање нових од старих делова приликом њене обнове. Површина градског насеља ван утврђења је у мањој мери истражена, тако да постоји мало информација о њеној структури и немогуће је приступити њеној обнови.

Средњовековни Маглич је такође сачуван у већој мери, његова просторна организација, бедеми и куле, као и улазна капија. Тај висок ниво очуваности аутентичне архитектуре и овде омогућава да се изведе потпуна обнова бедема и кула у њиховим горњим деловима, користећи оригиналне материјале и начин градње. Унутар утврђења поједине грађевине су истражене у већој мери, као што су палата и црква, тако да постоје подаци за њихову обнову, док остале грађевине које су у мањој мери истражене, треба задржати на нивоу конзервације. Добро очувана аутентична архитектура и њени делови пружају могућност да се она у потпуности обнови и да се на тај начин могу сагледати њени првобитни облици. Потпуна обнова појединих елемената архитектуре (бедеми са шетним стазама, главне донжон куле, куле одбране и улазне капије) и грађевина унутар ових комплекса (палате, црква Св. Ђорђа) омогућила би њихову успешну ревитализацију и презентацију у складу са савременим потребама и условима коришћења.

За разлику од Голубца и Маглича, **средњовековни град Сталаћ** је сачуван у мањој мери. Међутим, захваљујући обимним археолошким истраживањима Малог и Великог града, постоје подаци за потпуну и делимичну обнову појединих

његових делова. То се пре свега односи на главну донжон кулу, бедеме, палату у оквиру Малог града, као и на комплексе улазних капија. За донжон кулу, бедеме и улазне капије постоје подаци са цртежима за њихову потпуну обнову, док за палату постоји мање података, па треба приступити њеној делимичној обнови. Остале грађевине унутар Великог града су у великој мери неистражене.

Све наведено указује на то да је неопходно сачувати наше најзначајније примере средњовековних утврђених градова, како би се сачувале њихове споменичке вредности. Ради тог циља треба **омогућити активнији и промишљенији приступ њиховој заштити и презентацији, у складу са савременим потребама и условима**, како би се ови комплекси на што бољи начин презентовали домаћој и међународној јавности, **али уз очување аутентичних делова и са јасним истицањем нових делова приликом примене рестаурације**. На тај начин стекле би се могућности да се и други локалитети који нису на Листи светске баштине што пре кандидују и нађу се на истој.

Приликом будућих номинација неопходно је да се обухвате сви културни ресурси, а који су повезани са разлозима за његову номинацију за Изузетне универзалне вредности. Номинација не би требало да буде ограничена само на видљива подручја, већ би требало да укључује и подручја која допринесе да „прича буде испричана“ и ако су та подручја надограђена у савременом добу. Такође, археолошки остаци треба да буду добро одржавани, а његова саставна грађа и материјали заштићени од ризика пропадања. Номинације треба да идентификују изворе постојећег материјала, а који је чврсто повезан са Изузетним универзалним вредностима културног добра. **Одржавање интегритета и аутентичности налазишта не мора да захтева потпуну обнову преживелих фрагмената, већ се примарно треба фокусирати на заштиту читкости и суштине археолошких ресурса, било видљивих или не. Тамо где има могућности за делимичну или потпуну рестаурацију постојећих елемената да би се пренела Изузетна универзална вредност, треба тежити да таква обнова мора да се заснива на постојећим доказима, како би се ефикасно пренеле вредности локалитета.** Што се тиче презентације материјалних и нематеријалних вредности, номинације треба да покажу у којој мери тренутна

поставка одржава квалитет исте која је повезана са Изузетним универзалним вредностима добра. Контрола развоја у одређеној зони заштите би требало да буде довољна да заштити карактер споменика културе и поставке који је од значаја.

4.0 Унапређење приступа ревитализацији и презентацији у циљу укључивања у савремени живот

4.1 Препоруке и пројекти за унапређење приступа

Нова сазнања и теоријске анализе указују на важност добре и сврсисходне презентације свих елемената културне баштине. Ово треба да буде један од важних делова свих пројеката који, у складу са усвојеном политиком заштите баштине, треба дефинисати и реализовати у наредним годинама. Поврх тога, истиче се и потреба адекватне интерпретације, како је то дефинисано Чарлстон декларацијом из 2005. године.⁶⁹⁸

Адекватним приступом проблему интерпретације елемената културне баштине обезбеђује се:

- Лакше разумевање и уважавање културне баштине и јачање свести јавности о потреби њене заштите, као медијума за интеркултурну и међугенерациску размену и заједничко разумевање;
- Повезивање значења места културне баштине, пажљивим и документованим препознавањем њиховог значаја, и материјалног и нематеријалног, природних и изграђених, са друштвеним контекстом и примењеним материјалима;
- Уважавање аутентичности предела културне баштине, заштитом њихове природне и културне вредности и значајних материјала у односу на физичке промене и друге утицаје;
- Допринос одрживој заштити предела културне баштине, ефикасним финансијским планирањем и другим економским мерама којима се подржавају радови на заштити, па и квалитет живота у тим подручјима, као и дугорочно одржавање и побољшавање инфраструктура;
- Осигурање и широко укључивање у процес интерпретације предела културне баштине, сврсисходним подржавањем свих акционара и одговарајућих заједница;

---

⁶⁹⁸ Charleston Declaration on Heritage Interpretation (May, 2005), <http://www.usicomos.org/charleston-declaration>, септембар 2013.

- Технички и професионални стандарди за интерпретацију баштине, овухватајући технологије, истраживање и обуку, који треба да буду прилагођени и одрживи у њиховом социјалном контексту.

Такође је веома важно да локалитет кроз своју презентацију и интерпретацију буде јасан широј публици. До сада је било заступљено становиште да презентација мора бити атрактивна, а много мање образовна. Под популарисањем једног средњовековног града, као и сваког другог ансамбла, подразумева се читав низ радњи које су резултат истраживачких радова, а у циљу приближавања посетиоцима. Ту спадају разни путокази, водичи, публикације, интернет презентације, убележавање у путне карте и др. У буквалном смислу ово представља пропаганду једног споменика. Такође је потребно и аранжирати покретне предмете у извесним откривеним објектима, покретни археолошки материјал изложити у музејима у близини локалитета, приказати реконструкцијама некадашњи изглед града или ансамбла, макетама и цртежима. На самим структурама веома је важно постављати информационе табле са објашњењима локалитета и подацима о откривеним грађевинама, потребно је обележити начин кретања посетилаца, као и прилагодити одређене објекте за коришћење у савремене сврхе (концерти, фестивали, прославе и сл.).

Међународне организације наглашавају потребу коришћења културног наслеђа, па тако и средњовековних утврђених градова, како би се новац од туриста користио за даља истраживања, конзервацију, рестаурацију и одржавање, као и за презентацију и интерпретацију локалитета. Зато је неопходно да презентација и интерпретација локалитета буде саставни део заштите, јер у противном постојаће конзервирани локалитет, који је напуштен, без интереса публике.

Велики значај за рехабилитацију културног наслеђа у нашој средини има и Пројекат плана рехабилитације архитектонског и археолошког наслеђа југоисточне Европе, са девет партнера (Албанија, Македонија, Бугарска, Црна Гора, Румунија, Србија, Косово и Хрватска), који се од 2003. године реализује у оквиру ширег *Регионалног програма Савета Европе и Европске комисије за*

културно и природно наслеђе југоисточне Европе.⁶⁹⁹ Овај Регионални програм рехабилитацију наслеђа повезује са културним туризмом, као економском граном која може највише да допринесе валоризацији наслеђа, под условом да се то не схвати само као економска делатност, већ као средство повезивања и стабилности у региону. У том смислу у овом документу се културно и природно наслеђе третира као могући генератор локалног развоја, а управљање овим пословима је неодвојиво повезано са економским и социјалним развојем.⁷⁰⁰

На овоме се темељи и нова фаза Регионалног програма, тзв. „*Љубљански процес*“, (који је тако назван по састанку Европске комисије у Љубљани 2008. године), а који обухвата 26 пројеката рехабилитације наслеђа за чију реализацију ће бити обезбеђено око 50 милиона евра, од стране Комисије и донације јавних и приватних компанија.⁷⁰¹ **Међу овим пројектима су и три из Србије: *Археолошки парк Felix Romuliana (Гамзиград, Векови Бача и Еко-музеј Сењски Рудник***, за које се определило Министарство културе Србије⁷⁰², на основу резултата претходно спроведених анализа њиховог стања, економских потенцијала, могуће социјалне добити и иновативности пројеката, односно ризика и потенцијала и спремности за обезбеђење одрживог управљања овим објектима. Ови пројекти касније могу да се користе као угледни пројекти за друге локације и споменике.

Са становишта непосредног интереса овог истраживања, посебно је интересантно да се укаже да је у овом Регионалном програму и једно утврђење град – Бач.⁷⁰³ **Пројекат „*Векови Бача*“, заснива се на изузетној вредности свеукупног наслеђа овог дела Србије и Војводине, као и историјској слојевитој мултикултуралности.**⁷⁰⁴ О томе сведочи архитектонско и археолошко наслеђе Бача и његове околине, са бројним историјским споменицима:

---

⁶⁹⁹ О овоме је дискутовано на Конференцији у Љубљани 2008. године, посебно са становишта обезбеђења потребних средстава.

⁷⁰⁰ Б. Шурдић, Љубљански процес – нови допринос рехабилитацији наслеђа на Балкану, у: *Гласник ДКС*, бр. 33 (2009), стр. 9 – 12.

⁷⁰¹ Видети сајт Европске комисије за наслеђе: www.coe.int/culture, мај 2014.

⁷⁰² Видети о пројекту Сењски рудник: http://www.kultura.gov.rs/cyr/senjski_rudnik, мај 2014.

⁷⁰³ Видети шире о пројекту Векови Бача: <http://www.pzzzsk.rs/vekovi-baca/vekovi-baca.html>, мај 2014.

⁷⁰⁴ Видети докторску дисертацију: С. Вујовић, *Унапређење савремене доктрине очувања градитељског наслеђа – искуство пројекта Векови Бача*, (Београд: Архитектонски факултет, 2013).

средњовековна тврђава, Фрањевачки манастир, манастир Бођани и остаци хамама. Уз традиционалну народну архитектуру и споменике индустријског наслеђа, као и са богатим природним и нематеријалним наслеђем, овај локалитет нуди велики потенцијал за развој културног и еколошког туризма. Посебна вредност овог пројекта је и развој „Дифузног музеја“, чији најважнији део треба да буду Фрањевачки самостан и манастир Бођани, као центри интеркултурног и интеррелигијског дијалога. Формирање овог Музеја, који је Покрајински завод за заштиту споменика културе започео са стручњацима окупљеним око Територијалног пакта за запошљавање „Алто Белиће Корлеонезе“ из Палерма, сигурно ће отворити шансу да овај локалитет добије статус светског наслеђа.⁷⁰⁵

Поред тога, значајни су **пројекти и планови ревитализације Смедеревске тврђаве** који су тек започети. У оквиру тврђаве, а и целог града Смедерева, већ неколико година одржавају се туристичке манифестације, које окупљају велики број гостију, не само из Србије већ и из других држава. У августу се одржава амбијентални позоришни фестивал „Тврђава театар“, а програм се изводи у Малом граду Тврђаве, под отвореним небом.⁷⁰⁶ Током септембра месеца одржава се већ традиционална туристичко-привредна манифестација „Смедеревска јесен“, сајамског типа, са богатим културно-уметничким програмом који се одвија у Тврђави, као и на улицама града. И овај догађај на одређени начин презентира и афирмише Смедеревску тврђаву, а окупља редовно веома велики број гостију. То је свакако велики допринос очекиваном даљем развоју културног туризма.⁷⁰⁷

4.2 Препоруке за унапређење ревитализације и презентације кроз примере

Пре неколико година урађени су идејни пројекат и студија изводљивости под називом „*Оживљавање Голубачке тврђаве*“, у сарадњи општине Голубац и партнера из Румуније, а под покровитељством Европске Уније. Приоритетни циљ

---

⁷⁰⁵ Б. Шурдић, Љубљански процес – нови допринос рехабилитацији наслеђа на Балкану, стр. 10 – 11.

⁷⁰⁶ Видети шире о манифестацији Тврђава театар: www.tvrdjavateatar.com/, мај 2014.

⁷⁰⁷ Видети шире о манифестацији Смедеревска јесен: www.smederevskajesen.com/, мај 2014.

овог пројекта је развој туризма општине Голубац.⁷⁰⁸ Анализирајући предложени пројекат, може се закључити, да прекомерно уношење нових садржаја, као и у већој мери коришћење локалитета у туристичке сврхе, може довести до трајног губитка вредности наслеђа (нпр. изградња новог хотела). Због тога, приступ ревитализацији и презентацији **Голубачке тврђаве**, најпре треба да се заснива на формирању пешачке стазе, која би повезала Горњи и Доњи део тврђаве. Увођењем одговарајуће инфраструктуре, која подразумева осветљење тврђаве, паркинг простор за пријем туриста, инфопункт са продавницом сувенира, књига, брошура и сл, формирање санитарног блока и мањег кафе простора, створили би се неопходни предуслови да се локалитет укључи у савремени живот. У Горњем граду главна бранич кула може да добије одговарајућу музејску поставку, а отворени простори могу да се претворе у сцене на отвореном. Простор палате и куле, са којом је повезана, након рестаурације, могу да добију намену научно-истраживачког центра, а простор топовске куле може да добије нову музејско-галеријску намену. Сваки будући приступ ревитализацији и презентацији простора тврђаве треба да се заснива на принципу поштовања аутентичности и интегритета, као и њених споменичких вредности. У циљу поштовања тих принципа, измештањем магистралног пута, вратио би се аутентични изглед тврђаве, чиме би се све целине повезале у првобитну структуру.

У будућим плановима, могуће је и формирање пристаништа за прихват туристичких бродова и већег броја туриста, као и објекат за изнајмљивање чамаца. У току су припреме за изградњу шетно-бициклическе стазе од туристичког насеља Винци до тврђаве. Тиме ће бити учињен велики помак у стварању услова да овај споменик културе привуче већи број посетилаца.

Предложени приступи знатно би побољшали тренутно стање тврђаве и омогућили би њено активно укључивање у савремени живот. Њеном ревитализацијом и адекватном презентацијом остатака архитектуре побољшала би се туристичка понуда, подстакао би се развој инфраструктуре, културних, спортско-рекреативних и других садржаја од значаја за развој и унапређење локалне, али и регионалне заједнице.

---

⁷⁰⁸ Видети шире о пројекту на странама 218-219, Тренутно стање и предлози ревитализације и презентације комплекса Голубац.

Обновом и активирањем и других средњовековних тврђава на Дунаву, које су данас такође у лошем стању, као што су: Смедерево, Рам и Фетислам, створили би се услови за стварање једне културне руте под називом „*Утврђени градови на Дунаву*“. Ова рута би обухватала и друге градове, који су данас у знатно бољем стању по питању заштите, ревитализације и презентације остатака, као што су: Петроварадинска и Београдска тврђава. Овакав приступ заштити и обнови средњовековних градова омогућио би знатно унапређење туристичке понуде не само у нашој средини, већ и шире у међународним оквирима, али што је најважније створили би се услови за номиновање ове целине на Тентативну листу (Tentative List) за упис споменика на листу Светске културне и природне баштине.⁷⁰⁹

Средњовековни град Рас и вишедеценијски рад на истраживању, заштити, презентацији и уређењу подручја старог града Рас са околином потврдио је његов историјски, културни и друштвени значај у прошлости и вредности које данас има као културно добро од изузетног значаја. Међутим, бројне промене друштвених околности довеле су до нарушавања вредности овог простора, које се огледају у бесправним и стихијским градњама у непосредној околини споменика (пример Трговишта), немогућности контроле од стране надлежних установа и служби заштите, толерисање и подржавања таквог стања од стране локалне и државне власти са једне стране и црквених власти са друге стране. Све то је утицало на знатно измењено стање појединих споменика у односу на време када су постали део светског културног наслеђа. То је поред девастације непосредне околине споменика, један од кључних проблема у односу на статус подручја као светске културне баштине, због чега ће његово решавање морати да се уврсти у примарне циљеве за наредни период.

Поред тога, веома је важно створити услове за поновно успостављање правне заштите подручја у оквиру домаћег законодавства, ревизијом документа о

---

⁷⁰⁹ Тренутно се на Тентативној листи Унеска од средњовековних утврђених градова у Србији налази Средњовековни град Смедерево који је пријављен 2010. године и средњовековни град Бач са околином који је пријављен 2010. године. Од укупно 1587 споменика из света који се налазе на овој листи, њих 11 је са територије републике Србије. То су: Царичин град, Национални парк Ђердап, Неготинске пимнице, Стећци – средњовековне гробнице, Делиблатска пешчара, Ђавоља варош, Национални парк Тара са реком Дрином, као и поменута сва средњовековна града. (извор: www.unesco.org/tentative/list, мај 2014).

проглашењу, а у оквиру обавеза везаних за Унеско, израдом менаџмент плана. Рад на ревизији одлуке о проглашењу започео је 2008. године, а на менаџмент плану 2010. године. Израда ова два документа представљају први корак у решавању проблематике заштите, уређења, управљања и развоја овог подручја, с обзиром да ће резултат бити или потврђивање валоризације и прихватање обавеза које из тога проистичу или признавање да се поменути проблеми не могу превазићи. То би свакако имало велику штету не само за наше наслеђе, већ и за светску културну баштину.

У првој фази ревитализације и презентације утврђења неопходно је увођење одговарајуће инфраструктуре, која подразумева изградњу пешачке стазе ка утврђењу, формирање паркинг простора за пријем туриста у подграђу, затим организовање простора за инфо пункт, продавницу сувенира и сл., као и простор за санитарни блок.

Средњовековни град Маглич као један од најочуванијих средњовековних утврђења у Србији, данас представља недовољно искоришћен туристички потенцијал. Предности развоја Маглича и његове околине огледају се у природним и створеним ресурсима, уласку капитала и отворености простора за планска решења. У циљу успешне ревитализације и презентације утврђења неопходна је одговарајућа инфраструктура, која подразумева изградњу пешачке стазе ка утврђењу, организацију паркинг простора за пријем туриста, формирање инфо пункта, санитарног блока и сл. Неопходно је уредити и водоснабдевање у граду. Питање увођења нове намене је веома важно приликом ревитализације оваквих простора. У том смислу предлаже се да главна бранич кула добије одговарајућу музеолошку поставку. Такође се у простору осталих кула могу предвидети простори за продају сувенира, књига и сл. Отворени простори треба да имају сценски карактер, као што је случај у трајању манифестације *Дани Јоргована*. Сам простор подграђа, тзв. Село Маглич, може се предвидети за просторе за окупљања, турнире, фестивале и др.

Што се тиче шире зоне заштите, уз реку Ибар могуће је предвидети зону спортско рекреативних садржаја (нпр. хангари за чамце, бунгалови за смештај туриста и спортиста, угоститељски објекти са пратећим садржајима. Такође је у

овој зони могуће предвидети простор за Научно истраживачки центар уз могућности презентације рашке баштине. Формирање Еко центра би такође било драгоценост, обзиром да је у непосредној близини утврђења пронађена лековита вода, тако да постоје услови за формирање бањског туризма.

Поједини предози, као што је градња реплике средњовековног града, тзв. Краљев град, у зони шире заштите, је нешто што свакако треба избегавати, јер такви пројекти трајно могу да угрозе опстанак овог споменика културе, као и његово окружење. Таквим пројектом би се нарушиле вредности културног пејзажа, као и визуре ка утврђењу Маглич.

У непосредној околини Маглича налазе и наши најзначајнији средњовековни манастири, као што су: Студеница, Жича и Градац, па би се образовањем једне културне руте која би укључила средњовековно градитељство, значајно обогатила културно туристичка понуда овог региона.

Средњовековни град Сталаћ имао је важно место у нашој историји, али тренутно на локалитету нису у плану пројекти ревитализације и презентације комплекса. У циљу побољшања презентације локалитета и његовом укључивању у савремени живот, у првој фази презентације, неопходно је обележити остатке грађевина одговарајућим инфо таблама са основним подацима о граду и његовој историји, поставити план утврђења на самом локалитету са одговарајућим цртежима и фотографијама, и осветлити цео комплекс. Такође је неопходно предвидети простор за паркинг, продају брошура, сувенира и сл, као и тоалетни простор. Главну бранич кулу могуће је потпуно обновити и дати јој нову музејско-галеријску намену, а на последњем нивоу куле, могуће је предвидети мањи кафе ресторан, са погледом на утврђење, реку Мораву и природно окружење. Ревитализација Малог града треба да буде усмерена ка неговању културних садржаја, у виду сцене на отвореном.

5.0 Унапређење приступа очувању елемената и вредности специфичног културног и природног предела

Наши средњевековни градови и утврђења, посебно примери који су предмет ових истраживања, нуде велике могућности за знатно интензивнији развој културног туризма, па и домаће економије у целини. При томе треба да се има у виду да културни туризам, и под великим променама у економским кретањима у целом свету, бележи стални раст. Број посетилаца културних добара у Европи је у периоду од 1970. до 1991. године порастао просечно око 100%, са максималних 200% у Великој Британији. Очекује се да у наредним годинама потражња за културним туризмом буде још већа, уз све већу компетитивност и још израженије надметање са америчким и азијским дестинацијама.

Туризам у Србији такође бележи релативно добре резултате и стални раст броја гостију и ноћења, посебно туриста из Босне и Херцеговине и Словеније. Могућности и потребе су, међутим, далеко веће. У том циљу је Влада Србије у 2005. години донела Стратегију развоја туризма, која дефинише основне аспекте за промоцију развоја туризма и оквир активности државних органа у туристичком сектору. Дефинисана су и четири подручја: Војводина, Београд, Југоисточна и Југозападна Србија, као и десет типологија туристичких производа са релативним стратегијама за њихов развој и компетитивност. На основу тога је Влада разрадила и једанаест планова туристичких потенцијала и припрема документацију за потребну инфраструктуру, као елементе за понуду потенцијалним инвеститорима. Нажалост, осим у неким сасвим спорадичним напоменама, План туристичког развоја Србија не препознаје културни туризам, као аутономни туристички производ. Стиче се утисак да је за српску Владу приоритет привлачење капитала за повећање туристичких услуга, док је мања пажња посвећена очувању постојећих територијално-културних идентитета и њихова презентација на модерном тржишту културног туризма.⁷¹⁰

---

⁷¹⁰ А. Ротели, Значај културног наслеђа за развој територије, у: *Гласник ДКС*, бр. 33 (2009), стр. 23 – 27.

Повољнију слику о тенденцијама Србије да уреди ову област даје нови „Просторни план Републике Србије од 2010. до 2020. године“, који је законом усвојен у Републичкој скупштини крајем 2010. године.⁷¹¹ У овом важном документу се питање заштите културних предела, а и других елемената баштине, заснива на већ поменути, а и другим релевантним међународним повељама, односно обавезама која је наша земља преузела њиховом ратификацијом. Заштита културног наслеђа у овом документу је регулисана у више чланова. Полазни став је да се културно наслеђе артикулише као развојни ресурс, и да се заштити, уреди и користи на начин који ће допринети успостављању регионалног и локалног идентитета у складу са европским стандардима заштите. Да би се ово остварило Просторни план утврђује оперативне циљеве, почев од формирања ефикасног законског и финансијског система, преко стварања националне стратегије и програма, инструмената и државне политике, до низа практичних задатака који се односе на одржавање стабилности, физичке и духовне структуре културних предела, ограничења интензитета њиховог коришћења и густине развоја, заштите и очувања старих структура и стилова, уз строгу контролу просторних промена и естетских стандарда и чување постојећих урбаних односа и градске слике. Утврђени су и стратешки приоритети до 2014. године, као и приоритетна културна подручја која треба да уживају посебан третман.

До 2014. године треба да се изврши и „Карактеризација предела Србије“ и дефинишу пројекти интеграције у међународне мреже (УНЕСКО-ова Листа светске баштине и друге). Приоритетна подручја за која је обавезна израда посебних пројеката „Карактеризације предела“ су подручја посебних природних и/или културних вредности (национални паркови, споменици природе и др.), подручја заштићених културних вредности (Фрушка Гора, Стари Рас са Сопоћанима, Неготинске пимнице, и др.), археолошка налазишта (Гамзиград, Виминацијум и др.). У овом оквиру се у овом важном стратешком документу Републике Србије посебно говори и о средњовековним градовима и утврђењима

---

⁷¹¹ -: Закон о просторном плану Републике Србије од 2010. до 2020. године, у: *Службени гласник Републике Србије*, бр. 88/2010.

(Голубац, Смедерево, Маглич, и др.), као и о подручјима интегралних природних и културних вредности (Голија са Студеницом, Овчарско-Кабларско подручје). Одређени су и простори у којима је квалитет предела и физичке структуре насеља од посебног значаја за развој (туристичке дестинације, интернационалне мреже, пограничне области), као и угрожени и деградирани простори у којима је потребно спровести мере санације (отворени копови угља, каменоломи, јаловишта, експлоатација шљунка, водотоци ниске класе, центри за управљање отпадом). Утврђена су и подручја под посебним притиском развоја (простори и насеља уз саобраћајне коридоре, Београд – Нови Сад, Ибарска магистрала, трограђе Јагодина – Параћин – Ћуприја). Савремени саобраћај је један од негативних фактора који утиче на опстанак наслеђа, али и један од фактора који нарушава аутентичност просторне целине једног средњовековног града. То се посебно истиче на примеру Београдске и Голубачке тврђаве. Зато се и предузимају мере које предвиђају измештање важних саобраћајних коридора, о чему је већ било речи у оквиру анализе Пројекта оживљавања Голубачке тврђаве.

6.0 Унапређење очувања и презентације нематеријалне културне баштине

Заштита нематеријалног културног наслеђа у Србији је у развоју. Насупрот релативно великим резултатима оствареним у заштити материјалног културног наслеђа, мада је и овај сегмент заштите још увек оптерећен многим недостацима и проблемима, како је раније више пута истакнуто, о заштити нематеријалног културног наслеђа почело је тек недавно да се озбиљније размишља. Полазну основу ових настојања чини *Конвенција о заштити нематеријалног културног наслеђа*, чији је потписник и република Србија. Основни циљеви овог Документа су да се обезбеди заштита нематеријалног културног наслеђа; уважавање нематеријалног културног наслеђа од заједница, група и појединаца; подизање свести о значају нематеријалног културног наслеђа на локалном, националном и међународном нивоу, уз међусобно уважавање, и потребна међународна сарадња и помоћ.

Из ове Конвенције следе и обавезе Државе потписнице да усвоје општу политику рада у овој области, да оснују једно или више тела компетентних за чување нематеријалног културног наслеђа, да подржавају одговарајућа научна, техничка и уметничка истраживања и одговарајуће методологије, нарочито за она добра нематеријалног културног наслеђа која су угрожена, као и да обезбеде потребне законске, административне и финансијске подлоге за ове послове. Тражи се и одговарајућа усмеравања у систему школства, на свим нивоима, уз развој посебних образовних програма. Утврђују се и обавезе заштите нематеријалног културног наслеђа у међународним оквирима, укључујући и формирање репрезентативне листе нематеријалног културног наслеђа човечанства, сачињеног по посебно дефинисаним критеријумима.

Све ово говори да је пред нашом државом велики одговорни посао, на општем плану, а и на дефинисању и вредновању нашег нематеријалног културног наслеђа на појединим локалитетима, па и просторима наших старих градова и утврђења. Неки први кораци су већ учињени. Тако се, примера ради, у пројекту презентације **Голубачке тврђаве** планира формирање простора за презентацију средњовековних витешких борби и амфитеатра за разне културне манифестације.

На **Вршачкој кули** се планира организовање музичко-сценских програма, уз оживљавање локалних легенди и бајки, као интересантних облика нематеријалне културе у овим крајевима, у средњовековном **граду Бачу**, пројекат „*Векови Бача*“, предвиђа оснивање „Дифузног музеја“, чији најважнији део треба да буду **Фрањевачки самостан** и **манастир Бођани**, као центри интеркултурног и интеррелигијског дијалога. Значајни су и стари вашари који се одржавају у **Сталаћу**, на коме се излажу народне рукотворине и презентују стари обичаји, као и народна весеља која се са сличним садржајима организују сваке године у време обележавања „Долине јоргована“.

Очегледно је да су потребна опсежна етнографска и друга истраживања да би се стекао прави увид у наше нематеријално културно наслеђе, да би се евидентирали и вредновали поједини облици овог наслеђа и приступило њиховој заштити.

Унапређење приступа очувању нематеријалног културног наслеђа треба базирати на личностима, као и на заједничким вредностима простора (обичаји, ритуали, храна, вашари и сл). У том смислу, код презентације нематеријалног наслеђа **Голубачке тврђаве**, акценат треба ставити на интеркултурну размену. Посебно презентацију треба везати за личност Деспота Стефана. Презентацију нематеријалног наслеђа **средњовековног Маглича** треба повезати са краљицом Јеленом. **Средњовековни Сталаћ** у презентацији треба повезати са реком Моравом, као и са културно-историјским вредностима средњовековног Крушевца. За **средњовековни Стари Рас**, карактеристично је да он представља симбол Немањичког краја, па у том смислу презентацију треба повезати са манастиром Сопоћани, као и са личношћу Стефана Немање. На тај начин, повезивањем материјалних и нематеријалних вредности овог краја, могуће је дати предлог за формирање шире зоне заштите, која би укључила и друге споменике, као што су: Студеница, Градац и Жича, и потом цео простор кандидовати на Листу светске културне и природне баштине. Обзиром да је тренутно тренд у свету, да се кандидују већи простори, који у себи садрже заједничке вредности, формирање овакве номинације имало би велики значај.

VI ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

У уводном делу докторске дисертације дефинисан је предмет рада, научни циљеви истраживања, задаци истраживања, затим су постављене научне хипотезе и методе истраживања. Такође је дат приказ и критичка анализа досадашњих истраживања теме, као и објављене грађе.

Потом је приказан преглед кључних идеја о очувању светске културне баштине у 19. и 20. веку, кроз историјски преглед заштите културног наслеђа, приказ деловања најзначајнијих међународних организација у области заштите градитељског наслеђа и њиховог значаја за развој ове области, као и преглед најзначајнијих повеља, препорука и теоријских дела у области заштите културног наслеђа у свету. **Овај део рада је изузетно значајан за развој методологије заштите и презентације градитељског наслеђа у свету.**

Основни постулат очувања градитељског наслеђа у свету, данас, почива на приступу да наслеђе треба да задржи, рехабилитује и увећа свој културни значај. Савремена доктрина заштите у 21. веку увела је бројна нова тумачења, појмове, елементе и активности, које у поступку очувања баштине омогућавају да се одржи основни примарни значај наслеђа као поузданог извора из прошлости – његову аутентичност и интегритет, али и да се његов значај стално увећава одрживим коришћењем и укључивањем у савремене токове. Препоручује се да се градитељско наслеђе укључује у бројне активности које обезбеђују његову економску одрживост и шире његове вредности кроз историјски, културни и едукативни значај. Развојем оваквог савременог приступа, међународне организације као што су: Унеско, Икомос, Икром, Савет Европе и др., кроз своје бројне смернице, повеље и препоруке, успоставиле су ново разумевање градитељског наслеђа – не као економски трошак, већ као део интегралног и економски одрживог елемента укупног развоја друштва. Сада се истичу универзалне и специфичне вредности и њихов значај материјалне и нематеријалне културне баштине за очување идентитета заједнице. Доношење важних међународних повеља и препорука са савременим приступима очувању

градитељског наслеђа, представља прекретницу у схватању и улози културног наслеђа, али и значајно се унапређује теоријска подлога заштите градитељског наслеђа.

У наставку рада изложени су базични принципи савремене методологије заштите и очувања градитељског наслеђа у свету – принципа аутентичности и интегритета као квалификационих услова за споменике светске баштине, односно њихове примене у нашој средини. Ова два принципа су од пресудног значаја за сортирање номинација за листу Светске културне и природне баштине и унапређење активности на очувању добара Светске баштине. У раду је прво акценат дат на анализи успостављања и еволуције појма *Изузетне универзалне вредности*, затим на формулисању критеријума за упис на Листу светске културне и природне баштине пре и после Документа из Наре (1994), а потом је кроз савремено тумачење принципа аутентичности и интегритета, нагласак стављен на значајне промене теоријских тумачења и практичног односа према овим принципима током последњих деценија 20. века и почетком 21. века. Иако се појмови аутентичности и интегритета последњих година све више уграђују у многе међународне повеље и друге документе, још увек има недоумица, па и забуна у њиховој интерпретацији. Суштина је да се препозна критична концептуална разлика између аутентичности и интегритета у оцењивању, мерењу и пројектовању стратегија за побољшање стања заштите добара светске баштине, односно **аутентичност треба да се схвати као способност добара да пренесу значај током времена, она се третира као стање промене, а интегритет као способност добара да то обезбеде или одржавају током времена.**

Потом су критички сагледани приступи и методе заштите и презентације средњовековних утврђених градова у Србији у 19. и 20. веку. Најпре је приказан развој теоријског приступа и практичног деловања на заштити и презентацији градитељског наслеђа кроз законе и институционе мере заштите. У другом делу главе, разматран је однос према заштити и презентацији средњовековних утврђених градова, као веома значајног вида наслеђа. У трећем делу су анализирани и валоризовани приступи и стање заштите и презентације

изабраних примера – Стари Рас, Голубац, Маглић и Сталаћ. Они су обрађени на истоветан начин, кроз приказ основних историјских података о локалитету, његовој структури и архитектури; приказ досадашњих резултата истраживања; приказ примењених метода техничке заштите, као и примењених мера презентације остатака.

Сумирајући анализе, долази се до закључка да истраживање и презентација наведених, а и свих других локалитета средњовековних утврђених градова у Србији, има вишеструки значај: историјски, уметнички и естетски, технолошки, религиозни и духовни, симболички, научно-истраживачки, друштвени и економски. Спроведено проучавање је имало тежиште на компаративној анализи досадашњих принципа и метода техничке заштите и презентације који су реализовани на најзначајнијим локалитетима средњовековних градова у Србији, као и на вредновању достигнутог степена заштите ове врсте градитељског наслеђа, током друге половине 20. века и у новије доба. **Основни закључак ове анализе је да се посматрани средњовековни утврђени градови разликују по степену истражености, примењеним методама и принципима заштите и нивоу презентације.** Генерална карактеристика је да се они сукцесивно истражују, са тежњом да се поштује принцип очувања аутентичности, односно да се задржавају у затеченом стању како би представљали веран израз времена из кога потичу.

Након спроведених анализа и валоризације постојећег стања заштите и презентације на анализираним примерима, рад је усмерен на формулисање препорука за унапређење приступа заштити и презентацији средњовековних утврђених градова, кроз принципе и елементе који се могу применити и на другим локалитетима у Србији, како би се унапредила њихова заштита и презентација. На почетку су дефинисани основни принципи и елементи које треба уградити у нови приступ. Потом су дефинисани елементи за унапређење институционалног оквира и законске регулативе, као и могућности њихове имплементација у домаће законодавство и праксу. Затим су кроз студије случаја, тј. анализиране средњовековне утврђене градове, испитане могућности примене унапређеног приступа, везано за избор одговарајућег метода техничке заштите;

унапређење ревитализације и презентације у циљу укључивања у савремени живот; стварање специфичног културног и природног предела и очувања и презентације нематеријалне културне баштине.

Истраживање је потврдило унапред постављене научне хипотезе и показало је да су приступи заштити и презентацији средњовековних утврђених градова у Србији од Другог светског рата до данас, били методолошки различити и нису увек били усклађени са важећим законима, као ни препорукама и повељама које су доносиле светске организације из области заштите, посебно када је у питању њихово укључивање у савремени живот. Заштита градитељског наслеђа у Србији, у другој половини 20. века, развијана је у складу са међународним оквиром. Међутим, у времену промене односа према заштити градитељског наслеђа у свету, крајем 20. и почетком 21. века, Србија је била ван токова међународне заједнице. Још увек је наглашен институционални карактер заштите, који у условима превазиђеног законодавства и одсуства стратешког планирања не даје одговарајућа решења за његово очување и укључење у савремене токове. Међународне повеље и препоруке које су већином ратификоване у републици Србији, још увек нису увршћене у законску регулативу. Значајан проблем је и едукација кадрова, као и недостатак специјализованих стручњака за заштиту, тј. неусаглашеност образовног система са потребама у реализацији конкретних конзерваторских захвата. Проблем документације је такође присутан, она је непотпуна и застарела, без података о савременим приступима у изради документације, која се огледа у методама израде, резултатима испитивања материјала и сл.

Због генерално неадекватног и неусаглашеног приступа заштити и презентацији већина локалитета у Србији данас се налази у лошем стању истражености, заштите и презентације. **Динамичнији и флексибилнији приступ у тумачењу и примени принципа очувања аутентичности и интегритета допринео би квалитетнијој заштити и садржајнијој презентацији средњовековних утврђених градова у Србији**, односно унапређењу досадашњег приступа заштити и презентацији ове врсте градитељског наслеђа и његовог активнијег укључивања у савремени живот. **Нови приступ треба да буде базиран**

на поштовању и доследној примени целокупног процеса рада, од евиденције наслеђа, истраживања и валоризације, односно ревалоризације, која утиче на избор методе техничке заштите, па до начина презентације и управљања локалитетом. Да би се то остварило потребна је боља усклађеност домаћег законодавства са међународним смерницама и праксом, израда одрживе стратегије будућег развоја и коришћења сваког локалитета (у зависности од његовог карактера, стања очуваности, потенцијала и сл), као и угледање на позитивне примере из светске праксе.

Израда одрживе стратегије будућег развоја мора бити уско везана за улогу локалне заједнице у заштити. Модерна заштита, данас поставља тезу да сви треба да буду укључени у препознавање свога наслеђа и у том светлу да се ради на стварању кадрова који ће се бринути о њему. Изазов са којим се сада суочава међународна заједница је да се потврди да су текстови и принципи универзални и да их је могуће применити у локалним контекстима. У исто време, одговорност је сваког места и локалне заједнице да препознају специфичности свог наслеђа и да схвате како то треба да чини део интегративне конзервације у оквиру културно и еколошки одрживог развоја. Зато је неопходно у свим сегментима друштва који се баве овом проблематиком, урадити добру организацију и дугорочно планирање, у виду једног општег *мастер плана*, који ће да утврди приоритете, методе рада, даље усавршавање и школовање кадрова, носиоце појединих активности, популаризацију и подизање свести јавности, као и одговарајућу организованост и обезбеђење материјалних средстава, а све у циљу адекватног укључивања ове врсте градитељског наслеђа у савремени живот и развој.

Доследнија примена принципа очувања аутентичности и интегритета приликом заштите и презентације средњовековних утврђених градова у Србији омогућила би целовитије очување ове врсте градитељског наслеђа као верног документа прошлости (аутентичност концепције и форме, материје и суштине, коришћења и функције, традиције и технике) и преношење његовог културног значења на будуће генерације. Томе би се увећала његова историјска, културна, едукативна и социо-економска вредност и улога у развоју савременог друштва. **Непоштовање принципа очувања аутентичности и**

интегритета у заштити и презентацији градитељског наслеђа доводи до трајног губитка основних споменичких вредности градитељског наслеђа, умањења историјског и културног значаја, као и до губљења могућности његовог кандидовања на Листу светске културне и природне баштине. У том смислу, приступ избора метода техничке заштите треба да се темељи на конзервацији и рестаурацији. Обзиром да су код већине локалитета бедеми и куле у доброј мери сачувани, применом рестаурације може се доћи до њихове обнове и на тај начин бедемима, кулама и шетним стазама вратио би се њихов некадашњи изглед. Примена нових материјала и техника градње мора бити у складу са препорукама међународних организација и повеља и препорука. Приликом примене рестаурације треба јасно одвојити старо од новог, како принцип очувања аутентичности не би био нарушен. Код грађевина које се налазе у унутрашњости утврђења треба применити метод конзервације, обзиром да за већи део њих непостоје поуздани подаци, а у циљу заштите и очувања њихове аутентичности.

У фази ревитализације и презентације остатака треба следити метод адаптивне пренамене целине уз очување аутентичности и споменичких вредности, као и функционалног и естетског интегритета целине. У том смислу, предлажу се промишљене интервенције уз имплементацију савремених садржаја. То значи да анализирани локалитети морају да се укључе у савремени живот и да буду доступни публици. Зато је неопходно да им се обезбеде сви неопходни садржаји за повремену или сталну туристичку посету, као што су: пешачке стазе, паркинг простори, санитарни блокови, инфо пунктови, продавнице сувенира, књига, брошура, информативне табле, кафе ресторани и сл. Посебно треба обезбедити и осветлити све локалитете.

Последњих неколико година посебна пажња се поклања савременој изградњи на локалитетима или у њиховој непосредној околини. То је уско повезано и са савременом презентацијом. Савремена градња може бити усмерена или на ширу зону заштите (нпр. простор реке Ибар код Маглича) или у оквиру самих утврђења, у виду савремених интервенција над остацима грађевина (нпр. остаци палата у Магличу и Голубцу). У том случају треба ићи на лаке структуре и примену стакла, дрвета и сл. Савремене интервенције у овим просторима могу

имати функцију научно истраживачког центра. Главне бранич куле могу добити нове намене, као што су: галеријски простори, лапидаријуми и сл. Овде се јавља и **проблем зона заштите**, које углавном нису дефинисане код анализираних локалитета. У новом приступу потребно је да се оне дефинишу на ужу и ширу зону заштите. То је веома важно, јер околина споменика чини његов саставни део и као такав се такође мора заштити. Једино на тај начин ће се спречити различите радње које могу трајно да угрозе споменик културе и његов предео и тиме наруше аутентичност и интегритет целине. Такав проблем је изражен у оквиру споменичке целине Стари Рас – Сопоћани – Пазариште.

Спроведена анализа и валоризација приступа заштити и презентацији карактеристичних примера средњовековних утврђених градова у Србији допринела је научном описивању и објашњењу принципа аутентичности и интегритета, општих карактеристика и главних приступа очувању и ревитализацији средњовековних утврђених градова у Србији од друге половине 20. века до данас. Указано је на многе позитивне елементе, али и бројне проблеме везане за неадекватни приступ мерама техничке заштите и презентације, што ће допринети унапређењу рада у овој области, посебно у области заштите културног пејзажа, нематеријалног наслеђа и активног укључивања споменика у савремени живот.

С обзиром да ова тема није до сада довољно разматрана код нас, докторска дисертација дала је вредан допринос у области историје и теорије архитектуре, односно у ужој научној области заштите, ревитализације и проучавања градитељског наслеђа. Такође је дат значајан научни допринос у области заштите и ревитализације градитељског наслеђа у нашој средини, али и у унапређењу савременог приступа очувања градитељског наслеђа, са посебним акцентом на средњовековне градове и утврђења у Србији. Полазећи од тога да дискусије о томе шта је аутентичност, а шта интегритет још увек нису закључене и да још увек има нових приступа и нерешених питања, посебно при оцени и квалификовању појединих врста културних добара, научни допринос ове дисертације је и разјашњење и прецизирање свих битних појмова и њихова

примена у валоризовању старих утврђених градова и тврђава и њихове околине, као и у конзерваторском третману и развоју метода управљања овим локалитетима у нашим условима. **Применом новог савременијег приступа омогућило би се практично побољшање квалитета пријаве за упис на Листу светске баштине наших старих градова, као и побољшање система управљања њиховим одржавањем,** а олакшала би се и анализа ових номинација и створили услови за позитивно одлучивање о њима. На основу резултата рада формиране су препоруке у погледу приступа заштити и презентацији ове врсте наслеђа, уз нагласак на примени међународних принципа формулисаних у смерницама, повељама и препорукама институција као што су: Унеско, Икомос, Икром, Савет Европе и др., као и радова најзначајнијих теоретичара у овој области.

Овај рад је покренуо и бројна питања везана за прихватање обавеза преузетих потписивањем међународних конвенција од стране Републике Србије, као и њихову примену у пракси заштите и очувања градитељског наслеђа. Циљ рада је био и да се укаже на нови могући приступ у савременој доктрини заштите према дефинисању принципа аутентичности и интегритета, као и услова за номинацију споменика и предела на Листу светске културне баштине. Овај научни рад је потврдио да ће се новим приступом дефинисању ових принципа успешно повезати теоријска подлога и пракса заштите градитељског наслеђа у Србији, како у смислу критеријума за номинације споменика са Изузетним универзалним вредностима за Листу светске културне баштине, тако и у смислу споменика нижег значаја и њихове заштите и очувања.

Резултати датог истраживања су: 1) формулисање приступа који ће представљати ефикаснији и прецизнији вид бриге о наслеђу са изузетним универзалним вредностима у Србији, као и његовог укључивања у оквире Светске баштине; и 2) омогућавање лаке интеграције овог приступа у законодавство и будућу праксу приказано кроз студије случаја. Методолошки допринос рада дат је кроз унапређење савременог приступа заштити градитељског наслеђа код нас на примеру средњовековних градова и утврђења. Резултати истраживања се огледају

и у скретању пажње на лоше стање заштите и неадекватну презентацију средњовековних градова у Србији, као и на унапређење тога стања.

Практична примена резултата научног рада огледа се у дефинисању предлога мера за превазилажење бројних проблема у заштити и презентацији градитељског наслеђа у Србији, која су настала услед заостајања у праћењу савремене методологије и праксе у овој области, због чега је ова докторска дисертација конкретним препорукама указала на могућу примену савременог приступа заштити, са циљем да се превазиђу досадашњи проблеми у овој области, посебно у оквиру заштите и обнове средњовековних утврђених градова. Ово истраживање показује да је применом савременог приступа могуће унапредити деловање у заштити и презентацији и на другим примерима средњовековних утврђених градова у Србији, као и целокупну процедуру заштите и ревитализације културног наслеђа.

У циљу будућих истраживања на овој теми, треба продубити сазнања везана за питање значења и лимита обнова, посебно у односу на појмове аутентичности и интегритета. Данас постоје бројне расправе светских стручњака о праву да се поново изграде грађевине које су временом нестале или су веома оштећене из различитих разлога.

VII БИБЛИОГРАФИЈА

1. ИЗВОРИ

1.1 Необјављена грађа:

- **Документација Републичког завода за заштиту споменика културе за Голубачки град:**
  1. Предлог потребних мера ради одржавања, конзервације, рестаурације и презентације са програмом радова, 1969.
  2. Испитивачки и конзерваторски радови на зиду који спаја улазну кулу са турском, бр. 01-238/4, 1974.
  3. Испитивачки и конзерваторски радови на југозападном углу одбрамбеног зида који спаја улазну са турском кулом, бр. 116/4, 1975.
  4. Израда пројекта за конзерваторске радове на турској кули и бедему који је спаја са улазном кулом, бр. 199/3, 1976.
  5. Наставак испитивачких радова у приобалном делу града на саставу бедема код улазне куле; Испитивачки радови код улазне куле десно од капије и наставак испитивачких радова у палати; Завршни конзерваторски радови на турској кули (средишни простор, степенице и улазна капија); Конзервација бедема који спаја турску и улазну кулу; Конзервација бедема у рову и северозападног бедема палате, бр. 9/1, 1978.
  6. Предлог за наставак испитивачких радова у приобалном делу града, завршни конзерваторски радови на турској кули и мање интервенције на палати, бр. 209/1, 1979.
- **Документација Републичког завода за заштиту споменика културе за Маглички град:**
  7. Пројекат обнове одбрамбеног зида V и истраживачки радови у 1981. години, бр. 392/8, 1981.

8. Пројекат обнове куле 6, бр. 70/6, 1984.

9. Пројекат обнове шетних стаза на југоисточном и југозападном обзиђу тврђаве Маглич, бр. 10/4, 2011.

• **Документација Републичког завода за заштиту споменика културе за Комплекс средњовековног Раса:**

10. Испитивачки радови на комплексу Трговишта, бр. 478/1, 1979.

11. Испитивачки радови комплекса Градина, бр. 284/1, 1980.

12. Конзерваторско – рестаураторски радови до 1983. године, бр. 9/17, 1985.

13. Пројекат обнове улазне капије средњовековног утврђења на Градини, бр. 79/4, 1990.

14. Конзерваторско – рестаураторски радови од 1984. године на даље, бр. 79/3, 1990.

1.2 Објављена грађа - Закони, повеље и препоруке:

1. Burra Charter, <http://www.icomos.org/australia/burracharter.html>, март 2013.

2. Венецијанска декларација INTBAU - за очување споменика културе и целина у 21-ом веку, у: *Инфо – урбанистички завод Београда*, бр. 20 (2007), стр. 32 - 34.

3. Документ о аутентичности из Наре, у: *Гласник ДКС*, бр. 35 (2011), стр. 42 – 44.

4. Европска конвенција о пределу, у: *Гласник ДКС*, бр. 32 (2008), стр. 18 - 22.

5. Европска конвенција о заштити археолошког наслеђа-ревидирана, у: *Гласник ДКС*, бр. 32 (2008), стр. 14 - 18.

6. ICOMOS – Ename Charter for the Interpretation of Cultural Heritage Sites, *The George Wright Forum*, Vol. 23, Number 1, 2006.

7. „INTBAU SIBIU MEMORANDUM – међународни меморандум за заштиту наслеђа и промовисање традиционалне архитектуре у Централној и

- Источној Европи“, у: *Инфо – урбанистички завод Београда*, бр. 20 (2007), стр. 35.
8. Закон о културним добрима, у: *Службени гласник републике Србије*, од 22.12.1994. године.
  9. Закон о култури, у: *Службени гласник републике Србије*, бр. 72/2009.
  10. -: Закон о просторном плану Републике Србије од 2010. до 2020. године, у: *Службени гласник Републике Србије*, бр. 88/2010.
  11. Закон о планирању и изградњи Републике Србије,
www.mgu.gov.rs/doc/propisi/zakon_o_planiranju_i_izgradnji.pdf, октобар 2013.
  12. Закон о катастру и земљишној књизи Републике Србије,
www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_drzavnom_premeru_i_katastru.html, октобар 2013.
  13. Закон о јавним набавкама Републике Србије,
www.parlament.gov.rs/upload/archive/files/cir/pdf/zakoni/2012/4113-12.pdf, октобар 2013.
  14. Закон о порезима Републике Србије,
www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_porezima_na_imovinu.html, октобар 2013.
  15. International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites (The Venice Charter), 1964., www.international.icomos.org/charters.htm, фебруар 2013.
  16. *Конвенција о заштити нематеријалне културне баштине*, (Београд: Министарство културе републике Србије, 2009).
  17. *Конвенција о заштити и унапређењу разноликости културних израза*, (Београд: Министарство културе републике Србије, 2009).
  18. The Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, (Paris: UNESCO, 1972), <http://whc.unesco.org/archive/convention-en.pdf> - октобар 2011.
  19. The Nara Document of Authenticity,
www.international.icomos.org/charters/nara_e.htm, март 2013.

20. The Riga Charter on Authenticity and Historical Reconstruction in Relationship to Cultural Heritage, http://www.altes-rathaus-halle.de/dokumente_17.asp, март 2013.
21. The Athens Charter for the Restoration of Historic Monuments, www.icomos.org/docs/athens-charter.html, фебруар 2013.
22. Charter for the protection and management of the archaeological heritage, www.international.icomos.org/charters/arch-e.html, март 2013.
23. Charter for the protection and management of the archaeological heritage, www.international.icomos.org/charters/arch-e.html, март 2013.
24. Charleston Declaration on Heritage Interpretation (May, 2005), <http://www.usicomos.org/charleston-declaration>, септембар 2013.

2. ЛИТЕРАТУРА:

2.1 Литература која се односи на историју и теорију проучавања и заштите градитељског наслеђа, као и на опште проблеме заштите и ревитализације градитељског наслеђа:

1. Антић, И. и Живановић, К.: Одрживо коришћење наслеђа као предуслов успешног управљања, у: *Гласник ДКС*, бр. 34 (2010), стр. 9 – 12.
2. Alberti, L. V.: *The ten books of architecture*, (New York: Dover Publications, INC., 1986).
3. Бранди, Ч.: *Теорија рестаурације*, (Београд: Генерална дирекција за сарадњу у развоју министарства спољних послова Италије и Министарство културе Републике Србије, 2007).
4. Бргуљан, В.: *Извори споменичког права у Југославији*, (Београд: Службени гласник, 2000).
5. Бргуљан, В.: *Међународни систем заштите културних и природних добара – увод и збирка општих аката*, (Београд - Загреб: Републички завод за заштиту споменика културе, 1985).
6. Бргуљан, В.: *Споменичко право*, (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 2006).

7. Burman, P.: Ruskin's children. John Ruskin, the Good Steward and his influence today, in: *Conservation and Preservation – Interactions between Theory and Practice in memoriam Alois Riegl (1858-1905), Proceedings of the International Conference of the ICOMOS International Scientific Committee for the Theory and the Philosophy of Conservation and Restoration*, 23-27. April 2008, (M. Falser, W. Lipp, A. Tomaszewski, ed.), стр. 47-67.
8. Burden, E.: *Illustrated Dictionary of Architectural Preservation*, (New York: The McGraw Hill Companies, 2004).
9. -: *Валтровић и Милутиновић - тумачења*, (Београд: Историјски музеј Србије, 2008).
10. Varoli-Piazza, R.: *Sharing Conservation Decisions: lessons learnt from an ICCROM course*, (Rome: ICCROM, 2007).
11. Vokić, D.: *Teorijski okviri konzervatorske – restauratorske prakse*, (Zagreb: Art Studio Azinović).
12. Вученовић, С.: *Урбана и архитектонска конзервација – том 1*, Свет и Европа, (Београд: Друштво конзерватора Србије, 2004).
13. Група аутора: *Валтровић и Милутиновић – тумачења*, (Београд: Историјски музеј Србије, 2008).
14. Дамљановић, Т. (уредник): Валтровић и Милутиновић: Темљење скица колективног памћења, у: *Валтровић и Милутиновић - документи 1, теренска грађа 1871-1884*, (Београд: Историјски музеј Србије, 2006).
15. Дамљановић, Т. (уредник): *Валтровић и Милутиновић - документи 2, теренска грађа 1872-1907*, (Београд: Историјски музеј Србије, 2007).
16. *Европске конвенције и препоруке у области културног наслеђа*, (Котор: EXPEDITIO, 2005).
17. *Европска перспектива одрживог развоја*, (Котор: EXPEDITIO, Centar za održivi prostorni razvoj – Kotor, 2005).
18. -: Инструменти и методологија за изучавање, конзервацију и валоризацију културног наслеђа, у: *Гласник ДКС*, бр. 33 (2009), стр. 33 - 36.
19. Јовановић, М.: *Музеологија и заштита споменика културе*, (Београд: Филозофски факултет, 1994).

20. Jokilehto, J.: *A History of Architectural Conservation*, (Oxford : Butterwoth Heinemann, 1999).
21. Jokilehto, J.: The idea of conservation, у: *Conservation and Preservation – Interactions between Theory and Practice in memoriam Alois Riegl (1858-1905)*, *Proceedings of the International Conference of the ICOMOS International Scientific Committee for the Theory and the Philosophy of Conservation and Restoration*, 23-27. April 2008, (M. Falser, W. Lipp, A. Tomaszewski, ed.), стр. 21 – 35.
22. Јокилето, Ј.: Конзервација између праксе и теорије, у: *Гласник ДКС*, бр. 27, (2003), стр. 9 – 14.
23. Јокилето, Ј.: Новији међународни трендови у заштити културног наслеђа, у: *Гласник ДКС*, бр. 27, (2003), стр. 11 – 14.
24. Јокилето, Ј., Шта је модерна конзервација?, у: *Модерна конзервација*, бр. 1 (Београд: Национални комитет Икомос, 2013), стр. 13 – 19.
25. Кадијевић, А.: *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX – средина XX века)*, (Београд: Грађевинска књига, 1997).
26. Корошец, Ј.: Културно наслеђе у културном пејзажу, у: *Зборник радова Прве регионалне конференције о интегративној заштити*, (Београд: Европски центар за мир и развој Универзитета за мир Уједињених нација, 2008), стр. 130 - 139.
27. Krstić, V.: *Zakonodavstvo arhitektonske baštine*, (Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, 2006).
28. Круфт, Х. В.: Теорија архитектуре: Немачка у деветнаестом веку, у: *Историја модерне архитектуре, антологија текстова – корени модернизма*, књ. 1, стр. 215 – 251.
29. Круфт, Х. В.: Теорија архитектуре: Енглеска у деветнаестом веку, у: *Историја модерне архитектуре, антологија текстова – корени модернизма*, књ. 1, стр. 193 – 214.
30. -: *Културно наслеђе – избор најзначајнијих докумената Савета Европе у области културног наслеђа*, (Београд: Центар за очување наслеђа Косова и Метохије, 2004).

31. Lehne, A.: Georg Dehio, Alois Riegl, Max Dvorak – a threshold in theory development, in: *Conservation and Preservation – Interactions between Theory and Practice in memoriam Alois Riegl (1858-1905), Proceedings of the International Conference of the ICOMOS International Scientific Committee for the Theory and the Philosophy of Conservation and Restoration*, 23-27. April 2008, (M. Falser, W. Lipp, A. Tomaszewski, ed.), стр. . 69-80.
32. Лукић, М.: Заштита, конзервација и рестаурација у Србији – Историјски преглед, у: *Студија изводљивости за Централни институт за конзервацију у Београду*, (Београд: Генерална дирекција за сарадњу у развоју министарства спољних послова Италије и Министарство културе републике Србије, 2007), стр. 20 – 42.
33. Лукић, М.: Предлог за оснивање централног института за конзервацију (ЦИК) као део стратегије Министарства културе у области заштите културног наслеђа у Србији, у: *Гласник ДКС*, бр. 31 (2007), стр. 18 – 27.
34. Лукић, М.: Централни институт за конзервацију – девалвирање једне идеје, у: *Гласник ДКС*, бр. 34 (2010), стр. 39 – 43.
35. Мароевић, И.: Како истакнути повијесност споменика архитектуре код његове обнове, у: *Гласник ДКС*, бр. 2 (1978), стр. 11 – 12.
36. Милинковић, М.: Михаило Валтровић, први уредник *Старинара*, у: *Старинар*, књ. XXXV, (Београд: Археолошки институт у Београду, 1984), стр. 13-14.
37. Миличић, О. и Нојковић, С.: Заштита културног предела, у: *Гласник ДКС*, бр. 33 (2009), стр. 16 – 19.
38. Мишковић-Прелевић, Љ.: *Излози Српског ученог друштва - Истраживања српске средњовековне уметности 1871-1884*, Каталог изложбе, (Београд: Српска академија наука и уметности, 1978).
39. Мушић, М.: Културна мисија Виоле ле Дика, у: *Зборник заштите споменика културе*, књ. 6-7 (1955-1956), стр. 91 – 97.
40. Ненадовић, С.: *Заштита градитељског наслеђа*, (Београд: Архитектонски факултет Универзитета у Београду, 1980).
41. Ненадовић, С.: *Осам векова Хиландара*, (Београд: 2006).

42. Нешковић, Ј.: *Ревитализација споменика културе*, (Београд: Архитектонски факултет, 1986).
43. Николић, М.: Заштита нематеријалног културног наслеђа, у: *Гласник ДКС*, бр.33 (2009), стр. 27 – 30.
44. Николић, М. Примери савремене изградње у циљу презентације археолошких локалитета код нас и у свету, у: *Гласник ДКС*, бр. 35-36 (2011-2012), стр. 210 – 213.;
45. Nikolic, M. Visitors centers at archeological sites in Serbia as an input for sustainable development of the Country, in: *Journal of applied engineering science*, no. 1 – vol. 9 (2011), pp. 253 – 258.
46. Николић, Р.: Осврт на извесне одредбе Унеско-ве препоруке из 1972. године за конзерваторске радове на споменицима архитектуре у свету досадашњих теоријских сазнања, у: *Зборник заштите споменика културе*, књ. 26-27 (1978), стр. 163 – 167.
47. Павловић, Д.: Међународни симпозијум о културном и споменичком туризму, у: *Гласник ДКС*, бр. 31 (2007), стр. 249 - 250.
48. Philiprot, Р.: Размишљања о значењу културног пејзажа, у: *Зборник радова Прве регионалне конференције о интегративној заштити*, (Београд: Европски центар за мир и развој Универзитета за мир Уједињених нација, 2008), стр. 323 - 326.
49. Ротер Благојевић, М.: Слободан М. Ненадовић (1915-2004), у: *Форум +*, бр. 49 (09/2004), стр. 138 – 143.
50. Ротер Благојевић, М.: Јован Нешковић (1929-2006), у: *Форум +*, бр. 51 (09/2006), стр. 104 – 111.
51. Ruskin, J.: *The Seven Lamps of Architecture*, (London: Reprint, G. Allen @ Unwin, 1925).
52. Rolt, L.T.C.: *The Mechanicals – Progress of a profession*, (London: Morrison and Gibb Ltd., 1967), стр. 14 – 29.
53. Ротели, А.: Значај културног наслеђа за развој територије, у: *Гласник ДКС*, бр. 33 (2009), стр. 23 – 27.

54. Самерсон, Ц.: Виоле-ле-Дик и рационално схватање архитектуре, у: *Историја модерне архитектуре, антологија текстова – корени модернизма*, књ. 1, стр. 186 – 192.
55. Silberman, N.: The ICOMOS - Ename Charter Initiative: Rethinking the Role of Heritage Interpretation in the 21st Century, *The George Wright Forum*, Vol.23, Number 1, 2006.
56. -: *Споменичко наслеђе Србије, непокретна културна добра од изузетног и великог значаја*, (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1998).
57. Sranley-Price, N., Talley, M.K.Jr., Melluco V.: *A Historical and Philosophical Issues in the Conservation of Cultural Heritage*, (The J. Paul Getty Trust, 1996).
58. Стеле, Ф.: Основни принципи рестаураторства, у: *Зборник заштите споменика културе*, књ. 1 – св. 1 (1950), стр. 15 – 22.
59. Стеле, Ф.: Заштита споменика културе: принципи, уверења и искуства, у: *Зборник заштите споменика културе*, књ. 11 (1960), стр. 9 – 26.
60. Стовел, Х.: Културни пејзаж: нови приступ очувању културног наслеђа, у: *Гласник ДКС*, бр. 27 (2003), стр. 14 – 19.
61. Суботић, И.: Дани европске баштине 2007. и боравак Европе Ностре у Србији, у: *Гласник ДКС*, бр. 32 (2008), стр. 27 – 29.
62. Schadler-Saub, U.: Teoria e metodologia del restauro. Italian contributions to conservation in theory and practice, in: *Conservation and Preservation – Interactions between Theory and Practice in memoriam Alois Riegl (1858-1905), Proceedings of the International Conference of the ICOMOS International Scientific Committee for the Theory and the Philosophy of Conservation and Restoration*, 23-27. April 2008, (M. Falser, W. Lipp, A. Tomaszewski, ed.), стр. 81-94.
63. Schmuckle-Mollard, C.: Viollet-Le-Duc and his followers. French theories in the 19 th and the 20 th centuries, in: *Conservation and Preservation – Interactions between Theory and Practice in memoriam Alois Riegl (1858-1905), Proceedings of the International Conference of the ICOMOS International Scientific Committee for the Theory and the Philosophy of Conservation and*

- Restoration*, 23-27. April 2008, (M. Falser, W. Lipp, A. Tomaszewski, ed.), стр. 37- 45.
64. Томић, С.: *Споменици културе, њихова својства и вредности*, (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1983).
65. Трактенберг, М.: Осамнаести век, у: *Историја модерне архитектуре, антологија текстова – корени модернизма*, књ. 1, (М. Перовић, ед.), стр. 19 – 59.
66. Фејерди, Т., Карактеристике савремене конзервације историјских споменика крајем 20. и почетком 21. века, у: *Модерна конзервација*, бр. 1 (Београд: Национални комитет Икомос, 2013), стр. 21 – 29.
67. Filden, B. i Jokileto, J.: *Smjernice za upravljanje područjima svjetskog kulturnog nasljeđa*, (Kotor: Ministarstvo kulture i medija republike Crne Gore, projektor – Centar za kulturno nasljeđe, 2005).
68. Frempton, K.: *Moderna arhitektura – kritička istorija*, (Београд: Orion art, 2004).
69. -: *Conservation - Principles, Dilemmas and Uncomfortable Truths*, Alison Richmond – Alison Bracker, ed., (London: Victoria and Albert Museum, 2009).
70. Чанак-Медић, М.: Гамзиград, у: *Саопштења*, књ. 11, (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе Србије, 1978).
71. -: *Чувари баштине 1947 – 1997*, (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1998).
72. Шекарић, Б.: Концепт културног пејзажа у контексту очувања културног и природног наслеђа, у: *Зборник радова Прве регионалне конференције о интегративној заштити*, (Београд: Европски центар за мир и развој Универзитета за мир Уједињених нација, 2008), стр. 246 – 265.
73. Шкаламера, Ж.: *Обнова „српског стила“ у архитектури*, (Нови Сад: Матица Српска, 1969).
74. Шурдић, Б.: Европске конвенције – Прилика Србије за реформу политике у области културног наслеђа, у: *Гласник Друштва конзерватора Србије*, бр. 32 (2008), стр. 9 – 13.
75. Шурдић, Б.: Љубљански процес – нови допринос рехабилитацији наслеђа на Балкану, у: *Гласник ДКС*, бр. 33 (2009), стр. 9 – 12.

2.2 Литература која се односи на тумачења принципа аутентичности и интегритета код заштите и ревитализације градитељског наслеђа:

76. Adorno T.: *The Jargon of Authenticity*, (London: Routledge and Kegan Paul, 1973).
77. Basile, G.: Validity / Actuality of Aesthetical Values, y: *Values and Criteria in Heritage Conservation*, Proceedings of the International Conference of Icomos, Iccrom and Fondazione Romualdo Del Bianco, Tomaszewski, A. (ed.), (Florence: Edizioni Polistampa, 2 – 4. March 2007), стр. 119 – 124.
78. Bardeschi, M. D.: The Discrimination Value of the Authenticity in the Debate on Restoration. Before and after Nara, y: *Values and Criteria in Heritage Conservation*, Proceedings of the International Conference of Icomos, Iccrom and Fondazione Romualdo Del Bianco, Tomaszewski, A. (ed.), (Florence: Edizioni Polistampa, 2 – 4. March 2007), стр. 195 – 198.
79. Del Rio Carrasco, J. M.: Values of Heritage in the Religious and Cultural Tradition of Christianity: the Concept of Authenticity, y: *Values and Criteria in Heritage Conservation*, Proceedings of the International Conference of Icomos, Iccrom and Fondazione Romualdo Del Bianco, Tomaszewski, A. (ed.), (Florence: Edizioni Polistampa, 2 – 4. March 2007), стр. 41 – 48.
80. Jokilehto, J.: Considerations on authenticity and integrity in world heritage context, URL: <http://www.ct.ceci-br.org> (2006). - мај 2011.
81. Jokilehto, J.: World Heritage: Defining the outstanding universal value, URL: <http://www.ct.ceci-br.org> (2006). – мај 2011.
82. Jokilehto, J.: Autenticity: a General Framework for the Concept, y: *Nara Conference on Authenticity*, (Paris: Unesco, Icomos, Iccrom, 1995), стр. 17 – 21.
83. Jokilehto, J.: Aesthetics in the World Heritage Context, y: *Values and Criteria in Heritage Conservation*, Proceedings of the International Conference of Icomos, Iccrom and Fondazione Romualdo Del Bianco, Tomaszewski, A. (ed.), (Florence: Edizioni Polistampa, 2 – 4. March 2007), стр. 183 – 192.

84. Јокилето, Ј.: Аспекти аутентичности, у: *Гласник Друштва Конзерватора*, бр. 26, (2003), стр. 11 – 16.
85. Кесић Ристић, С.: Светска баштина – терминологија, критеријуми, улога, у: *CD Зборник радова Светска баштина – терминологија, критеријуми, улога*, (Београд: Национални комитет Међународног савета за споменике и споменичке целине у Србији, Београд, 2012).
86. Koenraad, B.: The Nara Grid: An Evaluation Scheme Based on the Nara Document on Authenticity, *APT Bulletin* vol. 39 – no. 2/3 (2008), 39-45, <http://www.istor.org/stable/25433951>, мај 2011.
87. Lipp, W.: Aesthetic Values in the Context of Monuments and Sites, у: *Values and Criteria in Heritage Conservation*, Proceedings of the International Conference of Icomos, Iccrom and Fondazione Romualdo Del Bianco, Tomaszewski, A. (ed.), (Florence: Edizioni Polistampa, 2 – 4. March 2007), стр. 295 – 314.
88. -: *Nara Conference on Authenticity*, K.E.Larsen, ed., (Nara - Japan: UNESCO, ICCROM, ICOMOS, 1995).
89. *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*, (Paris: UNESCO – World Heritage Centre, 2008).
90. Petzet, M.: What is Outstanding Universal Value?, in: *Values and Criteria in Heritage Conservation*, Proceedings of the International Conference of Icomos, Iccrom and Fondazione Romualdo Del Bianco, Tomaszewski, A. (ed.), (Florence: Edizioni Polistampa, 2 – 4. March 2007), стр. 315 - 321.
91. Price, S. N. and King, J. (ed.) *Conserving the authentic: essays in honour of Jukka Jokilehto*, (Rome: ICCROM, 2009).
92. Stovel, H.: Effective use of authenticity and integrity as world heritage qualiifying conditions, URL: <http://www.ct.ceci-br.org> (2007). - мај 2012.
93. Стојковић Павелка, Б.: Обележавање 40. годишњице Унескове конвенције о светској баштини, у: *Гласник ДКС*, бр. 37 (2013), стр. 15 – 17.
94. Tomaszewski, A.: Conservation between “Aesthetics” and Authenticity, у: *Values and Criteria in Heritage Conservation*, Proceedings of the International Conference of Icomos, Iccrom and Fondazione Romualdo Del Bianco,

- Tomaszewski, A. (ed.), (Florence: Edizioni Polistampa, 2 – 4. March 2007), стр. 227 – 241.
95. Fabozzi, G. C.: The Need for Authenticity in the Tradition of Florentine School of Restoration, y: *Values and Criteria in Heritage Conservation*, Proceedings of the International Conference of Icomos, Iccrom and Fondazione Romualdo Del Bianco, Tomaszewski, A. (ed.), (Florence: Edizioni Polistampa, 2 – 4. March 2007), стр. 199 – 208.
96. Falser, M.: From Venice 1964 to Nara 1994 – changing concepts of authenticity?, in: *Conservation and Preservation – Interactions between Theory and Practice in memoriam Alois Riegl (1858-1905)*, Proceedings of the International Conference of the ICOMOS International Scientific Committee for the Theory and the Philosophy of Conservation and Restoration, 23-27. April 2008, (M. Falser, W. Lipp, A. Tomaszewski, ed.), стр. 115 – 132.
97. Fejerdy, T.: Evolution and Possible Enhancement of the Concept of OUV, y: *Values and Criteria in Heritage Conservation*, Proceedings of the International Conference of Icomos, Iccrom and Fondazione Romualdo Del Bianco, Tomaszewski, A. (ed.), (Florence: Edizioni Polistampa, 2 – 4. March 2007), стр. 323 – 327.
98. Fejerdy, T.: Approaching 40 years old: World heritage now and its possible future, y: *Conserving the aythentic – Essays in honour of Jukka Jokilehto*, (Rome: ICCROM - Conservation Studies 10, 2009), стр. 137 – 141.
99. Haspel, J.: Contrast versus context. A conflict between the authenticity of the past and the authenticity of the present, in: *Conservation and Preservation – Interactions between Theory and Practice in memoriam Alois Riegl (1858-1905)*, Proceedings of the International Conference of the ICOMOS International Scientific Committee for the Theory and the Philosophy of Conservation and Restoration, 23-27. April 2008, (M. Falser, W. Lipp, A. Tomaszewski, ed.), стр. 215 – 231.
100. Cameron, C.: The evolution of the concept of Outstanding Universal Value, y: *Conserving the aythentic – Essays in honour of Jukka Jokilehto*, (Rome: ICCROM - Conservation Studies 10, 2009), стр. 127 – 136.

101. Cleere, H.: The evaluation of Authenticity in the Context of the World Heritage Convention, у: *Nara Conference on Authenticity*, стр. 57 – 66.
102. -: *What is OUV? Defining the Outstanding Universal Value of Cultural World Heritage Properties*, (J. Jokilehto, ed.), (Paris: Icomos, 2008).

2.3 Литература која се односи на опште проблеме заштите и ревитализације средњовековних утврђених градова:

103. Вељковић, М. и Чершков, Т.: Заштита и ревитализација Нишке тврђаве, у: *Гласник ДКС*, бр. 32 (2008), стр. 181 – 185.
104. Вечански, С.: Вршачки замак, у: *Гласник ДКС*, бр. 32 (2008), стр. 83 – 88.
105. Вујовић, С.: *Унапређење савремене доктрине очувања градитељског наслеђа – искуство пројекта Векови Бача*, докторска дисертација, (Београд: Архитектонски факултет, 2013).
106. Дероко, А.: Средњовековни градови, у: *Археолошки споменици и налазишта у Србији – централна Србија II*, (Београд: Археолошки институт САНУ, 1956), стр. 79 – 81.
107. Дероко, А.: Средњовековни градови, у: *Културно наслеђе – заштита и уређење 1947 – 1982*, (Београд: Галерија Српске академије наука и уметности и Републички завод за заштиту споменика културе, 1982), стр. 91.
108. Дероко, А.: О конзервацији наших средњовековних градова, у: *Зборник заштите споменика културе*, Књига 1, Свеска 1, (Београд: Научна књига, 1951), стр. 30 – 34.
109. Дероко, А. *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, (Београд: Просвета, 1950).
110. Дероко, А. *Средњовековни градови на Дунаву*, (Београд: Туристичка штампа, 1964).
111. Djokic, V., Radivojevic, A., Roter Blagojevic, M. Promotion of the Cultural Heritage of Mediterranean City in the scope of upgrading Cultural Tourism, in: *SPATIUM*, International Review Urban and Spacial Planning, Architecture, Housing Building, Geodesia, Environment, No.17-18, (2008), pp. 84-91.

112. Ђорђевић, С.: О потреби и могућностима ревитализације средњовековних градова у Србији, у: *Саопштења*, књ. XXXVII – XXXVIII (2005-2006), стр. 241 – 244.
113. Здравковић, И.: *Средњовековни градови у Србији*, (Београд: Туристичка штампа, 1970).
114. Здравковић, И.: Средњовековна утврђења и њихова заштита, у: *Зборник заштите споменика културе*, књ. XIV (1963), стр. 121 – 124.
115. Здравковић, З.: Проблематика, проучавање и рад на заштити старих градова – тврђава, у: *Зборник заштите споменика културе*, Књига XI (1960), стр. 12 – 19.
116. Здравковић, И.: Стари планови у збиркама неких установа у Бечу, у: *Зборник заштите споменика културе*, књ. XVI (1965), стр. 219 – 230.
117. Јејић, С.: Заштита и ревитализација Смедеревске тврђаве, у: *Гласник ДКС*, бр. 32 (2008), стр. 168 – 169.
118. Јоцовић, Н.: Смедеревски град, у: *Гласник ДКС*, бр. 19 (1995), стр. 32 – 33.
119. Kurtović-Folić, N., Milošević, G., Roter-Blagojević, M., Nikezić, A.: Arheološki park kao integrisani deo kulturnog predela – savremeni pristup zaštiti i prezentaciji arheološkog nalazišta Medijana kod Niša, у: *Zbornik radova Prve regionalne konferencije o integrativnoj zaštiti*, ЕСПД, Београд, (2008), стр. 203-226.
120. Милошевић, Г.: *Становање у средњовековној Србији*, (Београд: Археолошки институт, 1997).
121. Милошевић, Г., Ротер-Благојевић, М., Јадрешин-Милић, Р., и Николић, М.: Обнова и презентација утврђења Рам на Дунаву и његове околине у функцији културног туризма, у: *Гласник ДКС*, 34 (2010), стр. 89-94.
122. Нешковић, М.: Заштита и ревитализација Београдске тврђаве, у: *Гласник ДКС*, бр. 32 (2008), стр. 172 – 177.
123. Нешковић, М.: Обнова Новопазарске тврђаве, у: *Гласник ДКС*, бр. 37 (2013), стр. 108 – 117.
124. Пејић, П.: Проблеми заштите и ревитализације Пиротског града, у: *Гласник ДКС*, бр. 32 (2008), стр. 178 – 180.

125. Поповић, М. и Симић, Г.: *Утврђења у Србији*, (Смедерево: Регионални завод за заштиту споменика културе, 2003).
126. Поповић, М.: Истраживања средњовековних утврђења и проблеми презентације остатака архитектуре, у: *Гласник ДКС*, бр. 22 (1998), стр. 38 – 41.
127. Поповић, М.: *Београдска тврђава*, (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе републике Србије, 1982).
128. Поповић, М.: *Београдска тврђава*, (Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда и Републички завод за заштиту споменика културе републике Србије, 1991).
129. Поповић, М.: *Београдска тврђава*, (Београд: ЈП Београдска тврђава, 2006).
130. Поповић, М.: *Смедеревски град*, (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 2013).
131. Roter-Blagojević, M., Milošević, G., Jadrešin-Milić, R. i Nikolić, M.: A New Life of the Old Ottoman Fortress – Investigation of Renewal and Protection Potentials of the Ram medieval Fortress on the Danube, in: *Proceedings 5th International Congress on Science and Technology for the Safeguard of Cultural Heritage in the Mediterranean Basin*, vol. II, Diagnostics and Restoration (1st Part), Istanbul, Turkey, 22- 25. November 2011, Associazione Investire in Cultura and Valmar, Roma, pp. 27-33.
132. Roter Blagojević, M.; Milošević, G.; Jadrešin Milić, R.; Nikolić, M., A new life of the Ottoman fortress Ram, у: *Journal of Cultural Heritage*, Vol. 14/3 (2013), pp. S20 – S24.
133. Ротер-Благојевић, М., Милошевић, Г. и Николић, М. Истраживање могућности обнове и презентације археолошког локалитета Тимасум Минус у контексту специфичног културног пејзажа, у: *Гласник ДКС*, 33 (2009), стр. 101 – 108.
134. Roter Blagojević, M., Milošević, G., Radivojevic, A. A New Approach to Renewal and Presentation of an Archaeological Site as Unique Cultural Landscape, in: *SPATIUM*, International Review Urban and Spacial Planning,

- Architecture, Housing Building, Geodesia, Environment, No.20, (2009), pp. 35-40.
135. Симић, Г.: Истраживање и заштита средњовековних утврђења у Србији, у: *Саопштења*, XXXVI – XXXVII (2005 – 2006), (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе републике Србије, 2006), стр. 235.
136. Симић, Г. : *Донжон куле у фортификацији средњовековних градова*, (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 2010).
137. -: *Смедеревски град – Споменици Смедеревља и Браничева*, Ревитализација и идејно решење, (Смедерево: Регионални завод за заштиту споменика културе, 1997), стр. 206 - 219.
138. Чанак-Медић, М.: Приступ обнови цистерцитског самостана у Костањевици, заштите романичке цркве Араче у Војводини и анастилози археолошких споменика, у : *Зборник заштите споменика културе*, 26-27 (1977-78), стр. 179 – 189.
139. Челеби, Е.: *Путопис, одломци о Југословенским земљама*, Х. Шабановић, ед. (Сарајево: 1979).
140. Шкриванић, Г.: Градови и утврђења у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику, у: *Војно-историјски гласник*, бр. 2 (1969), стр. 111 – 125.

2.4 Литература која се односи на средњовековни град Голубац:

141. Дероко, А.: Град Голубац, у: *Старинар*, књ. II (1951), (Београд: Археолошки институт Српске академије наука и уметности), стр. 139 – 149.
142. Ђидић, П.: *Тврђаве и остаци утврђених градова – Голубац*, публикација бр. 2, (Београд: ЈП Београдска тврђава, 2008).
143. Катанић, Н.: Средњовековни град Голубац, у: *Зборник заштите споменика културе*, књ. XX-XI (1970-1971), стр. 113 – 131.
144. Катанић, Н. : Фазе изградње Голубачког града, у: *Саопштења*, бр. XIX (1987), стр. 181 – 196.
145. Марјановић-Вујовић, Г.: Голубац – средњовековни град, у: *Старинар*, бр. XXXIII – XXXIV (1982 – 1983), стр. 65 – 70.

146. Марјановић-Вујовић, Г.: Голубац – средњовековно утврђење, у: *Археолошки преглед*, бр. 11 (1969), стр. 155 – 160.
147. Симић, Г.: *Средњовековни град Голубац*, (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 2012).
148. Симић, Г.: Голубачки град, у: *Старинар*, бр. XXXIII – XXXIV (1982 – 1983), стр. 71 - 79 .
149. Симић, Г.: Палата Голубачког града, у: *Саопштења*, бр. XXII – XXIII (1990 – 1991), стр. 63 – 79.
150. Симић, Г.: Голубачка тврђава, у: *Утврђења у Србији*, (Смедерево: Регионални завод за заштиту споменика културе Смедерево, 2003), стр. 28 - 30.
151. Симић, Г.: Голубачки град, истраживачко-конзерваторски радови, у: *Гласник ДКС*, бр. 9 (1985), стр. 71 – 72.
152. Симић, Г.: Голубачки град, истраживачко-конзерваторски радови у 1985. години, у: *Гласник ДКС*, бр. 10 (1986), стр. 71 – 73.
153. Цуњак, М. и Јордовић, Ч.: *Средњовековни град Голубац* (Смедерево, 2002).
154. Ћирковић, Н.: Град Голубац у турско време, у: *Саопштења*, бр. XIII (1981), стр. 199 – 209.
155. Ћирковић, С.: *Голубац у средњем веку*, (Пожаревац: 1968).

2.5 Литература која се односи на средњовековни град Стари Рас:

156. Калић, Ј.: Рас у средњем веку, у: *Новопазарски зборник*, бр. 1 (1977), стр. 55 - 61.
157. Калић, Ј.: Трговиште и Рас, у: *Саопштења*, бр. XXVI (1994), стр. 7 – 10.
158. Милошевић, Г.: Трговиште – средњовековно насеље, у: *Новопазарски зборник*, бр. 11 (1987), стр. 207 – 208.
159. Нешковић, Ј.: Средњовековни град Рас, у: *Весник војног музеја*, бр. 13 – 14 (1968), (Београд: Војни музеј), стр. 360 – 365.
160. Нешковић, Ј.: Петрова црква код Новог Пазара, у: *Зборник Архитектонског факултета*, бр. 5 (1961), стр. 18.

161. Нешковић, Ј.: *Ђурђеви Ступови у Старом Расу*, (Краљево: 1984).
162. Нешковић, Ј.: *Ђурђеви Ступови*, (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1983).
163. Нешковић, Ј.: Ђурђеви Ступови у Расу, у: *Рашка баштина I*, (Краљево: 1975).
164. Нешковић, М.: Стари Рас са Сопоћанима – истраживања и заштита, у: *Саопштења*, посебан отисак бр. XLIII (2011), стр. 137 – 160.
165. Поповић, М.: *Стари град Рас*, (Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1987).
166. Поповић, М.: *Тврђава Рас*, (Београд: Археолошки институт, 1999).
167. Поповић, М.: Тврђава Рас, у: *Утврђења у Србији*, (Смедерево: Регионални завод за заштиту споменика културе Смедерево, 2003), стр. 12.
168. Поповић, М.: Место и значење тврђаве Рас у XI и XII веку, у: *Новопазарски зборник*, бр. 13 (1989), стр. 47 - 58.
169. Поповић, М.: Новопазарска утврђења на плановима XVIII – XIX века, у: *Новопазарски зборник*, бр. 9 (1985), стр. 113 - 126.
170. Поповић, М.: Рас – касноантичко и средњовековно утврђење, у: *Новопазарски зборник*, бр. 14 (1990), стр. 167 - 171.
171. Поповић, М.: Рас – касноантичко и средњовековно утврђење, у: *Новопазарски зборник*, бр. 16 (1992), стр. 183 - 186.
172. Прибаковић, Д. и Поповић, М.: Извештај о археолошким истраживањима средњовековног утврђења Градина, у: *Весник војног музеја*, бр. 18 (1972).
173. Прибаковић, Д. и Поповић, М.: Извештај о археолошким истраживањима средњовековног утврђења Градина, у: *Археолошки преглед*, бр. 16 (1974).
174. Секулић, Ј.: Путеви савремене заштите Старог Раса са Сопоћанима, у: *Саопштења*, књ. XVII (1985), стр. 261 – 270.
175. Тасић, Д.: Стари Рас, у: *Зборник за ликовне уметности*, бр. 5 (1969), (Нови Сад: Матица Српска), стр. 260.

2.6 Литература која се односи на средњовековни град Маглич:

176. Ђидић, П.: *Тврђаве и остаци утврђених градова – Маглич*, публикација бр. 8, (Београд: Београдска тврђава, 2008).
177. Ђорђевић, С.: Маглич, у: *Рашка баштина*, бр. 2, (Краљево, 1980), стр. 329 – 333.
178. Здравковић, И.: Истраживачки и конзерваторски радови извршени на граду Магличу у Ибарској клисури 1960. и 1961. године, у: *Зборник заштите споменика културе*, књ. XIV (1963), стр. 45 – 56.
179. Здравковић, И.: Резултати конзерваторских испитивања и радова на граду Магличу у Ибарској клисури, у: *Зборник заштите споменика културе*, књ. XV (1964), стр. 61 – 80.
180. Кашанин, М.: Град Маглич, у: *Уметнички преглед*, бр. 1, (Београд: Музеј кнеза Павла, 1941), стр. 8 – 14.
181. Милићевић, Ј.: *Маглич – средњовековни град у клисури Ибра*, (Београд: Новинско издавачко предузеће Књижевне новине, 1967), стр. 13 – 28.
182. Роровић, М. *Maglički zamac*, (Београд: Arheološki institut, 2012).
183. Поповић, М.: Маглич, у: *Утврђења у Србији*, (Смедерево: Регионални завод за заштиту споменика културе Смедерево, 2003), стр. 18 – 19.
184. Поповић, М.: Маглич у историјским списима, у: *Маглички замак*, (Београд: Археолошки институт САНУ и Завод за заштиту споменика културе Краљево, 2012), стр. 21 – 28.
185. Радовановић, М.: Маглич – град, у: *Гласник Земаљског музеја Босне и Херцеговине*, књ. XLVI (Сарајево: 1934), стр. 83 – 90.

2.7 Литература која се односи на средњовековни град Сталаћ:

186. Ђидић, П.: *Тврђаве и остаци утврђених градова – Сталаћ*, публикација, бр. 11, (Београд: Београдска тврђава, 2008).
187. Ђорђевић, С.: Конзерваторски проблеми и радови на конструктивном осигурању куле у Сталаћу – прилог 3, у: *Средњовековни Сталаћ*, (Београд

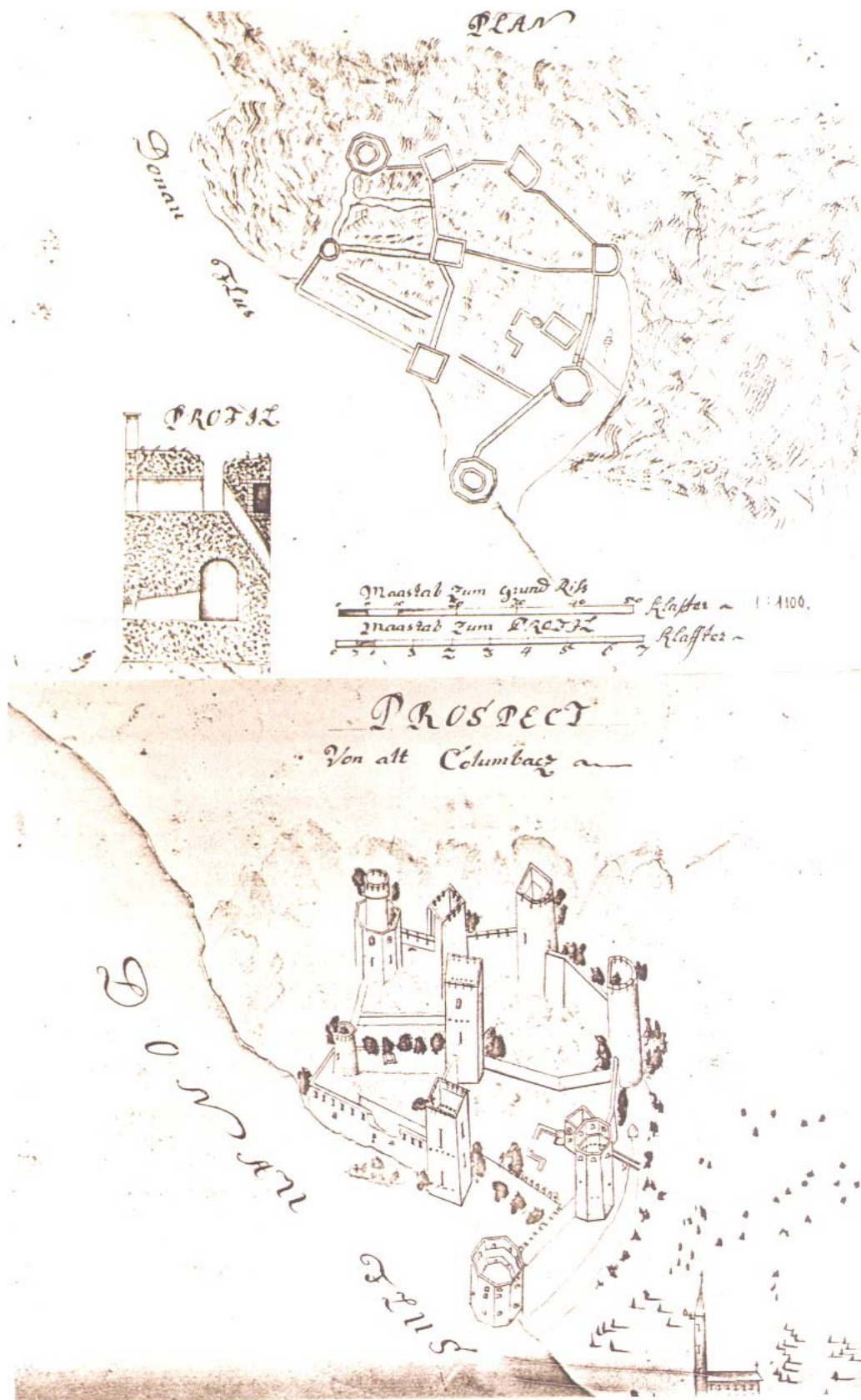
- Краљево: Археолошки институт и Завод за заштиту споменика културе, 2007), стр. 284 – 287.
188. Minić, D. i Vukadin, O.: *Srednjovekovni Stalać*, (Београд - Краљево: Археолошки институт и Завод за заштиту споменика културе, 2007).
189. Вукадин, О. и Минић, Д.: Средњовековни град Сталаћ, у: *Рашка баштина*, бр. 2, (Краљево: Завод за заштиту споменика културе Краљево, 1980), стр. 304 – 306.
190. Поповић, М.: Сталаћ, у: *Утврђења у Србији*, (Смедерево: Регионални завод за заштиту споменика културе Смедерево, 2003), стр. 22 – 23.
191. Поповић, М.: Капије средњовековног Сталаћа – прилог 2, у: *Средњовековни Сталаћ*, (Београд – Краљево: Археолошки институт и Завод за заштиту споменика културе, 2007), стр. 268 -280.
192. *Средњовековни Сталаћ – каталог изложбе*, (С. Бојић, ур.), (Крушевац: Народни музеј Крушевац, 1979).

VIII ПРИЛОЗИ И ИЛУСТРАЦИЈЕ

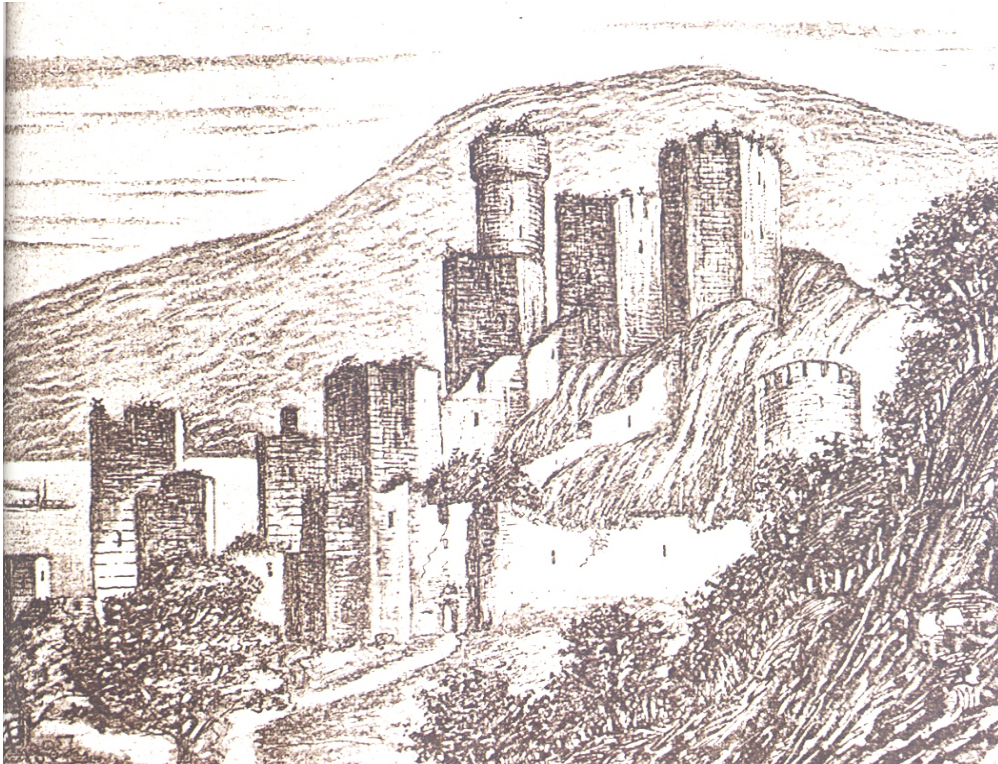

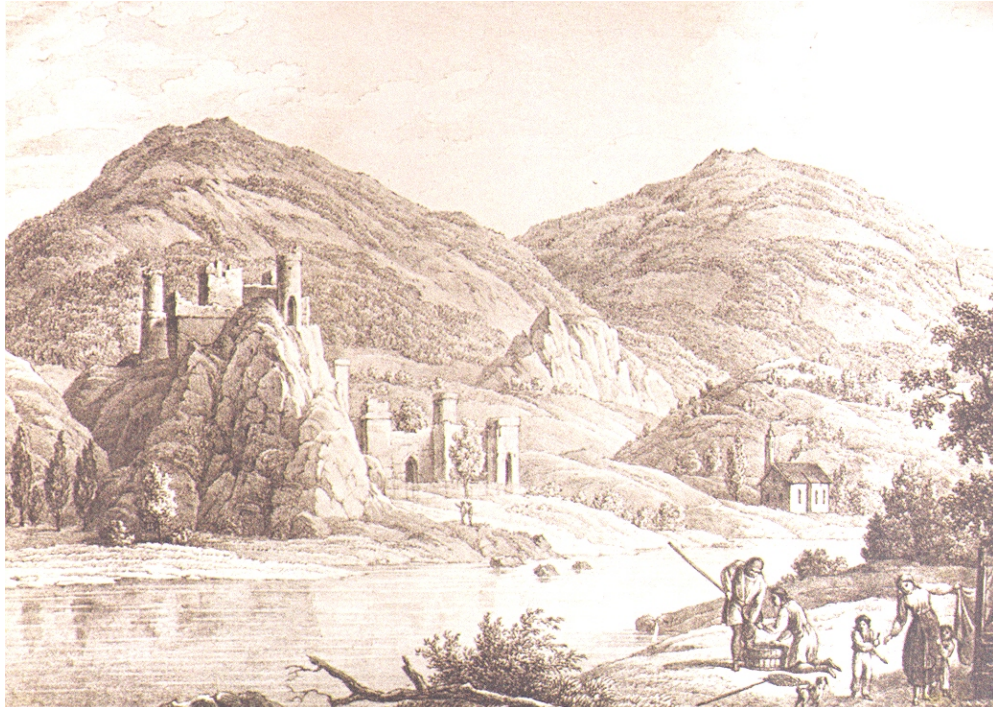
Сл. 1 – Карта републике Србије са приказом средњовековних утврђених градова,
 (Г. Симић, Донжон куле у фортификацији средњовековних градова, стр.82.)

Сл. 2 - План Голубца из 18. века, основа и перспективни изглед,
(Г. Симић, Средњовековни град Голубац, стр. 52.)

Сл. 3 - Тителбахов цртеж Голубца из 1887. године,
(Г. Симић, Средњовековни град Голубац, стр. 43.)

Сл. 4 - Изглед Голубачког града 1826. године,
(Г. Симић, Средњовековни град Голубац, стр. 54.)

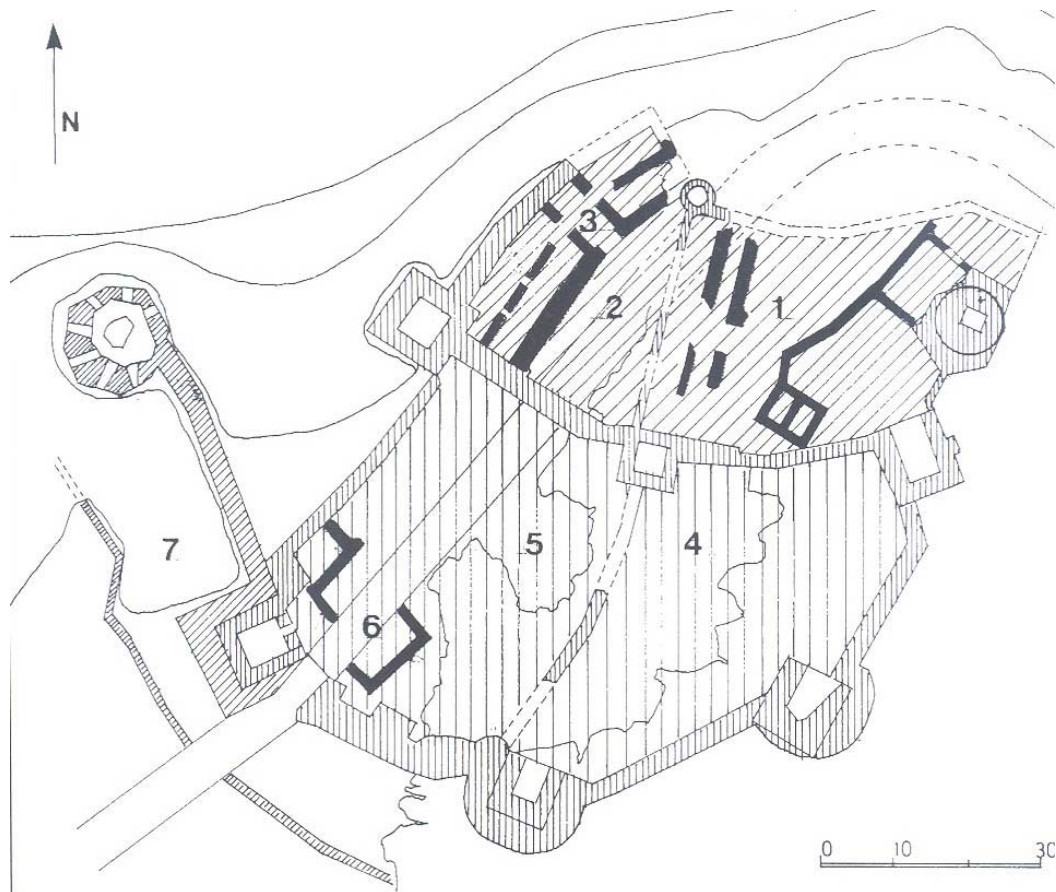

Сл. 5 - Општи изглед Голубачког града са запада и истока,
(Г. Симић, Средњовековни град Голубац, стр. 4 и 8 (горе) и Г. Симић, Донжон куле у
фортификацији средњовековних градова, стр.156 (доле))

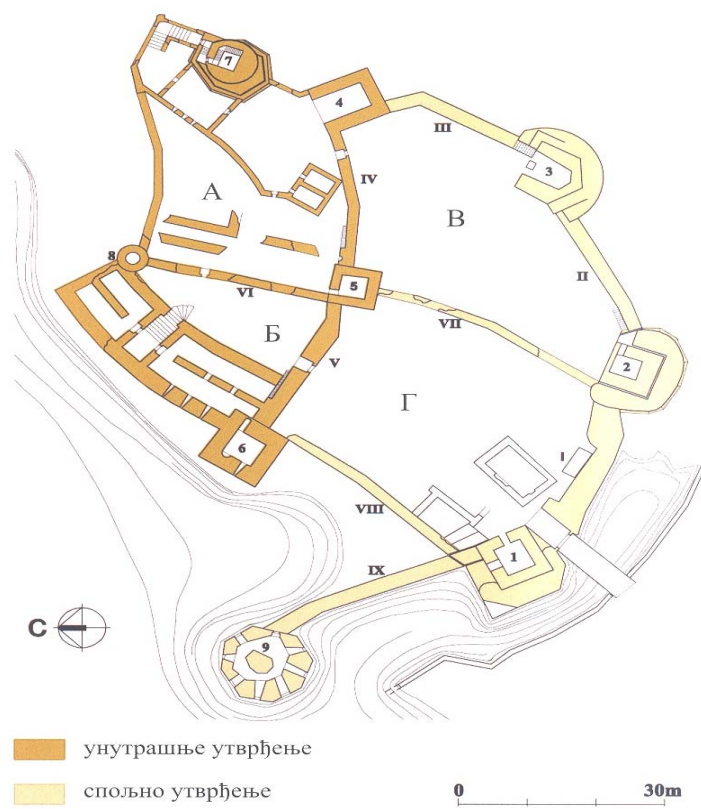
Сл. 6 - Општи изглед Голубачког града и његове околине са југа,
(фотографије аутора рада)

Сл. 7 – Голубац, ситуација

1,2 – унутрашње утврђење, 3 – палата, 4,5 – спољно утврђење, 6 – житница и
7 – пристаниште,

(Г. Милошевић, Становање у средњовековној Србији, стр. 77.)

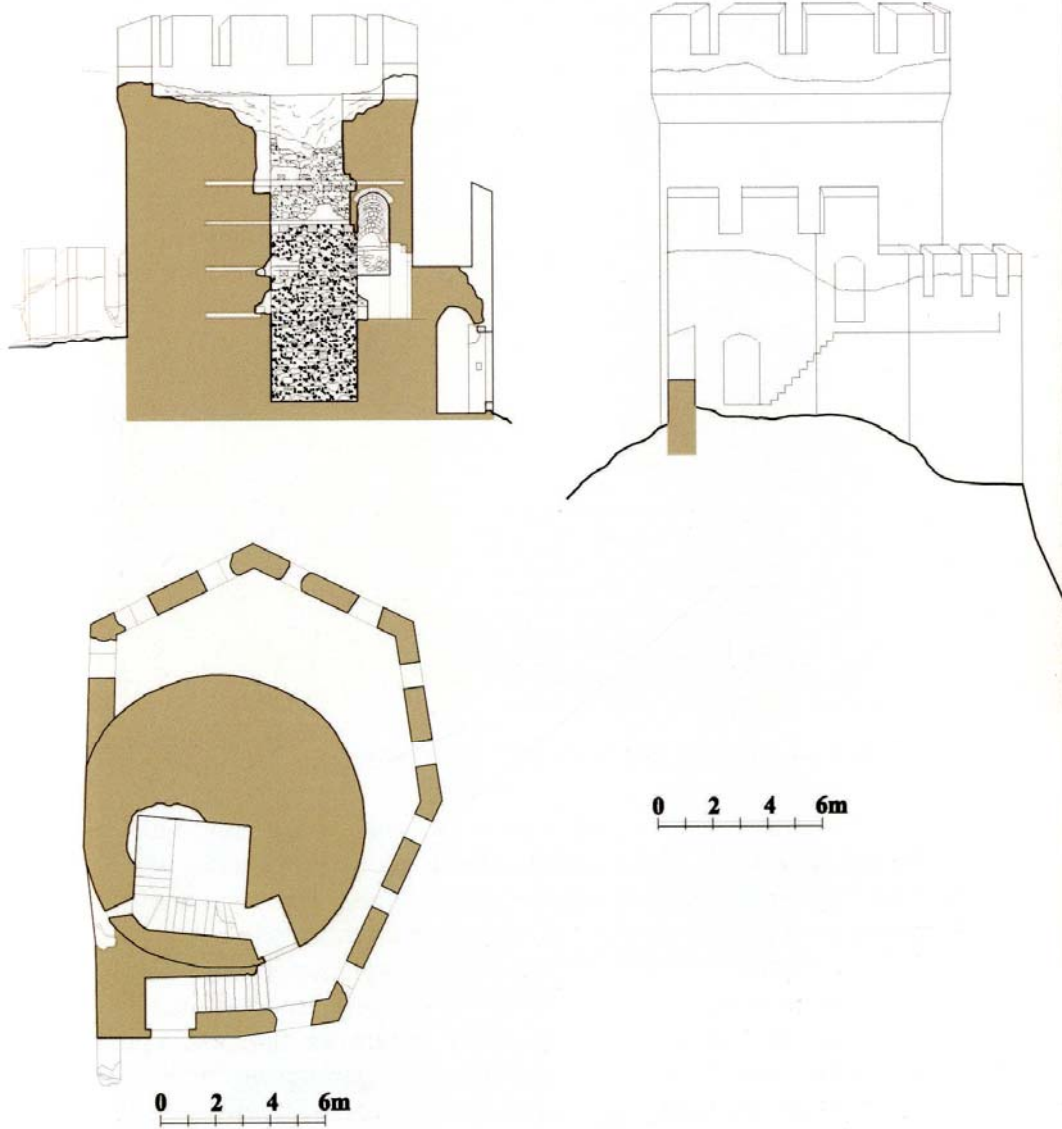
Сл. 8 – План тврђаве Голубац са фазама градње, (Г. Симић, Средњовековни град Голубац, стр. 16 (горе), и стр. 56 (доле))

Сл. 9 – Поглед на горњи простор унутрашњег утврђења,
(фотографија аутора рада)

Сл. 10 – Капија за улаз у горњи простор унутрашњег утврђења,
(Г. Симић, Средњовековни град Голубац, стр. 18.)

Сл. 11 – Основа, пресек и изглед донжон куле,
(Г. Симић, Средњовековни град Голубац, стр. 19.)

Сл. 12 – Садашњи изглед донжон куле,
(Г. Симић, Средњовековни град Голубац, стр. 20 (горе) и фотографија аутора рада (доле))

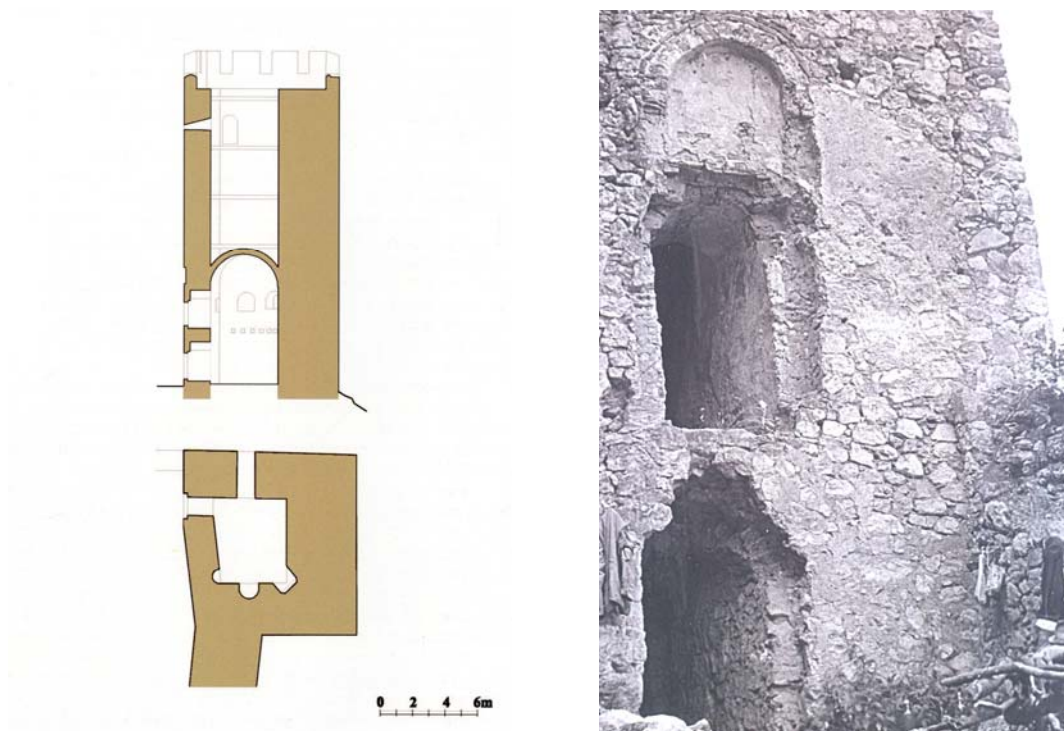

Сл. 13 – Поглед на куле 4 и 3 и бедем III,
(фотографија аутора рада)

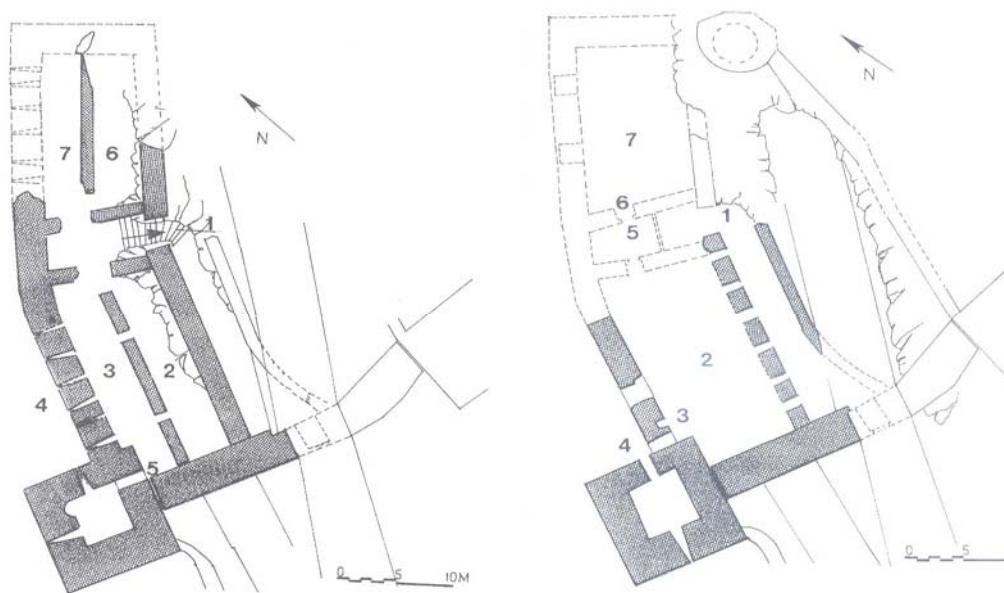

Сл. 14 – Трагови дрвене конструкције одбрамбеног балкона (машикуле) у кули 4,
(Г. Симић, Средњовековни град Голубац, стр. 24.)

Сл. 15 – Основа и пресек куле 5 (лево) и изглед куле 5 са улазом у капелу,
(Г. Симић, Средњовековни град Голубац, стр. 27 (лево) и стр. 28 (десно))

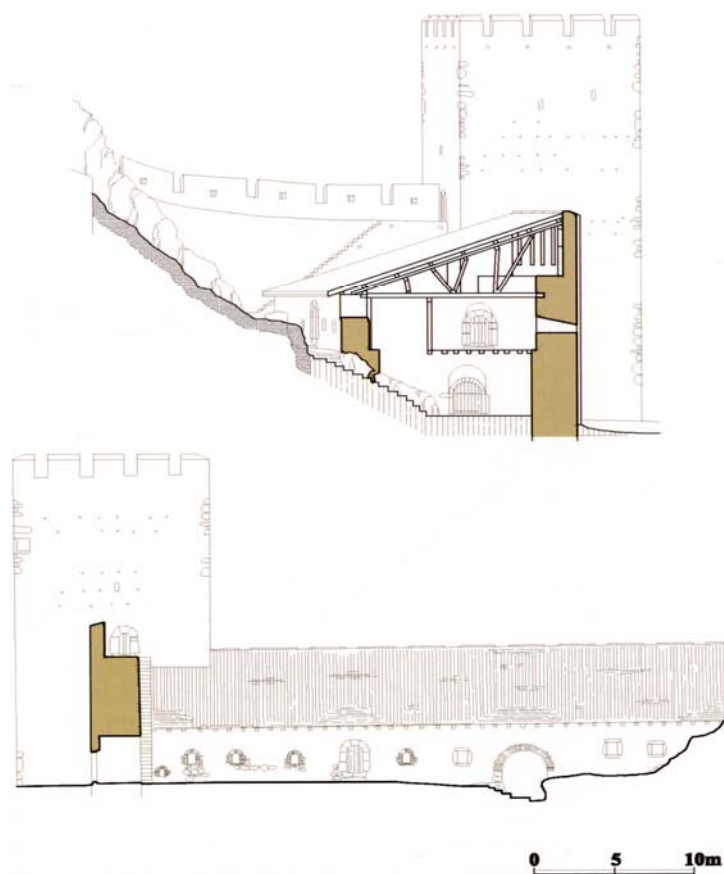

Сл. 16 – Палата, основа подрума и приземља,

(Г. Милошевић, Становање у средњовековној Србији, стр. 78.)

Легенда: Основа подрума (слика лево): 1- улаз, 2,3 – просторије, 4 – вент. канал, 5 – пролаз за кулу, 6,7 – просторије

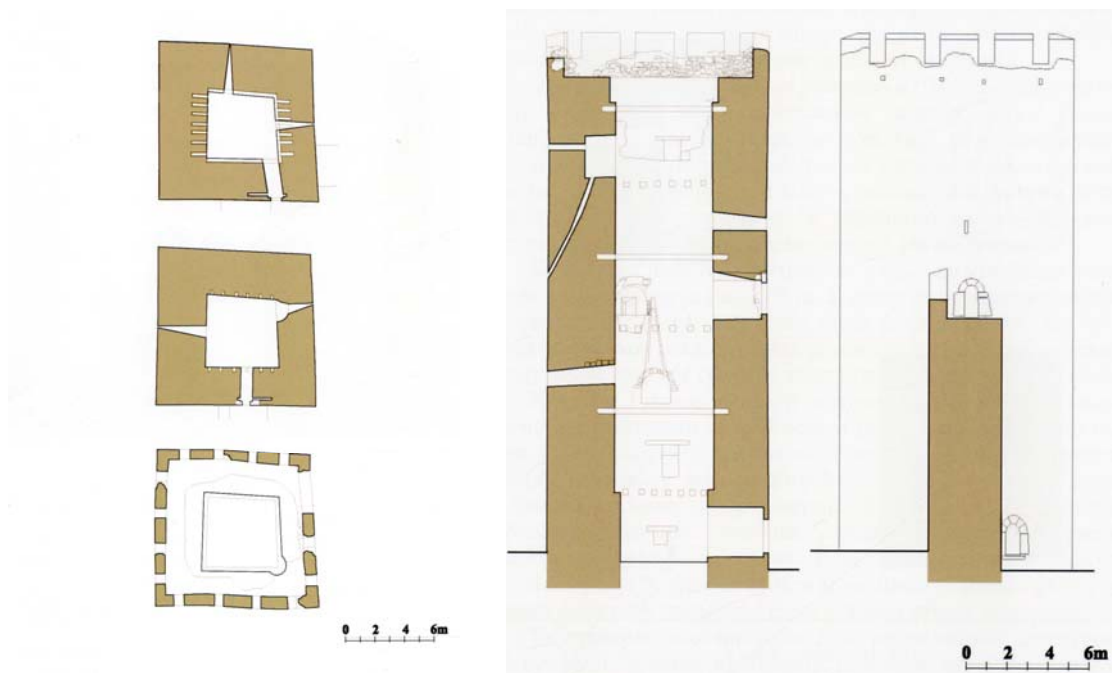
Основа приземља (слика десно): 1- улаз, 2 – велика сала, 3 – пролаз за кулу 6, 4 – нише, 5,7 – просторије, 6 – пролаз

Сл. 17 – Палата, пресек са изгледом реконструкције,
(Г. Симић, Средњовековни град Голубац, стр. 33.)

Сл. 18 – Изглед остатака палате,
(фотографија аутора рада)

Сл. 19 – Основе, пресек и изглед куле 6,
(Г. Симић, Средњовековни град Голубац, стр. 36 и 37.)

Сл. 20 – Поглед на кулу 6 и остатке зида палате према Дунаву,
(фотографије аутора рада)

Сл. 21 – Поглед на куле 3 и 2 (горе) и кулу 2 (доле),
(фотографије аутора рада)

Сл. 22 – Изглед куле 1 из утврђења,
(Г. Симић, Средњовековни град Голубац, стр. 44 (горе) и фотографија аутора рада (доле))

Сл. 23 – Поглед на магистрални пут који пробија улазну капију утврђења и
бедеме,
(фотографије аутора рада)

Сл. 24 – Изглед турске топовске куле пре радова на њеној обнови,
(Документација Републичког завода за заштиту споменика културе за средњовековни град
Голубац, бр. 199/3, 1976.)

Сл. 25 – Општи изглед турске топовске куле после рестаурације,
(Г. Симић, Средњовековни град Голубац, стр. 46.)

Сл. 26 - Изглед турске топовске куле са остацима конзервираних бедема,
(фотографије аутора рада)

Сл. 27 – Поглед на Дунав, турску топовску кулу и остатке бедема након обнове, кулу 6 и магистрални пут који пробија бедеме, (фотографија аутора рада)

Сл. 28 – Изглед рова пре радова на његовој конзервацији,
(Документација Републичког завода за заштиту споменика културе за средњовековни град
Голубац, бр. 9/1, 1978.)

Сл. 29 – Изглед рова после конзервације остатака,
(Документација Републичког завода за заштиту споменика културе за средњовековни град
Голубац, бр. 9/1, 1978.)

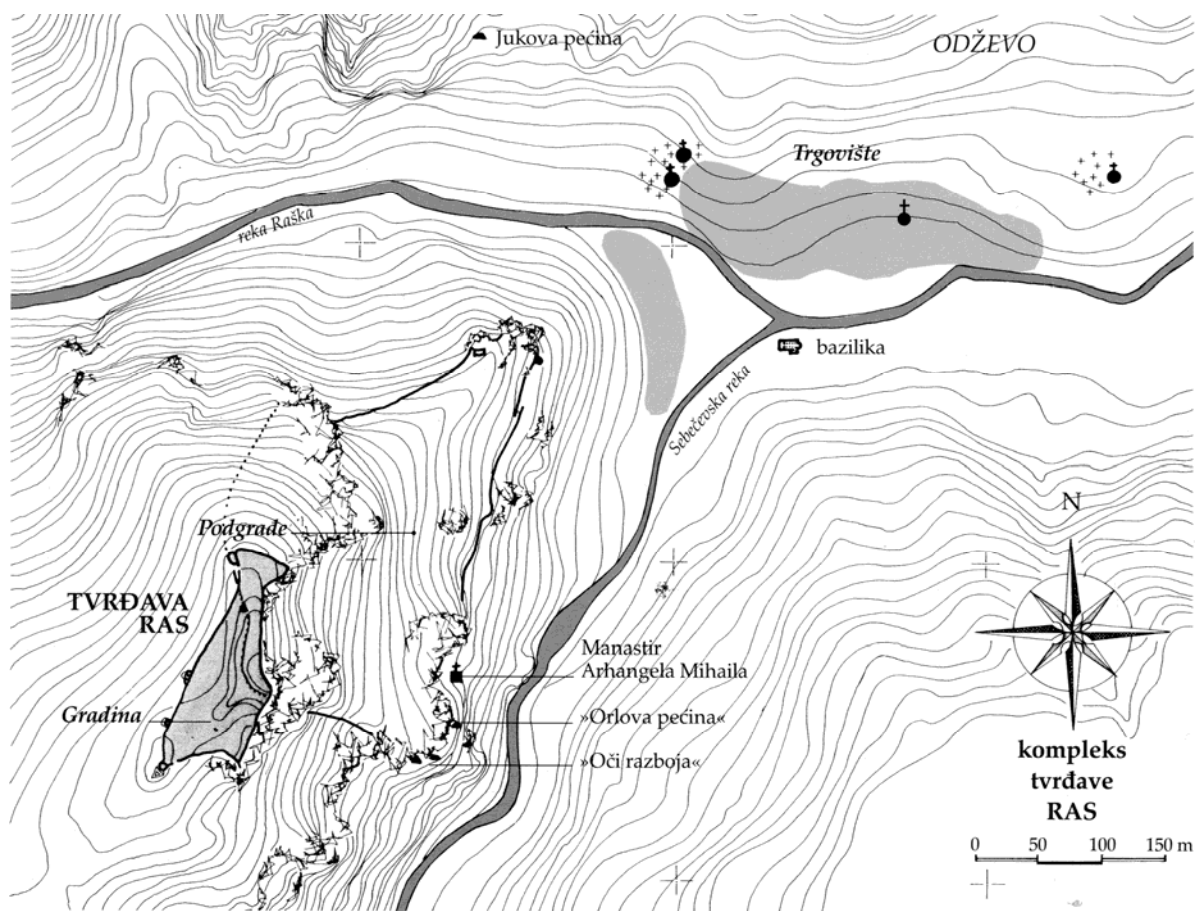
Сл. 30 – Предлог идејног пројекта ревитализације и осветљења Голубачке тврђаве. Предлог су урадили запослени у одељењу за грађевинске и урбанистичке послове Скупштине општине Голубац са партнерима из Румуније - 3Д модели, (<https://www.google.rs/search?q=golubac&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&ei=2R6KUpi>)

Сл. 31 – Аеро снимак тврђаве Рас са колексом локалитета на Пазаришту пре почетка археолошких истраживања,
(М. Поповић, Тврђава Рас, стр. 14.)

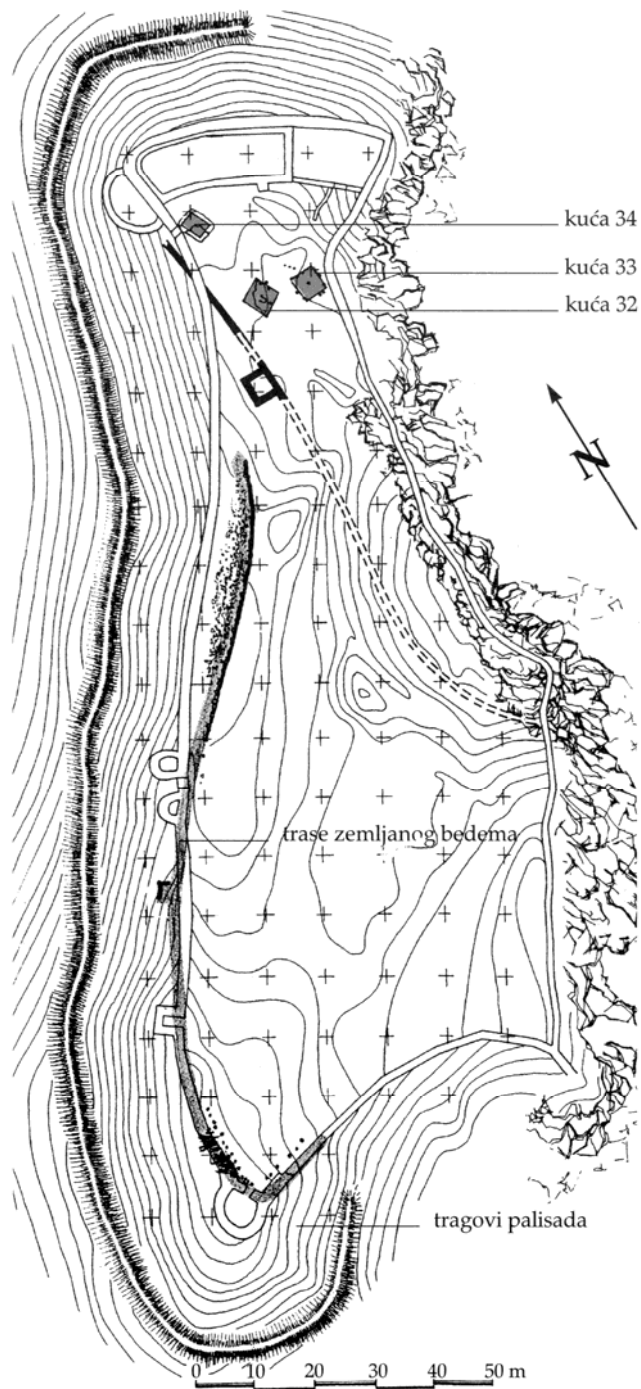
Сл. 32 - Аеро снимак тврђаве Рас са околином након археолошких истраживања,
према
(<https://www.google.rs/search?q=stari+ras&tbn=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&ei=2CCKUpem>)

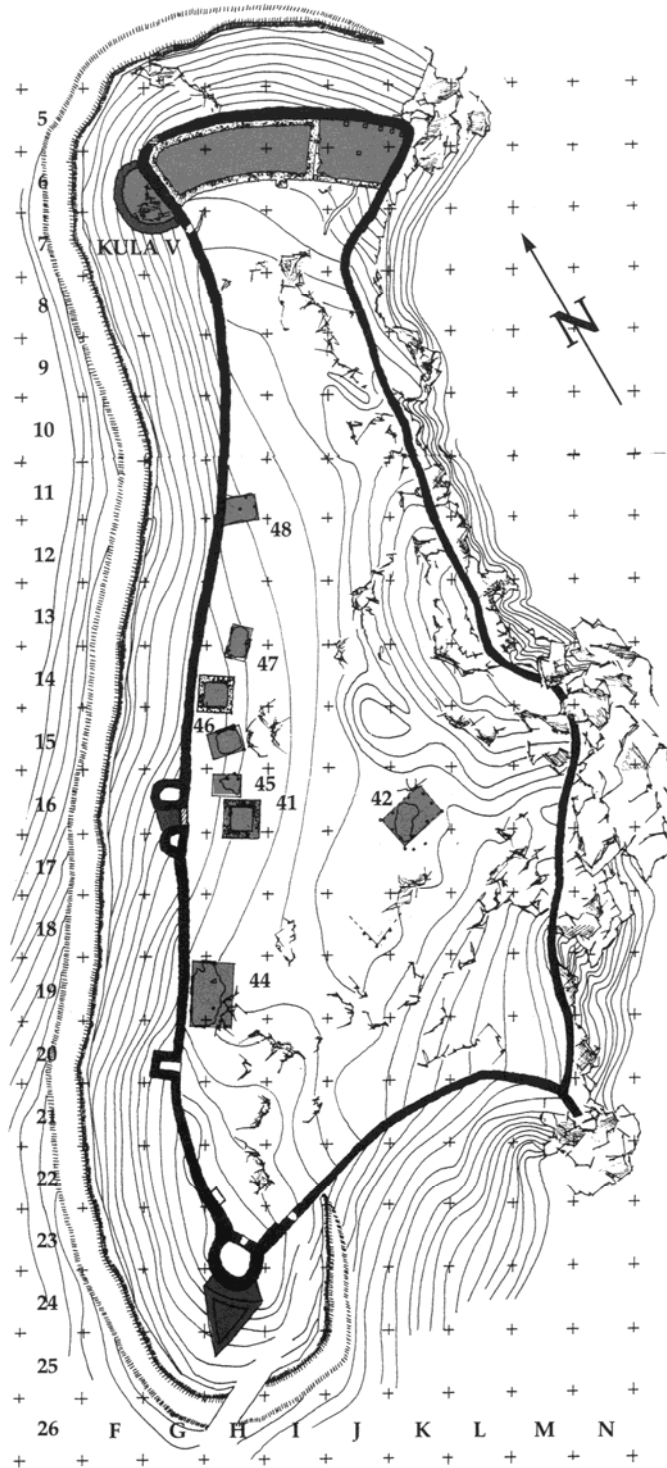
Сл. 33 – Ситуациони план комплекса тврђаве Рас и Пазаришта,
(М. Поповић, Тврђава Рас, стр. 34.)

Сл. 34 – Аероснимци постојећег стања тврђаве Рас са околином,
према
(<https://www.google.rs/search?q=stari+ras&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&ei=2CCKUpem>)

Сл. 35 – Тврђава на Градини, основа са траговима трасе земљаног бедема,
(М. Поповић, Тврђава Рас, стр. 163.)

Сл. 36 - Тврђава на Градини у другој половини 12. века, основа са каменим бедемима,
(М. Поповић, Тврђава Рас, стр. 193.)

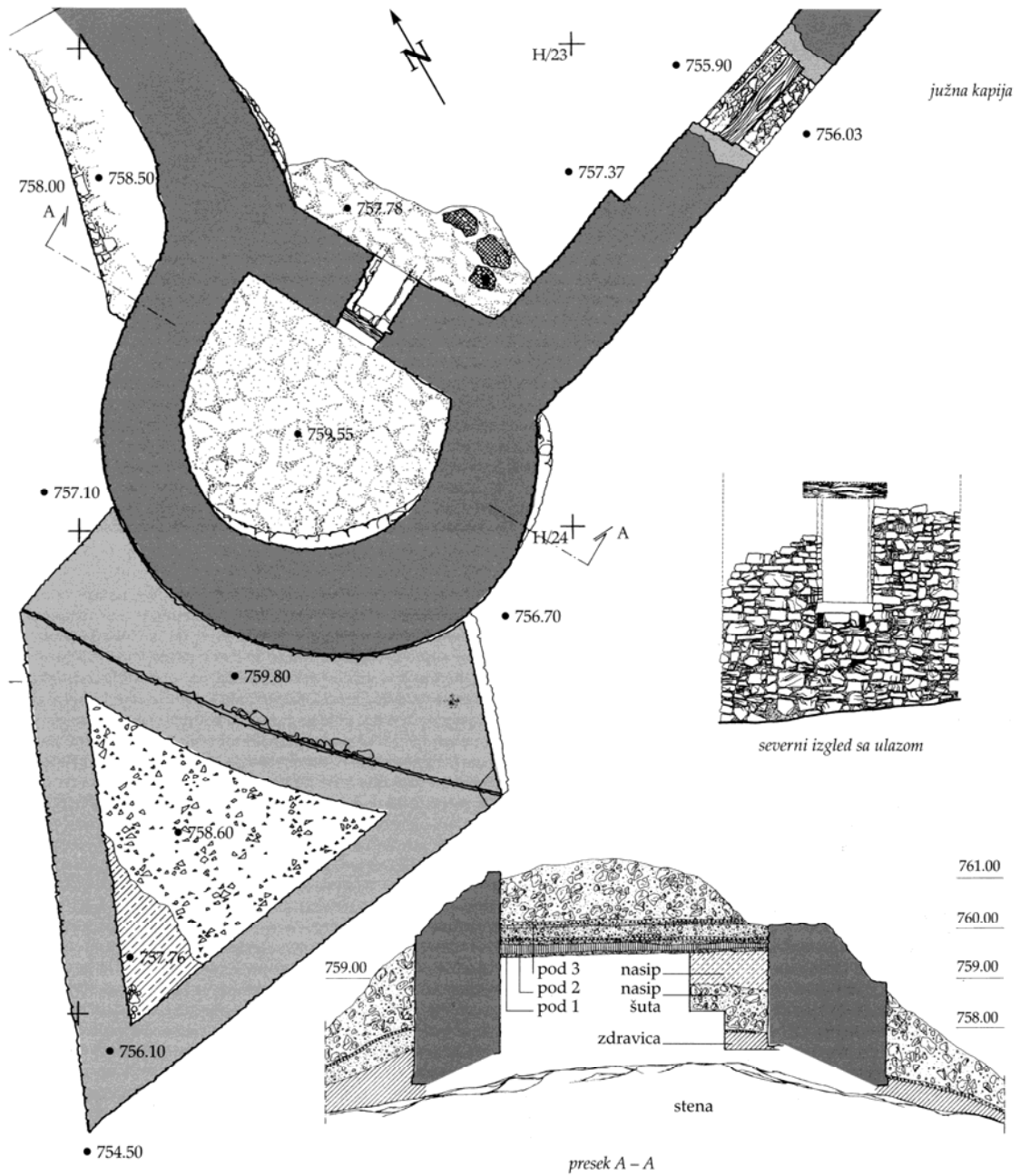

Сл. 37 – Изглед спољног лица северног бедема,
(М. Поповић, Тврђава Рас, стр. 172.)

Сл. 38 – Изглед унутрашњег лица западног бедема након обнове,
(М. Поповић, Тврђава Рас, стр. 174.)

Сл. 39 – Главна донжон кула са јужном капијом, основа и детаљ изгледа улазног дела у кулу са попречним пресеком,
(М. Поповић, Тврђава Рас, стр. 175.)

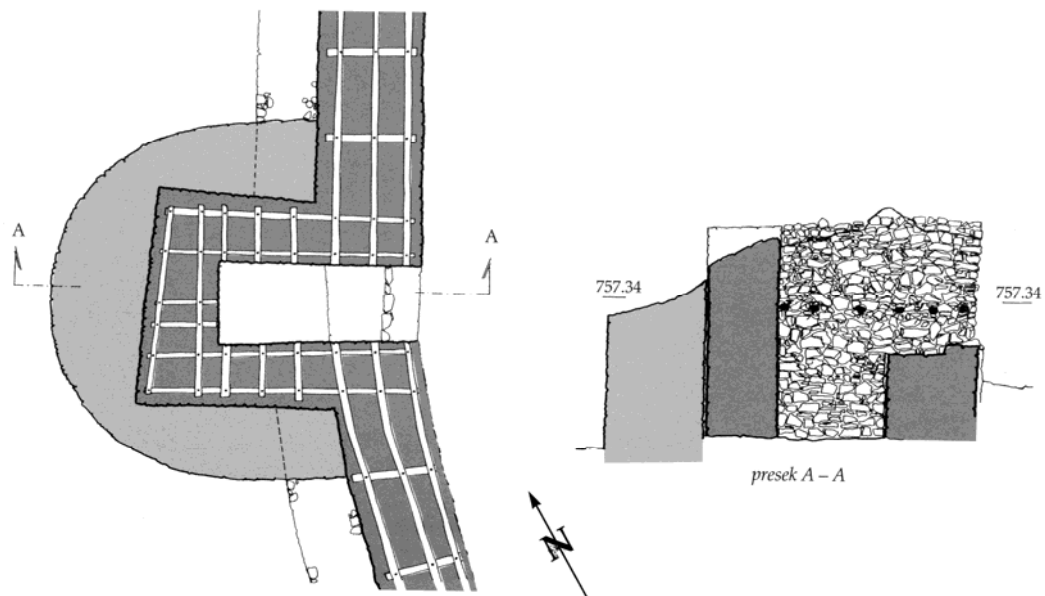
Сл. 40 – Остаци главне донжон кула са улазом после конзерваторских радова,
(М. Поповић, Тврђава Рас, стр. 176.)

Сл. 41 – Призидано ојачање са јужне стране код главне донжон куле после
конзерваторских радова,
(М. Поповић, Тврђава Рас, стр. 177.)

Сл. 42 – Унутрашњи изглед остатака јужне капије после конзерваторских радова,
(М. Поповић, Тврђава Рас, стр. 177.)

Сл. 43 – Кула II, основа и пресек са унутрашњим изгледом,
(М. Поповић, Тврђава Рас, стр. 178.)

Сл. 44 – Остаци куле II, изглед у унутрашњости са првобитним подом (горе) и спољна страна куле са полукружним ојачањем после конзерваторских радова (доле),
(М. Поповић, Тврђава Рас, стр. 179.)

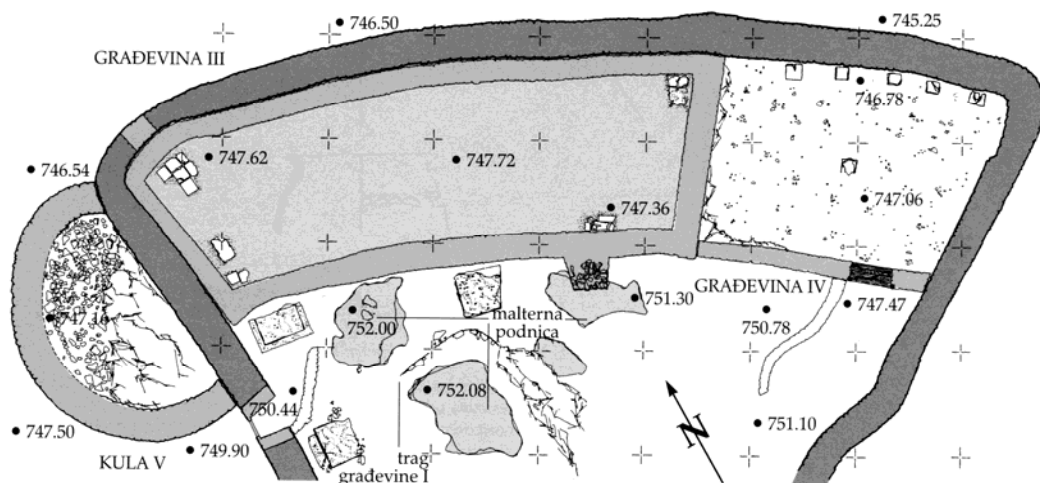
Сл. 45 – Западна капија, унутрашњи изглед после делимичне обнове (горе) и спољни изглед после конзерваторских радова (доле),
(М. Поповић, Тврђава Рас, стр. 179 и 182.)

Сл. 46 – Поглед на остатке западног бедема после конзерваторских радова – главна донжон кула, кула II и западна капија, (Документација Републичког завода за заштиту споменика културе за средњовековни град Стари Рас, бр. 361/2, 1977.)

Сл. 47 - Поглед на остатке западног бедема и капију после конзерваторских радова, (<https://www.google.rs/search?q=stari+ras&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&ei>)

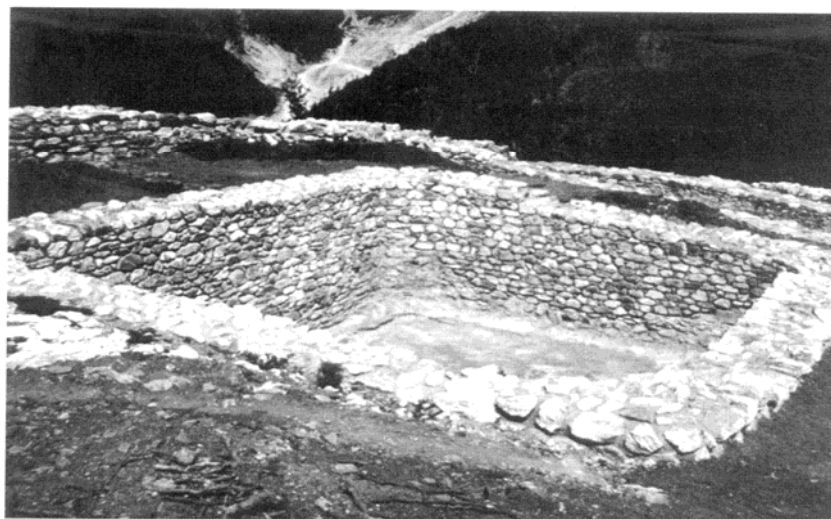
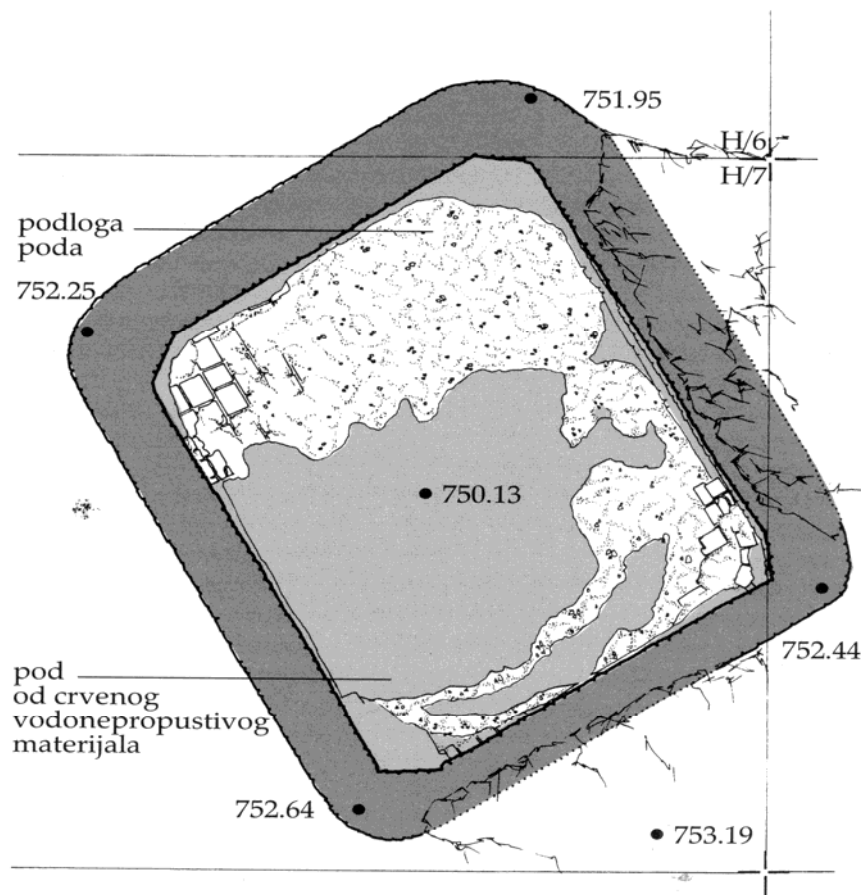

Сл. 48 – Тврђава Рас, основа комплекса са кулом V и грађевинама III и IV у северном делу, (М. Поповић, Тврђава Рас, стр. 200.)

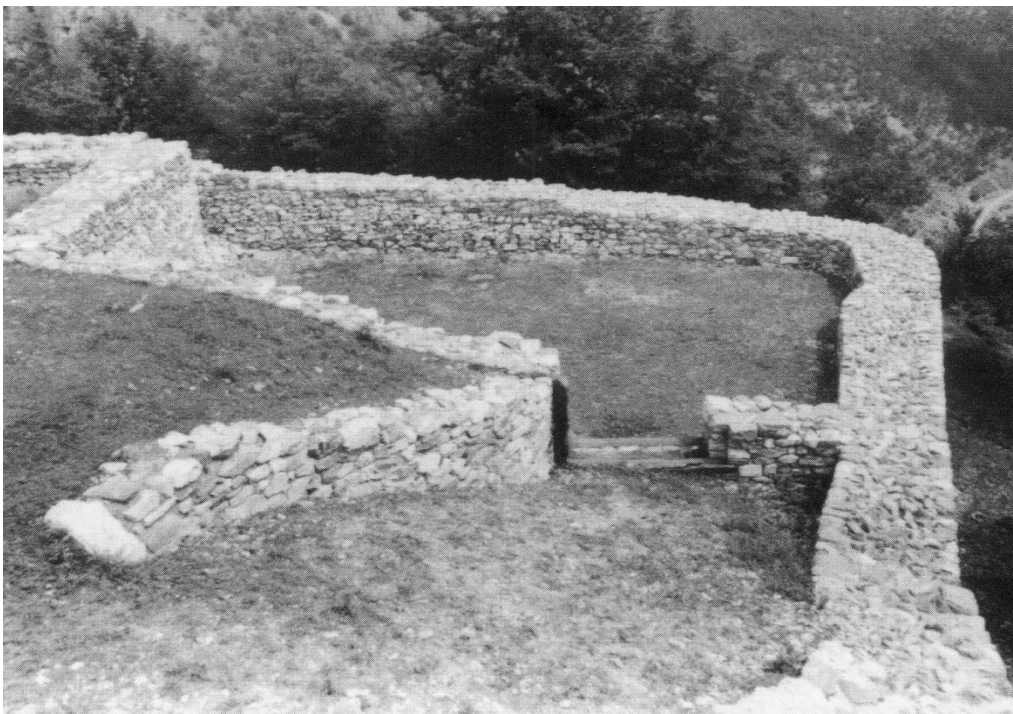

Сл. 49 – Остаци Куле V, изглед после конзерваторских радова, (М. Поповић, Тврђава Рас, стр. 184.)

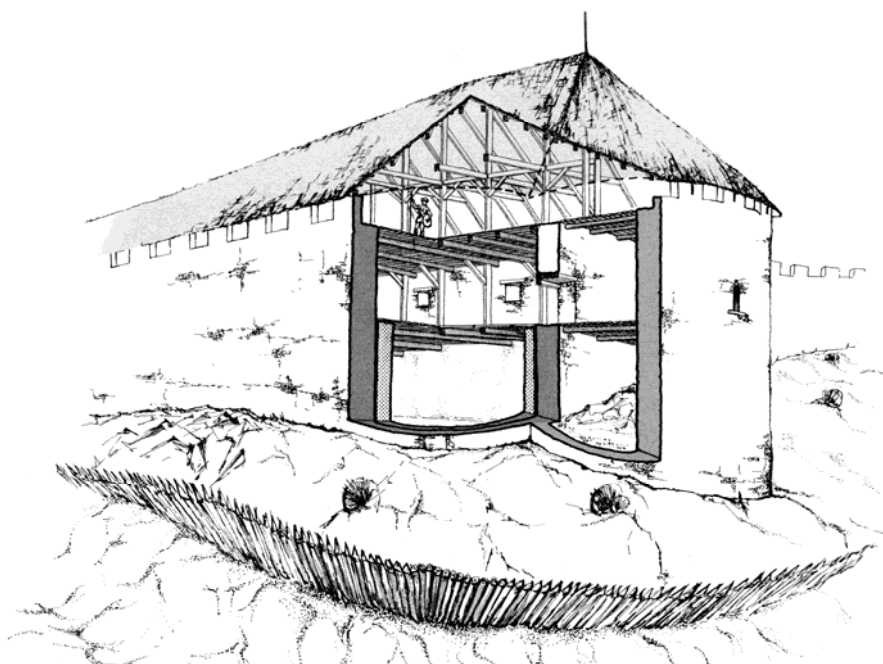

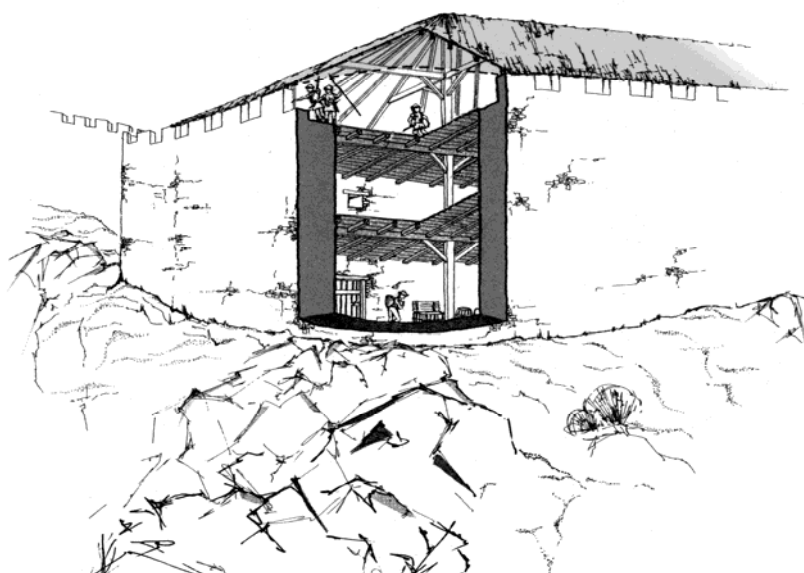
Сл. 50 – Грађевина I, основа и изглед после конзерваторских радова,
(М. Поповић, Тврђава Рас, стр. 186.)

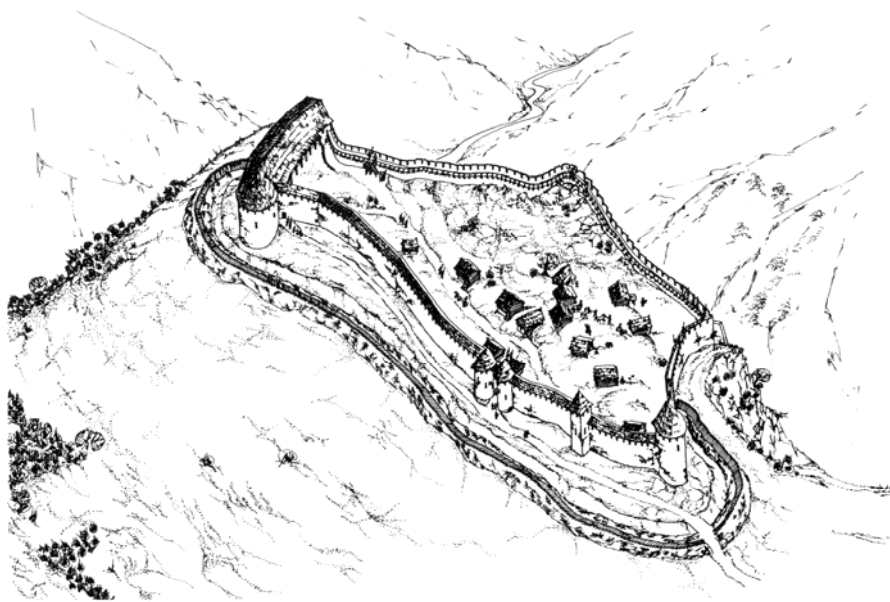
Сл. 51 – Изглед грађевина III – житнице после конзерваторских радова (горе) и изглед грађевине IV после конзерваторских радова (доле),
(М. Поповић, Тврђава Рас, стр. 201.)

Сл. 52 – Реконструкција замишљеног изгледа грађевине III са кулом V,
(М. Поповић, Тврђава Рас, стр. 304.)

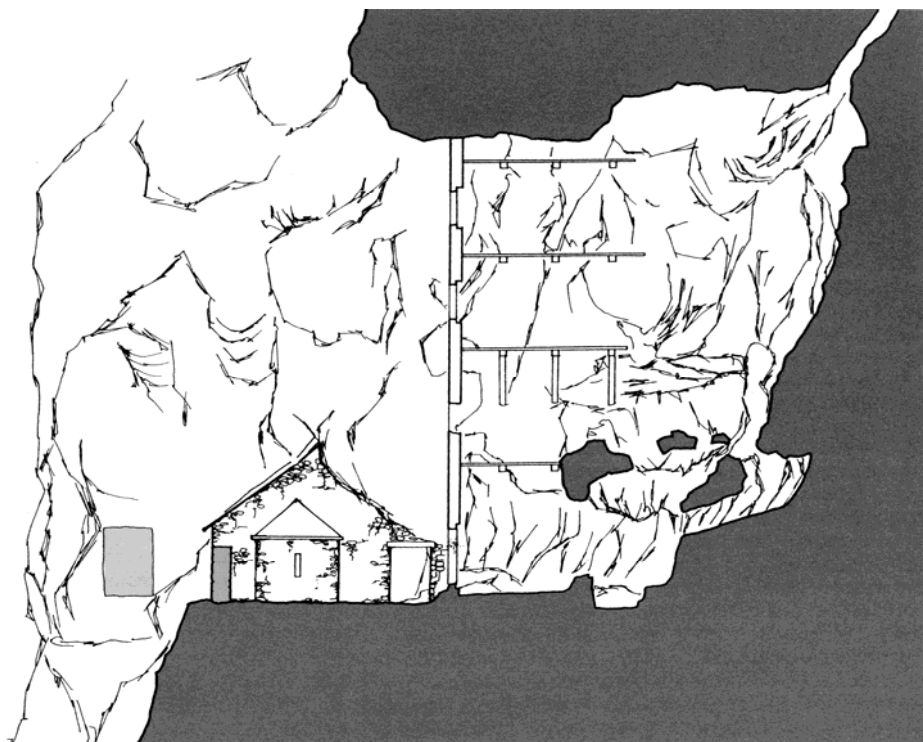
Сл. 53 – Реконструкција замишљеног изгледа грађевине IV,
(М. Поповић, Тврђава Рас, стр. 305.)

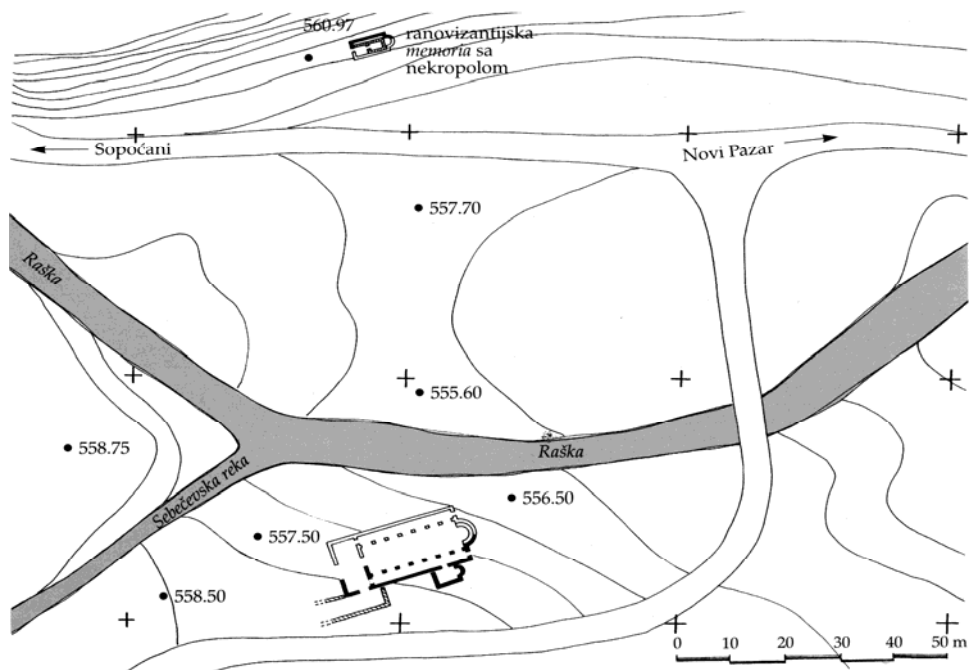
Сл. 54 – Тврђава Рас – замишљени изглед у другој половини 12. века,
(М. Поповић, Тврђава Рас, стр. 303.)

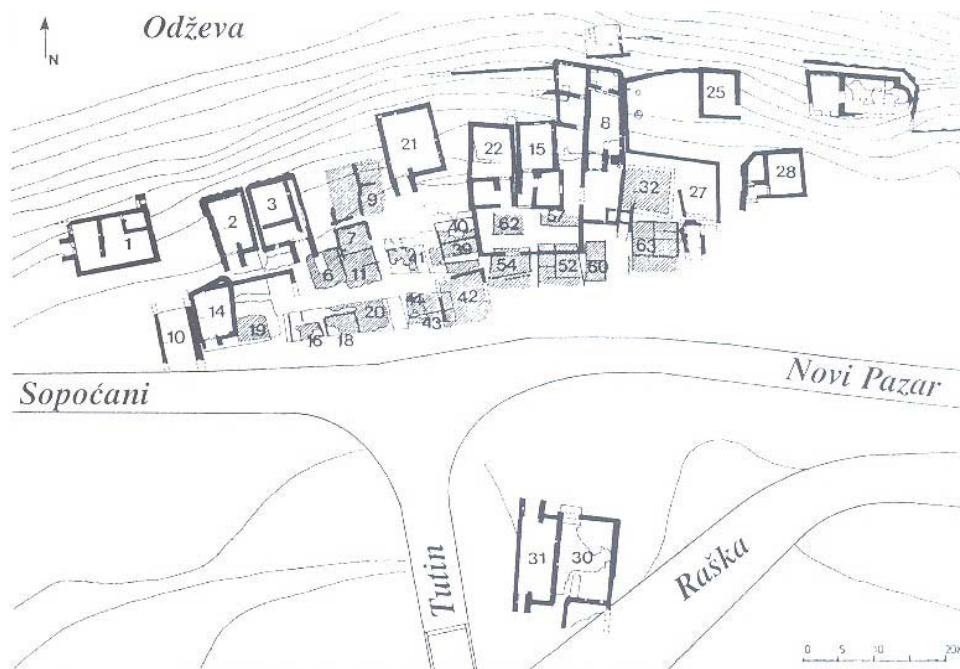
Сл. 55 – Основа комплекса манастира арханђела Михаила,
(М. Поповић, Тврђава Рас, стр. 280.)

Сл. 56 – Манастир арханђела Михаила, пресек кроз малу пећину са северном фасадом цркве (горе) и остаци цркве после конзерваторских радова (доле),
(М. Поповић, Тврђава Рас, стр. 281 и 282.)

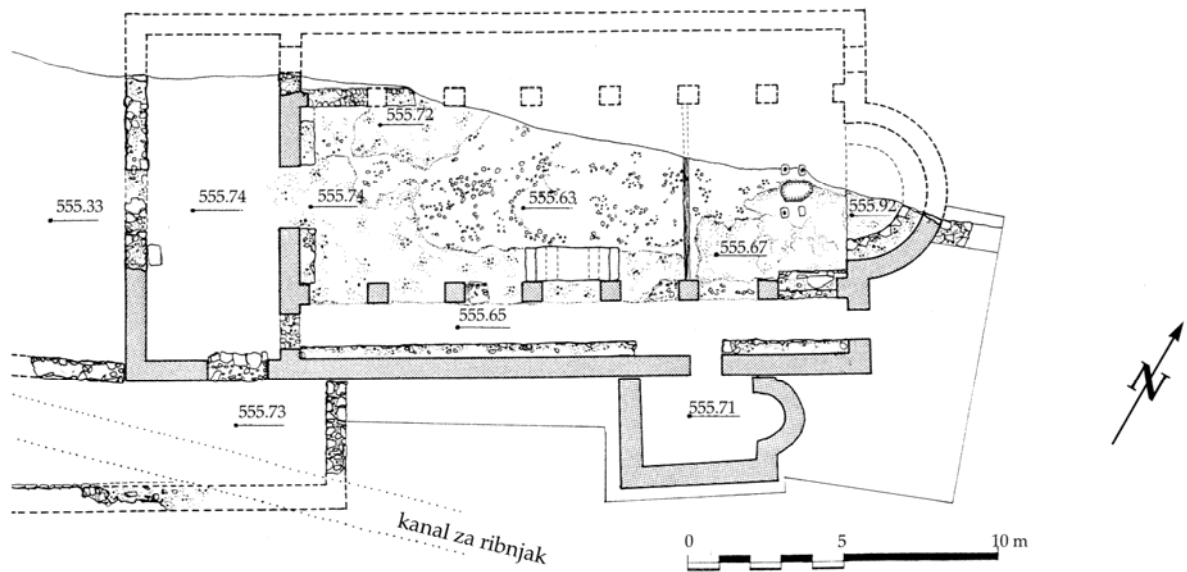
Сл. 57 – Ситуациони план Пазаришта са рановизантијском базиликом и црквом са гробницом,
(М. Поповић, Тврђава Рас, стр. 124.)

Сл. 58 – Ситуација насеља у Пазаришту,
(Г. Милошевић, Становање у средњовековној Србији, стр. 87.)

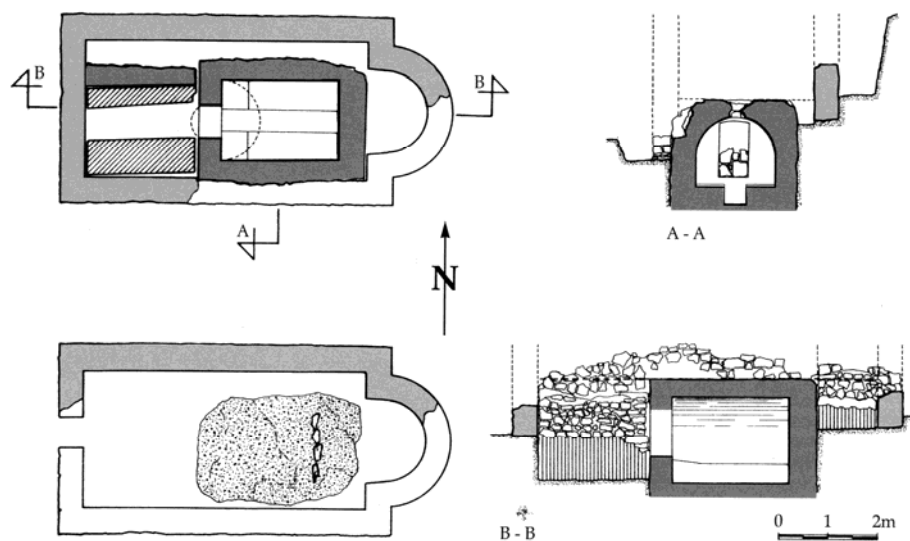

Сл. 59 – Пазариште, постојеће стање конзервираних кућа уз пут,
(<https://www.google.rs/search?q=stari+ras&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&ei=2CCKUpem>)

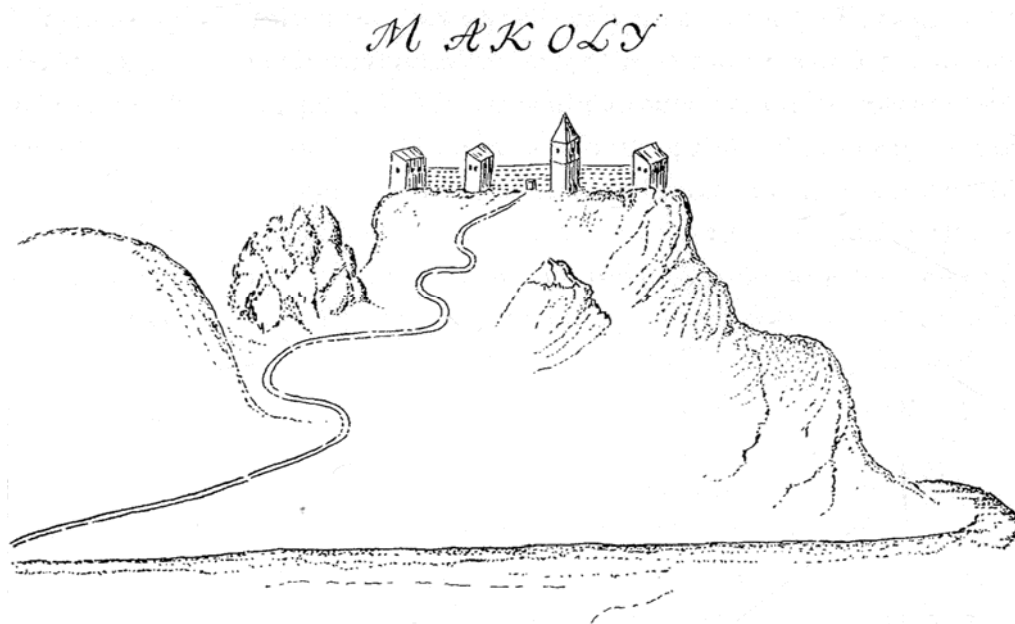
Сл. 60 – Рановизантијска базилика, основа (горе) и изглед откривених остатака у току археолошких ископавања 1990. године (доле), (М. Поповић, Тврђава Рас, стр. 126 и 127.)

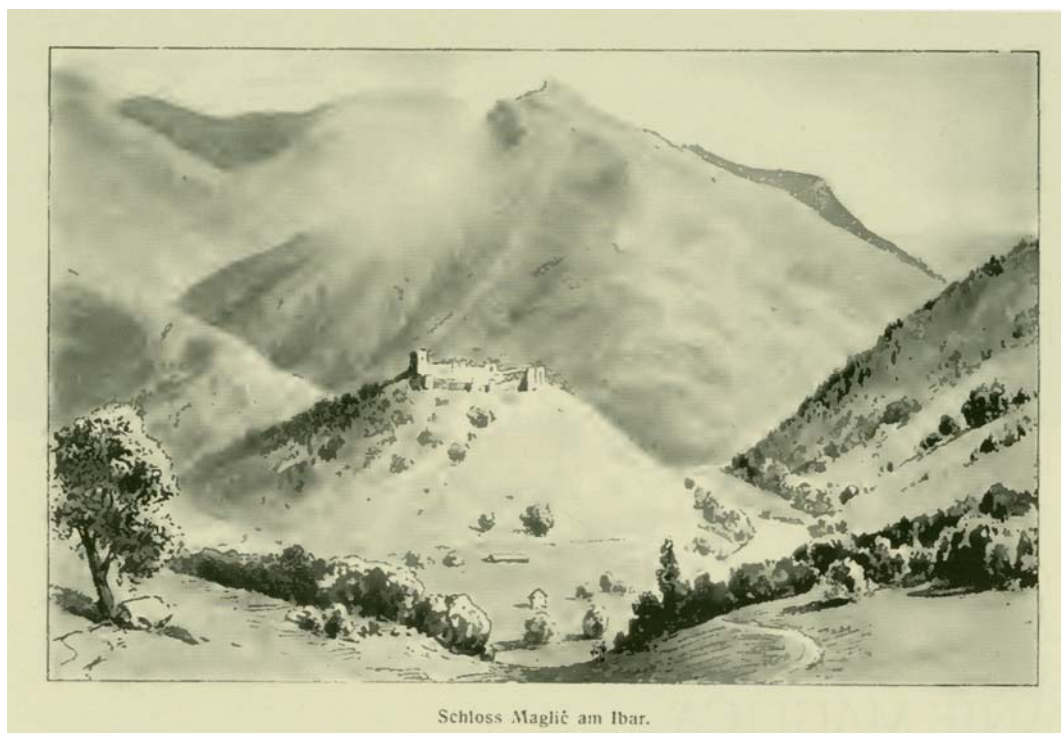

Сл. 61 – Црква са гробницом, основе и пресеци (горе) и изглед са запада после изведених конзерваторских радова (доле);

Јужни зид цркве је погрешно обновљен, померен је за 0.50 м.,
(М. Поповић, Тврђава Рас, стр. 134 и 137.)

Сл. 62 – Маглич 1689. године,
(М. Поповић, Маглички замак, стр. 27.)

Сл. 63 – Изглед Маглича у другој половини 19. века, Ф. Каниц,
(М. Поповић, Маглички замак, стр. 30.)

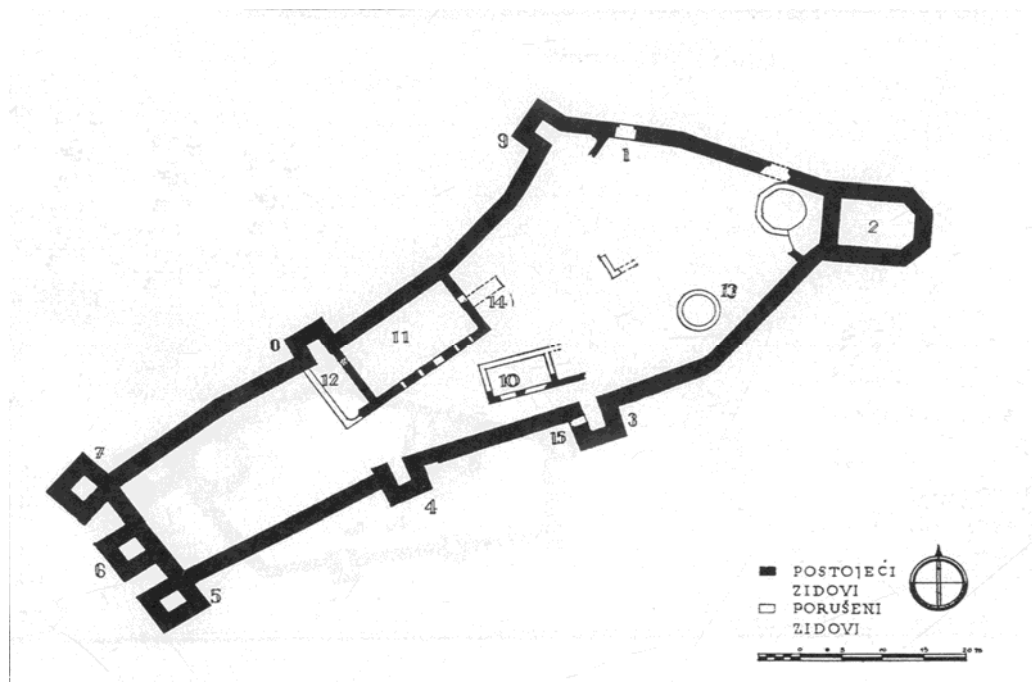

Сл. 64 – Маглич 1871. године, А. Алексић,
(М. Поповић, Маглички замак, стр. 31.)

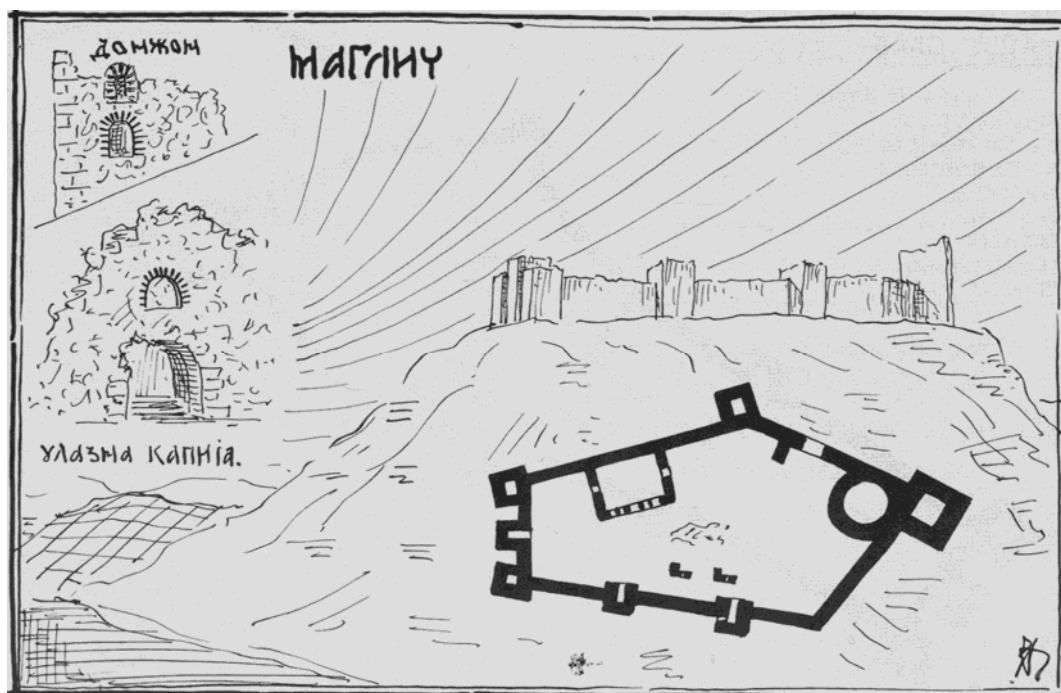

Sl. 9. Maglič 1884, ilustracija V. Titelbaha

Сл. 65 - Маглич 1884. године, илустрација В. Тителбаха,
(М. Поповић, Маглички замак, стр. 32.)

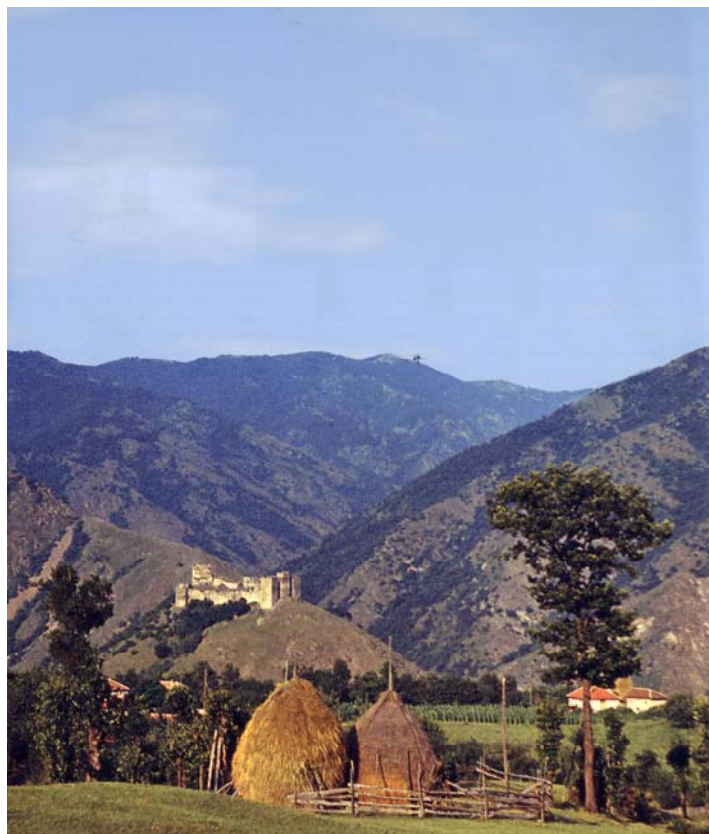
Сл. 66 – План Маглича из 1934. године, М. Радовановић,
(М. Поповић, Маглички замак, стр. 33.)

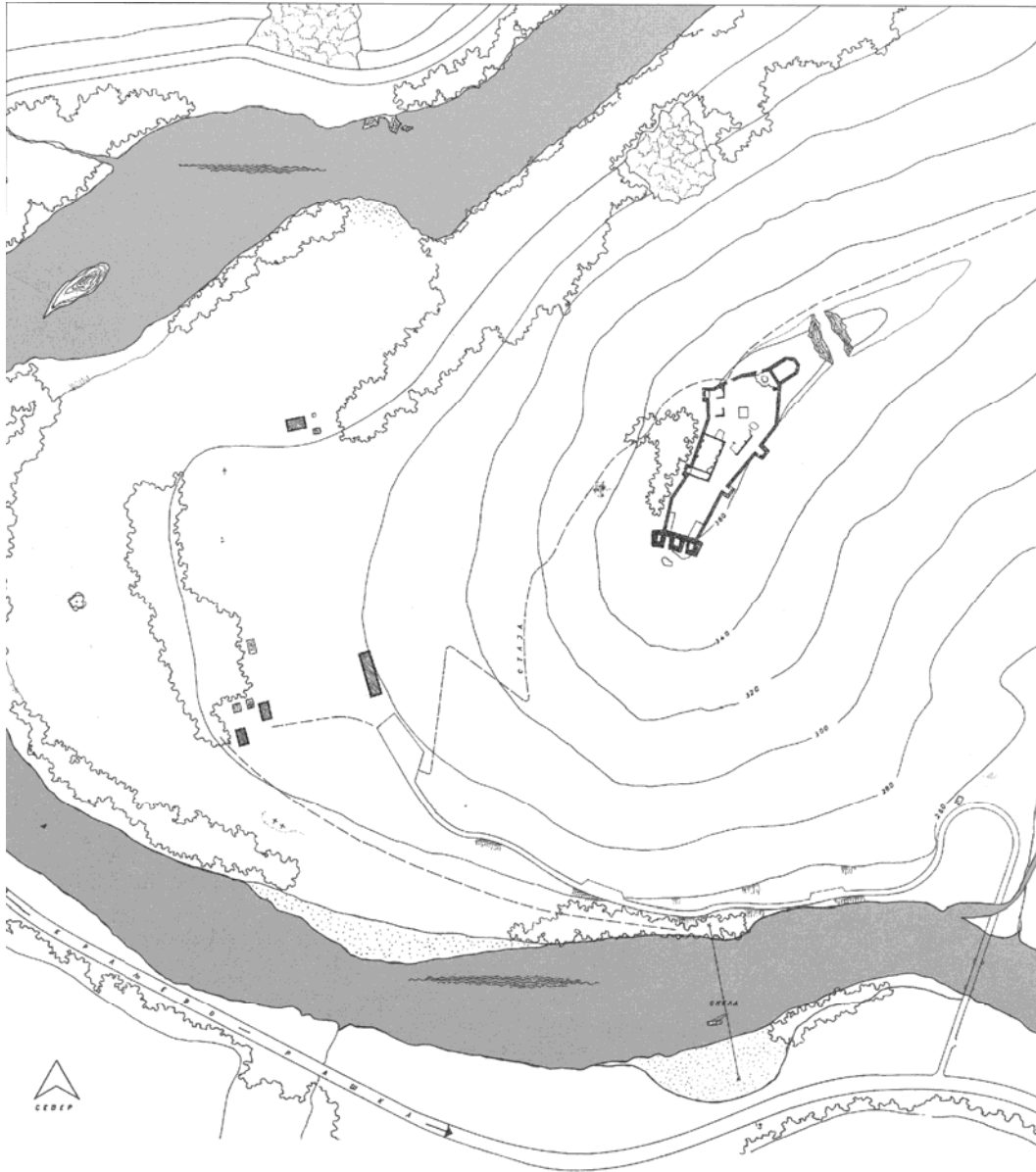
Сл. 67 – Маглич око 1930. године, цртеж Т. Бошковића,
(М. Поповић, Маглички замак, стр. 34.)

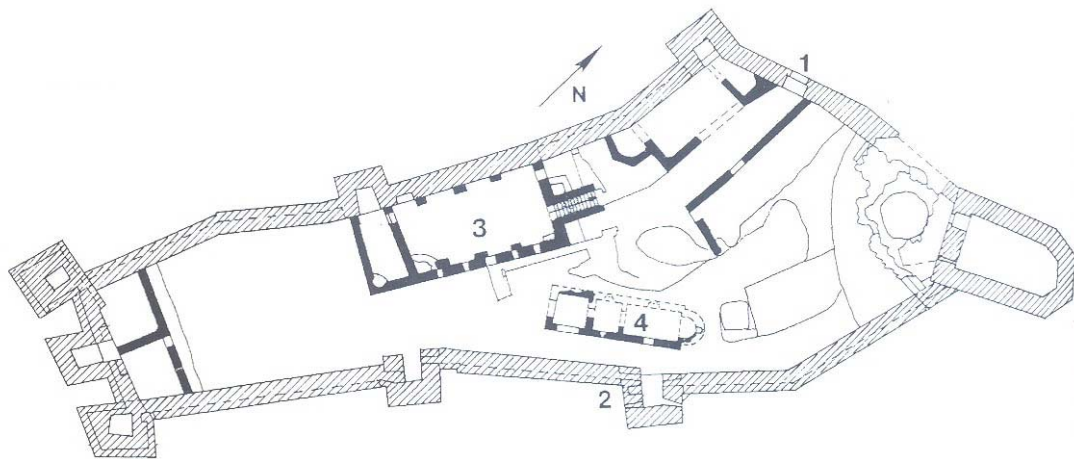
Сл. 68 – Аероснимак Маглича из 2006. године,
(М. Поповић, Маглички замак, стр. 64 (горе) и стр. 15 (доле))

Сл. 69 – Маглич, општи изглед,
(М. Поповић, Маглички замак, стр. 14 (горе) и стр. 18 (доле))

Сл. 70 – Ситуација Магличког утврђења са околином и реком Ибар,
(М. Поповић, Маглички замак, стр. 16.)

Сл. 71 – Ситуација Маглича

(Г. Милошевић, Становање у средњовековној Србији, стр. 84.)
 Легенда: 1 – улаз, 2 – тајни улаз, 3 – палата, 4 – црква Св. Ђорђа

Сл. 72 – Ситуациони план Магличког замка са квадратном мрежом и ознакама објеката,
 (М. Поповић, Маглички замак, стр. 50.)

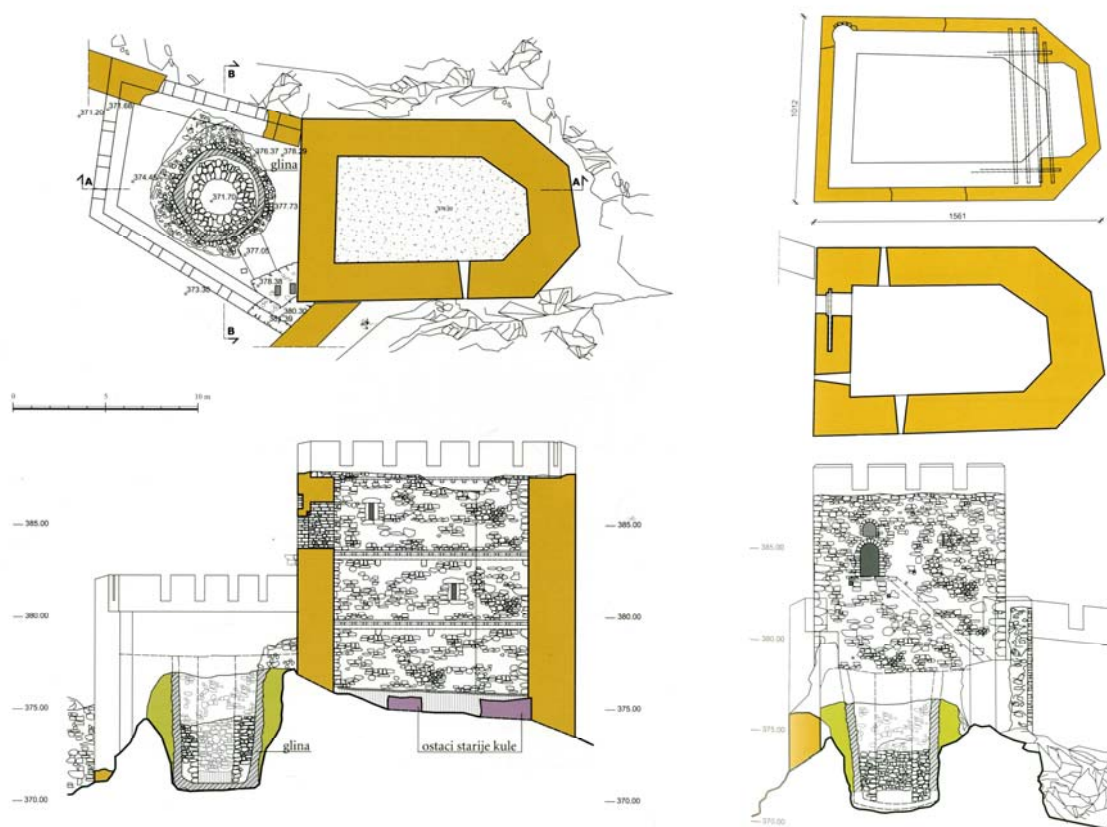
Сл. 73 – Главна донжон кула са делом југоисточног бедема пре почетка радова на
обнови из 1961. године,
(М. Поповић, Маглички замак, стр. 69 (горе) и стр. 36 (доле))

Сл. 74 – Главна донжон кула пре почетка радова на обнови из 1975. године,
(М. Поповић, Маглички замак, стр. 47.)

Сл. 75 – Главна донжон са делом југоисточног бедема, стање после обнове из
1985. године,
(М. Поповић, Маглички замак, стр. 68.)

Сл. 76 – Главна донжон кула, основе и пресеци,
(М. Поповић, Маглички замак, стр. 70 и 71.)

Сл. 77 – Главна донжон кула и југоисточни бедем након обнове,
(<https://www.google.rs/search?q=tvr%C4%91ava+magli%C4%8D&tbm=isch&tbo=u&source>)

Сл. 78 – Кула II и кула III, стање пре обнове,
(М. Поповић, Маглички замак, стр. 38 и 39.)

Сл. 79 – Куле II и III са југоисточним бредом после обнове из 2006. године,
(М. Поповић, Маглички замак, стр. 78.)

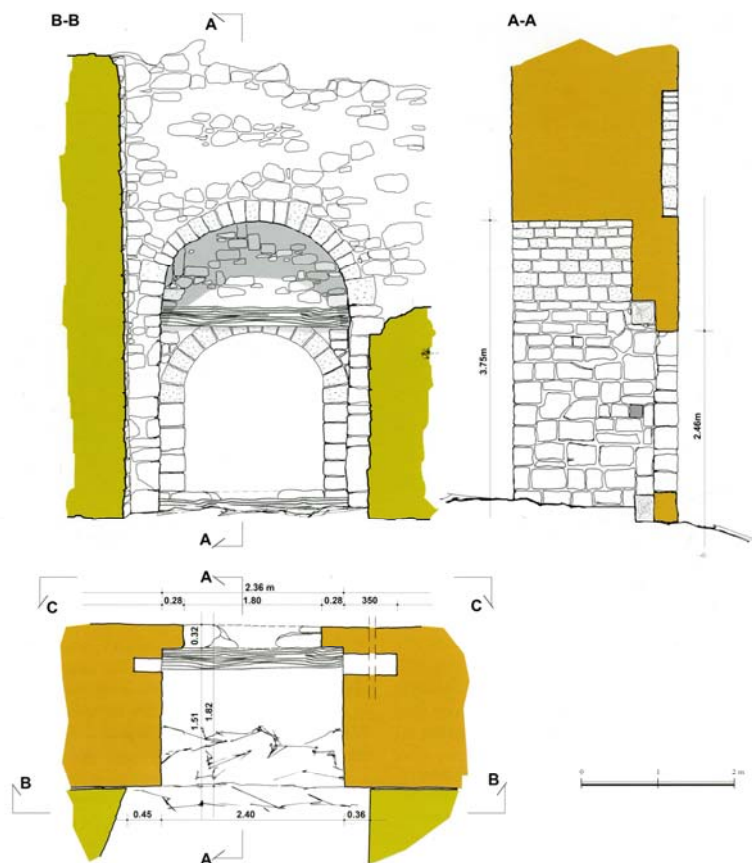
Сл. 80 – Кула III и југоисточни бедем после обнове из 2006. године,
(М. Поповић, Маглички замак, стр. 79.)

Сл. 81 – Изглед југоисточног бедема после обнове са детаљом шетне стазе после
обнове из 2010. године,
(М. Поповић, Маглички замак, стр. 66.)

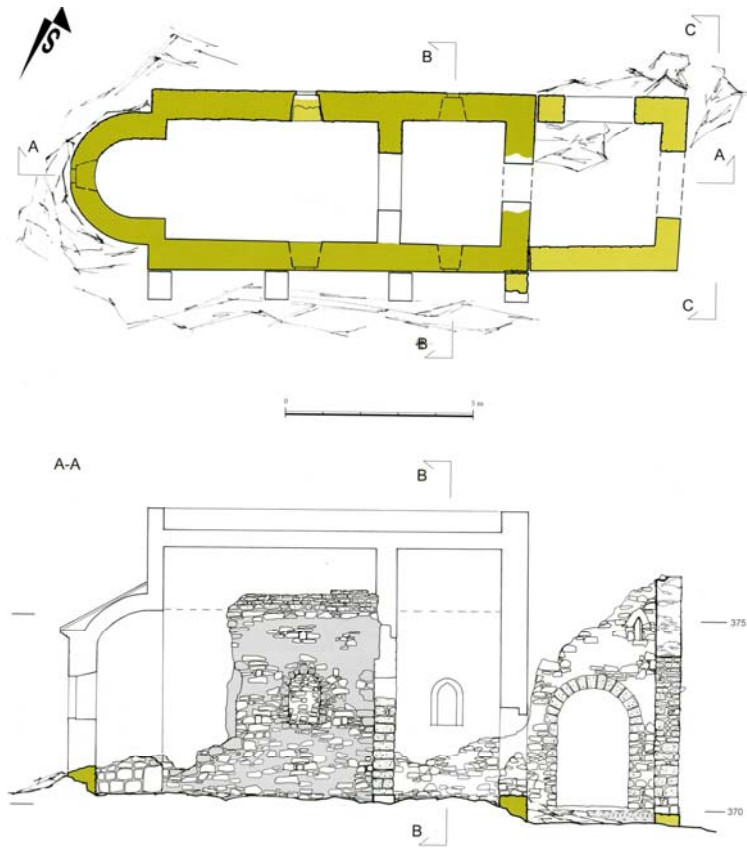

Сл. 82 – Јужни бедем са кулама IV, V и VI пре обнове (горе) и јужни бедем са кулама IV, V и VI после обнове из 2006. године (доле),
(М. Поповић, Маглички замак, стр. 40 (горе) и стр. 85 (доле))

Сл. 83 – Основа, пресек и изглед капије Магличког утврђења (горе) и изглед споља после делимичне обнове (доле),
(М. Поповић, Маглички замак, стр. 96 (горе) и стр. 95 (доле))

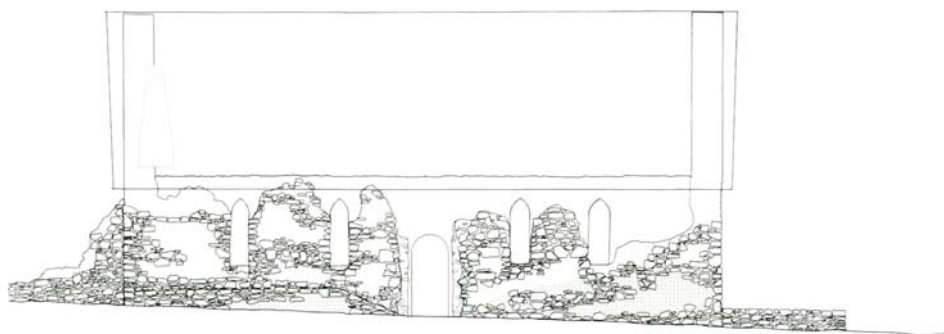
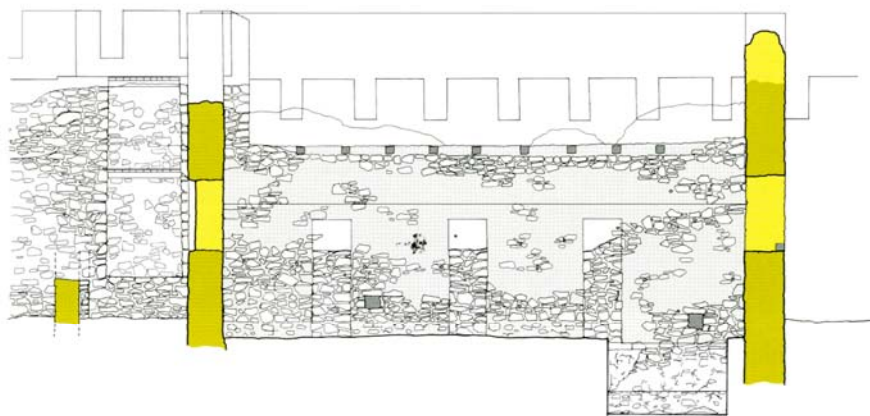
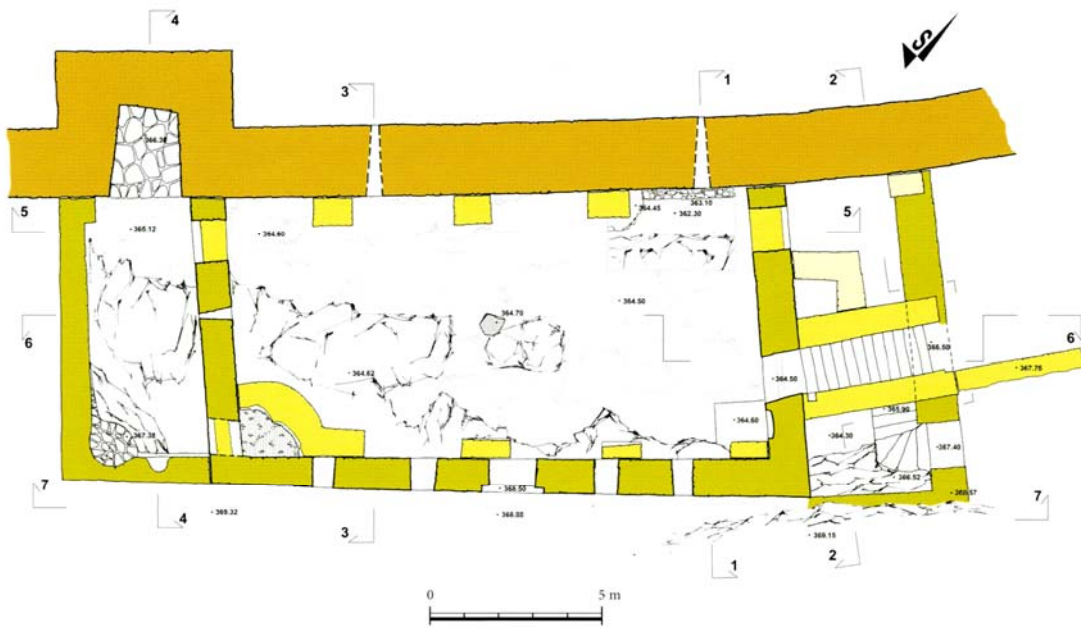
Сл. 84 – Основа и пресек цркве Св. Ђорђа (горе) са постојећим стањем (доле),
(М. Поповић, Маглички замак, стр. 98.)

Сл. 85 – Црква Св. Ђорђа, јужни зид наоса и нартекса (горе) и део јужне фасаде са зазиданим прозором (доле),
(М. Поповић, Маглички замак, стр. 100 и 101.)

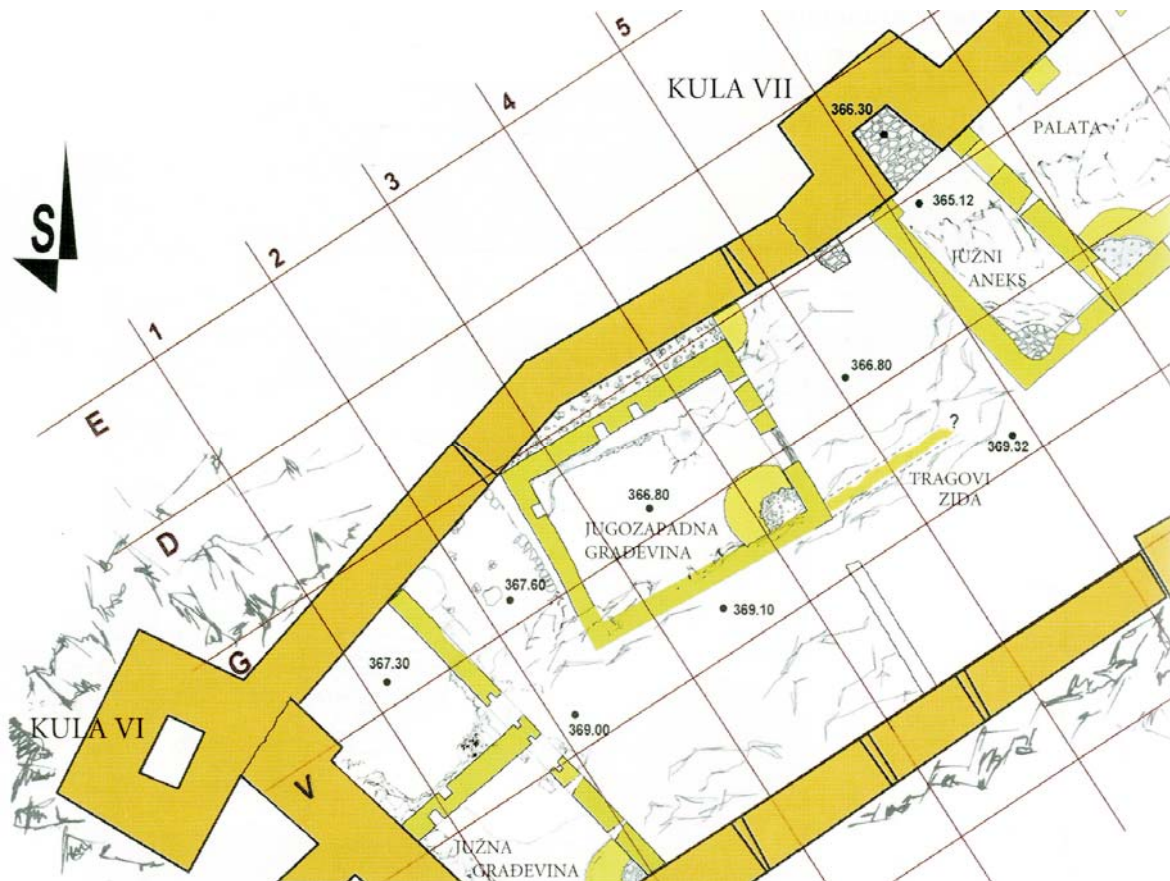
Сл. 86 – Палата, изглед после радова на обнови 1963. године,
(М. Поповић, Маглички замак, стр. 106.)

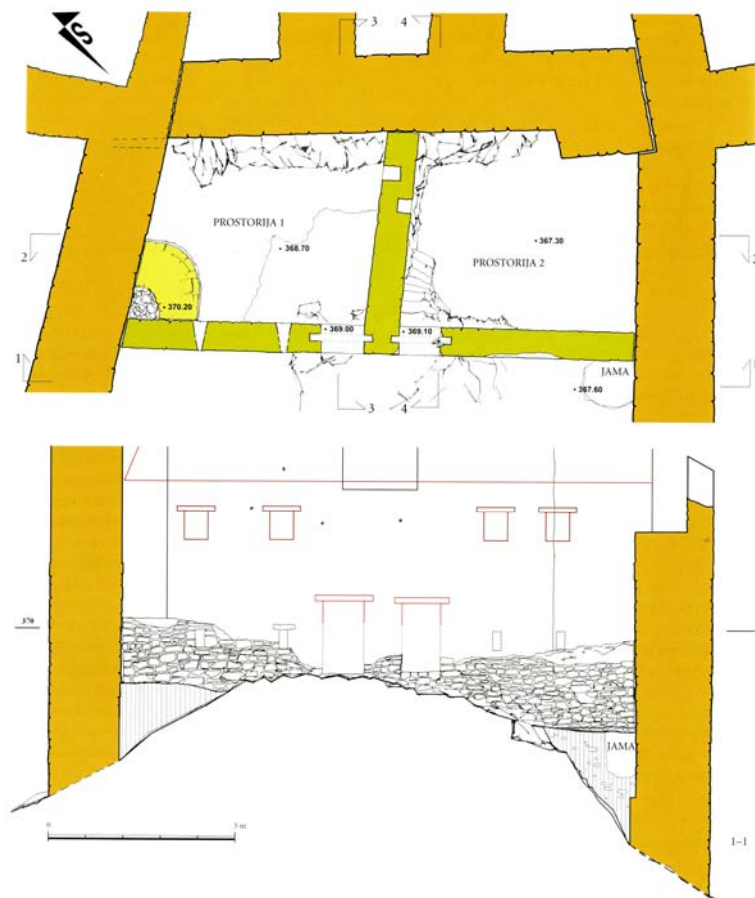
Сл. 87 – Палата, основа са пресеком и изгледом,
(М. Поповић, Маглички замак, стр. 109.)

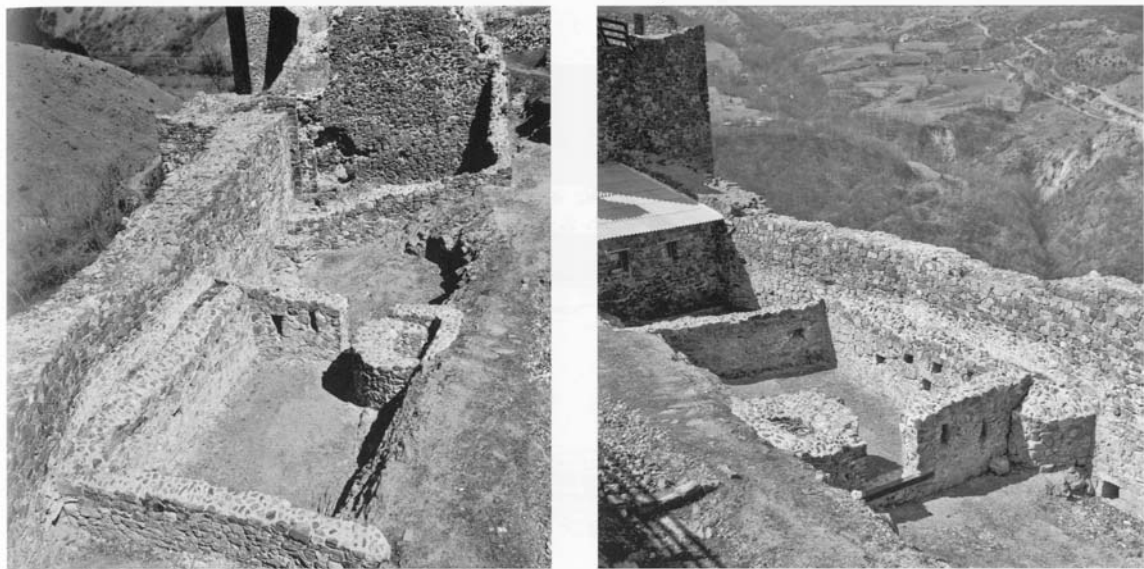
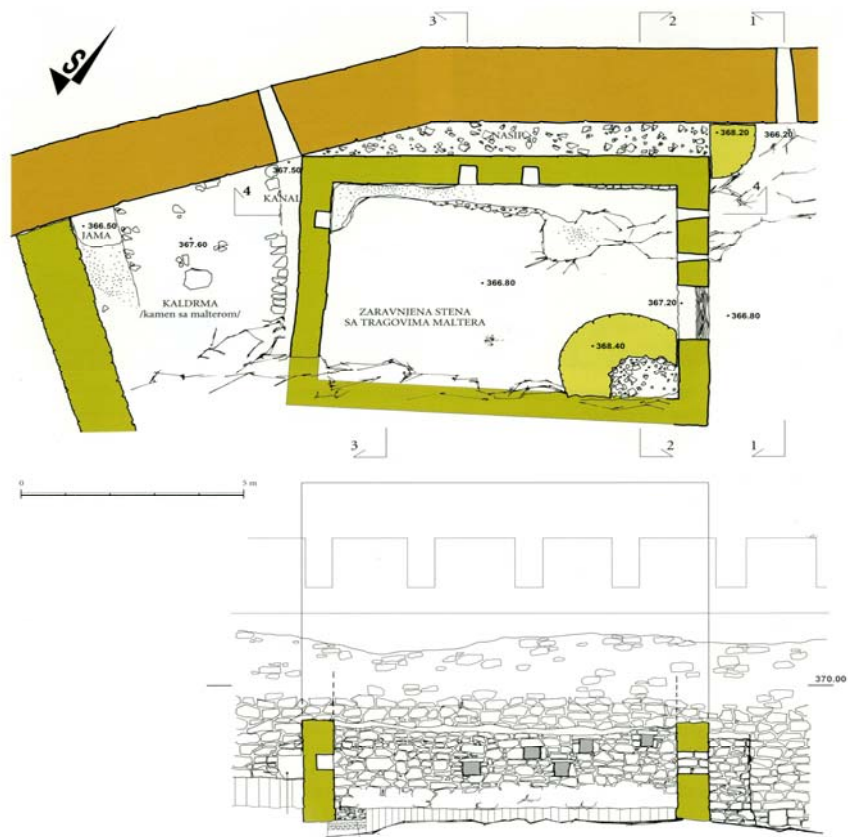
Сл. 88 – Палата, унутрашњи простор северне и јужне стране,
(М. Поповић, Маглички замак, стр. 110 и 111.)

Сл. 89 – Комплекс остатака грађевина уз западни бедем,
(М. Поповић, Маглички замък, стр. 128.)

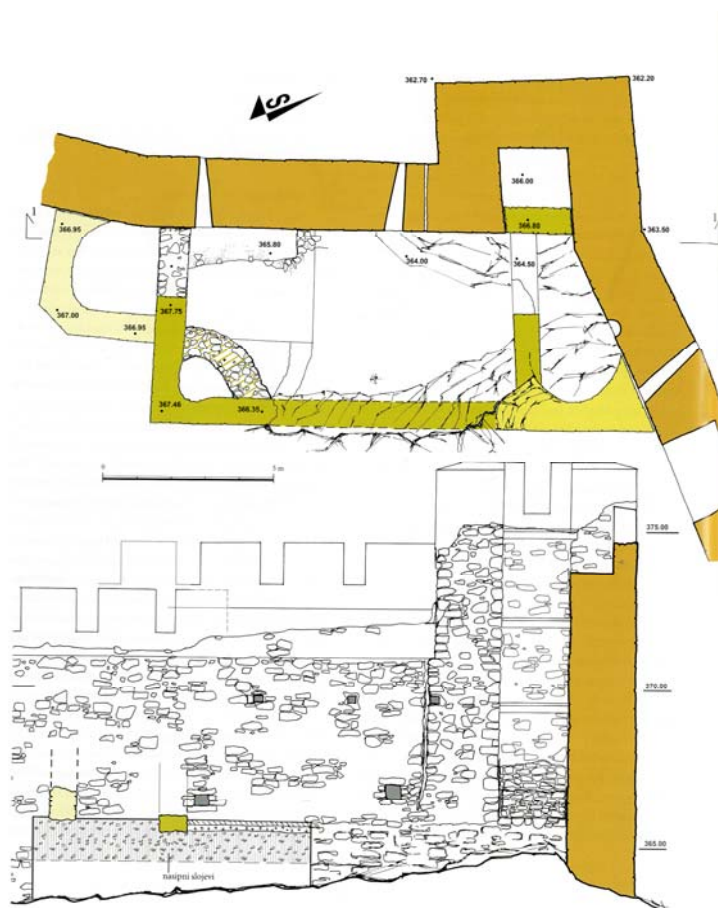

Сл. 90 – Јужна грађевина, основа са изгледом (горе) и остаци улаза у оквиру просторије 2 са траговима рампе на стени (доле), (М. Поповић, Маглички замак, стр. 120 и 122.)

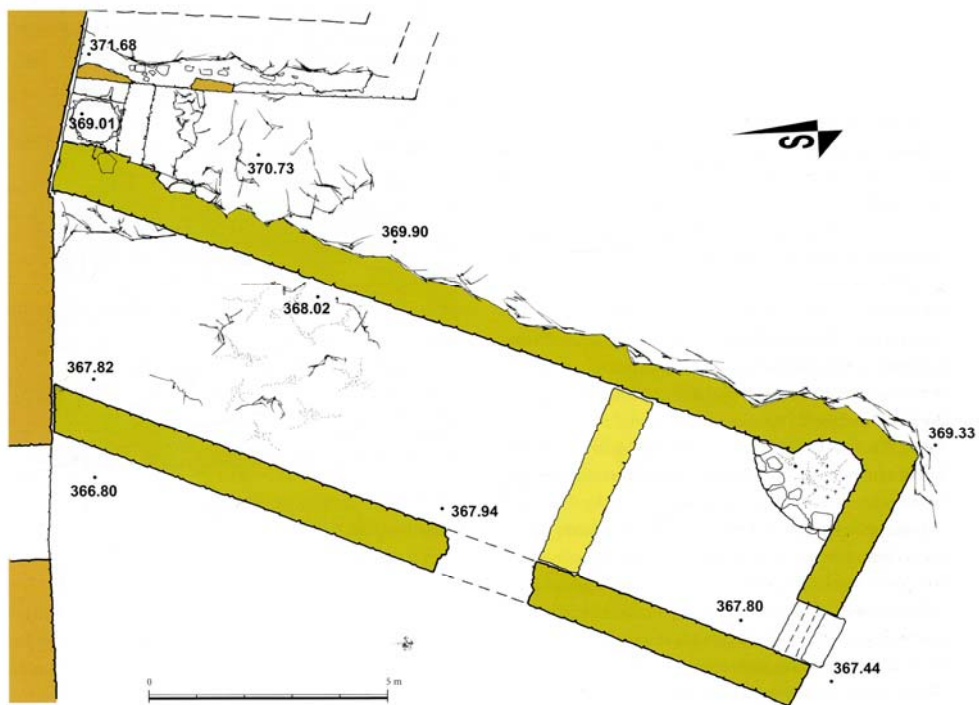

Сл. 91 – Југозападна грађевина, основа и пресек (горе) и откривени остаци уз бедеме према северу и југу (доле), (М. Поповић, Маглички замак, стр. 125 и 126.)

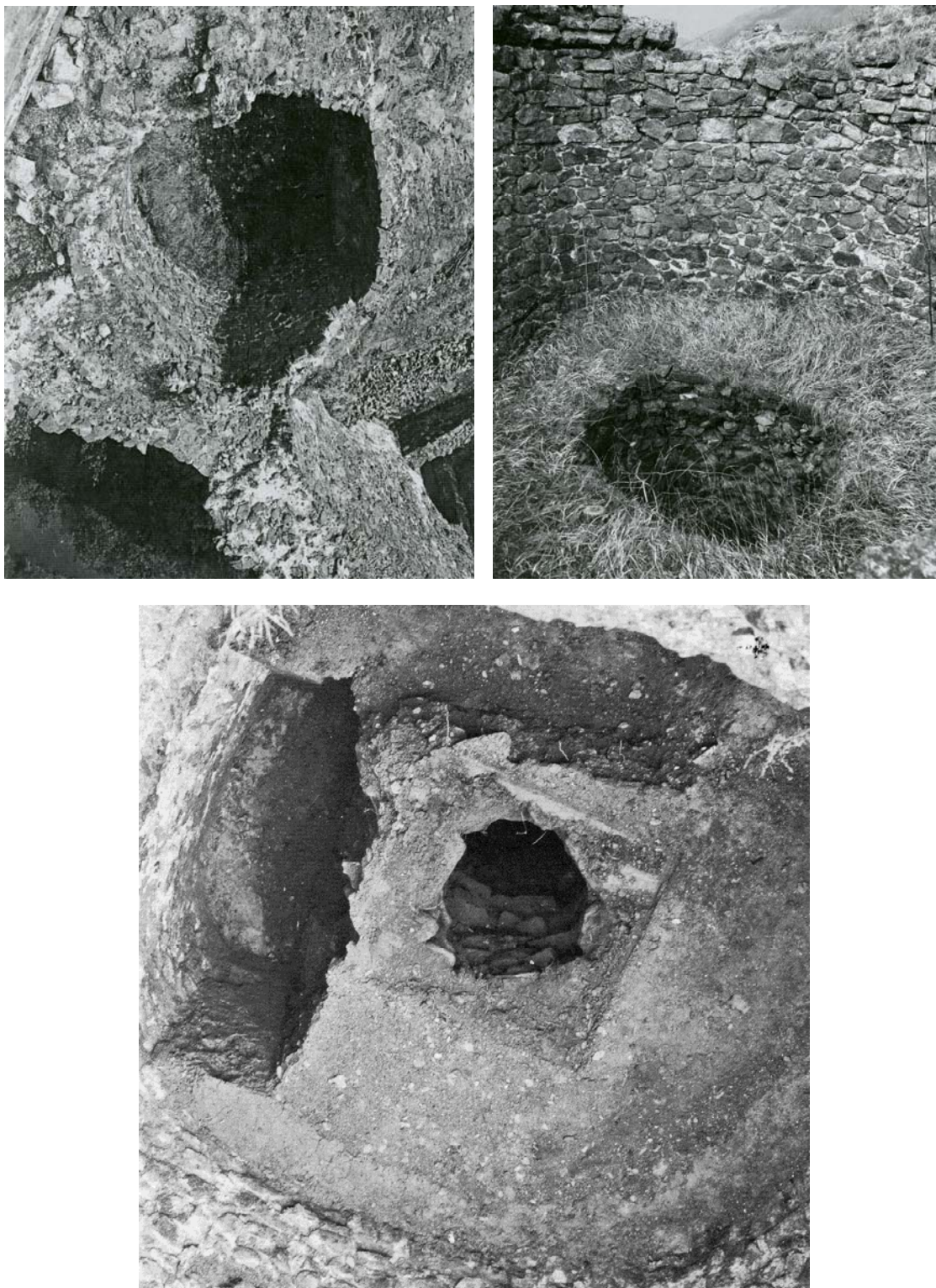

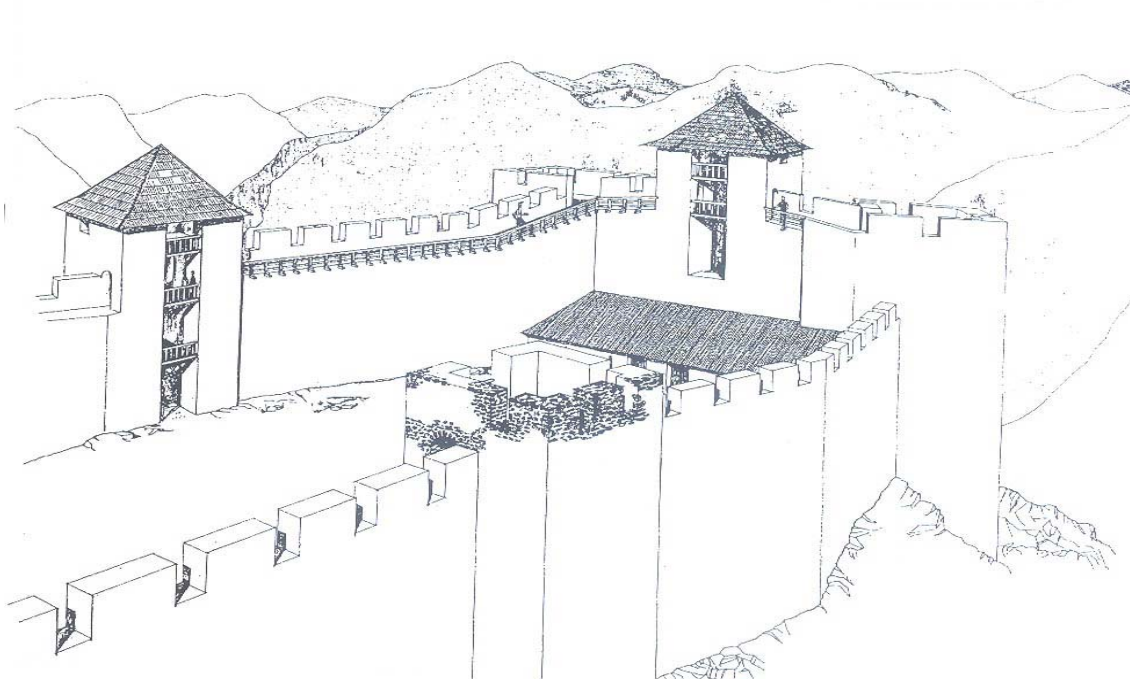
Сл. 92 – Северозападна грађевина са кулом VIII, основа и изглед са пресеком (горе) и остаци грађевине са лицем западног бедема (доле), (М. Поповић, Маглички замак, стр. 134 и 136.)

Сл. 93 – Североисточна грађевина, основа (горе) и остаци грађевине (доле),
(М. Поповић, Маглички замак, стр. 139 и 140.)

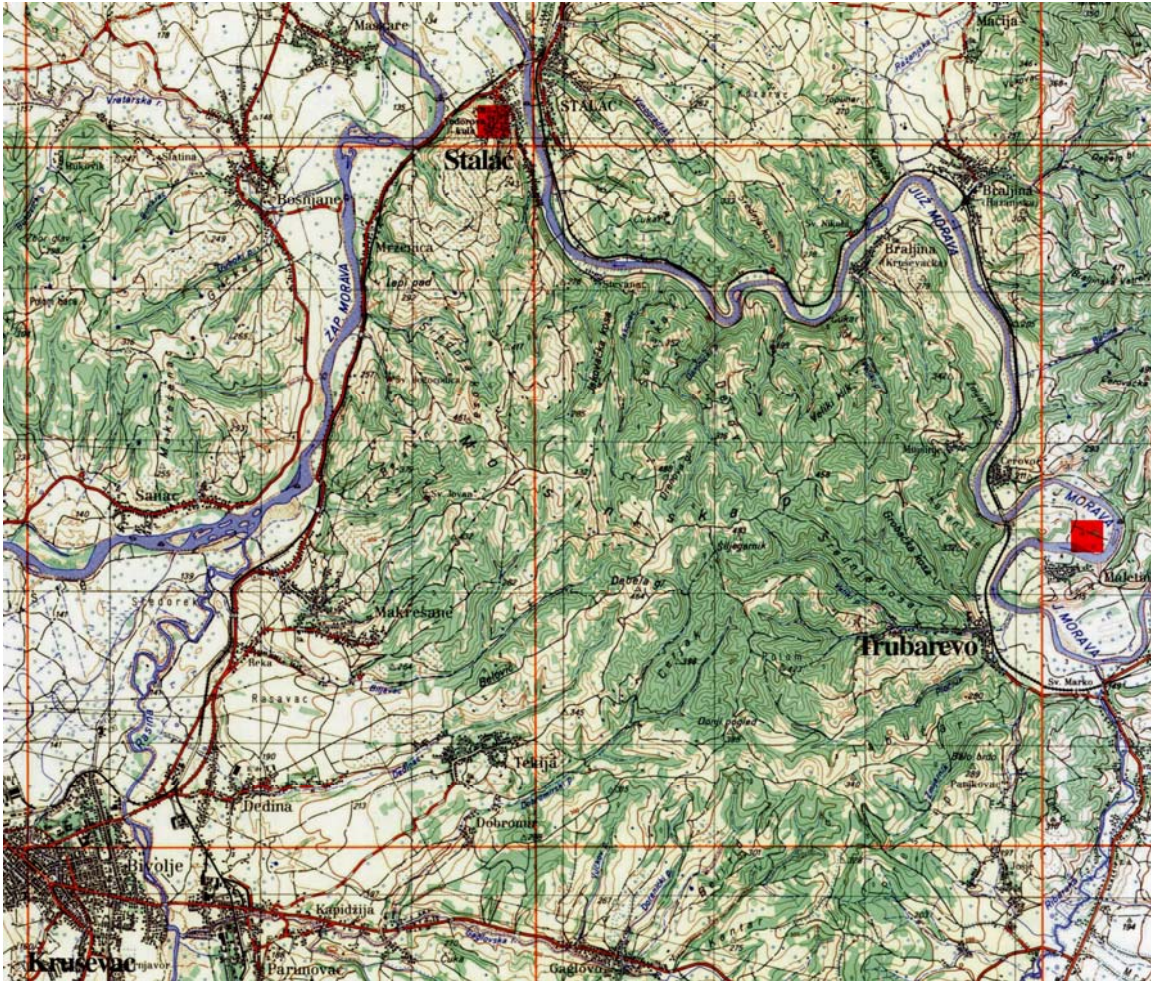
Сл. 94 – Остаци велике цистерне уз главну кулу (горе) и мала цистерна (доле),
(М. Поповић, Маглички замак, стр. 142, 143 и 144.)

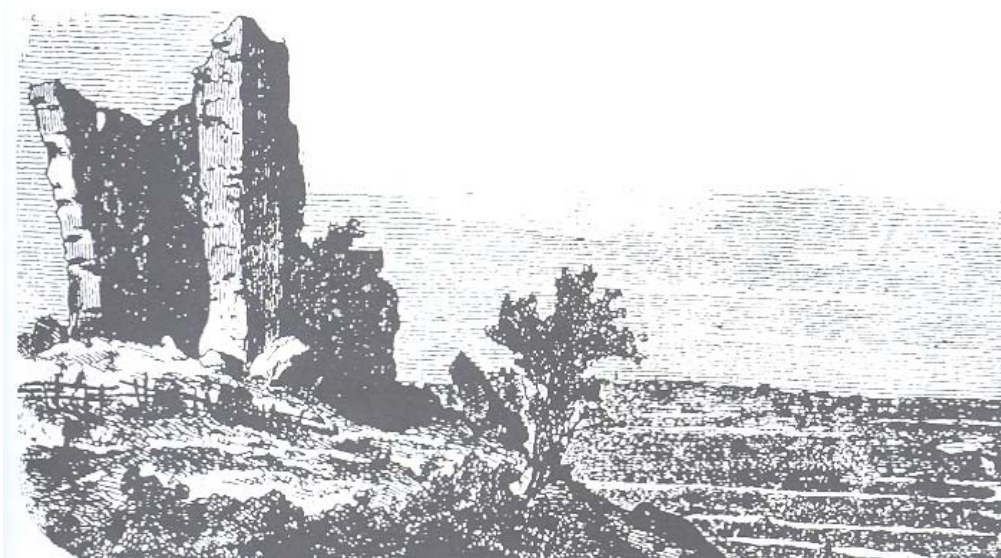
Сл. 95 – Маглич, реконструкција југозападног дела утврђења,
(С. Ђорђевић, Маглич, у: *Рашка баштина*, бр. 2, стр. 333.)

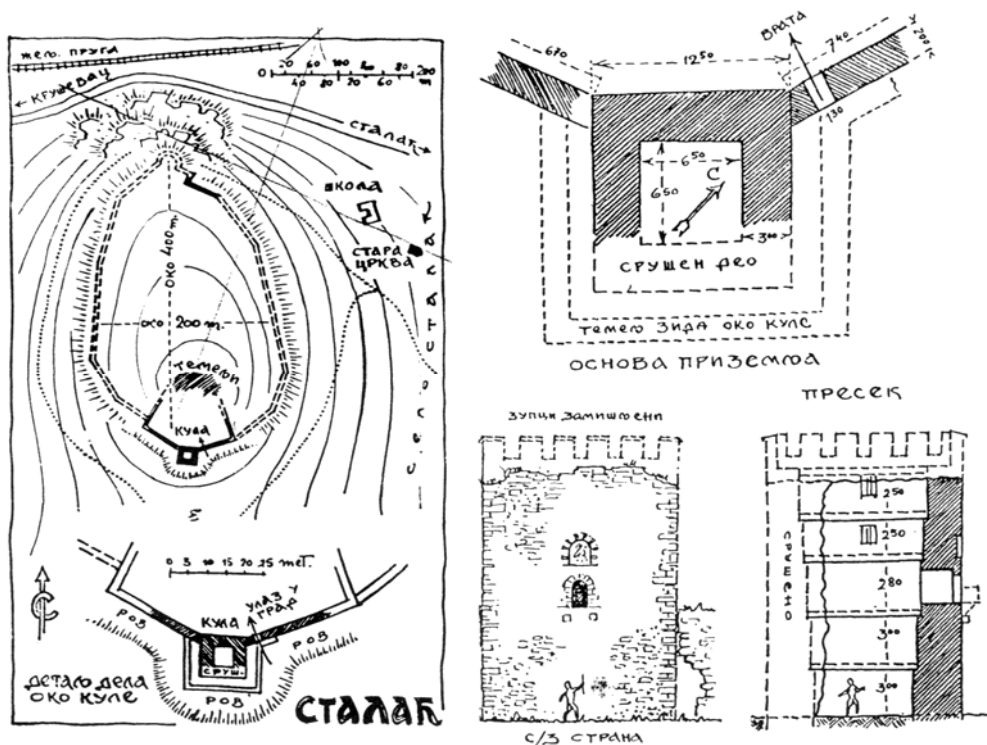
Сл. 96 – Поглед на Магличко утврђење и његово окружење са мостом преко реке
Ибар,
(фотографија аутора рада)

Сл. 97 – Сталаћ и његова околина,
(Д. Минић и О. Вукадин, Средњовековни Сталаћ, стр. 8.)

Сл. 98 – Изглед главне донжон куле у другој половини 19. века, Ф. Каниц,
(Д. Минић и О. Вукадин, Средњовековни Сталаћ, стр. 13.)

Сл. 99 – Сталаћ, основа, пресек и изглед донжона, А. Дероко,
(Д. Минић и О. Вукадин, Средњовековни Сталаћ, стр. 14.)

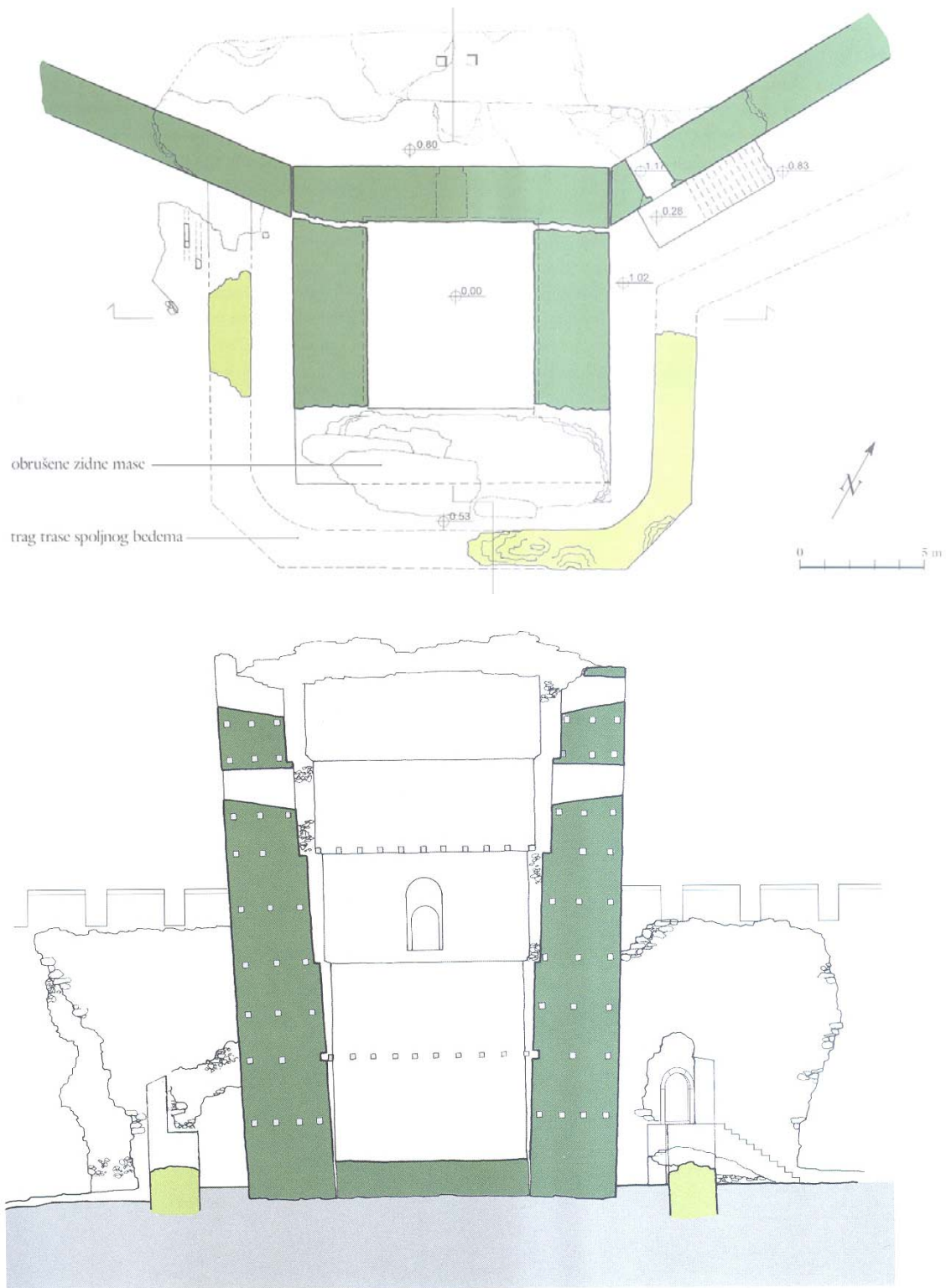

Сл. 100 – Авионски снимци Сталаћа, Мали и Велики град под ораницама (горе) и Мали град (доле),
(Д. Минић и О. Вукадин, Средњовековни Сталаћ, стр. 17 (горе) и Г. Симић, Донжон куле у фортификацији средњовековних градова, стр. 11 (доле))

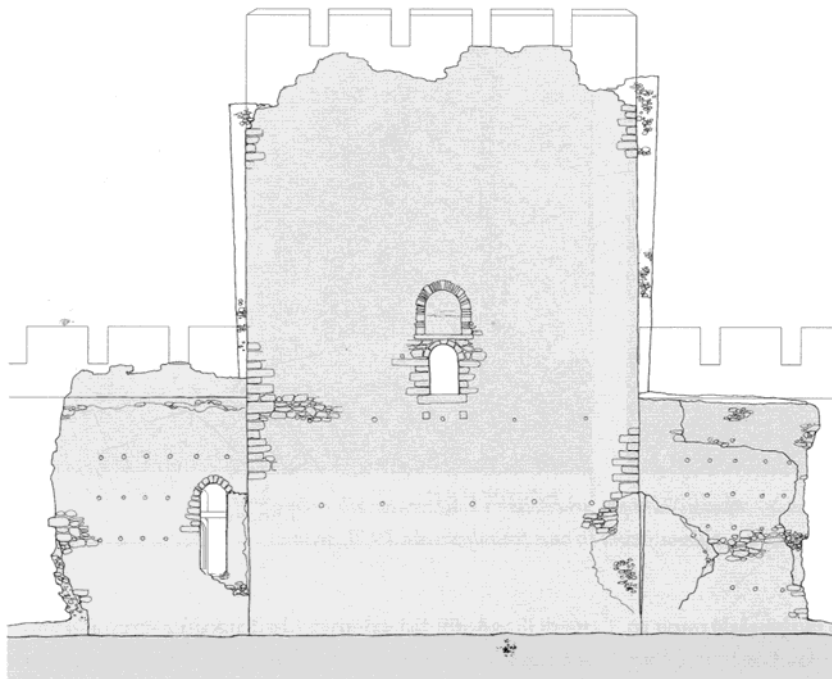

Сл. 101 – Сталаћ, основа утврђења после археолошких истраживања, са позицијом
 траса порушених бедема,
 (Д. Минић и О. Вукадин, Средњовековни Сталаћ, стр. 40.)

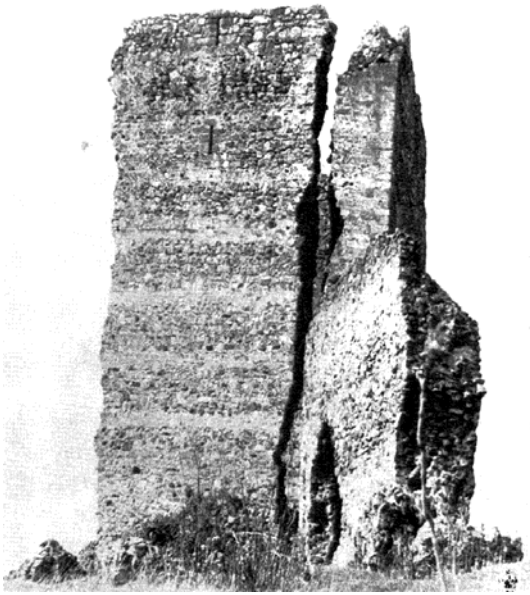
Сл. 102 – Основа и пресек главне донжон куле у Сталаћу,
 (Д. Минић и О. Вукадин, Средњовековни Сталаћ, стр. 20 и 21.)

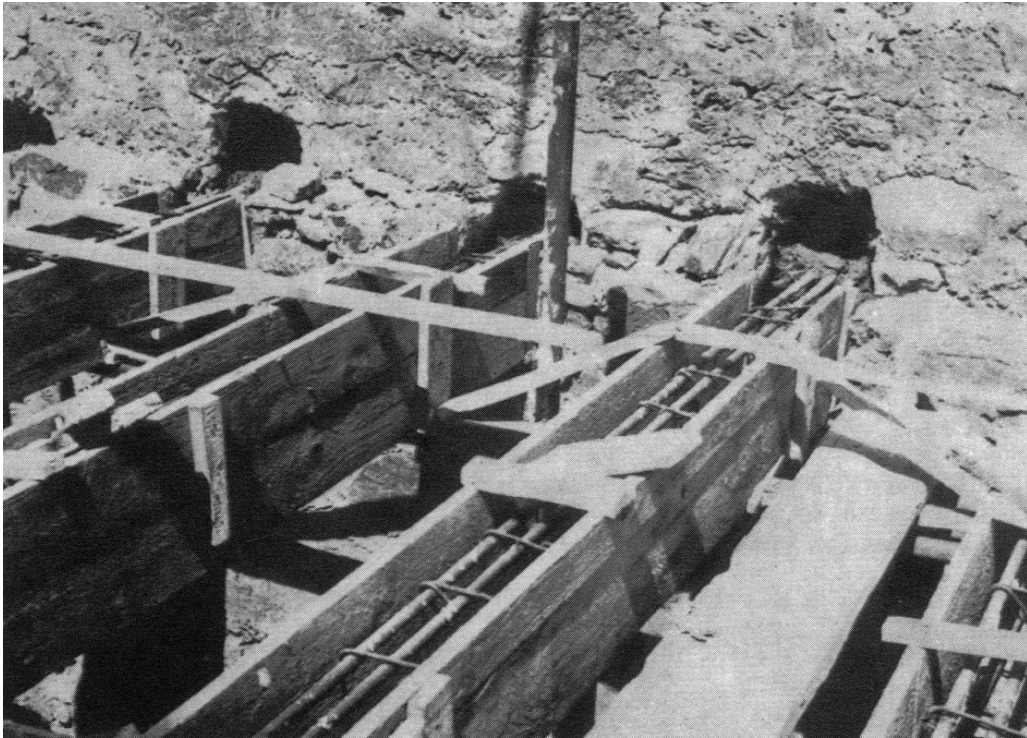
Сл. 103 – Пресек и унутрашњи изглед главне донжон куле у Сталаћу,
 (Д. Минић и О. Вукадин, Средњовековни Сталаћ, стр. 22 и 23.)

Сл. 104 – Аксонометрија главне донжон куле, изглед потпуне рестаурације,
(Д. Минић и О. Вукадин, Средњовековни Сталаћ, стр. 167.)

Сл. 105 – Сталаћ, главна донжон кула пре радова на обнови,
(Д. Минић и О. Вукадин, Средњовековни Сталаћ, стр. 24.)

Сл. 106 - Сталаћ, главна донжон кула у току радова на обнови,
(Д. Минић и О. Вукадин, Средњовековни Сталаћ, стр. 286.)

Сл. 107 - Сталаћ, главна донжон кула након радова на њеној обнови,
(фотографија аутора рада (горе) и Д. Минић и О. Вукадин, Средњовековни Сталаћ, стр. 24 (доле))

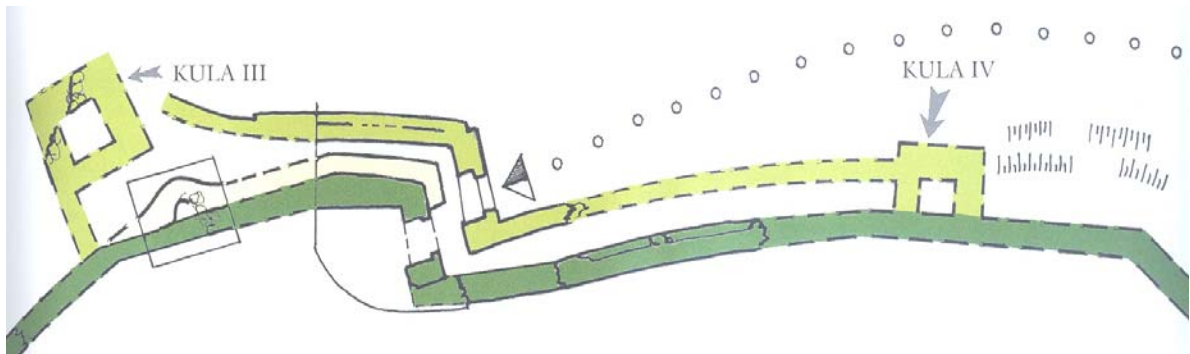

Сл. 108 – Сталаћ, главна донжон кула након радова на њеној обнови,
(фотографија аутора рада)

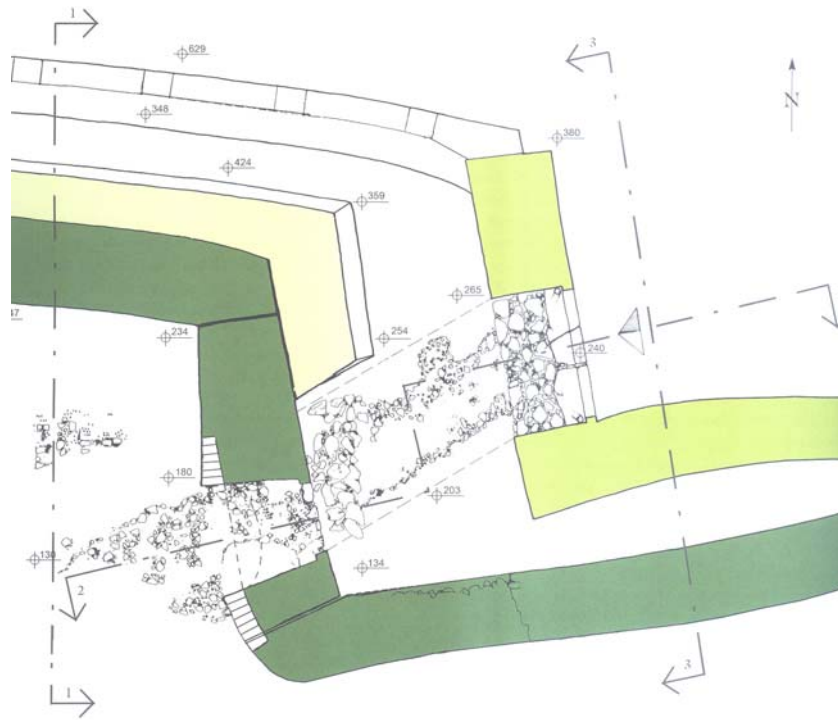

Сл. 109 - Сталаћ, главна донжон кула након радова на њеној обнови, детаљ,
(Г. Симић, Донжон куле у фортификацији средњовековних градова, стр. 172.)

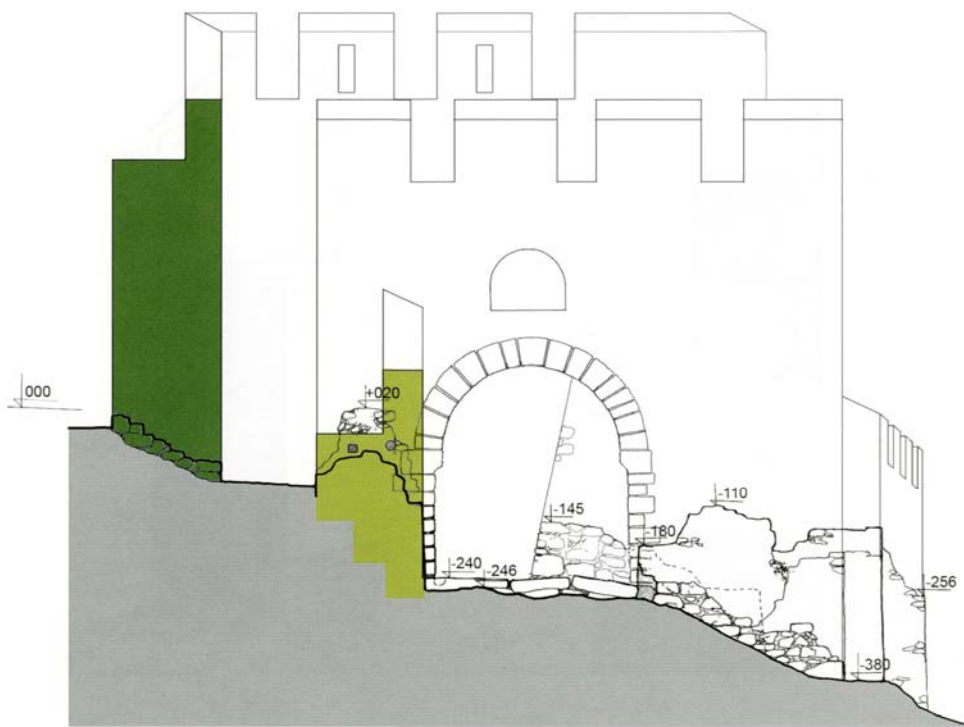

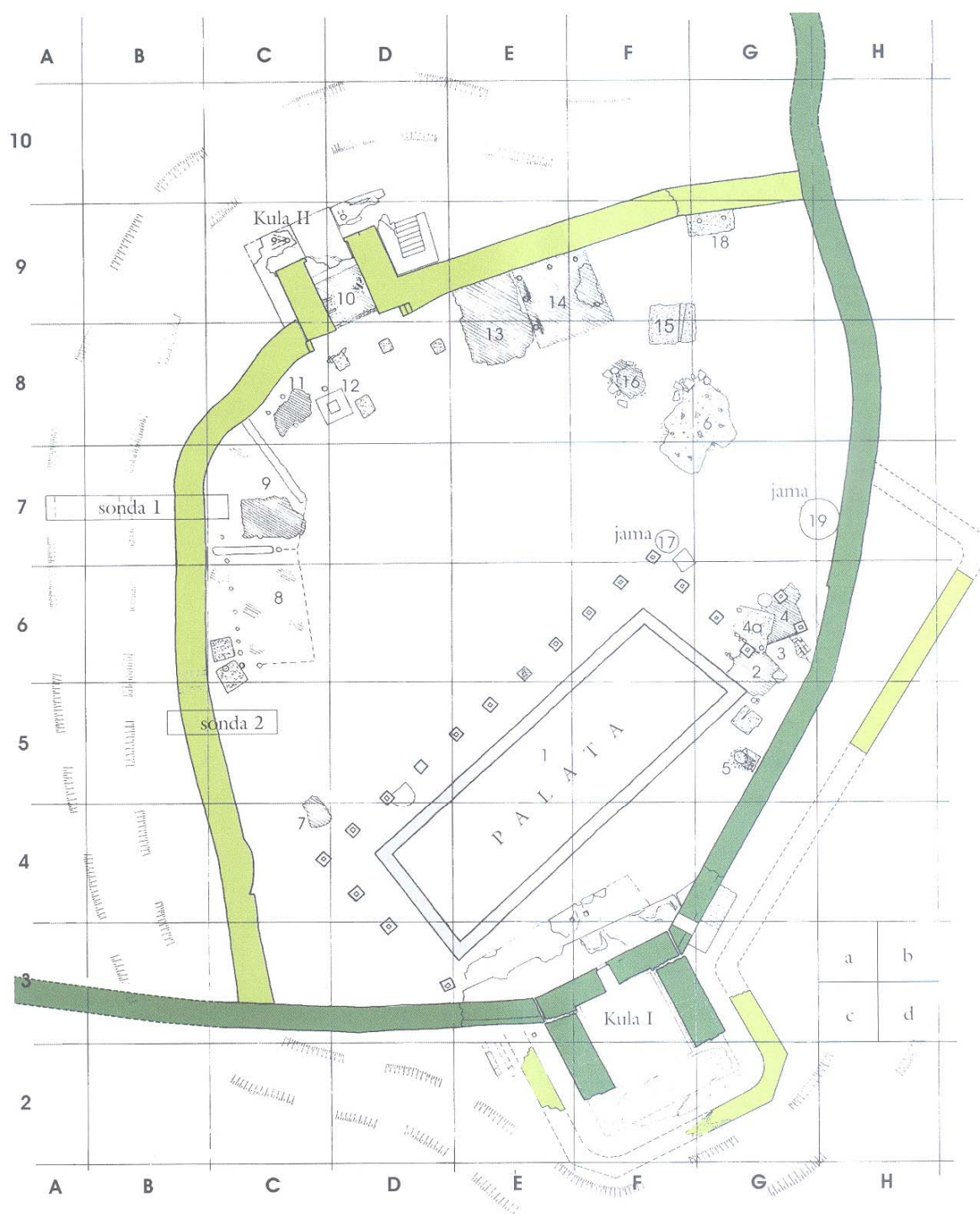
Сл. 110 – Сталаћ, улазни комплекс Великог града са претпостављеним кулама III и IV (горе) и остаци дела бедема Великог града код капије са трагом парапета зубаца и шетном стазом (доле),
(Д. Минић и О. Вукадин, Средњовековни Сталаћ, стр. 35 (горе) и стр. 28 (доле))

Сл. 111 – Комплекс капије Великог града, реституција основе са изгледом унутрашње капије са пресеком кроз двојне бедеме, (Д. Минић и О. Вукадин, Средњовековни Сталаћ, стр. 270 и 271.)

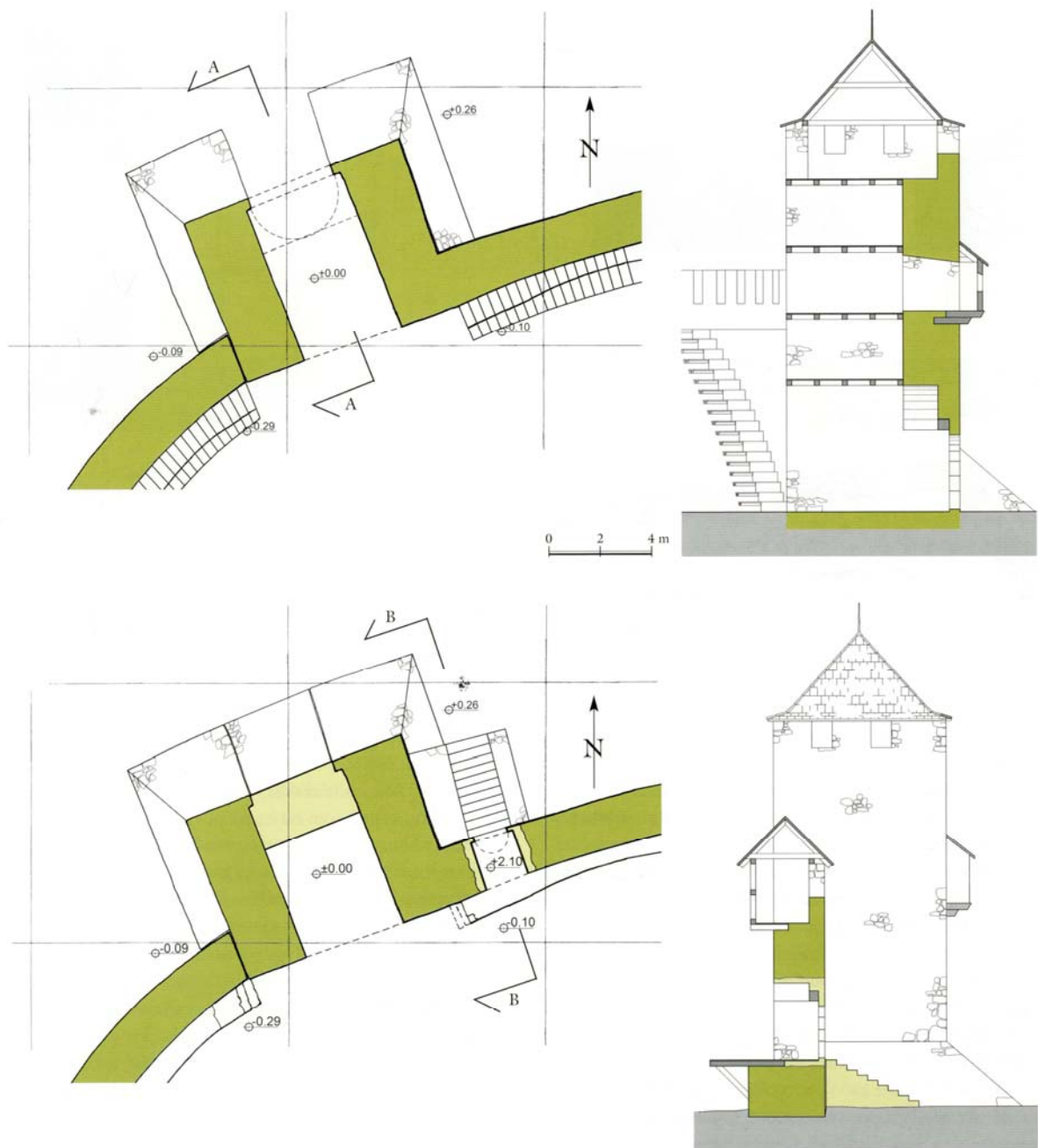
Сл. 112 – Комплекс капије Великог града, реституција изгледа спољне капије са пресеком кроз двојне бееме (горе) и спољна капија Великог града, изглед са унутрашње стране,
(Д. Минић и О. Вукадин, Средњовековни Сталаћ, стр. 274 (горе) и 36 (доле))

Сл. 113 – Сталаћ, основа Малог града са остацима грађевина после археолошких истраживања,
(Д. Минић и О. Вукадин, Средњовековни Сталаћ, стр. 46.)

Сл. 114 – Сталаћ, остаци западног бедема Малог града (горе) и зазидана капија
кроз кулу II између Великог и Малог града – изглед после конзервације,
(Д. Минић и О. Вукадин, Средњовековни Сталаћ, стр. 41.)

Сл. 115 – Кула са улазом у Мали град, основа и пресек (горе) и улаз у Мали град
након зазиђивања капије, основа и пресек (доле),
(Д. Милић и О. Вукадин, Средњовековни Сталаћ, стр. 275.)

Сл. 116 – Мали град, остаци палате испред Донжон куле са ступцем трема,
(Д. Минић и О. Вукадин, Средњовековни Сталаћ, стр. 47.)

Сл. 117 – Сталаћ, изглед остатака палате у Малом граду након конзервације,
(фотографије аутора рада)

Сл. 118 – Сталаћ, изглед бунара у Малом граду након конзервације,
(Д. Минић и О. Вукадин, Средњовековни Сталаћ, стр. 53.)

Сл. 119 - Тврђава Родос (Грчка), општи изгледи утврђења са мора,
(<https://www.google.rs/search?q=tvrdjava+rodos&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&ei>)

Сл. 120 – Тврђава Родос, изгледи након обнова улазних капија са кулама,
(<https://www.google.rs/search?q=tvrdjava+rodos&tbn=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&ei>)

Сл. 121 - Тврђава Родос, детаљ изгледа куле након обнове,
(<https://www.google.rs/search?q=tvrdjava+rodos&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&ei>)

Сл. 122 – Тврђава Родос, изглед улазне капије са мостом,
(<https://www.google.rs/search?q=tvrdjava+rodos&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&ei>)

Сл. 123 – Тврђава Родос, изглед једне од кула са бедемима,
(<https://www.google.rs/search?q=tvrdjava+rodos&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&ei>)

Сл. 124 – Тврђава Родос, изглед степеништа и шетне стазе са зупцима након
обнове,
(<https://www.google.rs/search?q=tvrdjava+rodos&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&ei>)

Сл. 125 – Тврђава Родос, обнова рова са мостом и могућности ревитализације простора,
(<https://www.google.rs/search?q=tvrdjava+rodos&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&ei>)

Сл. 126 – Тврђава Родос, могућности ревитализације простора дуж рова и око бедема,

(<https://www.google.rs/search?q=tvrdjava+rodos&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&ei>)

Сл. 127 – Тврђава Родос, презентација остатака архитектуре уз бедеме,
(<https://www.google.rs/search?q=tvrdjava+rodos&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&ei>)

Сл. 128 – Тврђава Родос, изглед обнове грађевина и њихова презентација,
(<https://www.google.rs/search?q=tvrdjava+rodos&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&ei>)

Сл. 129 – Тврђава Родос, изглед обнове грађевина и њихова ревитализација, према (<https://www.google.rs/search?q=tvrdjava+rodos&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&ei>)

Сл. 130 – Тврђава Луцк (Украјина), општи изглед у оквиру урбане структуре,
(<https://www.google.rs/search?q=tvrdjava+lutsk&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&ei>)

Сл. 131 - Тврђава Луцк, општи изглед улазне капије са кулом,
(<https://www.google.rs/search?q=tvrdjava+lutsk&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&ei>)

Сл. 132 - Тврђава Луцк, поглед на главну донжон кулу са бедемима након обнове,
(<https://www.google.rs/search?q=tvrdjava+lutsk&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&ei>)

Сл. 133 - Тврђава Луцк, поглед на главну донжон кулу након обнове и нову
грађевину унутар бедема,
(<https://www.google.rs/search?q=tvrdjava+lutsk&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&ei>)

Сл. 134 - Тврђава Луцк, изгледи бедема након обнове са шетним стазама и зубцима,
(<https://www.google.rs/search?q=tvrdjava+lutsk&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&ei>)

Сл. 135 - Тврђава Луцк, ревитализација простора и грађевина унутар тврђаве и њихова презентација,
(<https://www.google.rs/search?q=tvrdjava+lutsk&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&ei>)

Сл. 136 – Тврђава Одеса (Украјина), општи поглед на утврђење (лево) и поглед на бедеме (десно),

(<https://www.google.rs/search?q=tvrdjava+odessa&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&ei>)

Сл. 137 – Тврђава Одеса, поглед на Мали град,

(<https://www.google.rs/search?q=tvrdjava+odessa&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&ei>)

Сл. 138 – Тврђава Одеса, поглед на кулу Малог града након обнове (горе) и главну донжон кула након обнове (доле), (<https://www.google.rs/search?q=tvrdjava+odessa&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&ei>)

Сл. 139 – Тврђава Одеса, поглед на бедеме (горе) и ревитализација једне од кула у оквиру Великог града (доле),
(<https://www.google.rs/search?q=tvrdjava+odessa&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&ei>)

Сл. 140 – Тврђава Мамур (Турска), општи поглед,
(<https://www.google.rs/search?q=tvrdjava+mamure&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&ei>)

Сл. 141 - Тврђава Мамур, поглед на унутрашњи део утврђења након обнове
бедема и кула,
(<https://www.google.rs/search?q=tvrdjava+mamure&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&ei>)

Сл. 142 - Тврђава Мамур, изгледи бедема са шетним стазама,
(<https://www.google.rs/search?q=tvrdjava+mamure&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&ei>)

Сл. 143 – Тврђава Шумен (Бугарска), поглед на остатке грађевина и бедема са кулом након обнове,
(<https://www.google.rs/search?q=medieval+fortress+bulgaria&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa>)

Сл. 144 – Тврђава Шумен, улазна капија након обнове,
(<https://www.google.rs/search?q=medieval+fortress+bulgaria&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa>)

Сл. 145 - Тврђава Шумен, једна од кула са бедемима након обнове,
(<https://www.google.rs/search?q=medieval+fortress+bulgaria&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa>)

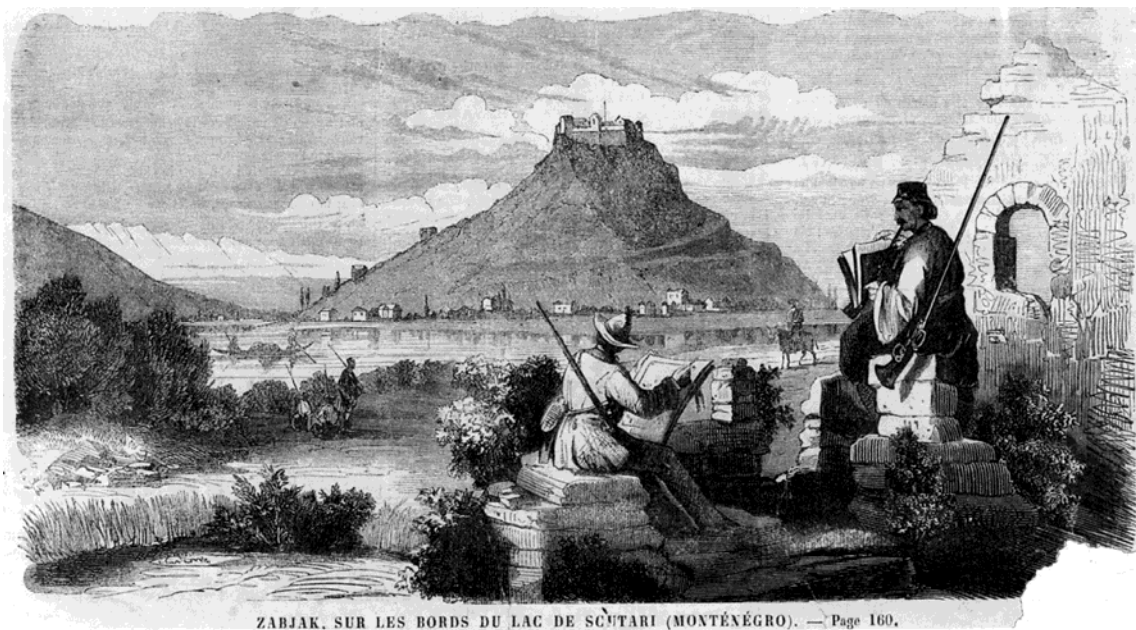
Сл. 146 - Тврђава Шумен, предлог ревитализације и презентације дела простора
тврђаве (3Д модел),
(<https://www.google.rs/search?q=medieval+fortress+bulgaria&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa>)

Сл. 147 - Тврђава Шумен, изглед куле и дела бедема након обнове са презентацијом остатака грађевина,
(<https://www.google.rs/search?q=medieval+fortress+bulgaria&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa>)

Сл. 148 - Тврђава Велико Тарново (Бугарска), изглед куле и дела бедема након обнове са презентацијом остатака грађевина,
(<https://www.google.rs/search?q=medieval+fortress+bulgaria&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa>)

Сл. 149 – Тврђава Жабљак Црнојевића (Црна Гора), стара гравира изгледа,
(<https://www.google.rs/search?q=zabljak+crnojevica&biw=1517&bih=741&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa>)

Сл. 150 – Тврђава Жабљак Црнојевића (Црна Гора), поглед на утврђење и
подграђе,
(<https://www.google.rs/search?q=zabljak+crnojevica&biw=1517&bih=741&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa>)

Сл. 151 – Тврђава Жабљак Црнојевића (Црна Гора), поглед на утврђење и језеро,
(<https://www.google.rs/search?q=zabljak+crnojevica&biw=1517&bih=741&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa>)

Сл. 152 – Тврђава Жабљак Црнојевића (Црна Гора), поглед на утврђење,
(<https://www.google.rs/search?q=zabljak+crnojevica&biw=1517&bih=741&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa>)

Сл. 153 – Тврђава Безак (Црна Гора), изглед улазне капије (горе) и поглед на остатке грађевина са главном кулом (доле),
(<https://www.google.rs/search?q=tvrdjava+besac&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&ei>)

Сл. 154 - Тврђава Безак, поглед на остатке грађевина са главном кулом,
(<https://www.google.rs/search?q=tvrdjava+besac&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&ei>)

Сл. 155 – Тврђава Врандук (Босна и Херцеговина), општи поглед на утврђење, (<https://www.google.rs/search?q=tvr%C4%91ava+vranduk&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa>)

Сл. 156 – Тврђава Врандук, поглед на бедеме са шетном стазом и кулу након
обнове,
(<https://www.google.rs/search?q=tvr%C4%91ava+vranduk&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa>)

Сл. 157 – Тврђава Врандук, поглед на кулу са бедемима и цистерну након обнове (горе) и презентација тврђаве (доле),
(<https://www.google.rs/search?q=tvr%C4%91ava+vranduk&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa>)

Сл. 158 - Тврђава Врандук, презентација тврђаве,
(<https://www.google.rs/search?q=tvr%C4%91ava+vranduk&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa>)

Сл. 159 - Тврђава Врандук, ревитализација главне куле (Завичајни музеј града
Зенице) са презентацијом нематеријалног наслеђа,
(<https://www.google.rs/search?q=tvr%C4%91ava+vranduk&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa>)

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Мр Марко Николић, дипл. инж.арх., рођен је 1977. године у Београду, где је завршио основну и средњу школу. Након завршених основних студија на Архитектонском факултету Универзитета у Београду 2003. године, похађао је последипломске студије из области *Заштита, ревитализација и проучавање градитељског наслеђа*. Магистрирао је на Архитектонском факултету Универзитета у Београду 2009. године са темом: *Компаративна анализа и валоризација принципа и метода заштите и презентације на карактеристичним археолошким локалитетима у Србији*, пред комисијом у саставу: проф. др Мирјана Ротер-Благојевић (ментор), доц. др Гордана Милошевић-Јевтић и др Мирослав Јеремић, чиме је стекао академски назив магистра техничких наука у области архитектуре и урбанизма.

Од септембра 2003. године запослен је на Архитектонском факултету Универзитета у Београду, на Катедри за историју и теорију архитектуре и уметности, данас на Департману за архитектуру. Од септембра 2003. до јуна 2004. у звању сарадника (лица обдареног за научно-истраживачки рад), од јуна 2004. до јуна 2010. године у звању асистента-приправника, а од јуна 2010. године до данас у звању асистента.

Кандидат мр Марко Николић, након реформе наставе 2005. године, у оквиру Основних академских студија ради на обавезним предметима: Историја архитектуре и насељавања у Србији, Интегративна заштита градитељског наслеђа и Историја модерне уметности и дизајна. У оквиру Дипломских академских студија ради на обавезним предметима: Историја и теорија архитектуре, као и на бројним изборним предметима.

Његово професионално ангажовање усмерено је на историју и теорију архитектуре - посебно у области проучавања и обнове градитељског наслеђа у Србији. Током 2013. године био је ангажован као сарадник на изборном предмету *Градитељско наслеђе – истраживање и валоризација*, где је са студентима радио на изради студије *ЛДПП Ресави/Млава* у сарадњи са Саветом Европе.

Објавио је више научних и стручних радова у водећим домаћим и међународним часописима, као и у научним публикацијама. Посебно се издваја рад објављен у научном часопису међународног значаја, под називом: „A New Life of the Ottoman Fortress Ram“, in: *Journal of Cultural Heritage* (2013, 14/3), часопис који се налази на званичној *Thomson Reuters* SCI листи. Издвајају се и радови са међународних конференција, где је кандидат мр Марко Николић као коаутор објавио два рада везана за проблематику истраживања на докторској дисертацији, и то: „A New Life of the Old Ottoman Fortress – Investigation of Renewal and Protection Potentials of the Ram Medieval Fortress on the Danube“, in: *5th International Congress on: “Science and Technology for the Safeguard of Cultural Heritage in the Mediterranean Basin”*, Vol. II, November 2011, Istanbul, Turkey и други рад под називом: „The New Management Approach in Protection and Reactivation of Cultural and Natural Heritage in Resava - Mlava Region“, in: *6th International Congress on: “Science and Technology for the Safeguard of Cultural Heritage of the Mediterranean Basin”*, vol. III, October 2013, Athens, Greece. У водећем часопису националног значаја *Journal of applied engineering science*, кандидат је објавио текст под називом: “Visitors centers at archeological sites in Serbia as an input for sustainable development of the Country“, no. 1 – vol. 9 (2011).

Такође је учествовао и на бројним домаћим и конференцијама у региону на којима је излагао радове везане за проблематику заштите и обнове градитељског наслеђа.

Кандидат мр Марко Николић одржао је и бројна предавања по позиву на изборним предметима основних и мастер студија на Факултету, и то: У оквиру изборног предмета Ново читање архитектуре на основним студијама, школске 2013/2014. године, одржао је предавање под називом: *Проблеми и могућности оживљавања историјских грађевина и простора*. На дипломским академским студијама, школске 2012/2013. године, на семинару Архитектура, естетика и идеологија, одржао је предавање под називом: *Улога и значење принципа очувања културног наслеђа у савременом контексту*.

Ван Факултета одржао је циклус предавања *Архитектонски ансамбли у рушевинама – савремени приступи заштити и презентацији* у Задужбини Илије М. Коларца 2010. године. Исте године, у оквиру манифестације Дани европске баштине у Београду, у Римској дворани библиотеке града, одржао је предавање под називом *Савремени приступи заштити и презентацији археолошких локалитета у Србији на примерима Виминацијума, Сирмијума, Гамзиграда и Медијане*. Током јуна 2010. године учествовао је у раду Скупштине Друштва конзерватора Србије у месту Врдник на Фрушкој Гори, где је одржао предавање са темом: *Примери савремене изградње у циљу презентације археолошких локалитета код нас и у свету*.

Године 2012. био је члан организационог одбора међународне конференције *Архитектура и Идеологија*, која је одржана од 28. до 29. септембра у Београду. У оквиру конференције произашао је публикован Зборник апстраката са CD зборником радова (International Conference Architecture & Ideology – Proceedings, Belgrade 2012), чији је технички уредник мр Марко Николић.

Члан је научно-стручних организација и удружења: ICOMOS Србија, DOCOMOMO Србија и Друштва конзерватора Србије.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а: **Марко С. Николић**

број индекса:

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

**ПРИМЕНА ПРИНЦИПА ЗАШТИТЕ И ПРЕЗЕНТАЦИЈЕ ГРАДИТЕЉСКОГ
НАСЛЕЂА НА СРЕДЊОВЕКОВНИМ УТВРЂЕНИМ ГРАДОВИМА У СРБИЈИ**

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 10. 09. 2014. године

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора: **Марко С. Николић**

Број индекса:

Студијски програм: **Историја, теорија и естетика архитектуре и визуелних уметности и обнова градитељског наслеђа**

Наслов рада: **Примена принципа заштите и презентације градитељског наслеђа на средњовековним утврђеним градовима у Србији**

Ментор: **проф. др Мирјана Ротер Благојевић**

Потписани/а: **Марко С. Николић**

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 10. 09. 2014. године

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Примена принципа заштите и презентације градитељског наслеђа на средњовековним утврђеним градовима у Србији

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 10. 09. 2014. године
